

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVIII
HEFTE 4
SIDE 533-724
1980

De lokalhistoriske arkiver 1980 – status

Kommentar af *Jan Horskjær*

I tiåret 1970 til 1980 er Sammenslutningen af Lokalhistoriske arkivers medlemstal steget fra omkring 60 til ca. 280.

Sammenslutningen har altid haft en meget høj organisationsprocent, så medlemstallets vækst er en sikker indikator for den tilvækst, der i perioden har været af lokalhistoriske arkiver.

Disse større eller mindre arkivinstitutter udgør et broget billede af organisationsformer, lokalemæssige forhold, bemanning og økonomi. Så broget at det til tider kan være vanskeligt at få øje på fællestræk eller generelle tendenser.

Ser vi derimod på det idémæssige grundlag for arkivarbejdet – som det bl.a. afspejles i vedtægternes formålsparagraffer – bliver det tydeligt, at det er den samme grundtanke, som besjæler dette arbejde, nemlig ønsket om at sikre så meget som muligt af lokalsamfundenes truede kildemateriale inden det går til grunde. Udover sikringen af dette materiale spiller også ønsket om at formidle de oplysninger, det rummer, til lokalsamfundets beboere en stor rolle i arkivernes målsætning.

Det idémæssige grundlag udmøntet i aktiv indsamlingsvirksomhed kan også give et indtryk af, hvilke fællestræk, der kan siges at være karakteristiske for det lokalhistoriske arkivarbejde. Visse arkivaliegrupper gøres overalt til genstand for systematisk indsamling. Det drejer sig især om de, som bredt formuleret kan betegnes som kilder til de folkelige bevægelers historie: forenings-arkivalier, arkivalier fra økonomiske sammenslutninger, brugsforeningsarkivalier, fagforeningsarkivalier og andelsbevægelsens arkivalier mm. Endvidere spiller indsamling af fotografisk materiale og film en fremtrædende rolle i de lokalhistoriske arkivers indsamling

ligesom erindringsstof, skriftligt eller på bånd, indsamles flittigt af arkiverne.

Der er således trods alt en mulighed for at anlægge generelle betragtninger over de lokalhistoriske arkivers rolle som kulturbærende og kulturformidlende faktor nu og i fremtiden på grundlag af disse markante fællestræk både i den idémæssige baggrund og i indsamlingspolitikken.

En del af disse betragtninger vil efter min mening føre i retning af et ønske om at bringe arbejdet ind i en fastere struktur. Enhver, som blot en kort tid har arbejdet med denne form for arkivvirksomhed, bliver hurtigt klar over hvor værdifuldt det indsamlede materiale er både i snæver lokal og i bredere sammenhæng. Det bliver også hurtigt klart, at arbejdet med at opspore, indsamle og formidle dette vigtige kildemateriale stiller resourcemæssige krav, som det kan være vanskeligt at imødekomme i en foreningsstruktur.

Det bliver med andre ord hurtigt aktuelt med offentligt økonomisk engagement i en sag, som er startet mere eller mindre på ideel basis.

Hermed anslås et af de helt store eksistencielle problemer, som struktureringen af dette vigtige arbejde fører med sig, nemlig ønsket om den bevægelighed og selvstændighed, som den løse organisation i foreningssammenhæng giver, stillet over for den styring og tilpasning til administrative systemer, som er en klar betingelse for et større offentligt økonomisk engagement i sagen.

Fra biblioteks- og museumshistorien kendes problematikken. Begge disse institutionsgrupper er opstået på samme basis som de lokalhistoriske arkiver og begge har gennemgået en udvikling, som har givet en central placering i kulturel lovgivning og mht. offent-

lig støtte og tilskud. Prisen for denne udvikling har til gengæld været, at det folkelige element, som i pionértiden bar arbejdet i folkebogsamlinger og lokalmuseer, er blevet henvist til forbrugerens/benytterens rolle.

Man kan imidlertid håbe, at det folkelige islæt i arbejdet i de lokalhistoriske arkiver er så fundamentalt nødvendigt for dette arbejde, at der vil være en mulighed for at beskytte og bevare disse interesser. Også selv om det i en længere periode vil give en uegal og vanskeligt administrerbar struktur.

Disse tanker burde iøvrigt ikke være fremmede for hverken de, som arbejder med lokalhistorisk arkivvirksomhed i marken eller de, som varetager de organisatoriske interesser på dette område.

Vi kender dem alle fra vort arbejde med de folkelige bevægelses kildematerialer, hvor den gennemgående, bærende idé i dette spændende historiske område er erkendelsen af at for at opnå bedst mulige vilkår og resultater for så mange som muligt, må den enkeltes interesser stilles i anden række.

Danske oversøiske handelskompagnier i 17. og 18. århundrede. En forskningsoversigt

Af Erik Gøbel

The discovery of America and that of a passage to the East Indies by the Cape of Good Hope, are the two most important events ever recorded in the history of mankind.

Adam Smith

I. Indledning

Der er tradition for i *Fortid og Nutid* med jævne mellemrum at bringe forskningsoversigter vedrørende centrale emner indenfor dansk og europæisk historie. Disse oversigters forfattere står ofte på skuldrene af ældre og mere erfarne forgængere, som har skrevet tilsvarende indføringer. Derfor kan de nye oversigter med god grund nøjes med at inddrage de seneste års forskningsresultater.

Denne tradition mangler imidlertid for den del af litteraturen, som enten beskæftiger sig med oversøisk historie i almindelighed eller mere specielt med Danmarks oversøiske forbindelser. En sådan omfattende forskningsoversigt ser jeg mig desværre ikke i stand til at skrive endnu, da denne skulle omfatte så forskellige discipliner som fx missionshistorie, administrationshistorie, personalthistorie og økonomisk historie.

I det følgende har jeg derfor valgt bare at betragte den litteratur, som findes om de af vore oktrojerede handelskompagnier, der udelukkende eller delvis drev deres virksomhed på tropekolonierne.

Et indtryk af den ret omfattende forskning, der er drevet omkring Danmarks oversøiske forbindelser i almindelighed bør der dog gives. Derfor præsenteres indledningsvis en række værker, som giver en idé om den mangfoldighed af indfaldsvinkler, der er ble-

vet bragt i anvendelse. Først derefter behandles kompagnilitteraturen mere indgående.¹

Siden den ægyptiske oldtid har beretninger fra fjerne egne været godt og dragende stof. I Danmark dukkede rejseberetninger op i den tidligste middelalder, så snart et skriftsprog var til rådighed. Men det var naturligvis ikke før i 17. og 18. århundrede, hvor den danske konge selv erhvervede oversøiske kolonier, at en litteratur om vor forbindelse med fremmede verdensdele for alvor fremstod. For denne emnekreds som for så mange andre betød oplysningstiden et gennembrud, hvor blandt andre Holberg gentagne gange beskæftigede sig med monarkiets små oversøiske besiddelser. Karakteristisk for ham og tidens andre lærde polyhistorer var dog, at de ikke kendte stederne af selvsyn, men byggede på andres beretninger, som de næsten ingen mulighed havde for at kontrollere. I det 19. århundrede domineredes forskningen af den frembrydende statistiske videnskabs krav om udbredt kvantificering; typisk i så henseende er Falbe-Hansen & Scharlings bekendte håndbog. Efter afståelsen af kolonierne i Indien og Afrika midt i århundredet var egentlig kolonihistorie længe uaktuel. Ved århundredskiftets forhandlinger og folkeafstemning om salg også af

Erik Gøbel, født 1949, cand. mag., kandidatstipendiat ved Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.
1. Jeg vil gerne takke Ole Feldbæk, Ove Hornby og Ole Justesen fra Institut for økonomisk Historie for mange gode råd under arbejdet med oversigten.

Dansk Vestindien vakte imidlertid en bred folkelig interesse for spørgsmålet. De værker, som fremkom indtil Anden Verdenskrig, havde derfor et udpræget populært sigte. Den mand, som sad på stoffet, var Kay Larsen, der i talløse små bidrag til aviser og tidsskrifter fortalte spændende historier fra den svundne storhedstid, hvor Dannebrog vajede under palmer. Også i hans bøger gennemførtes princippet om det pittoreske frem for det typiske.

Først omkring 1940 gik faguddannede historikere i gang med at forske i nationens tidligere oversøiske forbindelser. Under indtryk af den tyske besættelse og sandsynligvis med impulser fra lærerne Albert Olsen og Astrid Friis fremtrådte allerede under krigen en række nye folk som Klem, Willerslev og Sveistrup med solidt funderede resultater vedrørende oversøisk handel; umiddelbart efter fulgte blandt andre Rasch og Glamann. Centralt i denne nye generations interessefelt var kompagnierne placerede, og i særlig grad undersøgte deres organisation og finansielle forhold. Hermed markeredes tydeligvis en utilfredshed med og reaktion mod tidligere tropeforskning. Under ledelse af den fremragende folkeoplyser Johannes Brøndsted udkom dog i 1952–53 folioudgaven af Vore gamle Tropekolonier. På grundlag af omfattende pionerundersøgelser i det primære kildemateriale gaves der en overvejende handelshistorisk fremstilling, som suppleredes med mange andre aspekter, hvoraf personalhistorien og dagliglivet er markante. Ib Andersen har illustreret denne pragtudgave, som var så omkostningskrævende, at forlaget gik konkurs derved. En samlet karakteristik af de syv forfatters mangeartede arbejde er kun lidet interessant; i stedet omtales sidenhen andenudgavens enkelte bind. Tilsvarende i sit anlæg var Sophie Petersens værk fra 1946 om Danmarks gamle tropekolonier. For øjeblikket er en afløser for tropekolonierne under udgivelse, idet der skal udkomme to supplementsbind til Politikens danmarkshistorie, der jo lige som Schultz' kun indeholder enkelte tilfældige bemærkninger om tropebesiddelserne. Bindene, som behandler kompagnierne i kolonihistorisk sammenhæng, er *Ove*

Hornby: Kolonierne i Vestindien (1980) og *Ole Feldbæk & Ole Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika* (1980). I øvrigt arbejdes der i dag af professionelle historikere blandt andet med slavehandel, kompagniororganisation og oversøisk navigation – samt af særlig interesse i nærværende sammenhæng: med en omfattende kommenteret udgave af et halvt hundrede kompagnioktrojer og interne ledelsesregler fra perioden 1616 til 1843.

Men også andre mennesker har skrevet bøger herom. Det gælder til eksempel Alexander Svedstrups familieroman fra tyverne om guinealøjtnanten Erik Gudmand, Kelvin Lindemanns succesromaner fra 1940'erne om et københavnsk handelshus i den florissante handelsperiode og i særlig grad Thorkild Hansens slavetrigologi fra tresserne. I denne forenes fakta og fiktion i en artistisk fængslende helhed, som ikke lader sig hæmme af det foreliggende kildemateriale – sådan som den litteratur, den følgende oversigt beskæftiger sig med.

II. Hjælpemidler

Foruden det almindelige historiske bibliografiske system findes en række selektive litteraturoversigter. Disse er afgrænsede både hvad angår tid og emne, men kan for koloni- og handelshistories vedkommende supplere de generelle hjælpemidler. *Kristof Glamann: Danish Historical Writing on Colonial Activities in Asia 1616–1845* (i C. H. Philips (ed.): *Historians of India, Pakistan and Ceylon* (London, 1961)) giver en meget grundig behandling af nogle få, men centrale værker fra Holbergs tid til vor. *Vagn Dybdahl: Handelshistorie 1945–51* (i *Fortid og Nutid XVIII 1949–52*) og *Vagn Dybdahl: Nyere handels- og industrihistorisk litteratur [1952–65]* (i *Fortid og Nutid XXII 1963–65*; genudgivet separat i Århus 1966) giver glimrende indtryk af de strømninger, som findes inden for dansk økonomisk historisk forskning. Snævrere i sigte er de to maritimhistoriske oversigter *Knud Klem: Søfartshistorie 1945–51* (i *Fortid og Nutid XVIII 1949–52*) og *Henning Henningsen: Oversigt over søhistorisk litteratur 1952–64* (i *Fortid og Nutid XXII 1963–65*). I de fire sidstnævnte artikler

vejer Danmarks oversøiske forbindelser ret tungt; men for de følgende er disse emnet alene.

I *Vore gamle Tropekolonier* findes summariske forskningsoversigter vedrørende Dansk Vestindien i bind I og III samt om Dansk Ostindien i bind V. Hertil kommer de mange henvisninger og materialekarakteristikker sidst i hvert af værkets otte bind. Dette værk vurderes i *Niels Steensgaard: European Expansion. Nordic Historiography after 1945* (i P. C. Emmer & H. L. Wesseling (eds.): *Reappraisals in Overseas History* (Leiden, 1979)), som er den seneste, men også mest selektive oversigt. 10 lige så aktuelle oversigter over efterkrigstidens expansionslitteratur i andre lande findes i Emmer & Wesselings uhyre nyttige udgave.

For de danske vestindiske øers vedkommende er vi særlig vel forsynede med bibliografier. Mest omfattende er *Charles F. Keid: Bibliography of the Virgin Islands of the United States* (New York, 1941), som medtager cirka 3½ tusinde systematisk ordnede indførsler. I bibliografien er optaget kort, aviser, upublicerede universitetsafhandlinger og enkelte arkivalier. Næsten alle titler er annoterede, men mange er blot referancer til een eller flere sider i større værker. I forhold til de nævnte danske hjælpemidler giver Keid intet nyt af interesse, og hovedparten omhandler 19. og især 20. århundrede. For både Keid og *A. P. C. Griffin: A List of Books (with Reference to Periodicals) on the Danish West Indies* (Washington, 1901) ligger hovedvægten naturligvis på engelsksproget litteratur, og den dansksprogede er kun mangelfuldt medtaget. Med sit ringe omfang på godt hundrede titler giver denne alfabetisk ordnede bibliografi ikke meget. Udvalget virker sært tilfældigt og består hovedsagelig af værker fra det 19. århundrede. Endnu mere selektiv, men til gengæld med kompetente litteraturkarakteristikker er udgiverens indledning i *Ove Hornby & Ole Justesen (eds.): Studier i de dansk-vestindiske øers historie 1665–1976. Resultater af 21 historiestuderendes arbejde i Danmark og på øerne 1975–76* (1976; duplikeret); i øvrigt er studierne fortrinsvis i øgruppens nyere historie. *Paul E. Høyers: Registrant over litteratur vedrørende Dansk*

Vestindien (uden år) er med sine mange tusinde håndskrevne kartotekssedler ganske omfattende. Samlingen findes i Det kongelige Biblioteks håndskriftafdeling, og Høyers har søgt at supplere Keid ved at gennemtrawle vore bibliotekers kataloger, tidsskrifter og aviser. På de titler, som mangler, mærkes det dog, at indsamleren ikke er fagmand, og i det hele taget må oplysningerne benyttes med forsigtighed. Da der faktisk ikke er medtaget litteratur fremkommet efter 1945, er seddelbibliografien ikke noget nødvendigt hjælpemiddel at inddrage i en søgeproces i dag.

For Asiens vedkommende er 17. og 18. århundredes europæiske litteratur gennemgået i *August Hennings: Gegenwärtiger Zustand der Besitzungen der Europäer in Ostindien III* (Hamburg, 1786). Men selv om næsten 1½ tusinde titler opregnes og kommenteres, åbenbarer denne lærde kraftpræstation ikke meget om handelskompagnerne.

I det tilfælde at der ikke er offentliggjort noget om de spørgsmål, man ønsker besvarede, må det righoldige utrykte kildemateriale frekventeres. Kun en lille del af dette er blevet benyttet i den hidtidige forskning, resten ligger urørt i arkiverne.

Oftest er det nødvendigt som indgangsport hertil at benytte registraturerne på arkivernes læsesale; men i enkelte tilfælde er disse kataloger udgivne på tryk – således serien af Vejledende Arkivregistraturer. Her er det bind XIV *J. O. Bro-Jørgensen & Aage Rasch: Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier* (1969), som har størst interesse sammen med bind XX *Koloniernes centralbestyrelse* (1975). Bind XX fortegner de levn, som er et af resultaterne af centraladministrationens virke efter 1848; særlig drejer det sig om det såkaldte Kolonialkontors papirer. Handelskompagnerne arkiver er meget mere omfattende (cirka 100 hyldemeter) og mangeartede (5 forskelligartede kompagnier). Indholdet heraf vender jeg tilbage til flere gange i det følgende. Udover de nævnte arkivfunds findes der bevaret papirer af interesse for den oversøiske historie i snart sagt alle administrationens arkiver: Rentekammerets, Kommercekollegiets og så videre. Vigtigt er dog at bemærke, at de fleste sager angående det første

ostindiske kompagni før 1660 findes blandt Danske Kancellis efterladenskaber.

I de vejledende arkivregistraturer findes kort forklaret, hvordan forretningsgangen har været i kontorerne, og af hvilken karakter de enkelte kildegrupper er. En sådan summarisk introduktion er også *Aage Rasch: Asiatisk Kompagnis arkiv* (i Afhandlinger tilegnede . . . Axel Linvald . . . 28. januar 1956 (1956)). Heri berettes blandt andet om arkivets overlevering og om de kassationer, der har ramt det gennem tiderne. En række principielle overvejelser meddeler *Kristof Glamann: Valg og vurdering ved benyttelse af kompagniararkiver. Et metodisk bidrag* (i Festskrift til Astrid Friis 1. august 1963 (1963)). Med baggrund i sit arbejde først og fremmest med det nederlandske ostindiske kompagnis mægtige arkiv reflekterer han over, hvordan man rimeligt kan foretage den nødvendige udvælgelse i de store mængder af kilder. Forfatteren anbefaler, at man først søger at skaffe sig et overblik, dernæst supplerer med en række detailundersøgelser – og endelig på grundlag heraf ender med at kunne udvælge repræsentative serier til videre bearbejdning. Men som understreget er overvejelserne af metodisk karakter, en vejledning i praktisk arkivarbejde er dette bidrag ingenlunde.

For Vestindiens vedkommende findes den omfattende kildeoversigt *George F. Tyson: The Historical Records of the U.S. Virgin Islands. A Report and Program Plan* (St. Thomas, 1977). Rapporten gengiver et første indtryk af materialet fra før 1917 i Rigsarkivet i København og National Archives i Washington. Den er forbløffende fejlfri; men det mærkes tydeligt, at forfatteren ikke kender arkivalierne fra eget forskningsarbejde. Rapporten skal støtte en ambitiøs plan om at opspore, mikrofilme, oversætte og udgive kilderne til øernes historie. Dette politiske sigte giver sig til kende fx ved en ret pessimistisk vurdering af dokumenternes bevaringstilstand i det såkaldte vestindiske lokalarkiv.

Sluttelig må blandt hjælpemidlerne nævnes *Kay Larsens* samlinger til de danske tropekoloniernes historie. Materialet består i første række af de håndskrevne seddelkartoteker *Dansk-vestindiske og -guineiske Personalialia og Data* (1929)

og *Dansk-ostindiske Personalialia og Data* (1912); de fylder henholdsvis 8 og 4 kasser, som findes på Det kongelige Biblioteks og Rigsarkivets læsesal. Hovedsigtet er tydeligvis personalhistorisk, og kun sporadiske data findes om skibe, plantager, bygninger, rederier og lignende. Fartøjerne og søfolkene er fortrinsvis behandlet i 2 kasser med *Samlinger angaaende dansk Søfart, særlig med Henblik paa Langfarere* (1931), som findes på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg – sammen med museets eget store kartotek. Men selv om Larsens uhyre omfattende gods er ordnet alfabetisk efter navne – fx 4.000 ostindiske personnavne og 400 skibsnavne – er dets anvendelse langt fra ukompliceret. Problemet er, at ingen af de mange oplysninger er dokumenterede, og at en del af dem som følge af kildeharmonisering er unøjagtige eller forkerte. Derfor bør samlingerne kun anvendes som et praktisk opslagsværk i det daglige; større konstruktioner lader sig ikke bygge forsvarligt derpå. En del af materialet er udgivet uændret i *Kay Larsen: Guvernører, Residenter, Kommandanter og Chefer samt enkelte andre fremtrædende Personer i de tidligere danske Tropekolonier* (1940), hvori også findes besiddelsernes historie fortalt i meget korte træk samt guvernørister for Trankebar, Guineakysten og Vestindien.

Disse datasamlinger kan suppleres på mange måder; først og fremmest ved de ikke få gruppebiografier, som findes fx i Personalhistorisk Tidsskrift.

III. Om kompagnier generelt

Handelskompagniernes epoke udgøres af 17. og 18. århundrede. I disse merkantilismens to hundrede år udgjorde Danmark-Norges oversøiske handel en stadig voxende og mærkbar indtægtskilde for monarkiet – og da især under verdenskrigene i slutningen af 1700tallet, hvor den neutrale dansk-norske skibsfart blomstrede. I denne florissante handelsperiodes bedste år, 1782 udsendte kompagnierne ikke mindre end 28 skibe til Vestindien og 10 til Ostindien foruden et ukendt antal fortøjer med europæiske destinationer. Den samlede

OCTROY

for det

KONGEL: DANSKE WEST-INDISKE

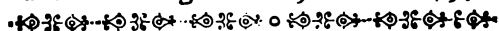
og

GUINEISKE COMPAGNIE,

dateret

Friderichsberg - Slot d 5 Februar. 1734.

KIØBENHAVN,

Trykt udi H. Kongl. Maj. priv. Bogtryk.

Fig. 1. Vestindisk-guineisk Kompagnis oktrojs titelblad fra 1734.

Efter at have opregnet kompagniets rettigheder og pligter i tidens snirklede sprog meddeler Christian VI i oktrojens afsluttende paragraf: »Oc som øvrigens Vores allernaadigste alvorlige Intention er, til dette Compagnies fuldkomne Opkomst oc Velstand, alt hvad giørligt oc billigt være kand, at ville contribuere, oc derfor ej at lade det mangle paa nogen slags riimelige Privilegier oc Benaadninger, hvorved de derudi interesserede kunde animeres til i fuldkommen Tilliid om Vores Kongelige Naade oc kraftig Maintien denne for dennem selv oc det gemeene Beste saa nyttige Handel, med ald Magt at fortsætte, forøge oc til mueligst Fuldkommenhed at bringe; Saa ej alleene tillade Vi, men befale end oc hermed allernaadigst . . . at i fald endnu nogle flere allernaadigste Privilegier oc Benaadninger . . . til Compagniets ydermeere Fremtarv oc Forbedring maatte eragtes at være fornøden, de Os ufortøvet omstændelig maa oc skulle foredrage . . .«

værdi af de hjemkomne ladninger fra Amerika og Asien lå i størrelsesordenen 10 millioner rigsdaler. Til sammenligning var statens samlede indtægter på denne tid bare 8 millioner årligt. Under mere normale omstændigheder gennem 1700tallet udsendtes omkring et halvt dusin kompagniskibe per år, og de

Danske oversøiske handelskompagnier i det 17. og 18. århundrede

hjemtagne ladninger havde vel en værdi på godt 1 million rigsdaler tilsammen.

Et handelskompagni var altid oprettet ved en kongelig oktroj, hvori majestæten kundgjorde, hvilke privilegier og pligter kompagniet havde. Pligterne var gerne små; de kunne typisk bestå i, at kongen sikrede sig ret til med hvert skib at få hjembragt et vist kvantum varer, eller i at kompagniet forpligtede sig til at sælge en række dansk producerede varer i det fremmede. Privilegierne var som regel uden direkte økonomisk udgift for staten, idet de normalt inkluderede monopol på en vis gren af den oversøiske handel, toldfrihed for de udsendte ladninger, egen vægt og mål, egen jurisdiktion samt endelig skattefrihed for de ansatte.

Statens erklærede formål med at give en sådan oktroj og med ofte tillige at udlåne skibe og folk fra orlogsflåden var, som det gerne udtryktes: »Commerciernes og det deraf dependendes almindelige Bestes Fortsættelse og Fremtarv«. Således stod der i Vestindisk-guineisk Kompagnis oktroj af 1671.

Den merkantilistiske stat fra Christian IVs tid og fremefter var nemlig af den sikre overbevisning lige som det store udland, at privilegerede handelskompagnier var de bedst mulige redskaber i den økonomiske væxtpolitik i et samfund i stampe eller under langsom teknologisk udvikling, som ikke var i stand til at frembringe væsentligt øget national indkomst. Kompagnierne skulle da fungere som lokomotiver, der skulle trække resten af samfundet med frem mod almindelig velstand. Centralt placeret i denne udvikling tænkte residensstaden København, som i alle måder begunstigedes og derved sugede næsten al kompagninæringen til sig. Dette sikredes ved, at selskaberne dels havde hovedsæde i og dels skulle drive al udgående og indgående handel i hovedstaden.

Foruden de generelle principper i oktrojen havde hvert kompagni en række regelsamlinger, som mere beskæftigede sig med den daglige drift af foretaget. Af de vigtigste kan nævnes på den ene side instruxerne for kaptajner, skibslæger, supercargoer og andet sejlede personel, på den anden side reglementet (også kaldet konventionen) hvori partici-

panterne fastlagde selskabets interne organisation – ikke mindst med hensyn til regnskaberne og overskuddets deling.

Handelskompagnierne var nemlig oftest organiserede nogenlunde som vore dages aktieselskaber. Participanterne havde skudt kapital i selskabet, og gennem valg af administrerende direktører og på generalforsamlingerne i øvrigt udøvede de normalt deres indflydelse på selskabet. Den indskudte kapital skulle så gerne forrentes gennem det udbytte, som blev til overs af handelsoverskuddet efter fradrag af driftsomkostninger og eventuelle henlæggelser og afskrivninger.

Efter danske forhold var de indskudte kapitaler på op til flere millioner rigsdaler meget anseelige. Alligevel kneb det for flere af kompagnierne med udbyttebetalingen, da generalomkostningerne var alt for høje i forhold til den indskudte kapital.

De fleste og største af de oktrojerede handelskompagnier beskæftigede sig udelukkende med oversøisk handel. Den følgende forskningsoversigt behandler litteratur vedrørende de nedennævnte foretagender, som handlede på oversøiske pladser.

Asien

Første ostindiske Kompagni	(1616)
Andet ostindiske Kompagni	(1670)
Asiatisk Kompagni	(1732)

Afrika/Vestindien

Glückstadtste Afrikakompagni	(1651)
Vestindisk-guineisk Kompagni	(1671)
Almindeligt Handelskompagni	(1747)
Marokkokompagniet	(1755)
Guineisk Kompagni	(1765)

Asien/Afrika/Vestindien

(neutralitetsudnyttelse)

Vestindisk Handelsselskab	(1778)
Østersøisk-guineisk Handelsselskab	(1781)
Handels- og Kanalkompagniet	(1782)

Foruden de hér opregnede oversøiske fandtes der tid efter anden en række oktrojerede handelskompagnier, som først og fremmest bejlede de nordatlantiske besiddelser. Men med de ekstraordinært gode omstændigheder

under krigen 1778–83 sendte Grønlandske Handel hele 38 og Islandsk, finmarksk og færøske Handel 2 skibe til Vestindien. Hertil kom Det kongelig oktrojerede altonaiske Sildekompagni med 4 vestindietogter og Det kongelig oktrojerede handelskompagni i Glückstadt med samme antal.

Efterhånden som 1700tallet randt ud, viste det sig imidlertid, at kompagniformen havde overlevet sig selv. En privat storhandel var ved at voxe frem, og det afsløredes gang på gang, at de oktrojerede selskaber ikke var konkurrencedygtige over for denne mere risikovillige og smidige partikulære handel. Kompagniernes tungt arbejdende og dyre maskineri forårsagede, at disse ikke altid kunne nå at udnytte de givne gunstige, men chancebetonede omstændigheder. I sammenligningen må man dog huske, at kompagnierne i modsætning til de private opretholdt handelen selv i svære eller mindre gunstige perioder. Og at de store kompagnier ifølge deres oktrojer var pligtige til at opretholde forter og landområder som danske støttepunkter i det fjerne.

Allerede i 1754 ophævedes derfor Vestindisk-guineisk Kompagni, og kongen gav handelen på Afrika og Vestindien fri for alle danske undersætter; snart fulgtes samme politik i Indien og sidst i Kina. Hermed var de store gamle kompagnier ude af sagaen.

Til gengæld oprettedes under Den amerikanske Frihedskrig flere oktrojerede selskaber for at udnytte de ekstremt gunstige konjunkturer for neutral skibsfart og handel. De fik dog kun en ganske kortvarig levetid, efter som ingen af disse spekulationsforetagender viste sig i stand til at overleve fredskriserne og omstille sig til mere dagligdags handelsbetingelser. Herefter var af oversøiske handelsselskaber kun Asiatisk Kompagni tilbage.

Der er flere gode grunde til i den følgende forskningsoversigt alene at beskæftige sig med disse oversøiske handelskompagnier.

For det første handler langt det meste af den videnskabelige litteratur, som i det hele taget undersøger Danmarks forbindelser med oversøiske områder i disse århundreder, alligevel om kompagnierne. Dette er en naturlig konsekvens af den helt dominerende position,

disse foretagender besad indenfor handelen med fremmede verdensdele.

For det andet kan oversigten blive mere fuldstændig, hvis man begrænser sig til handelselskaberne. Jeg har gjort følgende væsentlige indskrænkninger i udvalget: De mange undersøgelser af enkeltpersoners liv og levned er stort set udeladte, det samme gælder missionshistoriske og arkitekturhistoriske værker samt store dele af rejselitteraturen. Foruden disse tematiske afgrænsninger er af praktiske grunde kun medtaget ganske få værker, som er udkomne i de tidligere kolonier, hvor interessen for dansketiden ellers er udtalt. En anden type svært tilgængelige arbejder er de utrykte specialeafhandlinger, som skrives af studerende ved vore universiteter; men da de ofte indeholder vægtige forskningsresultater, er de medtagne i oversigten. Dette falder også i tråd med, at jeg fortrinsvis har hæftet mig ved nyere publikationer og kun i ringere grad har inddraget meget gamle kildeudgaver og bearbejdelser. De vurderinger, som i det følgende knyttes til forskningsresultaterne, søger så vidt rimeligt at være tolerant over for ældre arbejder, men mindre overbærende med nyere.

En udmærket første indføring i kompagniernes verden er *Knud Klem: Den danske kompagnifart* (i Olof Hasslöf (ed.): Sømand, fisker, skib og værft (1970)). Forfatteren skitserer hvert enkelt selskabs historie og gennemgår dernæst det store asiatiske kompagnis organisatoriske og finansielle forhold, som de fremgår blandt andet af oktrojer og konventioner. Dette kompagni opfattes åbenbart som typisk for dem alle, hvilket dog må siges at være en sandhed med modifikation. I bilag meddeles eksempler på participantlister og gagereglementer samt indholdsfortegnelser over forskellige andre kompagniarbiver, hvoraf de nordatlantiske ikke er trykte andetsteds. Mere gennearbejdet og dokumenteret er *Ole Feldbæk: The Organization and Structure of the Danish East India, West India and Guinea Companies in the 17th and 18th Centuries* (L. Blussé & F. S. Gaastra (eds.): Companies and Trade (Leiden, 1980)). Mange arbejder om oversøisk handel sammenfattes hér i en syntese, som

ikke alene viser kompagniernes interne organisation og virksomhed, men som tillige søger at placere dem i deres større samfundsmæssige sammenhæng. Tesen er i den forbindelse, at staten og kompagnierne levede i en symbiose, hvor staten med held benyttede sig af kompagnierne i sin økonomiske politik, og hvor de på deres side profiterede af deres uundværlighed for rigernes ve og vel. Fire store handelskompagniers placering på aktiemarkedet behandles i *Bent Stancke: The Danish Stock Market 1750–1840* (1971). Bogen bygger på den foreliggende litteratur, og sammenfatter de generelle økonomiske vilkår samt Asiatic Kompagnis, Vestindisk-guineisk Kompagnis, Almindeligt Handelskompagnis foruden Handels- og Kanalkompagniets organisation. Desuden meddeler Stancke på grundlag af samtidige avisnotiser hvornår, hvor mange og hvor dyre kompagniaktier, der omsattes.

Foruden disse mere specielle undersøgelser kan man naturligvis finde almindelige oplysninger om handelskompagnierne i bredere sigtende værker. Først til systematisk at beskrive de forskellige foretagender var *Ludvig Holberg: Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1729). Han bygger sin grundige gennemgang på utrykte kilder og på egen erfaring som aktionær i Ostindisk Kompagni. Af hans efterfølgere skal blot nævnes *Julius Schovelin: Fra den danske Handels Empire. Forhold og Personer i det 18. Aarhundredes sidste Halvdel I-II* (1899–1900), der følger udviklingen fra 1742 frem til toldloven af 1797, og *Julius Schovelin: Fra Kongegunst til Selvstyre* (1917), som rækker videre frem til 1842. Bøgerne inddrager meget utrykt kildemateriale, særlig fra forfatterens arbejdsplads Grosserersocietetet; men de konkrete oplysninger skæmmes af en patetisk façon og et stærkt individualiserende historiesyn. Handelskompagnierne tildeles derfor ikke tilstrækkelig fremtrædende rolle. Nathanson var i endnu højere grad end Schovelin liberalist; han giver en mere statistisk præget, men desværre næsten udokumenteret fremstilling i *M. L. Nathanson: Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Stats-Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden* (1844). Hér og i endnu højere

grad i *Edvard Holm: Danmark-Norges Historie fra den Store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse 1720–1814 I–VII* (1891–1912) kan hentes en række informationer og vurderinger af monarkiets økonomiske forhold samt dets enkelte handelskompagnier. Specielt i Holms værk virker de små kompagnimonografier solide, forankrede som de er i hans livslange granskerarbejde. For både Holm og Nathanson gælder imidlertid, at de er mest interesserede i selskabernes formelle opbygning snare end i deres handelsvirksomhed og administration. Den ofte anvendte *Carl Bruun: Kjøbenhavn I–III* (1887–1901) har i sit kalejdoskopske indhold mange detailoplysninger af interesse; men noget helhedssyn øjnes ikke. Derimod behandles kompagnierne klart og stringent i deres forhold til statsmagten i reformårene 1784–88 i *Hans Christian Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784* (1968). Han mener, at merkantilismen vedvarede helt til 1813/14, og at centraliseringen omkring det nye finanskollegium styrkede den meget nære forbindelse mellem finanspolitik og erhvervspolitik. I denne tilmåler Johansen kompagnierne en betydelig rolle, som fortrinligt illustreres ved deres regnskaber og statustal. I forhold til de liberalistiske kritikere udgør bogen en revaluering af tidens politik, især under afviklingen af de tre krigskompagnier.

Som nævnt vil den omfangsrige biografiske litteratur ikke blive inddraget i det følgende. Fremhæves må dog absolut *Aage Rasch: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste* (1964), hvis hovedperson var storaktionær i alle tidens oversøiske kompagnier og tillige sad i ledelsen af flere af dem. De små foretagenders historie opridses præcist, og for Asiatisk Kompagnis vedkommende ser vi med Ryberg som veldokumenteret eksempel, hvor store private interesser direktørerne havde deri, og hvor afgørende kompagnierne var for de mange københavnske handelshuse i det hele taget. Det samme illustreres for årene 1717–52 i *Bente Halding: Storkøbmænd i holberg-tidens København* (upubliceret konferensafhandling fra Københavns Universitet 1969). Denne omfattende studie følger i et udstrakt arkivmateriale dels sølvleverancerne til Asi-

atisk Kompagni dels Vestindisk-guineisk Kompagnis produkters reexport gennem de private storkøbmænd.

Reexporten af oversøiske varer var nok alt i alt kompagniernes vigtigste bidrag til fædrelandets vel; dens omfang kan imidlertid ikke fastslås ud fra deres egne arkiver. På de bevarede toldbøger fra 1769 og 1796 hviler derfor *Aage Rasch: Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807* (i *Erhvervshistorisk Årbog XIV* 1963). Forfatteren fortæller, at de dominerende exportvarer var sukker og kaffe samt i mindre grad the og andre kolonialvarer. Han har også undersøgt reexporten til De forenede Stater, og i *Aage Rasch: American Trade in the Baltic 1783–1807* (i *Scandinavian Economic History Review XIII* 1965) påvises, at the og porcelæn var helt dominerende i 1780erne. I 1784 var værdien heraf mindst 100.000 rigsdaler. I Schovelins værk er det anslået, at transithandel med oversøiske varer i de mest florissante år udgjorde omkring to trediedele af hovedstadens samlede omsætning!

Sluttelig må også nævnes *Marius Vibæk: Den danske Handels Historie fra de ældste Tider til vore Dage* (1932–38), som opridses den generelle handelsmæssige sammenhæng, hvori handelskompagnierne befandt sig. Disse er naturligvis nævnte, men kun kort eftersom forfatteren bygger på den eksisterende litteratur. Mærkelig nok er der endnu ikke fremkommet et værk til afløsning for Vibæks om denne sektor, der gennem tiderne har været af så væsentlig betydning for Danmarks økonomiske historie.

IV. De to ostindiske kompagnier

Efter opdagelsen af søvejen til Indien i 1490erne besad portugiserne reelt handelsmonopol der i hundrede år. De store fortjenester tiltrak naturligt nok også andre nationer, og i henholdsvis 1600 og 1602 oprettedes East India Company og Verenigde Oostindische Compagnie – efter at engelske og især hollandske private købmænd havde vist vejen ved en indbringende asienhandel siden 1590erne.

Christian IV fulgte med interesse udviklin-

gen i tidens beundrede og misundte foregangsland Holland. Og efter at det portugisiske monopol var brudt, lod snart også den dansk-norske monark et ostindisk handelskompagni etablere. Oktrojen af 17. marts 1616 var delvis skrevet af efter det hollandske kompagnis og tildelte de 9 bewindhebbers (forvaltere) næsten betingelsesløs myndighed over selskabets drift. Det kneb imidlertid med at skaffe kapital, og dette første ostindiske kompagni blev hovedsagelig finansieret af kongen, som lånte det næsten 1/2 million rigsdaler indtil 1643. I 1618 udsendtes de første skibe til Indien, hvor man erhvervede byen Trankebar, som ligger på Coromandalkysten et par hundrede kilometer syd for det nuværende Madras. Hverken på dette eller de følgende togter var det økonomiske udbytte imponerende, og allerede under krigen i 1620'erne sygnede Ostindisk Kompagni næsten hen. Besejlingen blev meget uregelmæssig og indstilledes helt efter 1640. Ti år senere ophævedes kompagniet officielt, og kronen søgte uden held at sælge Trankebar til Preussen.

Dette første danske ostindiske kompagni er bedst behandlet i *Richard Willerslev: Danmarks første aktieselskab* (i Historisk Tidsskrift 10 VI 1944). Han skildrer indgående dets oktroj, aktionærkredsen og finansieringsformerne, idet hovedtesen er påvirkning fra Holland. Denne antagelse støttes ved at læse 1616-oktrojen, der kun findes trykt i *Karl Lehmann: Die geschichtliche Entwicklung des Aktienrechts bis zum Code de Commerce* (Berlin, 1895). Ingen af de to forfattere beskæftiger sig med kompagniets maritime eller kommercielle virke. Modsat ser *Tapan Raychaudhuri: Jan Company in Coromandel 1605–1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economies* (Haag, 1962) på danskernes aktiviteter udefra, idet hans kortfattede omtale bygger på det hollandske kompagnis arkiv. Denne moderne bog giver i øvrigt et glimrende indtryk af handelsbetingelserne på Indiens østkyst.

På det aller første togt havde Ove Gedde kommandoen, og hans daglige optegnelser fra rejsen indeholder mange oplysninger om udrustning, forplejning og kommandoforhold

ombord. *Ove Giedde: Fortegnelse paa alt hvad paa den Indianske Reise forefalden er fra 14. Nov. 1618 til 4. Mart. 1622* (i Johann Heinrich Schlegel (ed.): Samlung zur Dänischen Geschichte I 1772) er skrevet i hans egenskab af admiral. Derimod er *Ove Giedde: Fortegnelse paa alt hvis paa Ceilon med Keiseren saa og paa Coromandel med Naichen af Tanjour forefalden er fra 18. May 1620 til 1. Jun. 1621* (sammesteds) en mere udførlig beretning om de diplomatiske forhandlinger, han førte i kraft af at være kongens gesandt – helt uden resultat på Ceylon, men med erhvervelsen af Trankebar til følge på fastlandet. Endelig har udgiveren selv skrevet en indgående afhandling *Johann Heinrich Schlegel: Umständliche Nachricht vom Ursprunge der Ostindischen Compagnie in Dänemark* (sammesteds); halvdelen heraf er oversat til dansk af C. F. Wichmann under titlen *Det ostindiske Kompagnies Stiftelse i Danmark og sammes første Expedition til Indien 1618* (i J. Chr. Riise (ed.): Archiv for Historie og Geographie XXV 1826). Hovedparten af Schlegels undersøgelse omhandler Geddes togt, og foruden traktater og andre vigtige dokumenter bringer han en kommenteret liste over den tidligere litteratur om det første ostindiske kompagni. Hertil slutter sig forskellige mindre væsentlige kilder, som kun perifært belyser selskabets virke; også disse har Schlegel udgivet i sine Samlungen I–II. Om foretagendets første tid handler endvidere *L. Schrøder: Christian den fjærdes dansk-ostindiske kompagni og den dertil knyttede mission* (i Danskeren III 1890), der dog er helt ustruktureret – og for resten lader missionen så godt som uomtalt.

Schlegel nåede aldrig at få udgivet andet end begyndelsen til en introduktion til den velskrevne beretning, som findes om kompagniets togt nummer 2 til Trankebar i årene 1622–25. Senere er den fremkommet som *Richard Temple & Lavinia Mary Anstey (eds.): The Life of the Icelander Jón Ólafsson, Traveller to India II* (London, 1932; genoptrykt i Liechtenstein 1967). Dette er en oversættelse af den originale version, som Sigfús Blöndal udgav i 1909 med videnskabeligt apparat. Her oplever vi i en sen nedskrift sejladsens strabadser og de fremmede verdensdele gennem den læge mands øjne og ofte ganske pud-

sige formuleringer. En kraftigt beskåret dansk oversættelse er *Julius Clausen & P. Fr. Rist (eds.): Islænderen Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer under Christian IV* (1907). Om det næstfølgende togt i 1623 handler *Hr. Mads Rasmussøns Reise til Ostindien 1623* (i *Danske Magazin* I I 1745).

En af de ældre perioder, vi ved mest om, er 1640erne, hvor Leyel var kommandant i Trankebar. Fra hans bevarede arkiv er aftrykt 5 dokumenter fra begyndelsen af 1650erne i *B. G. Niebuhr: Nogle Efterretninger om Wilhelm Leyel og den Danske Ostindiske Handel under hans Bestyrelse* (i *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter* I 1805). Selve fremstillingen er dog stærkt farvet af, at forfatteren udelukkende holder sig til Leyels egne dokumenter.

Efter 1639 hengik hele tre årtier, inden dansk asienhandel genoptoges med krigsskibet »Færø«s togt i 1668, og et nyt ostindisk kompagni oprettedes ved oktroj af 28. november 1670. Nu gik det hele bedre: besejlingen var nogenlunde konstant med 2 skibe årligt, og foretagendet gav endda overskud i 1680erne og 1690erne. Den 29. oktober 1698 fornyedes oktrojen så godt som uændret. Men efter århundredskiftet gjorde kapitalmangel samt slet administration sig atter gældende, så under Store nordiske Krig døde aktiviteten næsten hen, da selskabet ydermere blev tvunget til at yde staten et stort lån.

Dette andet ostindiske kompagni er ikke dybtgående behandlet andre steder end i Gunnar Olsens bind af Vore gamle Tropekolonier. *Henning Henningsen (ed.): J. P. Cortemünde: Dagbog fra en ostindiefart 1672-75* (1953) viser dog, hvordan et af de spændende togter forløb. I selve beretningen om rejsen til Java har Cortemünde helt i tidens stil indflettet flere små afhandlinger om asiatiske forhold. Desuden giver udgiverens omfattende indledning samt de vedføjede dokumenter et mere generelt billede af periodens handel og sejlads. En parafrase over samme kilde er *C. L. Tuxen: En Ostindiefarer 1672-75, eller Ober-Chyrgurgus Joan Petri Cortemündes Reise til Ostindien med det kgl. danske Skib »Oldenburg« i Aarene 1672-75* (i *Museum* III 1893). I samme tidskrifts følgende årgang beskrives nogle urolige

år i Trankebars historie i *Frederik Krarup: Axel Juel, Kommandant paa Dansborg 1681-85*. En vejledning i selve navigationen er *Frederik Andersen Bolling: Korte og Nyttig Underviissning om Passaet-Vinden . . . foruden om den Vind Mousson . . .* (1678). Dette er uden tvivl en oversættelse fra hollandsk. For resten giver *Frederik Andersen Bolling: Oost-Indiske Reise-bog . . .* (1677), som fortæller om hans togt 1669-73 til Batavia og Kina i hollandsk tjeneste, nok den bedste skildring af dagliglivet på det 17. århundredes skibe. 1698-oktrojen er gengivet i uddrag i *Jørgen H. P. Barfod: Merkantilismen* (1974); men ellers er dette blot en samling til skolebrug af allerede udgivet stof.

Efter freden i 1720 kom kompagniet aldrig rigtig i gang igen, og det frasagde sig derfor al handel i 1729. Disse sidste svære år er emnet for *Torsten Pedersen: Det kongelig oktrojerede Ostindiske Kompagni 1720-32, med særlig henblik på kommissionen af 4. oktober 1726* (upubliceret specialeafhandling fra Aarhus Universitet 1977). Ifølge kongens undersøgelseskommission stod det gamle kompagni ikke til at redde; men da asienhandelen skønnedes af stor vigtighed for monarkiet, ønskede kronen den videreført, indtil et nyt kompagni kunne etableres. Kommissionsbetænkningen og de foreløbige oktrojer er grundlaget for undersøgelsen, som fokuserer på foretagendernes formelle opbygning. Sammendrag af vist nok den eneste bevarede skibsjournal fra Ostindisk Kompagni findes i *A. Zimmer (ed.): Av viceadmiral Frederik Zimmers optegnelser 1717-1756* (Horten, 1927). Logbogen omhandler »Grev Laurvigen«s indietogt 1725-27, og et par af dens flotte illustrationer er gengivet i tropekoloniværket.

Et resultatløst mellemspill var forsøget på at oprette en slags filial ved Elben af det danske ostindiske kompagni. Målet var at skaffe kapital udenlands fra; men England og Holland satte sig imod. *Kristof Glamann (ed.): Hollandske indberetninger om Altonaprojektet 1728-1729* (i *Danske Magazin* 7 V 1949-53) bringer udvalgte breve hjem fra de hollandske residenter i København og Hamburg samt en instruktiv redegørelse fra udgiveren.

Handelen på Asien standsede imidlertid ikke i 1729; thi der dannedes et interessent-

skab, som foreløbigt overtog kompagniets privilegier, og som udsendte ialt 5 skibe de to følgende år. Dette selskab og særlig interimssocietet for kinahandelen nød kronprins Christians bevågenhed. Disse skildres i *Jens Ole Lefèvre: Det danske ostindiske kompagnis fallit i 1729 og interimskompagnierne frem til 1732* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1966), som også behandler udviklingen helt tilbage fra 1699.

Af det midlertidige selskab udsendtes for første gang nogen sinde et skib helt til Kina. Denne epokegørende rejse er skildret i to dagbøger af henholdsvis skibspræsten og en af kadetterne ombord: *Johan Henrik Huusmann: En kort Beskrivelse over Skibets Cron-Printz Christians lykkelige gjorde Reyse baade til og fra China . . .* (1744) og *G. L. Grove (ed.): Tobias Wiggandt: En Dagbog ført paa en Kinafarer 1730–32* (i Tidsskrift for Søværnen XXXV 1900). Desuden omtales dette togt i det just nævnte værk af Zimmer.

En glimrende generel præsentation af indiehandelen findes i Vore gamle Tropekolonier V, som er *Gunnar Olsen: Dansk Ostindien 1616–1732. De ostindiske kompagniers handel på Indien* (1967). Han har som den første seriøst arbejdet med det omfattende, men spredte primærmateriale fra hele det 17. århundrede. Udviklingen følges fra den første tids famlende og risikable rejser, til man tid efter anden fik sat handelen og søfarten ind i fastere og sikrere rammer efter 1670. Der er gjort meget ud af det aller første togt, men forbløffende lidt ud af forholdene i 1720'erne, hvor kilderne endda flyder mere rigeligt. Det andet brede værk om årene 1616–1730 *Jacques Macau: L'Inde danoise I-II* (Aix-en-Provence, 1970–73; duplikeret) hviler på helt tilfældig gammel litteratur og er ganske værddiløst. Meget mindre omfattende er *C. L. Tuxen: Nogle Oplysninger om det tidligere »dansk-asiatiske« Kompagni* (i Tidsskrift for Søværnen XXXIII 1898). Men bortset fra moralske domme gives dér en stort set udmærket beskrivelse af skibsfart, oktrojer og overskud. Udviklingen følges endda helt frem til 1843, skønt hovedvægten ligger på tiden før 1732.

Som følge af kildematerialets ringe omfang og dårlige bevaringstilstand er litteratur spe-

cielt om de to ostindiske kompagnier kun sparsom. Man bør derfor være opmærksom på, at en del af de værker, som nævnes i forbindelse med Asiatisk Kompagni, følger udviklingen tilbage fra perioden før 1732. Dette gælder først og fremmest H. O. Jensen, Frederik Thaarup samt Knud Klems artikel om asienhandelen og Ole Feldbæks om Trankebar.

V. Asiatisk kompagni

Allerede inden »Kronprins Christian« selv vendte hjem, havde breve meldt om det succesrige togt. Midt i begejstringen og forventningen om en strålende kina- og indiefart udstedtes 12. april 1732 oktrojen for »Det Kongelig Octroyerede Danske Asiatiske Compagnie«, som forenede interimssocietetene. For at op hjælpe handel og søfart fik det eneret på handel øst for Kap det gode Håb og brugsretten over Trankebar. Hensigten nåedes til fulde, efter som kompagniet planmæssigt sendte eet skib til Indien og to til Kina hvert år.

Den vigtigste exportartikel til Indien var sølv, og med sig hjem derfra havde skibene først og fremmest bomuldstøjer samt en smule krydderier og salpeter. De store udgifter til opretholdelse af forter, pakhuse og mandskab i Indien slugte dog uforholdsmæssige summer. Handelen på Kina viste sig i modsætning hertil at være en rig indtægtskilde: I Canton havde Asiatisk Kompagni næsten ingen faste installationer eller folk, og den rigelige indtjening var derfor netto. Her købte man for det medbragte sølv næsten udelukkende the.

Op mod 90% af de hjembragte varer reexporteredes til det øvrige Europa, og selskabets samlede indtjening i den første oktrojperiode fra 1732 til 1772 var betragtelig. Hertil kom de store private profitter, som storkøbmændene i direktionen fik. De leverede dels mange udredningsvarer så som sølv og skibsstyr, og dels aftog og videresolgte de ladningerne fra Orienten. Til gengæld tilførte de kompagniet know-how, som de forgangne selskaber stærkt havde savnet. Endvidere var selskabets

præses, A. G. Moltke i sig selv et forbindelsesled til kongen, administrationen og banken; disse tre institutioner var uundværlige støtter for det unge og endnu sårbare foretagende.

Efterhånden var København som ønsket blevet en international stapelstad for asiatiske varer. Staten fratog derfor med oktrojen af 1772 Asiatisk Kompagni monopolet på indiehandelen, til gengæld skulle det have cirka 10% rekognition fra alle andre danske, som sejlede til og fra Indien – og man lod det selv beholde kinahandelen i den nye oktrojs tyveårsperiode. På denne måde tilgodeså statsstyret både de private købmænds krav om at få direkte del i den trods alt ganske indbringende handel på Indien og kompagniets krav om at bevare sit monopol.

Siden 1670 havde de oktrojerede kompagnier haft pligt til at vedligeholde og bemandede fortet Dansborg i Trankebar; men i 1777 overtog staten selv dette for at gøre konkurrenceforholdet mellem kompagni og private mere lige. I anden oktrojperiode var Asiatisk Kompagnis finanser derfor relativt gode, selv om det nu som før ofte var i bekneb for likvid kapital. Man udsendte gerne fire skibe årligt: to til Indien og to til Kina. I Indien fik handelslogen Frederiksnagor nær Calcutta på denne tid større betydning end Trankebar på grund af de efterspurgte bengalske tekstiler.

Som for anden dansk international handel var krigsårene 1778–83 særlig glimrende, og Asiatisk Kompagnis aktier noteredes helt op til kurs 1.700. Men samtidig med fredskrisen rystedes det af en kasseangelaffære i 1783, og året efter forårsagede ændret engelsk toldlovgivning, at dette hidtil afgørende marked for dansk the reelt ophørte med at eksistere. Tiden indtil århundredskiftet var derfor dårlige år for kompagniet. Ved oktrojfornyelsen i 1792 lod man nødtvungent kinamonopolet bestå, og den eneste væsentlige ændring i selskabets forhold blev, at de private indieskibe herefter ikke længere skulle betale rekognition til det. Da yderligere prisen på tekstiler i Europa var faldende, gik kompagniet en svær tid i møde, skønt det oplevede en kort blomstring under tiårets fornyede storkrige.

Man søgte i de første år af det nye århund-

rede efter privat forbillede at udnytte sin neutrale status til at etablere handel på Isle de France og Batavia. Men under krigen 1807–14 lå al handelen stille, og kompagniets forhold forværredes yderligere.

Allerede inden 1807 var Københavns rolle som stapelplads for Hamburg og Østersøområdet truet, blandt andet af den nye konkurrencedygtige amerikanske fragtfart. 1814 var Norge tabt og det resterende hjemmemarked ikke købedygtigt efter statsbankerotten året før. Alligevel kørte Asiatisk Kompagni videre med samme stort anlagte organisationsapparat som før, skønt næsten ingen skibe udsendtes. Flere af de hjemkomne ladninger måtte sælges med tab, og på denne måde tærede selskabet på sin kapital, indtil det udsendte sit sidste togt i 1833. Endelig inddrog oktrojen i 1844.

Gennem det meste af sin hundredårige beståen var Asiatisk Kompagni imidlertid et fornemt selskab. I sin velmagts dage var det monarkiets største ikke statslige virksomhed med mange ansatte, med eget domicil og værft, med monarkiets mægtigste og driftigste mænd i spidsen. Dets skibe var i en størrelsesorden for sig selv, og værdien af en eneste returladning fra Kina lå til tider på over 1 million rigsdaler! Det må dog ikke glemmes, at både vestindiehandelen og middelhavsfar-ten hver for sig havde betydelig større betydning for den danske økonomi end reexporten af asiatiske varer.

Den bedste indføring i kompagniets almindelige historie er *Ole Feldbæk: The Danish Asiatic Company* (i Anders Georg et al. (eds.): *Asiatisk Plads. The Danish Foreign Service's new headquarters in Copenhagen* (1980); også fransk udgave). Mange af de forskningsresultater, som skal præsenteres i det følgende, sammenfattes og perspektiveres fortrinligt i denne brede skildring af snart sagt alle kompagniets aktiviteter: dets etablering og finansiering og opbygning, dets handel og administration i Indien og Kina, dets maritime virke, fragterne ud og hjem samt det gode forhold til statsmagten – dette sidste symboliseret ved rytterstatuen på Amalienborg. Et udvalgt billedmateriale bidrager til at gøre oversigten indbydende og letlæst. Som introduk-

tion kan også anvendes de følgende to små afhandlinger, som begge inkluderer Ostindisk Kompagnis perioder i korte træk. *Knud Klem: Den danske Ostindie- og Kinahandel* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1943) er en for sin tid solid indføring. Den er udokumenteret, men bygger tilsyneladende fortrinsvis på trykt materiale; herved er hovedvægten kommet til at ligge på den florissante periode. Tematisk koncentrerer fremstillingen traditionelt omkring kompagniets administrative og økonomiske forhold, skønt også Klems interesse for de rent maritime aspekter kommer frem i lyset. *Kristof Glamann: The Danish East India Company* (i Michel Mollat (ed.): *Sociétés et compagnies de commerce dans l'Océan Indien* (Paris, 1970)) gengiver et foredrag holdt på den ottende internationale maritim-historiske konference 1966. Hovedformålet har derfor været at fremdrage de vigtigste udviklingslinier ved de danske asienkompagnier og at sammenligne disse med udlandets. Asiatisk Kompagnis første oktrojperiode er grundigst behandlet, og Glamann beskæftiger sig med internationalt omdiskuterede spørgsmål som kapitaldannelsen og konkurrencedygtigheden over for de store konkurrenter. Han mener, at en væsentlig del af forklaringen på Asiatisk Kompagnis økonomiske succes (i modsætning til de tidligere kompagniers fiasko) skal søges i kinahandelen, som muliggjorde store fortjenester ved en relativt beskedne kapitalindsats. Endelig imødegår han med held billedet af danskerne som hollandske marionetter, der skitseres i *Violet Barbour: Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Baltimore, 1950).

Kun få bøger intenderer at behandle kompagniets virke gennem de hundrede år, det eksisterede. Tilsammen er imidlertid Vore gamle Tropekolonier VI og VII et værk af denne type. *Kamma Struwe: Dansk Ostindien 1732-1776. Tranquebar under kompagnistyre* (1967) har gjort mest ud af selve besiddelserne i Indien. Kun i mindre grad undersøges kompagniets administration heraf, og hun meddeler blot tilfældige oplysninger om andre aspekter af dets virksomhed. Som følge af fokuseringen på kolonierne er kinahandelen temmelig stedmoderligt behandlet. Megen

vægt er derimod lagt på kildegennemgangen vedrørende dagliglivet blandt indere og danske i det fremmede. Prioriteringen af de behandlede emner er mærkbar anderledes i *Aage Rasch: Dansk Ostindien 1777-1845. Storhedstid og hensygnen* (1967). I kraft af blandt andet egne monografier om Asiatisk Kompagni og dansk toldpolitik har arkivaren et overblik over periodens økonomiske og politiske forhold, som kommer tropeværket til gode. Selv om kompagniet efter 1777 ikke mere administrerede kolonierne, får man i hans fremstilling en vel funderet oversigt over dets handel og funktionsmåde indtil 1807. Heller ikke Rasch gør dog noget særligt ud af kinahandelen, men til gengæld søger han at vurdere kompagniets betydning for det danske samfund, blandt andet med basis i behandlinger af det bevarede toldmateriale. I øvrigt er det kronologisk disponerede arbejde ført op til salget i 1845, hvor East India Company overtog besiddelserne. En ældre og mere populær forløber kunne man kalde *Kay Larsen: De dansk-ostindiske Koloniers Historie I-II* (1907-08). For dette værk som for *Kay Larsen: Den danske Kinafart* (1932) gælder som sagt, at de fremdrager det spændende, men atypiske. Da de ydermere er udokumenterede, må deres generelle værdi siges at være ringe, efterhånden som nyere forskning har overflødiggjort dem. Dog kan der stadig hentes mange detailoplysninger deri.

Frederik Thaarup: Historiske og Statistiske Efterretninger om det Kongel. octroierede Danske asiatiske Compagnie (1824) er den ældste egentlige behandling af kompagniets historie. Statistikerens plan var at behandle den danske asienhandel fra starten og frem; imidlertid standser dette eneste udkomne hæfte brat omkring 1792. Fra før 1732 gøres grundigt rede for oktrojer og konventioner af 1670 og 1698. For tiden efter 1732 er bogen præget af tabeller, som hovedsagelig hviler på allerede publiceret materiale. Den strengt kronologiske fremstilling gør meget ud af at opregne udsendte og hjemkomne ladninger; men hér som i andre henseender kan man desværre påvise en del fejl blandt Thaarups oplysninger. Standardarbejdet om første oktrojperiode er ubetinget *Kristof Glamann: Studie i Asiatisk*

Kompagnis økonomiske historie 1732–1772 (i Historisk Tidsskrift 11 II 1949), der i let strammet form er udgivet som *Kristof Glamann: The Danish Asiatic Company 1732–1772* (i Scandinavian Economic History Review VIII 1960). Artiklen må opfattes som en reaktion mod den ældre litteraturs kredsen om formelle og normative kilder. I stedet tilstræbes der en skildning af selve handelsprocessen, som den reelt foregik. Fremtrædende plads har derfor den omfattende vekseltrafik, sølvkøbene og udredningerne, handelstransaktionerne i Asien samt endelig varesalg og kreditpolitik over for køberne. Synsvinklen er altså snævert økonomisk og bestemt af den prisopgave, hvis resultater den er en præsentation af. En enkelt side af det økonomiske virke er mere indgående behandlet i *John Juul Andersen: Asiatisk Kompagnis kinahandel 1732–1772* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1978). Her bringes et stort bilagsmateriale, som specificerer hvert skibs udsendte og hjemgående ladning samt skøn over bruttofortjenesten, som lå omkring 100%. Alligevel manglede kompagniet ofte likvider, og det var derfor afgørende for aktivitetsudvidelserne i 1740–50'erne, at det kunne låne de nødvendige beløb. Dette skildres ved hjælp af bankens arkiv i *Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737–73* (1955). En selskabsretlig undersøgelse af Asiatisk Kompagni udgør kernen i *H. O. Jensen: Træk af den danske Aktierets Udvikling i det syttende og attende Aarhundrede* (i Ugeskrift for Retsvæsen LXXVIII B 1944). Juristen betoner på grundlag af en grundig gennemgang af oktrojer og især konventioner det bureaukratiske præg og dermed direktionens afmagt over for participanterne og disses kontrolorganer: revisorer, deciderer og hovedparticipanten. Nogenlunde samme opbygning skulle de andre handelskompagnier have haft.

Ydermere er en række kilder udgivne, som belyser første oktrojs periode. Ældst er *Franz Faddesen: Auszug aus den Büchern der asiatischen Compagnie in Dänemark*... (i A. F. Büsching (ed.): *Magazin für die neue Historie und Geographie II* (Hamburg, 1769)), som viser værdien af de udsendte og hjemkomne ladninger 1732–45. Desværre er kompagnibog-

holderens opstilling ikke komplet. Desuden finder vi *Julius Clausen & P. Fr. Rist (eds.): En islandsk Eventyrer. Árni Magnússons Optegnelser* (1918), som indeholder en meget levende, men sent nedfældet beretning om »Dronning Juliane Maria«s togt til Kina 1760–61. Langt solidere end denne forvirrede historie er *Oluf Maderup: Journal holden . . . paa Skibet Princesse Charlotte Amalia kaldet, som . . . begav sig paa Reysen fra Kiøbenhavn til Tranquebar Ao. 1741 . . .* (i Oluf Bang (ed.): *Samling af Adskillige Nyttige og Opbyggelige Materier II–III 1743*) og *Jens Boye: Journal paa den anden Reyse til China med Skibet Dronningen af Danmark . . . [1742–44]* (1745). Begge forfattere var præster og har bygget deres beretninger på dagbøger, som indeholder præcise og interessante oplysninger vedrørende dagligdagen ombord.

Enkelte togter er også behandlet af vor tids historikere. *Georg Nørregaard: Storm over Kap* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1962) skriver ud fra skibsprotokol og -journal om »Kronprinsessen af Danmark«s indietogt 1750–53. I Trankebar mødte skibet »Elefanten«, hvis rejse 1749–50 er tilsvarende udforsket i *C. L. Tuxen: Et Blad af Dansk-Asiatisk Kompagnis Historie* (i Museum V 1894). En kinafarers endeligt er skildret i *M. Boucher: The Voyage of 'Kongen af Dannemark' 1742–1746* (i *Africana Notes and News XXIII 1978*). Men alle tre artikler har udvalgt togter, som helt atypisk endte med, at skibene kondemneredes på Afrikas sydspids. I det hele taget forliste kun omkring hvert tiende fartøj 1732–52 og efter 1772 kun 1 af 136! Bouchers artikel er dog et glimrende eksempel på, hvor mange supplerende data, der ligger gemte i udlandet, idet han udelukkende har benyttet arkivalier i Cape Town.

Vender vi os dernæst til kompagniets anden og tredje oktrojperiode, behandles dette tidsrum generelt i to standardværker. *Aage Rasch & P. P. Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den florissante Periode 1772–1792* (1948) er frugten af et samarbejde mellem en historiker og en økonom. Resultaterne hviler imidlertid udelukkende på kompagniarkev, og de sættes derfor ikke ind i en større dansk eller international sammenhæng. Bogens styrke er de mange tabeller; men også for disse gælder, at

de præsenteres uden tilbundsgående analyse af tallene. Periodiseringen følger traditionelt krig og fred, og indenfor hver af epokerne gennemgås handel og økonomi: ud- og hjembragte varer samt kapitalforhold, likviditetsproblemer og deraf følgende låntagning. Endelig gøres der noget ud af skibsfarten; men dér som ellers anvendes princippet med i udstrakt grad at præsentere eksempler, som skulle være typiske – hvad de dog langt fra altid er. Heller ikke forfatterens drøftelse af tilblivelsen af 1772-oktrojen er tilfredsstillende. *Sune Dalgaard* har i en anmeldelse (i *Historisk Tidsskrift* 11 II 1949) præsenteret en selvstændig kulegravning af oktrojens forhistorie, hvor han på grundlag af materiale blandt andet fra Kommercekollegiet kommer til helt andre resultater end Rasch. *P. P. Sveistrup: Fra Asiatisk Kompagnis regnskaber* (i *Revision og Regnskabsvæsen* XXIX 1960) er et tyndt opkog af den store bog og behandler trods titlen ikke regnskaberne. Af samme art er *P. P. Sveistrup: Danmark og det indiske marked i den florissante handelsperiode* (i *Det danske Marked* VIII 1949).

Tiden efter 1792 behandles i det andet standardværk *J. H. Deuntzer: Af det Asiatiske Kompagnis Historie* (1908), som skønt mindre prætentivt end Rasch & Sveistrups alligevel er et glimrende oversigtsværk. Den tidligere konseilspræsident giver en i al sin korthed korrekt beskrivelse af de forskellige aktiviteter, idet han supplerer de normalt anvendte kildetyper med de mere problematiske aviser. Afslutningsvis bringes lister over skibe, direktører og dividender med mere. Deuntzer skelner skarpt mellem årene før og efter 1807, da kompagniet efter hans mening fik sit dødsstød med englænderkrigene.

Skønt geografisk begrænset i sit sigte må *Ole Feldbæk: India Trade under the Danish Flag 1772–1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade* (1969) siges at være et af de brede værker om Asiatisk Kompagni. Ud fra et omfattende dansk og internationalt materiale drøftes både kompagniets og den private indiehandel i en strengt kronologisk fremstilling, hvor hvert skib følges nøje. Arbejdet dokumenterer, at den helt dominerende returvarer på kompagniets skibe var bom-

uldstøjer, og at størsteparten af disse kom fra Bengalen allerede fra 1780'erne og frem. Rentabiliteten var udmærket indtil århundredskiftet; men da blev den industrialiserede europæiske tekstilproduktion konkurrencedygtig, og Asiatisk Kompagni søgte forgæves at omlægge sin handel til andre varer og pladser. Både i disputatsen og i den foreløbige studie hertil *Ole Feldbæk: The Danish Trade in Bengal 1777–1808. An Interim Account* (i *Scandinavian Economic History Review* XII 1964) er hovedtesen, at engelske privatmænds behov for illegalt at overføre opsparede formuer fra Indien til Europa var afgørende for handelen under Dannebrog. Danskerne profiterede dels ved at sejle i fragtfart med engelskejede varer, som solgtes i København, hvorefter overskuddet sendtes til England – dels drog de fordel af at låne billig handelskapital af briterne i Indien. Dette afgørende kapitaloverførselsbehov er først påpeget i *Holden Furber: John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the Late Eighteenth Century* (Cambridge, Mass., 1948). Et andet vigtigt indhold af Furbers bog er kortlægningen af »the country trade«, europæernes handel mellem de forskellige asiatiske havne. I denne forbindelse gives en ganske indgående skildring af danskerne og det, englænderne kaldte smughandelen i 1770–80'erne. Hans velkvalificerede vurdering er, at det danske kildemateriale er et af de mest informative og komplette overhovedet.

Omfanget af besjelingen er tabellarisk vist i *Ole Feldbæk: Danish East India Trade 1772–1807. Statistics and Structure* (i *Scandinavian Economic History Review* XXVI 1978), som foruden de i disputatsen omhandlede 58 kompagnitogter inddrager kinahandelens 69. Hertil kom efter 1795 4 rejser til Batavia og 1 til Isle de France. Endvidere sejlede 278 private danske skibe til Asien i den undersøgte periode. Textafsnittet bringer derimod intet væsentligt nyt om Asiatisk Kompagni.

Ud over standardværkerne har især et par studenterarbejder interesse. *Kåre Dag Jensen: Asiatisk Kompagnis handel på Canton 1772–92* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1971; autoreferat i 1066. *Tidsskrift for historisk forskning* II 1972)

gennemgår meget grundigt kinahandelen. I kompagniets regnskabsmateriale følges handelskredsløbet, idet der særlig fokuseres på vare- og vixeltransaktionerne i faktoret i Canton. Endelig søges kompagniets fortjeneste indkredset, og den danske kinahandel sammenlignes med andre europæiske nationers. Den forskningsmæssige værdi af *Ole Feldbæk: De københavnske købmænd og handelskompagnerne 1772–1792* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1963) ligger i en gennemgang af oktrojfornyelsessagen i årene op mod 1792. Sin liberalistiske indstilling til trods lod staten Asiatisk Kompagni beholde kinamonopolet, da det var almindeligt antaget, at denne specielle handelsgren ville være en for stor mundfuld at gabe over for privathandelen.

Lad os nu efter at have kigget på litteraturen om de ostindiske og asiatiske kompagniers økonomiske forhold se nærmere på en række mere specielle sider af deres virke.

Den grundlæggende vareomsætning skete ved hjælp af skibene, og efterhånden er Asiatisk Kompagnis maritime virke blevet ganske godt belyst. Den første afhandling var *Julius Lehmann: Til Østen under Sejl. Med Handelsfregatterne rundt Kap omkring Aar 1800* (1935). Størsteparten af bogen bygger på en brevsamling fra styrmand Johan Friderich Lehmann og skildrer de 6 togter, han gjorde for kompagniet mellem 1796 og 1806. Desuden omtales kompagniskibene i almindelighed, og livet til søs anskueliggøres fixt ved en analyse af reglementer og instruxer for de ombordværende. *Erik Gøbel: Asiatisk Kompagnis kinafarter 1732–1772. Sejlruiter og sejltider* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1978) bygger på de bevarede skibsjournaler; medens aspekter også af indiesejladserne er behandlet i *Christian Skov: Dansk Asiatisk Kompagnis maritime virksomhed 1732–1752* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1975; autoreferat i 1066. Tidsskrift for historisk forskning V 1975). Anden oktrojperiode er dækket ved *Tim Velschow: Voyages of the Danish Asiatic Company to India and China 1772–1792* (i Scandinavian Economic History Review XX 1972), hvor sejlruiter og -tider summarisk præsenteres. Dette gøres også i *Erik Gøbel: The*

Danish Asiatic Company's Voyages to China 1732–1833 (i Scandinavian Economic History Review XXVII 1979), som desuden betoner den enestående kontinuitet blandt styrmænd og kaptajner.

Om fartøjerne findes kun en eneste monografisk behandling. Det er *Knud Klem: Asiatisk Kompagnis fregat »Disco«* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1954), som beskriver og følger skibet fra det tegnedes og søsattes af orlogsflåden i 1778. På mange måder var denne lastdragerfregat karakteristisk for kompagnifartøjerne: dimensionerne 140 × 37 × 17½ fod, drægtigheden 300 kommercelæster, besætningen på 152 mand samt de hjembragte ladninger. Som helt nybygget overlodes »Disco« til kompagniet, og det foretog de normale 6 togter til Asien, inden det var udtjent i 1794.

Forholdene på skibene har oftere optaget historikerne. Ro og orden sikredes i kraft af skibsartiklerne og Danske Lov. Som et typisk eksempel herpå er protokollerne fra »Kronprinsessen« indietogter 1745–47 og 1748–50 gennemgæede i *Georg Nørregaard: Justits om bord på et kompagniskib* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1963). Tilsvarende har han præsenteret provianteringen i København og undervejs for et almindeligt togt i 1789 i *Georg Nørregaard: Forsyninger til en kinafart* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1975). En systematisk analyse af 68 af kompagniets togter lægges frem i *Erik Gøbel: Sygdom og død under hundrede års kinafart* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1979). Hér redegøres blandt andet for besætningernes sammensætning og for dødsårsager og -hyppigheder; desuden sammenlignes med forholdene på andre danske og udenlandske skibe i oversøisk fart.

Af de varer, man hjembragte fra Østen, er flere behandlet. *Vilhelm Slomann: Bizarre Designs in Silks. Trade and Traditions* (1953) har især set på tekstilhandelen mellem 1666 og 1701, hvor den var særlig hektisk. Et godt indblik i den indiske side af denne sag gives i *Ole Feldbæk: Cloth Production and Trade in Late Eighteenth Century Bengal. A Report from the Danish Factory in Serampore* (i Bengal Past and Present 1967), som gengiver den erfarne faktor Scavenius' pro memoria fra 1789. Theen

mangler en dansk monografi, men er forstandigt omtalt fx i *Louis Dermigny: La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle 1719-1833 II-III* (Paris, 1964). Derimod er den næstvigtigste kinavare behandlet med mange illustrationer i *Bredo L. Grandjean: Dansk ostindisk porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700-1822* (1965).

Hermed er vi ovre i det mere kulturhistoriske, som generelt fremvises i *Thomas Thomsen: Kineseriets Tid og de danske Kinafarter* (i Nationalmuseets Arbejdsmark 1942) og senest i *Joan Justesen: Fra Kanton til Kunstkammeret. Træk af den danske kontakt med Kina i 1600- og 1700-årene* (i Torben Lundbæk (ed.): *Det indianske Kammer* (1979)), som rimeligt nok vælger »Kronprins Christian«s pionertogt og ladning som typiske for den senere fart. Mere speciel er *Henning Henningsen: Kinesiske »ansigtsmagere« og deres figurer* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1959), hvor vi møder dukker forestillende blandt andre Ludvig Zimmer og officererne på »Kronprins Christian«.

John Erichsen: The Asiatic Company's buildings (i Anders Georg et al. (eds.): *Asiatisk Plads. The Danish Foreign Service's new headquarters in Copenhagen* (1980); også fransk udgave) er en grundig bygningshistorisk redegørelse for domicilet i Strandgade på Christianshavn. I forhold til den ældre litteratur om samme emne gives nu svar på en række hidtil åbne spørgsmål.

Dansborg og resten af befæstningen afhandles i *Ole Feldbæk: Tranquebar 1620-1845* (i Arkitekten 1979), som viser, at forsvarsværkerne nåede deres endelige form allerede i 1660erne. Desuden gives en præcis karakteristik af byens betydning som handelsstøttepunkt. En vigtig kildegruppe gennemgår *Birte Faarborg: Trelunds Trankebarkort 1733* (i Arkiv III 1970), hvori inddrages ialt 36 bykort. *Sten Åke Nilsson: Europeisk arkitektur i Indien 1750-1850* (Lund, 1967) indeholder glimrende arkitekturhistoriske kapitler om plan og bebyggelse i Trankebar og Frederiksnagor. *F. E. Elberling: Description of Serampore, its Population, Revenues and Administration under the Danish Government* (1874) er den derværende regeringssekretærs beretning, nedfældet 1845 i forbindelse med salget.

Endnu kunne nævnes en lang række værker, som mere eller mindre perifært omtaler Asiatisk Kompagni. En fremtrædende plads indtager i så henseende den omfattende litteratur om missionsvirksomheden, hvis fremme udtrykkelig nævnedes i oktrojerne. Om verdens første protestantiske omvendelsesarbejde er standardafhandlingen *J. F. Fenger: Den trankebarske Missions Historie* (1843). En udmærket kommenteret oversigt er *L. Stampe: Litteratur om trankebarmissionen* (i Nordisk Missions Tidsskrift LXVI 1955).

Samtidige tryksager vedrørende kompagniet er særdeles talrige: Bibliotheca Danica opregner hen imod 200 titler. Mange af disse er instruxer, plakater og lignende fra kompagniet selv; men efter 1770 vrimler en masse pamfletter frem, hvori aktionæerne og direktørerne strides bravt – fx i forbindelse med bedrageriaffæren. Hér skal blot nævnes nogle få mere værdifulde som *Christian Otto Lawätz: Om det Asiatiske Compagnies Handels-Bestyrrelse* (1778), *Niels Ryberg: Til Interessenterne udi det asiatiske Compagnie* (1784), den meget omfangsrige *Allerunderdanigst Rapport fra Commissionen til Cassa-Mangemens Undersøgelse ved det Asiatiske Compagnie af 26. Juni 1784 . . .* (1784) og *Forskjellige Grunde for og imod Befragtnings-systemets Antagelse ved det Danske Asiatiske Compagnie . . .* (1796). Skønt sigtet med disse skrifter har været et andet, får man ved læsning deraf ganske godt indsyn i forretningsgangen, først og fremmest i København.

Endelig må omtales *August Hennings: Gegenwärtiger Zustand der Besitzungen der Europäer in Ostindien I* (1784), som foruden at skildre privathandelen og til dels kompagnihandelen bringer lister over de danske indie- og kinatogter 1732-83 samt en række vigtige plakater og anordninger. Dette værk, der bygger på en kolossal litteraturgennemlæsning, må siges at være bleven den basis, hvorpå megen senere forskning hviler, hvis den da ikke bygger på utrykte kilder.

Moderne udgivelser af skriftlige kilder med relevans for Asiatisk Kompagni under anden og tredje oktroj findes nemlig kun i ringe mål. *Hanne Poulsen: Kalk og disk fra Asiatisk Kompagni* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1972) præsenterer et sølvsæt fra 1782. Mere litte-

rært betonet er *Poul Martin Møller: Optegnelser paa Reisen til China* (i Efterladte Skrifter II 1856), som uddybes af *Lone Klem: En litterær kinarejse* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1956). Digteren var den sidste præst på kompagniets skibe og gjorde rejsen til og fra Kina med »Christianshavn« 1819–21. *Th. E. Ludvigsen: Erindringer om mine Søreiser og Livs Begivenheder* (1890) skildrer i sen nedskrift de fire følgende og sidste kinatogter, hvor han tjente som styrmand og handelsassistent. *O. D. L. Agerbeck: Kort og ukunstlet Beskrivelse over de vigtigste Begivenheder, som ere hendtes mig . . .* (1804) er ligeledes erindringer fra en sømand, som 1760–1803 sejlede 16 togter til Indien og Kina, hvor han efterhånden avancerede fra skibsdreng til kaptajn. En lille biografi over en af kompagniets udsendte embedsmænd er *Lorentz Bie: Johan Leonhard Fix 1735–1807. En Skikkelse i dansk-ostindisk Kolonihistorie* (i Personalhistorisk Tidsskrift 10 III 1936). Fix var i Frederiksnagor 1767–87, hvor han tidstypisk dels forestod selskabets handel dels efterhånden oparbejdede en omfattende og indbringende privat handel. Trods lige så typiske stridigheder med sine kolleger i Indien og København vendte han hjem og sad i kompagniets direktion i 14 år.

VI. Det glückstadtske Afrikakompagni

Omkring midten af det 17. århundrede blev fjenderne Danmark og Sverige inddragede i guineahandelen i kraft af deres tyske besiddelser, som indbefattede henholdsvis Glückstadt og Hamburg. Begge steder oprettedes handelskompagnier, som skulle besejle Afrikas vestkyst og anlægge forter dér. Siden 1646 havde man fra Glückstadt udsendt enkelte expeditioner; men 20. maj 1659 gav Frederik III oktroj til byens afrikakompagni. Kapitalen kom hovedsagelig fra Hamburg, og selskabet fik foreløbig tre års skattefrihed og eneret på besejlingen af forterne i Afrika. Forbindelsen var imidlertid uregelmæssig, og stridigheder med hollændere og svenskere på kysten gav udgifter og problemer, hvorfor

glückstadtkompagniet allerede i 1672 havde sat hele sin kapital og mere til over styr og måtte ophæves. Dette skyldtes sandsynligvis de økonomiske konjunkturer, som også nødvendiggjorde en reorganisering samme år af det engelske afrikakompagni – og tre år senere af det hollandske vestindiske kompagni, som ligeledes handlede på Vestafrika.

N. de Roever: Twee concurrenten van de eerste West-Indische Compagnie (i Oud-Holland VII 1889) handler om det svenske og danske afrikakompagni. Disse fremstilles som skalleskjul for upatriotisk hollandsk foretagsomhed – personificeret ved Henrik Carlof der efter tur tjente det hollandske, svenske og danske kompagni. Artiklen har sin eneste værdi i, at den bringer to edelige erklæringer, som gengiver hans personlige tolkning af sine opportunistiske handlinger på Guldkysten i årene inden 1662. I stedet må man gå til hovedværket *Heinrich Sieveking: Die Glückstädter Guineafahrt im 17. Jahrhundert. Ein Stück deutscher Kolonialgeschichte* (i Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXX 1937). Hér findes en meget kildenær og detaljeret gennemgang af visse formelle aspekter, især vedrørende de udenrigspolitiske komplikationer, kompagniets virke medførte. Artiklen virker noget altmodisch, og kun på enkelte punkter kompletterer den Georg Nørregaards bind VIII af Vore gamle Tropekolonier i kraft af tilgang til tyske arkiver. Den kronologiske præsentation er ført frem til begyndelsen af det 18. århundrede, hvor Glückstadts skæbne besejledes endeligt ved det store hamburgske markeds nærhed og ved de københavnske kompagniers krav på monopol indenfor dansk oversøisk handel. Ikke desto mindre besejlede enkelte private glückstadtere Guineakysten mellem 1672 og 1693. De stærke økonomiske bånd mellem Danmark og hansestæderne påvises også i *Johan Jørgensen: Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century* (i Scandinavian Economic History Review XI 1963). Kommercekollegiet påstod, at det glückstadtske afrikakompagni snarere var hamburgsk end dansk, hvilket sandsynliggjordes ved kapitalindskuddenes herkomst. Det senere oprettede Vestindisk-guineisk Kompagni var især afhængig af Lübeck,

hvorfra det fik mange af sine udredningsvarer.

VII. Vestindisk-guineisk Kompagni

I København oprettedes allerede i 1653 et privat handelsforetagende, som gerne kaldes det første vestindiske kompagni. Imidlertid var det en løst organiseret gruppe af forretningsmænd uden oktroj, og besejlingen af St. Thomas blev kun sporadisk. Men efter Christian Vs tronbestigelse oprettedes ved kongelig oktroj af 11. marts 1671 et egentligt vestindisk kompagni, som allerede samme år besatte St. Thomas. Tre år senere overtog det glückstadtkompagniets handel på Guineakysten og kaldtes siden »Det Kongelig Octroyerede Danske West-Indiske og Guineiske Compagnie«.

På mange måder lignede dettes arbejdsbetingelser det ostindiske kompagnis: med den tilstedeværende knappe kapital var man nødt til at låne folk og skibe fra orlogslåden for at kunne gennemføre den forlangte handel og kolonisation; kompagniet fik dansk handelsmonopol på Vestindien og en kongeligt udnævnt guvernør derovre; desuden opnåedes de sædvanlige forrettigheder i form af toldfrihed og så videre. Som direktører udpegede kronen tre højstående embedsmænd fra Kommercekollegiet.

Indtil 1679 udsendtes kun få skibe, og det var derfor kritiske år i det lille nybyggersamfund på St. Thomas. Øen søgtes opdyrket med sukker og tobak på plantager med slaver, og desuden skaffede man sig indtægter ved handel med andre nationers kolonier. Ikke desto mindre gjorde den permanente likviditetsmangel sig for alvor gældende. Trods statens forsøg på at hjælpe i 1680 og 1687 blev kompagniets økonomiske problemer større, og efterhånden blev dets skibe sjældne gæster i Afrika og Amerika. I stedet havde Vestindisk-guineisk Kompagni indtægter i form af afgifter fra den private besejling, som var nødvendig efter krigen. Tilsvarende afsluttede man 1685 en traktat med kurfyrsten af Brandenburg, som til gengæld for fodfæste på St. Thomas skulle betale klækkelige afgifter.

Mellem 1687 og 1696 udsendte kompagniet ingen skibe, men valgte at bortforpagte guineahandelen til Nikolaj Jansen Arf i 1689 og året efter vestindiehandelen til Jørgen Thormøhlen. Ingen af aftalerne blev dog til glæde for selskabet, som annullerede dem i henholdsvis 1697 og 1694, fordi St. Thomas hverken blev tilstrækkelig forsynet med slaver eller danske varer.

Brandenburgernes økonomiske succes i begyndelsen af halvfemserne var nok en vigtig årsag til, at kompagniet genoplivedes ved oktroj af 28. september 1697, som i alt væsentligt fornyede de tidligere privilegier. Den danske trekantandel var begyndt at live op under Den pfalziske Arvefølgekrig, og da dobbeltmonarkiet også holdt sig neutralt i Den spanske Arvefølgekrig, oplevede det danske kompagni nogle rige år. Man besatte 1718 nabøen St. Jan, da St. Thomas nu var helt udstykket. Og i håb om fortsat fremgang købte kompagniet i 1733 den frugtbare ø St. Croix af Frankrig, samtidig med at det overtog Københavns vigtigste sukkerraffinaderi. Thi råssukker var gennem alle årene langt den vigtigste vare i vestindiehandelen, herudover var kun rommen af nævneværdig betydning sammen med bomulden. I handelen ved de afrikanske forter bevarede guld og elfenben deres dominerende betydning indtil et stykke ind i det 18. århundrede, og først efter erhvervelsen af St. Croix blev slavehandelen afgørende for danskerne i Afrika.

I det 17. århundrede udrustede Vestindisk-guineisk Kompagni ialt kun godt tredive togter til Afrika eller Vestindien; men efter århundredskiftet nåede man op på 2–3 årlige rejser i gennemsnit, indtil aktiviteten øgedes endnu mere efter 1747, hvor selskabet havde 13 skibe i drift.

Lige som Asiatisk Kompagni fik vestindisk-guineisk ny oktroj ved Christian VIs reorganisering af det økonomiske liv. Dateret 5. februar 1734 sikrede den kompagniet eneret på råssukkerindførsel og sukkerhandel i Danmark og Norge. Selskabernes struktur og lederkreds lignede hinanden til forveksling. Vestindisk-guineisk Kompagni var imidlertid særegent ved siden 1682 at sikre sig en pæn del af sine indtægter i form af rekognition af

privates sejlads og ved at udnytte sit sukkermonopol. Dette medførte stadige bryderier med private handlende og plantageejere, som ønskede sig fri for kompagniets omklamring og selv ville fragte og forhandle øernes produkter. Ved Kommercekollegiets mellemkomst nåedes 1747 en foreløbig overenskomst, hvorved de private handlende simpelthen optoges i kompagniet. På denne vis tilførtes nødvendig kapital; men monopolet bestod, og planterne var stadig utilfredse og ønskede, at staten skulle overtage øerne. En endelig løsning nåedes med Vestindisk-guineisk Kompagnis opløsning i juli 1754, hvor staten købte aktionærene ud og året efter overtog administrationen af de tre øer og forterne i Afrika. Handelen derimod blev givet fri for alle kongens undersåtter.

Hvad angår litteratur om Vestindisk-guineisk Kompagni, er vi i dag i en ejendommelig situation: der findes talrige bøger og artikler om selve øerne, men om kompagniet næsten ingen. Dets aktiviteter i Guinea er endnu så godt som uudforskede.

Kompagniæraen behandles i Vore gamle Tropekoloniers bind I, som er *J. O. Bro-Jørgensen: Dansk Vestindien indtil 1755. Kolonisation og kompagnistyre* (1966). Den solide fremstilling refererer til et særdeles udstrakt materiale, som giver et glimrende billede af livet på øerne, hvor stærke personligheder tillægges stor vægt. I særlig grad er bogen koncentreret om de økonomiske og sociale forhold derovre, men i mindre grad om overvejelser i København. Vestindisk-guineisk Kompagni omtales først og fremmest som øernes administrator og vareleverandør – funktioner som det ikke udførte særlig tilfredsstillende. *Kay Larsen: Dansk Vestindien 1666–1917* (1928) har et traditionelt begejstret og ukritisk syn på det danske regimente. Bogens værdi ligger i de supplerende skibs- og persondata, som meddeles. For disse to værker som for hovedparten er det øernes kolonisation, administration, slaveoprør og mest farverige personligheder, som har haft hovedinteressen. Derimod findes kun enkelte bemærkninger om kompagniets virke som sådant og om øernes betydning for Danmark. En kort, men givende oversigt over de store træk gives i *Ove Hornby: Dansk Vestin-*

dien (i Danmarksposten 1977) og *Ove Hornby: Derfor solgte vi Dansk Vestindien* (i Management 1978), som begge følger begivenhederne fra kolonisationen til salget. Et bredt rids findes også i *Manuel Gutierrez de Arce: La Colonizacion Danesa en las Islas Virgenes. Estudio Historico-Juridico* (i Anuario de Estudios Americanos II 1945). Forfatteren læser åbenbart ikke dansk, men har arbejdet med spanske kilder. Værket har sin specielle værdi ved at beskrive spaniernes overvejelser om deres juridiske argumenter overfor, hvad de betragtede som danskernes ulovlige overtagelse især af St. Jan og St. Croix.

Et udmærket pionerarbejde er *Waldemar Westergaard: The Danish West Indies under Company Rule 1671–1754* (New York, 1917). Han har hastigt gennemløbet store dele af det herværende arkivmateriale, og dette har medført en detaljeret, ja næsten atomiseret fremstilling, som kun sjældent konkluderer på et højere niveau. Den omfangsrige bog har hovedvægten på de økonomiske aspekter, men de mange statistikker må anvendes med den yderste forsigtighed som påvist i *Leif Calundann Larsen: Den danske kolonisation af St. Jan 1718–1733* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1980). For de første godt tyve års vedkommende bygger Westergaard på de nedennævnte værker af Krarup og Schücker, senere til dels på Mariagers beretning. Forfatteren præsenteres ganske kort i *Lis Jacobsen (ed.): Brev fra en dansk-amerikaner, professor Waldemar Westergaard* (i Nordisk Tidskrift XXXII 1956).

Det voluminøse håndskrift *Peter Mariager: Een saavidt mueligt fuldstændig Historisk Effterretning Extraheret af Det VestIndiske og Guineiske Compagnies Archiv . . .* (1753) er forfattet af kompagniets mangeårige bogholder, som behandler perioden 1671–1753. Hér får vi selskabets historie set inde fra, og i sin selvforståelse minder værket om Pieter van Dams beskrivelse af det hollandske ostindiske kompagni. Men om Mariagers betydelige betænkning ligeledes har været til internt brug alene vides ikke. I dag har hans beretning værdi i kraft af de mange skrivelser og dokumenter, som refereres, og ved omtalen af de udsendte skibe, som dog ikke er helt udtøm-

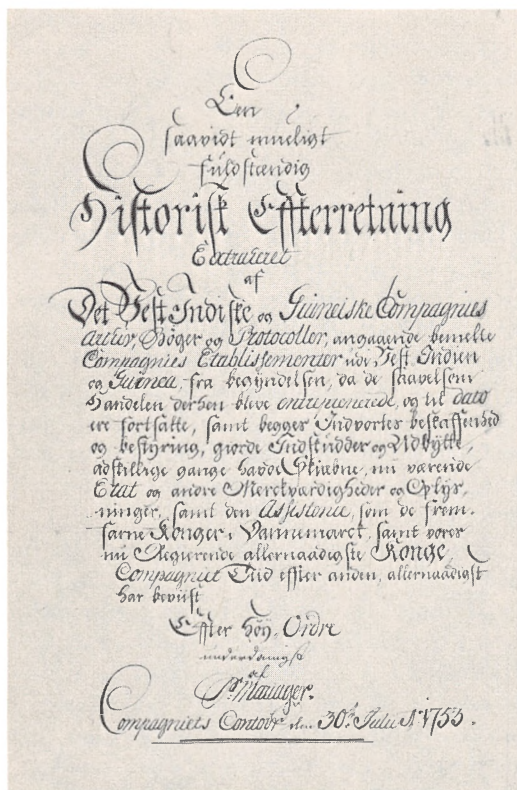

Fig. 2. Det fornemt kalligraferede titelblad til Peter Mariager: *En saavidt mueligt fuldstændig Historisk Effterretning Extraordent af Det VestIndiske og Guineiske Compagnies Archiv, Bøger og Protocoller...* (1753).

Mariager (1695–1764) var kompagniets bogholder og dermed daglige leder helt fra 1728 til 1754, men havde allerede inden da arbejdet i dets tjeneste. Derfor faldt det naturligt at lade netop ham udarbejde den omfattende betænkning, inden man skred til at opløse kompagniet. Herefter administreredes De vestindiske Øers forhold af Rentekammeret og efter 1760 af Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer, begge steder med Mariager som chef for det pågældende kontor. Således sikrede den afholdte embedsmand kontinuiteten i administrationen af øerne. Ja, han medbragte ligeså kompagniets arkiv, og i fx kopibogen fra 1751 vedblev han og de følgende renteskrivere at indføre brevkopierne helt til 1772.

Skriftet findes på Det kongelige Bibliotek. I forhold til de allerede nævnte værker gives ikke meget nyt i den seneste større bog om øerne Isaac Dookhan: *A History of the Virgin Islands of the United States* (St. Thomas, 1974). Derimod bringer Gordon K. Lewis: *An Introductory Note to the Study of the Virgin Islands* (i Caribbean Studies VIII 1968) en inspirerende tolkning af øernes økonomiske og kulturelle skæbne med udgangspunkt i Max We-

bers begrebspar »die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus«.

Finansieringen ved oprettelsen af det vestindiske kompagni samt statens og stormændenes interesse i dettes vel er beskrevet i Johan Jørgensen: *Patriciat og enevælde* (i Historiske meddelelser om København 1963 og 1964). I sin overbevisende analyse af forholdene lige efter statsomvæltningen fremdrager forfatteren kompagniet som prototype på enevældens tætte samarbejde med det nye kapitalistisk-bureaukratiske oligarki. Kolonisationen på St. Thomas skildres i *Frederik Krarup: Jørgen Iversen (Dyppel). Vestindisk Compagnies første Gouverneur paa St. Thomas* (i Personalhistorisk Tidsskrift 2 VI 1891), hvor titelpersonen fungerede i årene 1671–80. *Frederik Krarup: Gabriel Milan og Somme af hans Samtid* (i Personalhistorisk Tidsskrift 3 III 1894) omhandler guvernøren fra perioden 1684–86, hvis misregimente medførte øens ruin og hans egen halshugning. I begge artikler fremdrages materiale fra mange arkivfunds. En udmærket videreførelse af Krarups første artikel er *Nicolai Abrahams: Nogle Bidrag til den dansk-vestindiske Handels Historie i de første Aar, 1671–c.1680* (i Historisk Tidsskrift 7 IV 1902–04). Efter hans vurdering var de vigtigste problemer i denne skuffelsernes tid: krigen mod Sverige, den mangelfulde indbetaling af aktiekapital og kolonialvarernes ringe kvalitet, som betød lave salgspriser i København. Biografisk i sit anlæg er også *Anders Bjarne Fossen: Jørgen Thormøhlen. Forretningsmann, storreder, finansgeni* (Bergen, 1978). Denne nyeste behandling af den bergensiske magnat bringer dog kun skuffende lidt nyt om hans forpagtning af vestindiehandelen 1790–94.

Man havde allerede forbindelse med det i 1680 oprettede brandenburgske afrikakompagni, som var i økonomiske vanskeligheder, men også i flere andre måder mindede om Vestindisk-guineisk Kompagni. Tyskerne ønskede at hente slaver i Afrika og sælge dem videre til spanierne i Caribien, og til dette havde man brug for en station på St. Thomas. Efter drøftelser om helt at sammensmelte de to landes kompagnier sluttedes i 1685 en traktat, hvorved brandenburgerne fik lov til at leje et areal mod til gengæld at afstå to af

hver hundrede importerede slaver til det danske kompagni. Denne handel gik strålende i de følgende krigstider, indtil den indstilledes i 1699 efter en række skærmydsler med danskerne. Alt dette skildres i *Richard Schück: Brandenburg-Preussens Kolonial-Politik unter dem Grossen Kurfürsten und seinen Nachfolgern 1647–1721 I–II* (Leipzig, 1889), som grundigt gennemgår, men alene hviler på arkivalier fra Berlin og Emden. Herved bliver fremstillingen noget ensidig, og man får indtryk af misundelige danskere, som mod traktatens ord vil presse penge ud af de driftige tyskere. Desuden påviser Schück, at Christian V var på vej til at sælge de guineiske besiddelser til brandenburgerne.

En anden gruppe tyskere på øerne var siden 1732 herrnhuterne. Deres virke har affødt en omfattende litteratur, hvor hovedværkerne er *C. G. A. Oldendorph: Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den caraibischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan I–II* (Barby, 1777), som i udtog oversattes til dansk 1784, og *H. Lawaetz: Brødreminighedens Mission i Dansk-Vestindien 1769–1848. Bidrag til en Charakteristik af Brødrekirken og dens Gerning og af den farvede Races Stilling til Christendommen* (1902).

Om kompagniets senere år findes ikke mange specialundersøgelser; nærmest kommer *Knud Klem: Agent Andreas Bjørn. Købmand og skibsværftsejer* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1968). I vestindiehandelen havde han store egeninteresser, som i 1747 kanaliseredes over i Vestindisk-guineisk Kompagni. På hans værft byggedes op mod et halvt hundrede skibe, hvoraf mange leveredes til Asiatisk, Vestindisk-guineisk og Almindeligt Handelskompagni – hvilket sidste Bjørn selv var med til at stifte.

Lad os herefter se på de få kildeudgaver, som findes vedrørende kompagniet. Nyest er *Herluf Nielsen (ed.): J. L. Carstens: En Almindelig Beskrivelse om Alle de Danske, Americanske eller West-Indiske Ey-Lande* (i Danske Magazin 8 III 1967–70). Den sandsynlige forfatter var en kendt planter, som boede på St. Thomas indtil 1739, og beskrivelsen stammer fra årene umiddelbart derefter. Dens væsentligste informationer vedrører øernes administrative

indretning: guvernementet, retsinstanserne, sportelsystemet og så videre. *C. F. Paludan: Blade af de dansk-vestindiske Øers Historie* (i Museum V 1894) gengiver otte af guvernementets rapporter hjem til København. De handler om slaveoprøret på St. Jan 1733 og overtagelsen af St. Croix på samme tid. Ældst blandt kildeudgaverne er *Casper Peter Rothe (ed.): Kong Christian den Femtes . . . Reskripter for Norge, Island, Ferrøerne og de Indiske Besiddelser . . . [1670–1699] II* (1778). Denne bogs tredje del indeholder blandt meget andet værdifuldt: Vestindisk-guineisk Kompagnis oktrojer og reglementer fra 1677 og 1697, guineapatentet af 1674, traktaten med brandenburgerne i 1685 samt Arfs og Thormøhlens kontrakter.

Som nævnt var råsukker langt den vigtigste af øernes varer – også for København, hvor det raffineredes, og hvorfra det reeksporteredes. Hovedværket er *P. P. Sveistrup & Richard Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie* (1945), hvor Willerslev i sin behandling af tiden indtil 1900 har lagt mest vægt på de rent økonomiske aspekter. Han redegør desuden for statens almindelige økonomiske politik, som i 1730erne reelt sikrede kompagniet monopol på både import og forædling. Desværre er raffinaderiets regnskaber først bevarede fra 1750 og fremefter. *Kristof Glamann* har i en anmeldelse af værket (i Historisk Tidsskrift 11 III 1950–52) fremlagt en del supplerende oplysninger vedrørende sukkerpriser 1731–51 og monopolet, som aldrig blev så udpræget som ellers antaget. Et forarbejde til sukkerværket er *P. P. Sveistrup: Bidrag til de tidligere dansk-vestindiske Øers økonomiske Historie med særligt Henblik paa Sukkerproduktion og Sukkerhandel* (1942), som imidlertid kun løseligt omtaler kompagniperioden. Til gengæld har den glimrende redegørelse for øernes naturforhold og dyrkningsprocessen almen gyldighed. De samme emner behandles i den fornemt illustrerede lille bog *Peter Lotharius Oxholm: De Danske Vestindiske Øers Tilstand i Henseende til Population, Cultur og Finance-Forfatning . . .* (1787).

Den anden vigtige handelsartikel for Vestindisk-guineisk Kompagni var afrikanske negerslaver; disse udgjorde bindeleddet mellem

Vestindien og Guldkysten, ja selve existensberettigelsen for guineaforterne. Om slavehandel er skrevet meget og meget, men kun mindre af interesse for en kompagnihistoriker. Den gamle fremstilling C. Alberti: *Den danske Slavehandels Historie* (i Historisk Tidsskrift 2 III 1850) er nu til dels overflødiggjort af helt nye undersøgelser. Svend Erik Green-Pedersen: *Den danske negerslavehandels historie 1733–1807. En foreløbig oversigt med særlig henblik på dens omfang og struktur, dens økonomiske betydning samt dens ophævelse* (i Från medeltid till välfärdssamhälle (Uppsala, 1976)) gengiver et foredrag på det nordiske historikermøde i 1974; dette er senere ajourført og udgivet som Svend Erik Green-Pedersen: *The History of the Danish Negro Slave Trade 1733–1807. An Interim Survey Relating in Particular to its Volume, Structure, Profitability and Abolition* (i Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer LXII 1975). Forfatteren reviderer Curtins for lave skøn og viser, at der i den undersøgte periode importeredes omkring 123.000 slaver til de danske øer fra Afrika; af disse genudførtes cirka 70.000 til andre øer i Caribien.

Selve transporten over oceanet er gentagne gange blevet behandlet i Handels- og Søfartsmuseets årbøger: Georg Nørregaard: *Forliset ved Nicaragua 1710* (1948), Georg Nørregaard: *Slaveoprøret på »Patientia« 1753* (1950), Georg Nørregaard: *Vandmangelen på »Haabet Galley« 1724* (1953), Georg Nørregaard: *På slavetogt til Madagascar 1737–1739* (1955), Georg Nørregaard: *Den forrykte styrmand på fregatten »Jægersborg« 1748* (1956) og Georg Nørregaard: *Salvator Mundis forlis 1729* (1976). Fælles for disse artikler er, at de desværre alle kredser om de enestående hændelser. Fem af historierne er genoptrykte i Georg Nørregaard: *Farefulde danske sørejser. Togter til Afrika i det 18. århundrede* (1969). Langt mere interessant er Georg Nørregaard: *Varer til Guinea* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1951), hvor der med »Charlotta Amalia« i 1674 som eksempel redegøres for en almindelig udgående ladning, bestående af fornødenheder til danskerne på kysten og af slavehandelsbyttevarer, som mest var tekstiler. Et udmærket indtryk af en gennemsnitsrejse får vi i G. L. Grove: *Nogle Oplysninger om Tordenskiolds første Langfart* (i Personalhi-

Danske oversøiske handelskompagnier i det 17. og 18. århundrede storisk Tidsskrift 3 IV 1895). »Christianus Quintus« stod Sundet ud den 17. november 1706, efter 3 måneder nåedes Guinea, hvor man lå i 3½ måned, overfarten til St. Thomas tog samme tid, og efter ophold dér varede turen tilbage 3 måneder – således at man ankom til København den 20. juni 1708 efter 1½ års fravær.

Slaverne indkøbtes i de danske besiddelser i det nuværende Ghana, hvor allerede Glückstadtkompagniet 1659–85 havde haft fortet Frederiksborg. 1661 byggedes hovedfortet Christiansborg og 1736 det mindre Fredensborg, som begge eksisterede, indtil kolonien solgtes til englænderne i 1850. I dag er Christiansborg den ghanesiske præsidents palads. Plantagedrift på kysten blev aldrig rentabel, og blandt de udsendte danske var dødeligheden forfærdende høj. Kun de for Vestindien så nødvendige slavetilførsler berettigede koloniens opretholdelse.

En kort og klar oversigt over det danske utrykte kildemateriale og dettes indhold findes i Ole Justesen: *Aspects of Eighteenth Century Ghanaian History as Revealed by Danish Sources* (i Ghana Notes and Queries XII 1972). Indtil 1778 flyder materialet rigeligt. Det findes i Vestindisk-guineisk Kompagnis og Guineisk Kompagnis arkiver; men forfatteren gør opmærksom på ensidigheden ved både dette og det trykte materiale. Han skitserer desuden de ghanesiske negerstaters historie i århundredet: akvamu, akim og asante. A. W. Cardinal: *A Bibliography of the Gold Coast* (Accra, 1932) omfatter over 5.000 bøger om perioden fra europæernes komme. Men den er usystematisk og ikke annoteret, og centrale danske værker mangler. Dens største værdi ligger derfor måske i, at der indledningsvis bringes en oversigt over arkivmateriale blandt andet i Portugal, Holland og Sverige. Senere er udkommet A. F. Johnson: *A Bibliography of Ghana 1930–1961* (London, 1964) og S. A. Afre: *Asanti Region of Ghana. An Annotated Bibliography, From Earliest Times to 1973* (Boston, Mass., 1975), som viderefører Cardinals arbejde, og som medtager de få relevante danske titler fra perioden. Den i dag foreliggende litteratur om kompagniepoken er koncist behandlet i Ole Justesen: *Danish Settlements on the Gold Coast in*

the Nineteenth Century. An Outline (i *Scandinavian Journal of History* IV 1979).

Justesen fremhæver med rette hovedværket *Georg Nørregaard: Guldkysten. De danske etableringer i Guinea* (1968), der er ottende bind af Vore gamle Tropekolonier og derfor oprindeligt udkom i 1953. Dog er enkelte noter nu ført à jour, hvilket også gælder for oversættelsen *Georg Nørregaard: Danish Settlements in West Africa 1658–1850* (Boston, Mass., 1966). Bogen hviler på et grundigt arbejde med Rigsarkivets arkivalier, som alle ser begivenhederne med europæiske øjne, hvilket indebærer en eurocentrisk fremstilling. Generaliseringer og konklusioner ud fra de mange værdifulde data mangler – lige som en kildemæssig vurdering af generalbrevene, der er en af hovedkilderne. Nørregaards fortjeneste er, at han som den første og eneste giver en detaljeret skildring af hele koloniperioden, og at han så godt som muligt søger at beskrive afrikanernes politiske og økonomiske forhold, der var afgørende for deres leverancer af slaver til europæerne. En tilbøjelighed til at fremdrage de dramatiske højdepunkter i historien giver dog bogen en vis skævhed. Før Nørregaards værk fremkom, var *Kay Larsen: De Danske i Guinea* (1918) autoriteten på området. Denne bog med sin rimeligt nuancerede, men meget personfixerede tolkning er trods alt af større værdi end de fleste af forfatterens andre bøger. Et bredt værk er også *Jacques Macau: La Guinée danoise* (Aix-en-Provence, 1970; duplikeret), som dog intet nyt bringer for en dansk læser.

Foruden europæiske forskeres mange værker om vestafrikansk og ghanesiske historie findes der tre centrale arbejder af unge ghanesiske historikere. Disses engelske disputatter anskuer områdets historie fra afrikanernes synsvinkel, og blandt andet viser de, hvordan danskernes tilstedeværelse opfattedes, samt hvordan handelssamkvemmet spændte af. *Kwame Yeboa Daaku: Trade and Politics on the Gold Coast 1600–1720. A Study of the African Reaction to European Trade* (London, 1970) behandler de lokale købmandsfyrsters periode, som indebar skiftet i efterspørgsel fra guld og elfenben til slaver. I modsætning til Daaku inddrager *John Kofi Fynn: Asante and Its Neighbours 1700–1807* (London, 1971) og *Michael*

Kwamena-Poh: Government and Politics in the Akuapem State 1730–1850 (London, 1973) en del trykt og utrykt dansk materiale – plus den afrikanske mundtlige overlevering. Således udgør denne gruppe af afrikansk litteratur et vigtigt supplement og i visse henseender et korrektiv til fx Nørregaards hovedværk.

Snævrere i sigte er *A. W. Lawrence: Trade Castles and Forts of West Africa* (London, 1963). Foruden en bygningshistorisk gennemgang af Christiansborg og det i 1784 opførte Prinsstenen giver arkæologen et generelt rids af forholdene på Guineakysten og embedsmændenes dagligdag på forterne. En anden slags levn fra dansketiden er omtalt i *Henrik Jepsen: Danske plantageanlæg på Guldkysten 1788–1850* (i *Geografisk Tidsskrift* LXV 1966); i kompagniernes levetid spillede opdyrkningen dog ingen nævneværdig rolle.

Over Vestindisk-guineisk Kompagnis handel og udbytte kastes et sidelys i *G. L. Grove: Om Søren Schielderup, Guvernør paa Guineakysten* (i *Personalthistorisk Tidsskrift* III 4 1895). Arkivets nyordner skildrer hér den person, hvis menneskekærlighed over for de sorte er lovprikt i Ove Mallings bekendte bog om store og gode handlinger. Ved hjælp af generalbrevene hjem skildres guvernørperioden 1735–36, hvor besiddelserne udvidedes mod øst, hvor fort Fredensborg byggedes. Foruden guvernør var der ofte en præst i Guinea, og af denne stands repræsentanter biografes 36 i *Hans Debrunner: Pioneers of Church and Education in Ghana, Danish Chaplains to Guinea 1661–1850* (i *Kirkehistoriske Samlinger* 7 IV 1960–62).

Over halvdelen døde derude, men flere af de hjemvendte præstemænd skrev om deres oplevelser. Mest informativ er *Johannes Rask: En kort og sandferdig Rejse-Beskrivelse til og fra Guinea* (Trondhjem, 1754), som er genudgivet på nynorsk af Jostein Øvrelid som *Johannes Rask: Ferd til og frå Guinea 1708–1713* (Oslo, 1969). Han var på kysten 1709–12, og hans dagbog danner grundlaget for bogen, hvor den tidstypiske og belæste polyhistor afhandler de mest forskelligartede emner som fx historie, botanik og etnografi. Meget bredere i sit sigte end de nævnte selvbiografiske prægede værker er *Eric Tilleman: En liden enfoldig Beretning om det Landskab Guinea og dets Beskaffenhed*

langs ved Sø-Kanten . . . (1697). Med basis i to rejser til Guldkysten og 9 års ophold dér beskriver løjtnanten fra Christiansborg hele kysten, slavehandelens og -skibenes indretning, varerne fra Europa og kysten, og endelig slutter den indsigtfulde og nøgterne redegørelse med gode maritime råd angående sejl-ruter, forfriskningspladser og rette årsens tider at ankomme til Guinea på. Alt i alt må dette værk have været en af de mest nyttige håndbøger for de udsendte danske.

VIII. Almindeligt Handelskompagni

Allerede Otto Thott havde i 1735 fremsat som sin uforgribelige tanke: at så meget som muligt af den handel og søfart, som englændere og hollændere foretog gennem danske stræder, burde gå over på danske hænder. Ved at koncentrere kræfterne i større enheder ville landet blive mere konkurrencedygtig. I de følgende år drøftedes Thotts planer, og et af resultaterne heraf blev grundlæggelsen af det fælles Grosserersocietet i 1742.

Tanker som disse bevirkede sammen med de gunstige konjunkturer under storkrigene 1739–48, at man ved kongelig oktroj af 4. september 1747 dannede Almindeligt Handelskompagni. Til dette var knyttet de største forventninger, idet formålet var at drive rederi- og handelsvirksomhed i stor målestok og at gøre København til centrum for den kolossale handel mellem Østersøområdet og resten af Europa. Hertil kom ifølge oktrojen hvalfangst og opretholdelsen af et stort vareoplag i hovedstaden. Ydermere fik kompagniet en række af de sædvanlige begunstigelser.

I samme måned valgtes geheimeråd C. A. von Berckentin til præsident og storkøbmandene Frederik Holmsted, Andreas Bjørn og Oluf Blach til direktører. Herudover havde det almindelige handelskompagni ikke mange ansatte.

Selskabet fik en vanskelig start, efter som fredsslutningen i 1748 efter Den østrigske Arvefølgekrig brat ændrede de hidtil så heldige betingelser; til gengæld overtog Almindeligt Handelskompagni 1750 handelsmonopolet på Grønland. Sin blomstringsperiode oplevede

det imidlertid først under Den preussiske Syvårskrig 1756–63, hvor dets flåde nåede op på 20 skibe. I disse år oparbejdedes livlig og indbringende handel på Middelhavet og Vestindien. Efter krigen kom man med det samme ud i de gamle likviditetsproblemer, som skyldtes de meget store kapitaler, der var indefrosne i omfangsrige varelagre. Kun grønlandshandelen kunne klare sig i fredstid, hvor konkurrencen fra private og udlændinge ellers var for hård for kompagniet. Derfor tog generalforsamlingen da også i 1763 imod tilbuddet om at overtage monopolhandelen på Island og Finmarken. Denne handelsgren blev dog aldrig nogen særlig indtægtskilde, og statusopgørelser fra 1767 til 1773 viser, at virksomheden sygnede hen, idet stadig kun grønlandshandelen var levedygtig. I maj 1774 overtog regeringen derfor kompagniet til den værdi, det selv mente at repræsentere.

Almindeligt Handelskompagni er monografisk behandlet i *P. P. Sveistrup: Det almindelige Handelskompagni 1747–1774, med særligt Henblik paa dets Virksomhed i Grønland* (Meddelelser om Grønland CXXXI 1943). Den tidligere kontorchef i Grønlandsministeriet har lagt hovedvægten på en indgående fremstilling netop af handelen nordpå. Derimod meddeler han ikke meget om den betydelig mere omfangsrige østersø-, middelhavs- og vestindiefart, som til tider må have været langt vigtigere for selskabets økonomi. Et andet iøjnefaldende træk ved hans fremstilling er, at han som lektor i driftsøkonomi hovedsagelig har anvendt kompagniets hovedbøger som basis for sine forklaringer. Derved isoleres dets handel på en uheldig måde fra den almindelige økonomiske historie. De driftsøkonomiske resultater er senere også offentliggjorte i *P. P. Sveistrup: Fra gamle regnskaber. Det almindelige Handelskompagni* (i Revision og Regnskabsvæsen XXX 1961). Vurderingen af regnskabsføringen er meget negativ, blandt andet fordi man frit har skønnet over, hvor stort overeller underskuddet var på de enkelte konti, og fordi man ingen afskrivninger foretog. Alt i alt fremviste regnskaberne helt urealistisk gode resultater.

Under Syvårskrigen tog Rentekammeret initiativ til at oprette et levantinsk handels-

kompagni, som i praxis blev en afdeling af Almindeligt Handelskompagni. Den drivende kraft bag dette dødfødte tiltag var J. H. E. Bernstorff, som i 1757 havde fået sluttet en handelstraktat med Tyrkiet. Tilsyneladende udsendtes dog kun 2 skibe til Konstantinopel, og begge medbragte så godt som usælgelige textilladninger. *C. F. Wandel: Danske Handelsforsøg paa Levanten i det attende Aarhundrede* (1927) er en udgave af korrespondance mellem Bernstorff og de udsendte Gähler og Ver-rayon med flere. Brevene, som kun forbindes af en lapidarisk tekst fra udgiverens hånd, dækker perioden fra S. V. Gählers udsendelse i 1752, til alle muligheder forgæves var prøvede i 1764. De store økonomiske tab herved er dog snarere blevet dækkede af staten end det uformuende kompagni.

IX. Marokkokompagniet

Siden 1749 havde private københavnske storkøbmænd som Fabritius, van Hemert og We-ver sendt enkelte skibe til de marokkanske havnebyer Salee, Saffy og Santa Crux. Lige som indenfor levanthandelen var Bernstorff i 1750erne en drivende kraft bag oprettelsen af et marokkansk handelskompagni, som skulle overtage, expandere og effektivisere den hidtidige handel. Udenrigsministerens bestræbelser medførte, at Frederik V på sin 32 års fødselsdag den 31. marts 1755 gav en oktroj til »Det Kongelig Danske Octroyerede Africanske Compagnie«. Dette fik foruden de sædvanlige toldfriheder og forrettigheder enehandelsret på den afrikanske kyst mellem 36. og 32. breddegrad. Kompagniet havde altså intet med handelen på Guldkysten at skaffe, og jeg kalder det derfor Marokkokompagniet i stedet for det normalt anvendte navn Afrikakompagniet.

Til at begynde med kunne Marokkokompagniet fremvise pæne økonomiske resultater ved sin direktion, som bestod af de nævnte storkøbmænd og desuden havde Desmercieres som præses. Men et omfangsrigt administrationsapparat såvel i København som i Marokko indebar sammen med lunefulde despoters ublu fordringer, at kompagniet snart

satte alt til. Statens kasser trådte hjælpende til og holdt selskabet kunstigt i live; men ved regeringsskiftet 1766 afskaffedes langt om længe dette dræn, som skønmæssigt havde kostet det offentlige langt over 400.000 rigsdaler. De store udgifter sikrede den omfattende danske og ikke mindst norske middelhavshandel mod marokkanske kapere. Dette har nok været kompagniets egentlige existensberettigelse, og det ophævedes da heller ikke, før man havde en fredstraktat med Marokko klar i stedet.

Den eneste specialafhandling, der findes, er *Jens Lassen Rasmussen: Det under Kong Frederik den Femte oprettede Danske Afrikanske Kompagnies Historie* (1818). Forfatteren til bogen var professor i østerlandske sprog, og han har derfor kunnet udnytte det nødvendige kildemateriale, hvoraf store dele er affattet på arabisk og andre fremmedartede sprog. En del af disse dokumenter meddeles i næsten ordret oversættelse. Den grundige og tilforladelige historie omhandler i det hele taget de bestræbelser, man fra dansk side foretog i perioden 1751–66 for at etablere en regelmæssig handel på Marokko. Et let tilgængeligt referat af Rasmussens afhandling findes i *C. Bastrup: Det afrikanske Kompagni* (i H. C. Bering Liisberg (ed.): *Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage I* (1919)). For Marokkokompagniets vedkommende som for de fleste andres findes trykt oktroj og konvention.

X. Guineisk Kompagni

Efter guineahandelens frigivelse i 1754 og Vestindisk-guineisk Kompagnis ophævelse blev udnyttelsen af besiddelserne i Afrika reelt overladt til det private initiativ de næste ti år. Men indtil 1765 ankom kun ganske få og små skibe til forterne, og man så heri beviset for, at et privilegeret handelskompagni burde tage over igen. Da derfor den foretagsomme projektmand Frederik Bargum trådte frem med en sådan plan, fik han oktroj 18. marts 1765 for »Det Kongelige Octroyerede Danske Guineiske Compagnie«. Dette skulle genoplive trekanthandelen for at forsyne Dansk Vestindien med slaver, og det skulle vedligehol-

de forterne på Guineakysten de næste tyve år. Kompagniet fik ikke monopol på menneskehandelen, men dog de andre sædvanlige privilegier. Foruden at puste liv i selve den danske slavehandel ønskede det nye kompagni at få del i den udenlandske; men uden afgørende succes aftalte man med et fransk rederi at anvende forterne som en slags agenturer i den internationale slavehandel. Til daglig kaldtes foretagendet også Slavehandels-societetet eller Det bargumske Handels-societet, og for dette lykkedes det virkelig at etablere en regelmæssig besejling i de gode år indtil 1772. Anstregelserne kostede imidlertid dyrt; aktiekapitalen på 176.500 rigsdaler var snart brugt, og Bargum kastede sig ud i vidtløftige penge-transaktioner. Disse viste sig uholdbare, og direktøren måtte flygte til udlandet. Herefter blev guineahandelen kun drevet henholdende, idet aktionærene ønskede, at staten skulle udfri dem. Da dette ikke opnåedes, trådte selskabet i likvidation 1775, og den 22. maj 1776 udgik en kongelig befaling om, at trekant-handelen herefter skulle fortsættes for majestættens regning. Denne ordning vedligeholdtes indtil 1781, hvor Østersøisk-guineisk Handels-selskab oprettedes og overtog afrikahandelen.

Litteratur om Guineisk Kompagni er særdeles knap, skønt en hel del af dets arkiv er bevaret. Det vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammers omhyggelige indstilling af 29. oktober 1765 om societetets ønskede overtagelse af forterne på Guineakysten findes gengivet i *H. Trier: Gaarden Nr. 14 Ved Stranden. Af dens Forhistorie* (i Historiske Meddelelser om København I I 1907–08); hér opregnes de nærmere betingelser i koncessionen. Mest indgående besked om kompagniet i almindelighed fås i et kapitel af Nørregaards standardværk om Guldkysten samt i den nævnte arkivregistratur af Bro-Jørgensen. I modsætning især til Nørregaards positive vurdering af handels-societetets aktiviteter står *Svend Erik Green-Pedersen: The Scope and Structure of the Danish Negro Slave Trade* (i Scandinavian Economic History Review XIX 1971), som påpeger, at det antal slaver, de små danske besiddelser kunne levere, var alt for lille til at kunne holde kompagniet i live.

Det bragte i alt 14 skibe med 3–4.000 slaver fra det ene kontinent til det andet. Medens Green-Pedersen behandler hele anden halvdel af det 18. århundrede, omhandles kun et enkelt togt i *Hartvig W. Dannevig: Slaveskipet Fredensborg* (Oslo, 1978). Bogen består af omfattende uddrag af såvel skibsjournal som -protokol, og på denne vis fremkommer en af de mest velskrevne og indgående beskrivelser af hverdagen på et sejlskib i langfart på denne tid. Det valgte gennemsejlede trekanttruten 1767–68, inden det strandede på Norges kyst på vejen hjem. Hér blev vraget udgravet for et par år siden, da det så vidt vides er det eneste slaveskib, man har fundet.

XI. Vestindisk Handels-selskab

Den amerikanske Uafhængighedskrig indebar konjunkturer, der var så gunstige for det dansk-norske monarki, at staten endnu en gang gik i lag med at oprette oktrojerede handelskompagnier. Den økonomiske og politiske sammenhæng, hvori de nye foretagender kom til verden, er bedst og mest indgående beskrevet i *Ole Feldbæk: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778–1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser* (1971).

Efter års gnidninger mellem England og dets besiddelser på det nordamerikanske fastland erklærede disse sig uafhængige den 4. juli 1776. Men først med Frankrigs demonstrative stillingtagen i februar 1778 nåede krigslignende tilstande Europa, idet Ludvig XVI's anerkendelse af De forenede Staters suverænitet var at ligne ved en krigserklæring mod England. Med basis i et omfattende dansk og udenlandsk kildemateriale skildrer Feldbæk, hvorledes den danske stat strax gik i værk med at tillempe den gældende lovgivning til de nye forhold. Styret strakte sig med disse justeringer ganske langt for at sikre en optimal neutralitetsudnyttelse. Herved udbyggedes det danske handelsapparat således, at det stod rede, da endnu gunstigere omstændigheder indtraf med Hollands indtræden i krigen i december 1780. Gennem det følgende 1½ år oplevede den neutrale udenrigshandel en helt enestående højkonjunktur,

som gav sig udslag i voldsom efterspørgsel efter danskejede varer og tonnage – både i og udenfor Europa. For at danske redere og købmænd kunne høste flest mulige af neutralitetens fordele, medens tid var, lod staten efterhånden de sidste merkantile restriktioner ophæve, så der i realiteten var frit spillerum for foretagsomheden fra sommeren 1782 og frem.

Men ikke alene sørgede regeringen for at gøre den private handel og søfart så konkurrencedygtig som muligt overfor udlandet. Staten spillede som sagt også en mere aktiv rolle ved at oprette handelskompagnier. Som følge af de ophedede konjunkturer fik disse nye foretagender (Vestindisk Handelsselskab, Østersøisk-guineisk Handelsselskab og Handels- og Kanalkompagniet) en noget anden status end de traditionelle kompagnier havde haft. Mest iøjnefaldende var det ikke nu nødvendigt eller hensigtsmæssigt at give monopoler. En anden afgørende forskel var, at staten indskød endog meget store summer som aktiekapital eller i form af fordelagtige lån for at få de nye kompagnier i gang, og at den rask væk stillede skibe, faste anlæg og mandskab til rådighed. Herved sikrede den sig afgørende kontrol med selskaberne. Ikke mindst personsammenfaldene mellem monarkiets højtstående finansembedsmænd og krigskompagniernes ledelser var påfaldende.

Set fra personsiden kan nævnes, at H. C. Schimmelmänn under krigen på den ene side var finansminister, leder af Kurantbanken, medlem af Overskattedirektionen og af den ekstraordinære finanskommission – og på den anden side var han direktør for og storaktionær i både Vestindisk Handelsselskab og Østersøisk-guineisk (og var med til at forbedre Handels- og Kanalkompagniet inden sin død i februar 1782), han ejede store sukkerplantager samt sukkerraffinaderi i København, og i Asiatick Kompagni var han en af storaktionærerne.

Set fra kompagnisiden var Vestindisk Handelsselskabs direktion et typisk eksempel. Her sad i 1778 følgende personer: H. C. Schimmelmänn, J. O. Schack-Rathlou (medlem af statsrådet og direktionen for Skatkammeret), Ernst Schimmelmänn (søn af H. C. og blandt andet førstedeputeret i Kommercekollegiet, direktør i Kurantbanken og efter 1784 finansminister), Chr. Ludvig Stemmann (blandt andet førstedeputeret i Generaltoldkammeret og i Rentekammeret, efter 1782 finansminister), Ove Høegh Guldberg (stats- og geheimekabinetssekretær, medlem af bankdirektionen, senere statsminister) og Niels Ryberg (en af landets mægtigste købmænd).

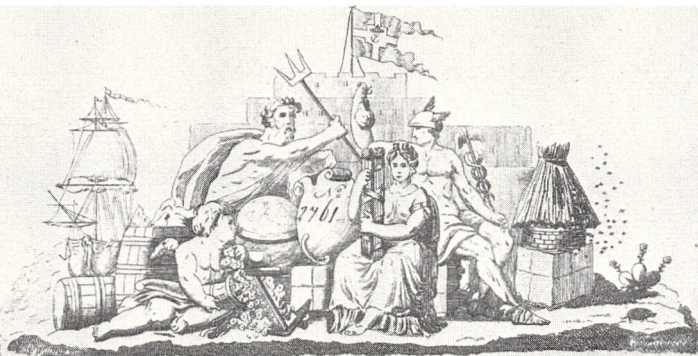
Også på tværs var der stærke bånd; mest udpræget for Guldbergs og den yngre Schimmelmännns vedkommende, idet de begge sad i direktionerne for alle tre nyoprettede handelskompagnier.

Med kapitalens herkomst og direktørernes embeder udenfor kompagnierne in mente kan det ikke undre, at de almindelige aktionærers indflydelse blev minimal, og at generalforsamlingerne ofte var rene paradeforestillinger, hvor direktionen blot orienterede de fremmødte, og ingen andre fik ordet. Med rette kan krigskompagnierne karakteriseres som statsforetagender.

Således er de da også blevet benævnte i den brede litteratur, der er uomgængelig som supplement til de få snævrere undersøgelser, som nævnes i de følgende afsnit. De mere omfattende værker giver et ganske godt helhedsindtryk af de tre kompagnier, og foruden Feldbæks bog om neutralitetspolitikken drejer det sig om de værker af Holm, Nathanson og Johansen, som nævntes i afsnit III. Alle disse fire bøger hviler på selvstændigt arbejde med primært materiale; således gengiver Johansen fx statusopgørelser fra 1784ff for hvert eneste af de da eksisterende kompagnier, og han skriver indgående om deres afvikling ef-

Fig. 3. Aktie nummer 2761 med pålydende værdi 100 rigsdaler i Vestindisk Handelsselskab.

Det smukke aktiebrev prydes af en allegorisk tegning og er noteret under devisen »Bon Esperance B«, som sandsynligvis har dækket over den københavnske storkøbmænd Niels Brock, der ialt ejede 220 sådanne aktier. Andre storaktionærer i selskabet var kronprins Frederik, Niels Ryberg, Ernst Schimmelmänn og J. G. Moltke; størsteparten af kapitalen på 1/2 million rigsdaler var udstedt på ihændeherbeviser. Nederst på hvert eneste har direktørerne underskrevet i den i teksten nævnte rækkefølge; desuden ses Conrad Hausers signatur som selskabets egenmægtige administrator. Efter statens indløsning af aktien er denne annulleret ved udstregning af underskrifterne.

Vi underskrevne Kongelig Allernaadigst beskikkede Directeurer

for det under 11te May indleverende Aar paa Fem og Fyve Aar Octrojerede Kongelige Danske Vestindiske Handels Selskab, Kiendes og hermed vitterlig gjøre, at Hon Esperance B

er Interessent i bemeldte Selskabs Fond for En Actie, som er en Fem Tusende Deel i dette Selskab, eller 100de Rd^{te} Skriver Et Hundrede Rigsdaler Dansk Courant, hvilke i Selskabets Casse er vorden erlagt. Thi Kiendes Hon Esperance B

eller hvo dette Actie Brev med Rette i Hande haver, for en Interessent udi bemeldte Kongelige Danske Vestindiske Handels Selskab, og er deelagtig, pro rata af denne Sin interesserende Capital, udi Selskabets Muller og Effecter inden og uden Europa, havende og tilkommende, Saavel som og udi alle bemeldte Selskab forleente Friheder, Benaadninger, og Herligheder, samt deraf ved den Allerhøjestes Bystand flydende Nytte; alt efter dette Selskabs Octroj og Vore giørende Foranstaltningers videre medfør. Og naar Hon Esperance

dette Actie Brev til Eyendom sælger og afstaaer, gives det Administrationen Skriftlig tilkiende, hvorefter Samme vorder paa den nye Ejere transporteret, hvis Navn i Interessenternes Liste indføres; for hvilken Transport Selskabets Bogholder nijder En Mark.

Kiöbenhavn den 11 December 1778.

~~Administratörens~~ ~~Handskrift~~ ~~Meddel~~ ~~den~~ ~~Handskrift~~ ~~af~~ ~~Handskrift~~

Administration for det Kongelige Danske Octrojerede Vestindiske Handels Selskab.

~~Handskrift~~

Reg. folio 59

Handskrift

ter krigen. Et anderledes episk bredt anlagt værk er *Christian Degn: Die Schimmelmans im atlantischen Dreieckshandel. Gewinn und Gewissen* (Neumünster, 1974). Blandt meget andet giver den voluminøse bog en gammeldags detaljeret præsentation af det trekantede økonomikredsløb, der udgjorde grundlaget for familiens position som Danmarks førende.

Handelen på Vestindien regnedes af regeringen for den mest indbringende overhovedet. Sandsynligvis derfor var netop denne handelsgren mest hæget om, og af samme grund satte staten ind just der med krigens første kompagniprettelse. Allerede 11. maj 1778 udstedtes oktrojen for Vestindisk Handelsselskab, der er monografisk behandlet i *P. P. Sveistrup: Det Kongelige Danske octroyerede Vestindiske Handelsselskab 1778–85. En driftsøkonomisk Undersøgelse* (i Historisk Tidsskrift 10 VI 1942). Artiklen er typisk for Sveistrup, idet han analyserer de økonomiske aspekter i snæver forstand og kun i ringe grad interesserer sig for fx de politiske konjunkturer, som var så afgørende for manøvremlighederne. Hovedsagelig på grundlag af handelsselskabets deliberationsprotokoller og hovedbøger skildres aktionærkreds, driftsresultater og kapitalforhold; om selve organisationen og handelsprocessen siges derimod kun lidt. Ifølge oktrojen måtte man handle over alt i Europa og på oversøiske pladser, men fra starten koncentreredes foretagsomheden omkring vestindisk kaffe. Staten ydede gang på gang det likviditetstrængende kompagni forskellige former for hjælp – især efter årsskiftet 1780/81, hvor man søgte at udfylde så meget som muligt af tomrummet efter hollænderne. På kaffehandel havde Vestindisk Handelsselskab en monopolistisk stilling; men desuden importeredes sukker og tobak, og gevinsten herfra gav sammen med offentlige begunstigelser som fx forpagtningen af tolden på St. Thomas og St. Jan et samlet overskud på mere end 1 million rigsdaler i regnskabsåret 1781/82. *P. P. Sveistrup: Hvad gamle regnskaber viser* (i Revision og Regnskabsvæsen XXIX 1960) giver intet nyt. Derimod er *Henrik Fabricius: Den dansk-vestindiske handel under Den nordamerikanske Frihedskrig, samt dens betydning for en vurdering af dansk økonomisk politik i sidste*

halvdel af det 18. århundrede (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1973) et udmærket supplement til den ældre behandling. Ved hjælp af handelsselskabets ladningsspecifikationer og øresundstoldregnskaberne redegøres for både Vestindisk Handelsselskabs og anden dansk import fra øerne. Når denne kunne mangedobles under krigen, skyldtes det, at man da i stor stil hjembragte produkter som fx kaffe fra de krigsførende magters vestindiske øer.

I løbet af sommeren 1782 nåede de første rygter om forestående fred København, og øjeblikkelig faldt priser og aktiekurser drastisk. Handelsselskabets store varelagre på St. Thomas og herhjemme mindskedes voldsomt i værdi, og fragtraterne raslede ned, selv om fredspreliminærene først blev underskrevet i februar 1783, og krigshandlingerne derved bragtes til afslutning. I denne desperate situation håbede Vestindisk Handelsselskab, at man i stedet for vestindisk handel kunne profitere af asienhandelen. I *Christian Degn: Mit »Heinrich Carl« nach Ostindien* (i Nordelbingen XLI 1972) er beskrevet et sådant togt på grundlag af en bevaret skibsjournal og breve. Typisk nok var skibet indkøbt i Amsterdam, og af besætningen på 75 mand var under halvdelen danske, resten kom fra Sverige, Tyskland, Portugal, England, Afrika og Indien. Dette var som selskabets øvrige indiefarter utrolig mislykket, både hvad angår sejlads og handel.

I betragtning af selskabets efterhånden håbløse stilling følte staten sig moralsk forpligtet til at likvidere det. Aktionærerne tog med tak imod dens rundhåndede tilbud i 1785 om at indløse aktierne til parikurs, og staten overtog til gengæld selv atter den indbringende kaffehandel. Ifølge de algierske søpasprotokoller har Vestindisk Handelsselskab udsendt skibe i oversøisk fart i perioden 1781–84, i årligt gennemsnit 5 til Vestindien og 1 til Ostindien.

XII. Østersøisk-guineisk

Handelsselskab

Efter Guineisk Kompagnis endelige ophør måtte staten i september 1776 selv påtage sig besejling af og handel på besiddelserne i Guinea. To år før havde Almindeligt Handelskompagni indstillet sin virksomhed, og man søgte da at drive grønlandshandelen for kongelig regning. Dette forsøg mislykkedes imidlertid, skønt man havde investeret i nye skibe, pakhuse og værft.

Derfor oprettedes ved oktroj af 5. juli 1781 »Det Kongelige Danske Østersøiske og Guineiske Handels-Selskab«, som dels skulle sørge for oplag af baltisk korn i København, dels fik eneret på afrikahandel og slavetransport. De for driften nødvendige effekter overtoges i dyre domme fra det hedengangne grønlandske foretagende. Hovedindflydelsen i Østersøisk-guineisk Kompagni havde Ernst Schimmelmänn sammen med andre højtstående statsbedsmænd, og i årene 1781–86 sendtes i alt 38 skibe til Guineakysten efter slaver til Vestindien, herudover gik 4 fartøjer til Ostindien. Som de andre nyoprettede kompagnier på denne tid kom det østersøisk-guineiske strax i økonomiske vanskeligheder i 1783, og efter nogle problemfyldte år med flere statslige redningsaktioner overtog firmaet Pingel, Meyer, Prætorius & Co. hele foretagendet i 1787. (William Pingel var svigersøn af de Coninck, som reelt stod bag overtagelsen). Hermed var det sidste af de statsstøttede kompagnier ude af sagaen bortset fra Asiatisk Kompagni, som ved sin lukrative monopolhandel på Kina stadig klarede sig.

Vi ved ikke meget om kompagniets virksomhed, eftersom dets arkiv ikke er bevaret. Knud Klem: *Det kgl. oktr. Østersøisk-guineiske Handelsselskab* (i *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1970*) giver dog en beskrivelse hovedsagelig ved hjælp af oktrojen og de bevarede data i kompagniets breve til Skatkammeret. I sin præsentation betoner han det meget nære samarbejde mellem det offentlige og kompagniet. Tillige bringes en liste over de 52 skibe, som sejlede i dets tjeneste, med oplysninger om drægtighed, togter og så videre.

Tre af kompagniets togter beskrives i *H. W.*

Harbou (ed.): *Skibskaptajn og Grosserer Jens Jensen Bergs Selvbiografi* (i *Personalhistorisk Tidsskrift* 4 III 1900). Set i handelshistorisk perspektiv er værdien heraf begrænset, da selvbiografien er indgivet til ordenskapitlet og

Fig. 4. Titelblad til Paul Erdmann Isert: *Reise nach Guinea ...* (1788).

Isert var læge og født i Brandenburg 1756. Efter at være kommet til Danmark sendtes han på Ernst Schimmelmännns foranledning til Guinea for at opdyrke landet og bringe dets produkter i omsætning. Med betydelig energi grundlagde han plantager med sukker, kaffe og kakao, lige som han var meget aktiv i handelns organisation, der bedredes ved en række ekspeditioner til de fjernere dele af kolonien. Feber tvang ham imidlertid til at rejse hjem i 1786. To år senere tog han atter til Afrika med økonomisk støtte fra fonden ad usos publicos og grundlagde mønsterplantagen Frederiksnopel i højlandet. Men Isert døde allerede en måned efter af en febersygdom.

Rejsebeskrivelsen oversattes til en lang række sprog. Desuden offentliggjorde Isert et lille skrift om Guineas fugle og lavede en lærd fortegnelse over væxterne dér og på De vestindiske Øer.

følgelig noget selvhævdende. Ydermere er togeterne og handelstransaktionerne kun kortfattet beskrevet, og deres repræsentativitet ukendt. Chr. Villads Christensen (ed.): *En Jydes Oplevelser, fortalt af ham selv* (i Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3 I 1896–98) handler også om to slavetogter i 1790'erne, men hovmester Peter Schmidts beretning virker i sin naivitet mere tilforladelig end kaptajn Bergs. I denne sammenhæng må også nævnes Paul Erdmann Isert: *Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln in Columbien, in Briefen an seine Freunde beschrieben* (1788; udkommet på dansk 1789), hvoraf en bearbejdet og forkortet udgave er Ingeborg Raunkjær (ed.): *Lægen Paul Iserts Breve fra Dansk Guinea 1783–87* (1917). Foruden skildringen af udrejsen i 1783 er især af værdi den naturinteresseredes indgående beskrivelse af plantageforsøgene og af de hvides og sortes vilkår på Guldkysten. Det samme gælder hans øjnevindbehandling om slaveoprøret på fregatten »Christiansborg«, som 1786 bragte ham videre til Vestindien sammen med 452 slaver og 35 hvide.

En glimrende generel behandling af slavehandel og levevilkår på kompagniets skibe findes i Svend Erik Green-Pedersen: *Om forholdene på danske slaveskibe med særlig henblik på dødeligheden 1777–89* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1973). Mortaliteten var meget svingende fra togt til togt, men i gennemsnit lå den på 15% blandt slaverne, og af søfolkene vendte kun to trediedele hjem til Danmark. Forfatteren påviser, at forholdene på de danske skibe næppe har været bedre end på andre nationers, og at slaveoprør var forholdsvis hyppigt forekommende. En anden side af selskabets virke er beskrevet i Lise Merete Johannesen: *Jens Adolph Kiøge's administrationspolitik over for afrikanerne i Guinea 1766–1788* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1966). I sin forvaltning af de danske interesser havde dets dynamiske repræsentant kun to midler at anvende: bestikkelse og diplomati. Kiøges spil med disse våben er veloplagt skildret, og overbevisende dokumenteres de gode resultater, han opnåede. Anderledes fiasko blev Schimmelmans forsøg på 1786–87 at bytte et par af Danmarks

guineiske forter med spaniernes højhedskrav på Crabben Eyland nær St. Croix. I *Emil Gigas: En theologisk Professors diplomatiske Mission* (i Historisk Tidsskrift 8 I 1907–08) vises, hvordan D. G. Moldenhawer og Østersøisk-guineisk Handelsselskab anvendtes som instrumenter i statens diplomatiske sonderinger i Madrid.

XIII. Handels- og Kanalkompagniet

Ved årsskiftet 1781/82 overvejede flere statslige topembedsmænd, om krigens citronkurren presses endnu hårdere end hidtil. Dette urealistiske håb forårsagede, at man allerede 10. maj 1782 oprettede »Det kongelige danske, norske, slesvigske og holstenske forenede Handels- og Canal-Compagnie«. Lige som det østersøisk-guineiske skulle Kanalkompagniet, som det kaldtes, profitere af den næsten færdige Ejderkanal mellem Østersøen og Nordsøen. Som i de andre to krigskompanier fik Kanalkompagniets aktionærer ingen indflydelse på forretningernes førelse, der helt og holdent ordnedes af direktionen, som bestod af de sædvanlige embedsmænd med Ernst Schimmelmann i spidsen. Man forestillede sig, at foretagendet ville få et enormt omfang og blandt meget andet komme til at omfatte transit gennem kanalen, europæisk og oversøisk søfart, driften af de norske glasværker og overtagelsen af Sildefiskeinstituttet i Altona samt Generalmagasinets store fabrikkvareoplæg i hovedstaden. De fleste af disse planer blev dog aldrig andet end luftkasteller. Thi fra starten stredes kompagniet med næsten uoverstigelige økonomiske problemer trods de omfangsrige offentlige begunstigelser, og allerede i december 1784 indløste staten alle aktierne på gunstige vilkår, hvorefter selskabet kørte videre for kongelig regning. Under krigen udsendtes en række skibe til Vestindien og et enkelt til Asien; men herefter koncentrerede man søfarten om middelhavsområdet, hvor kompagniet var temmelig aktivt indtil ind i 1790'erne.

Selskabet er mest indgående behandlet i *Anders Nygaard Andersen: Det kongeligt octrojerede Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede*

Handels- og Kanalkompagni 1782–1800 (upubliceret specialeafhandling fra Aarhus Universitet 1968). Med basis i foretagendets eget arkiv viser forfatteren, at det fra starten var dømt til fiasko, idet de aktiviteter, det skulle videreføre, alle havde givet underskud i tiden forud. Sin oversøiske handelsvirksomhed indstillede kompagniet allerede i 1784 efter en række togter med klækkelige tab; herefter koncentrerede man kræfterne om de mindre spekulationsprægede forretninger. Den veldokumenterede fremstilling er centreret om de økonomiske realiteter, som stadig forværredes og 1788 ledte til beslutningen om realisation. Da slutopgørelsen forelå i 1814, havde kompagniet efter Nygaard Andersens vurdering påført statskassen et tab på godt 1 million rigsdaler. Herudover findes i *Jens Holmgaard: En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie* (i Erhvervshistorisk årbog IX 1957) en detaljeret undersøgelse af en expedition, som åbenbart opfattes som typisk for selskabets udygtige og langsommelige dispositioner. I håb om gode forretninger sendtes i foråret 1783 for 36.000 rigsdaler blandede varer til De forenede Stater. På grund af den voldsomme likviditetskrise efter freden kunne de sidste varer først afsættes i 1790, og togtet var i alle måder mislykket. Holmgaard mener derfor, at tidligere historikeres meget hårde domme over Kanalkompagniet er berettigede.

Mere principielle problemer undersøges i *Ole Feldbæk: Caracas-spekulationen 1782–1783. Dansk neutralitetsudnyttelse under den amerikanske frihedskrig* (i Historisk Tidsskrift 12 VI 1973). Forfatteren har sat sig for så vidt muligt at afdække interessekonflikten hos dem, der både sad i statens og kompagniernes ledelse: de havde et politisk ansvar, og samtidig havde de privatøkonomiske interesser i selskaberne. I det konkrete tilfælde drejede det sig om med tre neutralt danske skibe at forsyne den spanske koloni Caracas i det nuværende Venezuela med europæiske varer samt at fragte kolonialprodukter til Europa. Kommerceministeren, statsministeren, finansministeren med flere indskød som privatmænd betydelige summer, og de samme mennesker dispense-

rede i kraft af deres embeder fra en række snærende regler, som gjaldt for al anden dansk skibsfart. Resultatet blev naturligvis også, at Handels- og Kanalkompagniet for næsten eneste gang fik overskud på et handelsprojekt. Feldbæk konkluderer med rette, at de implicerede statsmænd ved præferencer som konvojering og tilladelse til at returnere til ikke danske havne overskred grænsen til det politisk forsvarlige. Ved at lade samfundet løbe risikoen sikrede de sig selv en nettoprofit på 66%.

Som et vist nok enestående tilfælde kan fortæles, at man også i Jylland søgte at få del i krigsprofitterne. I *Emanuel Sejrs: Århus vestindiske Handels Selskab. Oprettelse og Sammenbrud* (i Erhvervshistorisk årbog XIII 1962) beskrives dannelsen af dette ikke oktrojerede foretagende i marts 1782, hvor det rådede over to brigantiner, som gjorde flere togter, indtil virksomheden måtte indstilles efter et par år. Forfatteren gør sig ingen principielle overvejelser om selskabets art; men det fremgår, at dets virke var småt i alle måder.

XIV. Slutord

Bortset fra kolonihistorisk prægede værker har den danske kompagniforskning kvantitativt altid kun været ubetydelig. På den anden side skete der det kvalitative skift omkring 1940, som betød, at handelskompagnierne som sådanne efterhånden er blevet udforskede af faghistorikere. Karakteristisk for den hidtidige forskning er imidlertid, at den stort set har betragtet selskaberne helt isolerede som objekter af selvgyltig værdi. Denne anskuelsesmåde er vel sagtens influeret af, at de bevarede arkivalier ligger hver for sig og således danner afsluttede selvcentrerede helheder. Disse arkivfunds har man kastet sig over og siden meddelt, hvad man fandt deri – ofte i en kildenær og materialestyret fremstillingsform.

Naturligvis må det til rådighed værende kildemateriale styre forskningen, men ikke dette alene. Historikeren bør i højere grad end hidtil gøre sig klart på forhånd, hvilke

spørgsmål han ønsker at belyse. En vej til mere systematisk problemgenerering end før er at finde i de mere teoretisk orienterede samfundsvidenskaber, hvis hypoteser og modeller kan inddrages.

Indenfor udenrigspolitiske emnekredse har Sven Henningsen og Hans Branner med stort held arbejdet med et beslutningstagningsapproach og Ole Karup Pedersen og Ole Feldbæk under inspiration af småstatsteorier. Danske oversøiske handelskompagnier er endnu ikke undersøgt ud fra en sådan (fx organisationsteoretisk) indfaldsvinkel, men de store udenlandske foretagender er – og endda med danske historikere som nogle af de fremmeste i så henseende. Allerede *Kristof Glamann: Dutch-Asiatic Trade 1620–1740* (1958) reagerede mod de traditionelle formalistiske opfattelser af Verenigde Oostindische Compagnie og søgte i stedet at skildre selve handelsprocessen og de økonomiske realiteter bag de normative kilder. Hans værk peger på denne måde frem imod det seneste værk på kompagnimonografiernes stamme *K. N. Chaudhuri: The Trading World of Asia and the English East India Company 1660–1760* (Cambridge, 1978). Denne undersøgelse inddrager i rigt mål den seneste snes års teoretiske og praktiske hjælpemidler så som elektronisk databehandling samt organisations- og beslutningstagningsteori. Chaudhuri opfatter lige som datiden kompagniet som en formaliseret bureaukratisk struktur, og han har derfor konstrueret en strukturfunktionalistisk model af East India Company som social, økonomisk og politisk enhed for at lette forståelsen og bearbejdelsen af de mange data fra arkiverne. Efter hans opfattelse skyldtes det engelske kompagnis kommercielle succes »the creation of a system which rested on a logical application of theoretical principles to the solution of business problems«. På alle niveauer var systemets vigtigste funktioner derfor beslutningstagen, kommunikation og kontrol. Chaudhuri gennemfører med held sin analyse, som dog sine steder virker ret håndfast overfor genstridigt kildemateriale. Indfaldsvinklen giver på den anden side en lang række nye inspirerende indsigter i kom-

pagniorganismen, foruden et væld af traditionelle hårde data.

Det seneste bidrag til den store danske disputatstradition, som også Glamann har fulgt, er *Niels Steensgaard: Carracks, Caravans and Companies. The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century* (1973; genoptrykt under titlen *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century* i Chicago 1975). Han har med endnu større held anvendt modeller og indholdsmæssigt nye begreber i sin analyse. En traditionel begivenhedshistorisk undersøgelse af, hvorfor det engelske og det nederlandske kompagni kunne udkonkurrere den portugisiske konges karakker og bissekræmmernes karavaner, har ikke ført til noget fornuftigt resultat. Blot til den konstatering, at aktørerne intet forstod af, hvad der foregik om ørerne på dem. Først en abstrakt tilgang til spørgsmålet frembyder en rimelig forklaring: som strukturer eller institutioner betragtede var de nordvesteuropæiske kompagnier epokegørende nyskabelser. De to nye elementer, Steensgaard betoner i sin model, er kompagniernes forhold til magtanvendelse og forholdet til markedet. Disse institutionelle variable og den hele tænkemåde er hentede først og fremmest fra sociologien og nationaløkonomien. Ved sin modstilling af den ældre historietraditions arbejdsmåde og den nyere tværfaglige og mere åbne indstilling har han utvetydigt peget på en farbar vej fremad.

Fælles for de tre nævnte værker er ikke desto mindre den svaghed, at de i alt for ringe grad beskæftiger sig med handelsselskabernes relationer til det samfund, de befandt sig midt i. Disse nationale og internationale omgivelser må antages at være af overordentlig betydning for et handelskompagni, idet de væsentlige barrierer for dets handlinger har ligget uden for selskabet selv. Og omvendt er kompagniernes betydning for deres omgivelser forblevet udforsket, selv om den næppe heller har været ubetydelig. Et forsigtigt skridt i den retning gøres i den komparative studie *Niels Steensgaard: The Companies as a Specific Institution in the History of European Expansion* (i L. Blussé & F. S. Gaastra (eds.): *Companies and Trade* (Leiden, 1980)). For-

fatteren går nu videre end før i analysen og generaliseringen. Han påpeger overbevisende, hvordan kompagnierne klarede sig langt bedre i asiatisk end atlantisk handel, fordi deres organisationsform var østerlændingenes overlegen, medens selskaberne i atlanthandelen kun kunne klare sig i konkurrencen, hvis de nød politisk protektion. I det hele taget bestod kompagniformens historiske betydning i, at den så effektivt sammensmeltede kapitalens kortsigtede økonomiske interesser og statens mere langsigtede politiske.

Steenstraups seneste artikel viser tydeligt det ønskelige i at inddrage andre videnskabelers metoder og resultater i kompagnihistoriske undersøgelser. Men netop nu, hvor der forskes mere end nogensinde før, skulle mulighederne være gode: Mange nye resultater vedrørende Europas økonomiske historie ser dagens lys, kolonierådernes historie genskrives ud fra ikke europæiske synspunkter, nye økonomiske så vel som politologiske teorier præsenteres.

I denne forbindelse er talen ofte om behovet for en broslagning mellem empiri og teori, som skulle foregå ved, at empirikeren afprøvede teoretikerens idéer og samtidig leverede materiale til at bygge bedre modeller. Denne fremgangsmåde har dog ikke vist sig særlig frugtbar; senest er dette i kompagnisammenhæng påpeget af *Kristof Glamann: Ædelmetalstrømme og verdenshandel i 16.-18. århundrede. Nogle synspunkter* (i *Historisk Tidsskrift* 14 I 1980). I stedet mener jeg, at økonomihistorikeren allerede i sin egen problemformulering må lade sig inspirere af de mere teoretisk anlagte naboliscipliner med disses højere generaliseringsniveau.

Foruden de allerede nævnte må flere aspekter af kompagniernes virke med fordel kunne udforskes under lempelig indvirken af sådanne impulser. I forbindelse med selska-

bernes omgivelser kunne inddrages de input-outputmodeller, som politologer siden David Easton har opstillet, og teorier om interesseorganisationers politiske påvirkningsmuligheder, som først er formulerede af Gabriel Almond. Fælles for disse teorier er imidlertid, at de refererer til ganske bestemte politiske sammenhænge, som ikke altid ligner kompagnieraens. Et meget vigtigt træk ved omgivelserne må de til enhver tid herskende konjunkturer være – ikke bare på nationalt, men også på internationalt plan. Til udforskningen af konjunkturbevægelserne vil historikeren kunne hente ideer og erfaring hos nationaløkonomer som Nikolaj Kondratiev og Joseph Schumpeter. I modsætning til keynesianernes statiske ligevægtsmodeller med indbygget fuldkommen konkurrence har Schumpeter indgående arbejdet med økonomisk væxt, som han hovedsagelig tilskrev den kreative destruktion, som innovation og foretagervirksomhed indebærer. Endvidere har han inspireret institutionalisterne, der med Edward Chamberlain og Joan Robinson i spidsen har undersøgt den monopolistiske konkurrenceform, som var så karakteristisk for kompagniernes situation. Med fuld ret er de nævnte neoklassikere atter ved at komme i vælten, og som antydning er det tænkeligt, at et frugtbart samarbejde kunne opstå mellem kompagnihistorikere og økonomiske teoretikere, som er under inspiration af denne skole. Den går nemlig ud fra, at makroteori kun har interesse, såfremt den udgøres af generalisationer ud fra de enkelte aktørers beslutten og handlen. Anderledes i sit anlæg er den marxistiske skoles tanker om kompagniers betydning for kapitalakkumulationen. I begge tilfælde kan historikeren træde til med et empirisk materiale, opstået til forskellige tider og under de forskellige økonomiske betingelser.

Fra Den store Udfejlsesfest til Tømrerstrejken: Om førindustriel, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede*

Af Henrik Stevnsborg

I. Indledning

Inden for de allerseneste år er der fra forskelligt hold blevet spurgt efter, at bondeoprørens historie i Danmark i den feudale tid måtte blive skrevet.¹ Imidlertid har dansk landbohistorisk forskning inden for de samme år faktisk taget de første skridt i denne retning. Således ses bøndernes rolle under den vigtige epoke op mod slutningen af det 18. århundrede, som almindeligvis kaldes 'Reformårene', taget op til undersøgelse. Med eksempler fra såvel den latente konflikt i forholdet herremand-bonde som eksempler fra åbne bondeoprør sigtes mod at få gjort op med billedet af

1700-tallets bonde som en bagstræberisk, umælende og apolitisk person.²

På den anden side er der fortsat ingen, der har viet de uroligheder, som fejede hen over hovedstaden København i de samme år, interesse. København var på daværende tidspunkt Danmarks eneste virkelige storbysamfund.³ Her befandt sig – efter den spæde start i 1600-årene – i det følgende 18. århundrede landets kraftfelt inden for industri og handel – et forhold som i første række må tilskrives den absolutistiske stats dybe engagement i manufakturdrift og udenrigshandel.⁴ I denne,

Henrik Stevnsborg, f. 1948, lic. phil. (Københavns universitet) 1979, arbejdsløs.

*) Denne artikel er blevet til med støtte fra Staten humanistiske Forskningsråd, dels i form af et forskningsrådsstipendium 1979 ved Dansk Folkemindesamling, dels i form af en rejsebevilling til Bruxelles. For råd og dåd ved udarbejdelsen takker jeg Carsten Bregenhøj, John Christensen, Gustav Henningsen, Eske K. Mathiesen og Iørn Piø.

AdVdB – Les Archives de la Ville de Bruxelles
DK – Danske Kancelli
LAS – Landsarkivet for Sjælland m.m.
RA – Rigsarkivet
SA – Stadsarkivet København

1. Ole Bernild og Henrik Jensen, *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800* I (Kbh. 1978), s. 200–01.
Svend Gissel, Revolution og landmåling. Omkring en visebog fra ca. 1800, *Meddelelser fra Rigsbibliotekaren* (1979:1), s. 14–15. Der tænkes selvsagt ikke her på Klementsfejden og urolighederne på den tid, omkring slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede. Disse er blevet grundigt behandlet, se senest: Anders Bøgh, Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523, *Fortid og Nutid* 28 (1979).
2. Claus Bjørn, The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark, *Scandinavian Economic History Review* 25 (1977).
Samme, Bondeuro på Fyn 1768–70, *Fynske Årbøger* (1978).
Samme, Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790, *Historie, jyske samlinger* ny rk. 13 (1979).
3. F.eks. Aksel Lassen, *Fald og Fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1654–1960* (Århus 1965), s. 308, 325, 370–72.
Poul Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement* (Kbh. 1971), s. 17.
4. F.eks. Carl Bruun, *Kjøbenhavn* 2 (Kbh. 1890), s. 333–40, 718–32 og 3 (Kbh. 1901), s. 37, 351–63, 828–45.
Aksel E. Christensen, Tiden indtil c. 1730, bd. 1 i Axel Nielsen (red.), *Industriens Historie i Danmark* (Kbh. 1943).
Allan Madsen, *Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. 1. bidrag til tekstil- og beklædningsproduktionens historie i Danmark 1600–1850* (Kbh. 1978), særlig kap. 3 og 4.

industriens tidlige etableringsfase, sloges de 'nymodens' forlag, fabrikker og manufakturer med det gamle lavsorganiserede håndværk. Fra denne tid kan der formentlig afdækkes spirene til en dansk arbejderklasse og en dansk arbejderbevægelse. Men siden Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie (SFAH) i 1971 lagde ud med sin 'Årbog for arbejderbevægelsens historie', 1973 fulgt op med 'Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie', har man omhyggeligt holdt sig inden for sidste halvdel af det 19. samt til det 20. århundrede. Situationen før er ikke blevet taget op.

Der er dog én undtagelse. I en landsdækkende avis fra oktober 1979 holder LO med stolthed 'den berømmelige tømmerstrejke' frem som en sejr for de danske arbejdere; som en milepæl på vejen mod en arbejderbevægelse.⁵ Just denne tømmerstrejke har Jens Chr. Manniche forsket i inden for de sidste år. Strejken, som fandt sted i København i 1794, har blandt andet vundet sin 'berømmelighed' på, at den ses kommenteret i et par naive, men charmerende og flittigt brugte stik fra samtiden. Det ene viser pastor Rørbys forsøg på at snakke de strejkende tilbage i arbejde. Det andet, hvorledes magthaverne greb til arrestationer, da snak ikke frugtede. I sin artikel, fra 1974, afdækker Jens Chr. Manniche hvad det var for arbejdere, som tog del i denne konflikt, som efterhånden antog dimensioner af en generalstrejke, ligesom han har gravet i de strejkendes motiver og bevægelse.⁶

1794-tømmerstrejken peger med sit uomtviv-

stelige præg af arbejdsmarkedskonflikt og løn-kamp direkte fremad – ind i det moderne og industrialiserede samfund, hvor strejker sammen med de planlagte og organiserede demonstrationer er de *industrielle*, folkelige protest- og kampformer. Denne definition er socialhistorikeren George Rudés. Rudé har imidlertid med sine gentagne undersøgelser af 'the crowd's' aktioner i 1700-tallets europæiske metropoler Paris og London først og fremmest tilvejebragt og forfinet et begrebsskema omkring forgænger, den *førindustrielle*, folkelige protest.⁷

Ifølge Rudé er denne førindustrielle, folkelige protest – groft sagt – kendetegnet ved, at protesten almindeligvis havde karakter af hungeropløb (food-riots), i bymæssige sammenhæng dog også gerne med et politisk tilsnit; at aktionsformen var fysisk vold på ejendom og løse, så godt som aldrig mod personer; at protesten var uorganiseret – pludselig slog ud i lys lue uden forudgående overlæg og advarsel; at den blev ført an af personer, der befandt sig højere oppe på den sociale rangstige end de egentlige aktører; at disse aktører ikke repræsenterede én enkelt klasse; lønarbejdere aktionerede side om side med deres foresatte; og endelig at kampen koncentreredes om tilbageerhvervelsen af tabte rettigheder.⁸

Adskillige af komponenterne i denne model genfinder man uden videre i urolighederne i København i slutningen af det 18. århundrede. Men historien om disse uroligheder har sovet tornerosesøvn lige siden Edvard Holm omkring sidste århundredeskifte præsenterede

5. LO, *Der skal flyttes hegnspele* (okt. 1979), s. 20.

6. Jens Chr. Manniche, *Den københavnske Tømmerstrejke 1794, Historie, jyske samlinger* ny rk. 10 (1974).

Året efter, 1975, udkom Bendt Elkjær, *De Uroelige Tømmer Sveene. Kilder til Tømmerstrejken i 1794* (Kbh. 1975). Her er der – som titlen også antyder – tale om en (reelt ukommenteret) kildeantologi, hvor Elkjær lader al vurdering være læserens bord.

7. F.eks. George Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (London, Oxford, New York 1959).

Samme, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England 1730–1848* (New York, London, Sidney 1964).

Samme, *Hanoverian London 1714–1808* (London 1971).

Samme, *Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest* (New York 1971).

Se også: Annika Christiansson, Christer Damm og Torsten Heinberg, *Upplopp, strejker och demonstrationer i Stockholm åren 1800–1970* (uudgivet 3-betygs uppsats, Stockholm Universitet, Kriminalvetenskapeliga Institutet 1974).

Rune Hedman, *Massan vid det s.k. fersenska upploppet*, *Svensk Historisk Tidskrift* 2 följden 32 (1969).

8. George Rudé, *Paris and London . . .*, s. 17–34.

Se også Rolf Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1793–1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst* (Lund 1967), særlig s. 10.

de resultaterne af sin på mange punkter stadig aktuelle og uimodsagte rigshistoriske grundforskning i det digre flerbindsværk om Danmark og Norges historie mellem 1720 og 1814, og Carl Bruun sin i en 3-binds Københavnshistorie. Hermed er ikke sagt, at urolighederne ikke har været omtalt siden da.⁹ Men bortset fra den ene af dem, begivenhederne i forbindelse med Struensees fald i 1772, er det hver gang sket på grundlag af Edvard Holm og Carl Bruun. Det siger næsten sig selv, at man idag vil gå til spørgsmålet på en anden måde end omkring århundredeskiftet – allerede af den grund, at sociologien, socialpsykologien og socialhistorien er kommet til siden.

Det følgende er et forsøg på at indkredse 'Reformårenes' københavnske protestaktioner. Dels for ganske kort at skitsere deres ofte utrolig komplekse og kaotiske handlingsforløb. Dels – og i højere grad – for mere bredt at pege på kilder til videre undersøgelser af deres mål og midler. Urolighedernes historie er et uvejsomt terræn. Og konklusioner om disse uroligheder, som af et opskræmt statsapparat dengang kunne opleves som tegn på, at den samfundsomstyrtende revolution stod for døren,¹⁰ må derfor få foreløbighedens præg.

Først behandles den såkaldte 'Store Udfejlsesfest', som fandt sted i 1772 og med et systematisk hærværk på et halvt hundrede københavnske bordeller markerede, at Danmarks faktiske diktator, grev J. F. Struensee, var blevet fældet. Denne begivenhed påkalder sig særlig interesse, ikke blot på grund af sit monumentale omfang. Også fordi Udfejl-

sesfesten kan tjene som indgang til undersøgelse af bordelstormenes funktion i den førindustrielle, folkelige protest – hvad der generelt er et overset fænomen i europæisk socialhistorie. Denne Udfejlsesfest behandles derfor relativt grundigt, ligesom andre eksempler af samme type fra det førindustrielle Europa inddrages til belysning af fænomenet. Efter denne optakt opridses de følgende tilfælde af førindustrielle, folkelige protestaktioner i København under 'Reformårene' – med tidens hang til at give begivenheder af denne art øgenavne, kendt som 'Studenterkrigen i Filosofgangen' (1787), 'Posthusfejden' (1793) samt Brabrand-urolighederne (1793). Der rundes af med nogle foreløbige konklusioner om karakteren af den førindustrielle, folkelige protest i København i 1700-tallets sidste halvdel.

II. Bordelstorme

København

I de sidste måneder af sin regeringstid, d.v.s. omkring årsskiftet 1771/72, sad Johan Frederik Struensee på en krudttønde. Danmarks økonomi var ved at falde fra hinanden. Ude på landet havde der været misvækst og fejlslagen høst. Vinteren 1770/71 havde været den barskeste i mands minde, og resultatet kunne aflæses i den katastrofale fødevarer-mangel i hovedstaden, hvor korn- og brødpri- serne tordnede i vejret. Ved de ekstraordinære kommunale brødsudsalg så man husmødre i alenlange køer, og folk der blev trampet ihjel under kampen for at komme til.¹¹ Hertil kom

9. Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra Den store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*, se bind 6:1 1784-1791 (Kbh. 1907), s. 375-77 og 6:2 1791-1799 (Kbh. 1909), s. 115-16, 206-07.

Carl Bruun, op.cit. 3, s. 891-97.

Se også f.eks. Svend Cedergreen Bech, *Københavns historie gennem 800 år* (Kbh. 1967), s. 360-62.

Mogens Lebech, *København og københavnere i 800 år* (Kbh. 1967), s. 72.

10. F.eks. *Collegialtidende* 24.3.1798.

11. Om situationen på landet, f.eks.: Rasmus Hansen, *Gamle Minder eller Træk fra Folkets Liv og Tankesæt fra det syttende og attende Aarhundrede 2. Stavnbaandets Dage* (Odense 1883), s. 36. Bogen rummer en mundtlig overlevering fra Struensee-tiden. Den fynske husmandskone Kirsten Hansdatter (1750-1841) beretter sin historie til Rasmus Hansen mellem 1835 og 1840, jfr. Hans Ellekilde, *Vor danske Jul gennem Tiderne* (Kbh. 1943), s. 325.

Om fødevarer-mangel og -priser: Carl Bruun, op.cit. 3, s. 301.

Astrid Friis og Kristof Glamann, *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800* 1 (London, New York, Toronto 1958), s. 157.

Poul Thestrup, op.cit., s. 58-59, særlig fig. 5, s. 60.

Fig. 1. Udfejlsesfesten 1772.

»Alt Boeskab i hvor kostbart det var tillige med vinduer sloges i Grus (,) tilsist begyndte de at bære det til Marchandiserne at Selge . . . Guld (,) Sølv (,) Juveler (,) prættiosa og rare Klæder sloges i et mas intet undtagen. Kakkelovnene tog de allesteder bort med Jlden i . . . Den Nat saa man, at een Mand bar den dragt som ellers 3 a 4 Mand bar, somme løb med halve Kakkelovne . . .« (RA håndskriftsamlingen IV N 15, (Søren Rosenlund), Dagbog fra Struensee-Tiden, under 17. januar 1772).
Stik i Det kgl. Bibliotek.

så ydermere, at arbejdsløsheden hærgede København. Hvad enten dette nu bundede i, at Struensee-styret ud fra et samfundskononomisk dogme sigtede mod at neddæmpe den absolutistiske stats rolle i handels- og manufakturpolitikken, eller det var den ubønhørlige konsekvens af en udefra kommende europæisk krise, var realiteten den, at den københavnske industri blev suget ned i en økonomisk bølgedal.¹² Arbejderne blev sendt på gaden, altimens hungersnøden bredte sig.

Københavnere i tusindtal må have følt sig truet på deres eksistens. Og populært var styret visselig ikke, forskyldt eller uforskyldt. Man så det f.eks. ved juletid 1771, hvor Struensees militære magtbasis smuldrede for øjnene af københavnerne. Under den såkaldte 'Juleaftensfejde' kom det til totalt kaos i fodgarderkorpset, da dette blev opløst, og mandskabet skulle omrokeres til andre militærafsnit. Subordinationen brød sammen, og forskellige troppeenheder bekæmpede hinan-

12. Om industriens situation: Erling Olsen, *Danmarks økonomiske historie siden 1750* (Kbh. 1967), s. 106-07.
Hans Chr. Johansen, Carl August Struensee: Reformer or Traditionalist?, *Scandinavian Economic History Review* 17 (1969).

den under skudsølver og i nerkamp pa ge-
verkolber op gennem byens gader, mens
slottet og hovedvagtten kom under veritabel
belejring fra gardisternes side. Da 'mytteri-
sterne' afmarscherede fra Kbenhavn 2. jule-
dag 1771, efter tildels at have faet gennem-
trumfet deres krav om en tilfredsstillende op-
sigelse frem for den planlagte overflytning,
blev de fulgt til ports af en ophidset menne-
skemngde. En ulmende utilfredshed med
Struensee-regimet slog her ud i lys lue. Hyle-
kor tilkendegav taktfast deres mishag. Byens
kommandant blev flaet af sin hest, hans
mandskab 'haanet eller mishandlet'.¹³

At det korte Struensee-intermezzo lakkede
hastigt mod sit slut spores ogsa i den galoppe-
rende rygtepsykose, som beherskede hoved-
staden i diktatorens sidste tid. Bizarre og af-
sindige rygter cirkulerede. Om kongen, den
sindssyge Christian 7., f.eks. at han blev
pumpet fuld af opium, og at han pa denne vis
var blevet prepareret til at bestige slottets
altan pa sin kommende fodselsdag for herfra
at tilkendegive, at han agtede at nedlægge
styret.¹⁴ Rygtet er uden fjerneste hold i virke-
ligheden. Men det er en megetsigende indi-
kator for den usikre og markverdigt afven-
tende stemning, som hvilede over Kben-

havn. Det la i luften, at noget var ved at ske.
Ingen vidste hvad.

Natten til den 17. januar 1772 blev grev
Struensee sa fældet. De nye magthavere,
d.v.s. juntaen omkring enkedronningen, sik-
rede sig Struensees person. Militæret bragte
dernast hans tilhængere bag las og sla. Den
flgende nat fandt den begivenhed sted, som
de, der sympatiserede med den, tildelte kle-
navnet Den store Udfejlsesfest. Mindst 59
kbenhavnske bordeller blev stormet.¹⁵ Ejen-
dommene blev udsat for systematisk her-
verk. Inventar og losere blev raseret med stor
grundighed og indædt vildskab. Døre og vin-
duer blev slaet ind, tapeter flaet af væggene,
nagelfaste paneler brudt ned, gulvene brek-
ket op, kakkelovne og gardlokummer split-
tet.¹⁶

Ud over bordellerne blev opmærksomhe-
den vendt mod Assistenshuset,¹⁷ en institu-
tion der gav menigmand smalan mod pant i
bohawe og effekter,¹⁸ samt mod pengemogu-
len og finansministeren H. C. Schimmel-
manns pale.¹⁹ Kbenhavns politimester slap
kun med nød og næppe for at se sin privatbo-
lig taget under samme behandling som bor-
dellerne.²⁰ Ogsa i de flgende dage synes der
at have hersket frygt for, at andre 'Huse af

-
13. Fredrik Bajer, Fodgardens Oprr Juleaften 1771, *Historisk Archiv* 2 (1871), s. 561.
(Soren Rosenlund), *Danmarks Saga udi Christian den Syvendes Tid. Fra hans Fdsel Ao 1749 til 17 Febet 1772* 1. del, under
24.12. 1771 (Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 1120 k, 4°). Jfr. *Anonym Dagbog fra 15 Junii (!) - 27 Januar 1772* (RA
handskriftsamlingen IV N 11). *Dagbog fra Struensee-tiden* (samme, N 15).
Se ogsa: Svend Cedergreen Bech, *Oplysning og Tolerance 1721-1784. Politikens Danmarkshistorie* bd. 9 (3. udg., Kbh.
1977), s. 472-73.
Samme, *Struensee og hans tid* (Kbh. 1972), s. 308-12.
14. Resident Heinrich Carl Meinigs Indberetninger til Hansestadernes Regering om Forholdene ved det danske Hof i
Aarene 1770-72. I Udtog ved Louis Bobe, *Danske Magazin* 5 rk. 3 (1893-97), s. 318.
(Soren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.
Fr. Schiern, Bidrag til Oplysning af Katastrophen den 17de Januar 1772, *Historisk Tidsskrift* 4. rk. 2 (1870-72), s.
685-86.
Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea. Af Charlotta Dorothea Biehls historiske breve* (Kbh. 1975), s. 243-44.
15. Optegnelser af afdode Etatsraad Schou (dod 1840) foranledigede ved Læsningen af Dr. Hosts Skrift 'Der Graf
Struensee und Seine Ministerium, Kbenhavn 1826-27', skrevet i maj 1837, SA Carl Bruun, *Collectanea* 2, s. 316.
16. Om Udfejlsesfestens forløb: Henrik Stevnsborg, Den store Udfejlsesfest 17.-18. januar 1772: Om forindustriel,
folkelig protest i 1700-tallets Kbenhavn, *Folk og Kultur* (1980).
17. Optegnelser af afdode Etatsraad Schou . . . , s. 316.
18. H. Thueslev, *Det kongelige Assistenshus. Kbenhavns Assistenshus og anden Pantelanervirksomhed* (Kbh. 1976), s. 85-86.
19. *Struensee et la cour de Copenhague 1760-1772. Mmoires de Reverdil, conseiller d'etat du Roi Chrtien VII . . . par Alexandre Roger*
(Paris 1858), s. 341.
20. Optegnelser af afdode Etatsraad Schou . . . , s. 318. RA DK E 5, koncepter og indlæg til 1. departements bne breve
21.5.1772, nr. 226, Bornemanns skrivelse af 24.1.1772.

Distinction' befandt sig i farezonen.²¹ Men frygten var ubegrundet. Urolighederne blev effektivt kvalt af militæret allerede natten mellem den 17. og 18. januar 1772. Efter en (eller flere?) forgæves runder i hovedstadens natsorte gader med militæreskorte og tændte fakler måtte den kongelige generaladjutant opgive at få de implicerede til at gå hver til sit ved hjælp af ord alene.²² Ved fire-tiden om morgenen blev dragoner sat ind. Med dragne sabler og drøje hug rensede de gaderne.²³

Denne Udfejlsesfest med dens dramatiske hændelsesforløb er nok set skildret op til flere gange inden for det sidste tiår – først og fremmest i den litteratur, som udkom ca. 1972 i forbindelse med 200-året for Struensees lemlæstning og henrettelse.²⁴ Forsøg på at nå til en forståelse af, hvad Udfejlsesfesten egentlig var, finder man dog ikke. Værkerne har 'købt' og tildels harmoniseret med to typer af forklaringer, som er overleveret fra samtiden. Den ene gående ud på, at deltagerne i urolighederne var en flok sanseløst berusede ballademagere; matroser og pøbel i skøn forening, som mod uddelte drikkevarer og kontante håndører slog til der, hvor skumle bagmænd, som meledede deres egen politiske rævekage, gav dem ordre. Den anden tillægger aktørerne et rationelt, religiøst og moralsk betinget, mål. Et mål som de hverken havde

spiritus eller almisser nødvendig for at have interesse i at se opfyldt. Der var tværtimod tale om sobre folk, som følte sig kaldet til at 'fejle ud' efter Struensee.

Den monotoni, hvormed disse to stereotype forklaringer repeteres igen og igen på daværende tid bør imidlertid – ligesom arten af det kildemateriale, som bringer dem til torvs – mane til forsigtighed. Fra officielt hold findes kun ganske få kilder, der kan bidrage til at belyse spørgsmålet om hvem, der tog del i Udfejlsesfesten, og hvorfor. Ud over at konstatere, at myndighederne i dette (og som det skal ses: lignende) tilfælde ret rutinemæssigt greb til glosen 'pøbel', når deltagerne i sådanne uroligheder skulle rubriceres, samt at matroser omtales i denne konkrete situation, er der ikke meget at hente her.²⁵ Forklaringen er vel den simple, at graden af kaos aldeles oversteg det ordens- og retshåndhævende politibureaukratis kapacitet – jfr. at politimesteren havde fuldt op at gøre med at beskytte sin egen bolig, sammenholdt med nødvendigheden af at sætte militæret ind. Udfejlsesfestens historie hviler derfor i første række på kilder fra det litterære, 'dannede' borgerskab og embedsmændenes kreds i skikkelse af dagbøger, memoirer og breve.²⁶ Den største kildegroupe udgør dog den diffuse strøm af trykkefrittedskrifter og skillingstryk, som så

21. Fr. Schiern, op.cit., s. 734 note**.

22. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea . . .*, s. 282.

Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . ., s. 315 hvor det hævdes at kammerjunker Bülow – og ikke generaladjutant Ellebradt – red rundt.

Opløbet i Januar 1772 m.m. Koncepter og Noticer (RA håndskriftsamlingen IV N 10).

23. Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . ., s. 316.

Fr. Schiern, op.cit., s. 731.

Den paa sin egen Regning flyttende Trops bedrøvelige Udtog af de smukke Huse Natten imellem den 17 og 18 Januarii (Kbh. 1772), s. 7.

24. Harald Langberg, *Dødens teater. Revolutionen 1772* (Kbh. 1971), s. 37–38.

Svend Cedergreen Bech, *Struensee og hans tid . . .*, s. 360–64.

Samme, *Brev fra Dorothea . . .*, s. 282–86.

Samme, *Oplysning og Tolerance . . .*, s. 479–80.

25. Se: LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol I A 1766–74, under 18., 22. og 23.1.1772. Til gengæld foreligger der fra officielt hold fortrinlige informationer om ofrene for urolighederne, jfr. Henrik Stevnsborg, op.cit.

26. F.eks. Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea . . . Struensee et la cour de Copenhague . . .* Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . . Fr. Schiern, op.cit.

dagens lys i tiden efter 17. januar 1772 i en massiv hetz mod den faldne grev Struensee.²⁷ Højest sandsynlig har disse publikationer, hvoraf enkelte givetvis er blevet revet væk i store oplag,²⁸ deres udspring – men ikke nødvendigvis deres læserkreds – i nøjagtig den samme artikulerede socialgruppe, som har formuleret sig i dagbøgerne, memoirerne og brevstoffet.

Når en stor del af trykkefriadsskrifternes forfattere under anvendelse af meget ens ord og vendinger skildrer aktørerne under Udfejlsesfesten som fortrukken pøbel, virker det lidet tillidsvækkende. Man kunne få mistanke om, at de uden videre kolporterer deres egne unuancerede fordomme.²⁹ Mennesker, som deltog i hærværk og voldelige aktioner måtte være berusede, og de måtte pr. definition tilhøre pøbelen. Under alle omstændigheder er det tankevækkende, at de få af kilderne, som bærer præg af at være øjenvideberetninger, får indskudt, at skam også 'pæne' borgere var i aktion i ly af mørket.³⁰

Hvem de mystiske ledere, som enten para-

derede i prangende 'gallunerte Hatte' eller formummede sig i folderige slængkapper, var, ved vi ikke.³¹ Men formodentlig kan de med sindsro lægges til side som fantasiprodukter på linie med galleriet af skurke i røverromanerne. Ledere i Rudé'sk forstand (jfr. tidligere) melder kilderne intet om.

Den anden forklaring, den der går på, at Udfejlsesfesten havde karakter af et religiøst/moralsk korstog og at aktørerne udmærket vidste, hvilket ærinde de var ude i, må nok tages mere seriøst. For netop sædeligheds-spørgsmålet var et ømt punkt under Struensee-regimet. Ved lov af 2. april 1771 havde styret med ét slag frataget den københavnske politimyndighed dens i praksis eneste efterforskningsmiddel i prostitutions- og bordelsager: nemlig retten til uvarslet at foretage, gerne natlige, razziaer i hovedstadsindbyggernes private hjem. Og hvad enten disse 'inkvisitioner' i tiden før 2. april 1771 havde været brugt til et evindeligt dyneløfteri – eller de tværtimod var den rene karikatur, fordi politikorpset bestod af gennemkorrupte, bestik-

-
27. 28 trykkefriadsskrifter vedrørende Udfejlsesfesten er samlet i *Luxdorphs trykkefriadsskrifter* 2 rk. 7 (Det kgl. Bibliotek). Om skillingsstrykkerne: Fr. C. Krohn, *Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over Danske Kobberstik, Raderinger, Illustrationer m.m.* (Kbh. 1962), nrr. 1633–36 samt V. E. Clausen, *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650–1870* (Kbh. 1961), s. 188–89.
28. Lørn Piø, *Produktionen af danske skillingsviser mellem 1770 og 1821 og samtidens syn på genren* (Kbh. 1969), s. 36–37.
29. F.eks. *Letters from an English Gentleman on his Travels through Denmark concerning the late Transactions in Copenhagen etc.* (London 1772), s. 12–13.
- Kjøbenhavns Pro Memoria over den meget mærkværdige Begivenhed som skede den 17 Januarii 1772* (Kbh. u.å.), strofe 19.
- Upartiske Tanker over den voldsomme Medfart, som Natten imellem den 17 og 18 Januarii indeværende Aar 1772 vederføres de mange saa kaldte Jomfru-Huse i Kiøbenhavn, i Pennen forfattet af en gammel Magister Philos* (Kbh. 1772), s. 17 (skal være: 33).
- Brev til disse Tidens Skribentere og Forsvars-Skrift for Contoirerne, med hosføyede Erindringer til alle unge og bemidlede Mennesker. Skrevet af Cloris, Phyllis og Doris, tilligemed et poetisk Tillæg af Coridon* (Kbh. 1772), s. 4.
- Brev fra den Londonske Pøbel til Pøbelen i Kiøbenhavn oversadt af det Engelske ved en dansk Coffardie MaTroS* (Kbh. u.å.), s. 12.
- Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea . . .*, s. 282–83.
30. *En Engelsk Supken til Struensee I Anledning af den, der i Avisen komplimenteret Faderen til det uskyldige Foster kaldet: Den brave Holmens Magtes glade Indtog i de smukke Huse etc.* (Kbh. 1772), s. 14.
- Se også: (Søren Rosenlund), op.cit., hvori det under 17.1.1772 hedder, at borgere og officerer deltog. At Søren Rosenlund (alias Junior Philopatreaia) rimeligvis var øjenvidne til Udfejlsesfesten, kan udledes af *Den paa sin egen Regning flyttende Trops . . .*, s. 6.
31. *Den danske Frue Veneris Klagesang etc.* (Kbh. 1772), s. 4.
- Den paa sin egen Regning flyttende Trops . . .*, s. 7.
- De betydelige Forandringer ved det Kongelige Hof som af Kiøbenhavns Indvaanere med Glæde hørtes og saaes Fredagen den 17 Januarii 1772* (Kbh. 1772), s. 6.
- Nyeste Beskrivelse over Hun-Cantorernes Udfejlses-Fest paa den Extraordinaire Flyttetid i deres Gader, som skede ved Creti og Pleti om Natten til den 18de Jan. 1772. Tilligemed den flyttende Skares Begrædelse over at Udfejlses Fest ey maatte blive holdet oftere end den ene Nat. Kan af Liebhabere synges som Jephthas Viise* (Kbh. 1772), strofe 12.
- Charlotte Dorothea Biehl's Breve om Kong Christian VII. Udgivne efter Originalerne af L. Bobé* (Kbh. 1905), s. 440 samt note. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

kelige folk³² – er der næppe tvivl om, at styret med 2. april-loven havde gjort sit for at få prædikaten umoralsk og usædelighedsdyrkende hæftet på sig. Med Struensee som den store 'velgører' og med et impotent sædelighedspoliti var der – hævdedes det – frit slag for 'frøkenkontorer', 'punchkontorer' og hvad bordellerne ellers eufemistisk blev kaldt. Disse arnesteder for alskens udsvævelser skød op som svampe, mens deres personale med tiltagende frækhed og utilstedeligt pyntet shanghaiede forbipasserende fra vindueskarme, gadedøre og kælderhalse. København var blevet et veritabelt Sodoma og Gomorrha fandt de, der så Struensee og usædelighed som synonyme.³³

Det kan ikke afvises, at Struensee-styret med sin sædelighedslovgivning faktisk har trådt visse kredse i København så grundigt over tærne, at de følte sig drevet til at give deres mishag til kende på håndfast vis, da først Struensee var ude af spillet. At også politimesteren kunne blive lagt for had i denne forbindelse er nærliggende. Det var ham, hvem sædelighedslovgivningens administration i det daglige påhvilede.

En tilfredsstillende forklaring på, hvad Udfejlsesfesten var, er dette nu alligevel ik-

ke. Dels giver det i så fald ikke megen mening, at også Schimmelmans palæ skulle stormes – for ikke at tale om Assistenshuset. Dels er Udfejlsesfesten ingenlunde en enkeltstående foreteelse. Bordelstorme kender man andetsteds fra, fra omstændigheder og sammenhænge, som både i tid og rum intet har at skaffe med personen Johan Frederik Struensee og hans sædelighedslovgivning.

På grund af et pauvert kildemateriale vides ikke meget om de bordelstorme, som notorisk fandt sted i København op igennem det 18. og 19. århundrede, både før og efter 17.–18. januar 1772. De mødes kun i korte glimt, og der er ikke de store muligheder for at udtale sig om hverken deres baggrund eller eksakte forløb.³⁴ Til gengæld foreligger fænomenet rimeligt velbelyst fra andre af det førindustrielle Europas storbyer. Dét skal der gives et par eksempler på i det følgende.

Bruxelles

I sommeren 1718 rullede en bølge af uroligheder hen over Bruxelles. I første række fik topfigurerne i bystyret såvel hjem som arbejdsplads stormet og raseret. Den ophidsede menneskemængde, som tog del i disse urolig-

32. Loven: RA DK E 35 henlagte sager 1771–73, udateret skrivelse i lægget 'Kiøbenhavns Finance Vesen, Politie etc. angaaende 1770' (sic).

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, kancellibrevne 1727–73, under datoen.

Holger Hansen, *Kabinetstyrelsen i Danmark 1768–1772. Aktstykker og Oplysninger* 2 (Kbh. 1919), s. 586.

Samme, *Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772. Udvalg af dens Papirer og Brevsamlinger til Oplysning om Struensee og hans Medarbejdere* 1 (Kbh. 1927), s. 25.

Politirazzia'erne: *Mémoires de M. de Falckenskiold, officier général au service de S. M. le Roi de Danemarck à l'époque du ministère et de la catastrophe du comte de Struensee* (Paris 1826), s. 138.

Upartiske Tanker . . . , s. 27.

Struensee et la cour de Copenhague . . . , s. 228.

33. *Letters from an English Gentleman* . . .

P. F. Suhm, *Efterretninger om de danske Konger efter Souverainiteten*, fol. 15v (Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 1728 2°).

Julius Clausen og P. Fr. Rist (red.), *Blade af Rector Joh. Henr. Taubers Dagbøger* (Kbh. 1922), s. 117.

Et Par Ord fra de endnu huusvilde Nat-Nympher til Grev Struensee, forfattet i deres sidst holdte Conseil i Dukke-Skabet og til Trykken befordret af en drukken Engelskmand (Kbh. 1772), strofe 10. Se teksten i skillingstrykkene 'Alamodisk Sørge-Sæt' og 'Den knusede Ponce-Bolle'.

Jfr. også Edvard Holm, op.cit., 4:2 (Kbh. 1902), s. 43–46.

34. Se f.eks. RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 5.2.1714, nr. 30, Ernsts skrivelse af 28.1. 1714. SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–30, dom- og voteringsprotokol 1704–16, under 20.2. 1714. LAS Københavns politiret, 1. protokol 1792–93, forhørsprotokol nr. 1 og 2, sag 393/1792. Samme, 1. protokol, domprotokol 1792–93, fol. 155. Samme, behandlede sager ved 1. protokol nr. 393/1792.

heder, skal lejlighedsvis have talt helt op mod 10.000 personer.³⁵ Denne tilspidsede situation med det omfattende hærværk mod ejendomme i byen bundede i, at Bruxelles i 1715, i lighed med andre dele af det nuværende Belgien, var kommet under østrigsk overherredømme (De østrigske Nederlande). Herefter fik byens eget selvstyre trange udfoldelsesmuligheder. Tidligere rettigheder kom under kraftig udhuling. Mens størsteparten af de kommunale ledere dukkede sig og virkede i rollen som østrigernes forlængede arm, slog det ene af byens besluttende organer, de 'folkevalgte' håndværkerrepræsentanter, demonstrativt bak over for denne udvikling. 1717 og 1718 nægtede de pure at blåstemple de af Østrig pålagte skatter og afgifter, hvorved de i realiteten blokerede skatteopkrævningen. Fra begge sider blev konflikten presset frem til det punkt, hvor disse håndværkerrepræsentanter stod i åben, væbnet kamp for deres truede politiske rettigheder.³⁶ På grund af social nød og fødevaremangel fandt de et lydhørt og kampvilligt publikum blandt de mange småhåndværkere og handlende i byen; såvel blandt mestre som disses hustruer og svende – netop de samfundsgrupper, hvis tilstedeværelse er registreret, da det gik løs med gade-

kampe og angreb på Østrig-venlige øvrigheds personer og institutioner.³⁷ Urolighederne blev imidlertid slået ned med hård hånd. Og en nyanlagt metrostation i Bruxelles' bymidte, der er opkaldt efter førstemanden blandt håndværkerrepræsentanterne, Francois Anneessens, minder idag om, at han – på lige fod med den stribe af andre deltagere i urolighederne, som myndighederne fik tag i – måtte betale dyrt. 9. september 1719 blev han dømt til halshugning.³⁸ Henrettelsen, som fandt sted 10 dage senere, vakte uhyre opsigt,³⁹ og Anneessens vanskæbne blev sunget ud i dagsaktuelle viser som en skændig udåd. Francois Anneessens blev en national martyr, en arkaisk frihedshelt på linie med Vilhelm Tell.⁴⁰

Imellem Anneessens' iøvrigt talrige forsyndelser hedder det i dødsdommens præmisser bl.a., at han

... da plyndringen af nogle huse nær Notre-Dame-de-Neige-kirken og i nabolaget af Meyboom (i byens udkant) havde fundet sted i september 1718 under foregivende af, at der blev holdt bordel sammesteds, og et militærkommando havde bortjaget de sammenstimlede unge mennesker samt såret enkelte af dem,

skulle have udtalt sig kritisk om, at militæret gik til værks med sabel i hånd.⁴¹ Her dukker

35. LIX Suite de Nouvelles d'Amsterdam du 26 Juillet 1718.

AdVdB, Pergameni s. 318, cote 2919, *Anneessens. Brussel. 1717.*

P. F. Verhulst, *Précis historique des Troubles de Bruxelles en 1718. Avec des détails inédits sur le procès et l'exécution d'Anneessens* (Bruxelles 1832), s. 19.

36. F.eks.: M. Gachard, *Documents inédits concernant les Troubles de la Belgique sous le règne de l'empereur Charles VI; publiés avec des Notes et une Introduction 2* (Bruxelles 1839), s. i–ix.

37. André Vanrie, Le XVIIIe siècle, i Mina Martens (red.), *Histoire de Bruxelles* (Toulouse 1976), s. 248.

P. F. Verhulst, op.cit., s. 15, 19.

38. Les Archives du Royaume de Belgique, Conseil de Brabant nr. 956 sentences 1719, fol. 125 a–h, Den Raedt ende Procureur g(e)n(er)ael Aenleggere (contra) Francois Anneessens gevangen en op Het Steenpoort. Heri findes ligeledes dommene over de øvrige, som kom under anklage for delagtighed i urolighederne.

Se også: L. Galesloot, *Procès de Francois Anneessens, Doyen du corps des métiers de Bruxelles 1* (Bruxelles 1862).

39. Dommen ses således bevaret i et stort antal afskrifter, såvel på flamsk som i fransk oversættelse, jfr. AdVdB, Pergameni s. 316, cote 3107, *De vermaerde ende wonderlycke Geschiedenissen der prinselycke stadt van Brussel*, fol. 28v–34r.

Samme, Pergameni s. 318, liasse 609, *Troubles 1697–1725.*

Samme, Pergameni s. 318, cote 2921, *Vonnis legen Franciscus Anneessens door Zijner Majesteijts sovereynen Raedt geordonneert in Brabant, op den 19 september 1719 uitgesproken, gevolgd door vershejde dichtstukken ter dezer gelegenheijdt opgemaect.*

40. Se AdVdB, Pergameni s. 317, cote 2918, *Récit et pièces concernant les troubles arrivés à Bruxelles en 1699 et 1700, ainsi que des chansons contre le marquis de Prié et sur l'exécution d'Anneessens.*

Samme, Pergameni s. 318, liasse 609, *Troubles 1697–1725.*

P. F. Verhulst, op.cit., s. 24, 30–31.

41. Les Archives du Royaume de Belgique, Conseil de Brabant nr. 956 sentences 1719, fol. 125 g: 'Van naer de plunderinge van eenige Huysen aen onse liuwe v(ro)ue ter Sneeuw, ende ontrent den mey boom voorgevallen In September van denseluen Iare 1718, op pretext dat men In deselue Bordeel hiele, ende naer dat het picquet van de militairen de geatroupeerde Iongers, hadden verjaecht, ende eenige daer van gequets'.

bordellerne pludselig op midt i beretningerne om Bruxelles-indbyggernes politiske og økonomiske kamp mod de østrigske magthavere. At dømme efter det forsigtige ordvalg (under foregivende af . . .) er bordellerne et indslag i bylivet, som myndighederne nødig vil være ved. Dette skyldes måske, at man netop tidligere på året 1718 havde taget skridt til at få dem rensat væk,⁴² men tilsyneladende uden den store succes. For der blev utvivlsomt holdt bordel i de fem stormede småhuse i byens periferi, som måtte holde for natten imellem den 21. og 22. september 1718 samt den følgende dag. Dét hævder i al fald kranskekagefiguren i den østrigske Bruxelles-administration, marquis de Prié, i en intern skrivelse hjem til Østrig. En skrivelse som til forskel fra Anneessens-dommen ikke var tænkt at skulle offentliggøres for øje.⁴³ Ifølge samme skrivelse rummer den offentliggjorte dom fordrejninger også på andre punkter. At militæret sårede 'enkelte unge mennesker' er en mild underdrivelse. Faktisk blev der dræbt og såret et sted mellem 35 og 40 mennesker. Og hvad mere er, blandt dem var – selv om de under ét betegnes som 'pøbel' – også 'quelques petits bourgeois', altså småborgere.⁴⁴

Det ser derfor ud til, at myndighederne uadtil har bestræbt sig på at bagatellisere det skete. At man i virkeligheden tog begivenhederne alvorligt nok endda, er der dog ingen

tvivl om. 22. september 1718 fik militæret carte blanche til uden formalia at nedsable eller nedskyde enhver, der måtte befinde sig i døre eller vinduer på huse under storm,⁴⁵ og allerede den følgende dag, den 23. september, publicerede bystyret en bekendtgørelse, hvori familiefædre og håndværksmestre blev gjort personlig ansvarlige for deres hustruer, børn, læredrenge og svendes adfærd i tilfælde af nye bordelstorme eller tilsvarende uroligheder.⁴⁶ Uanset at man i bekendtgørelsen gør et stort nummer ud af at opretholde fiktionen om, at det blot var uansvarlige, ungdommelige elementer, som tog del i angrebene på de fem bordeller, skinner det tydeligt igennem, at aktionerne øjensynlig har været både velovervejede og målrettede. Bordelstormerne væltede ikke frem som en græshoppesværme. Tværtimod var de en veldisciplineret, sluttet falanks, der gik til værks 'på soldatermanér, med trommer, faner, horn og lignende instrumenter'.⁴⁷

Disse bordelstorme fandt som sagt sted i september måned 1718, men allerede tidligere på året, i juni, havde der fundet en lignende episode sted. En ejendom, som beboedes af to enlige søstre, var blevet 'stormet på skandaløs vis, idet pøbelen løb af med deres møbler samt al deres tøj og linned'.⁴⁸ Også denne episode må føjes til beretningerne om stormede og raserede bordeller i Bruxelles under

42. AdVdB, Pergameni s. 318, cote 2919, *Anneessens. Brussel. 1717*, fol. 23 (skal være 21): 'Toen heeft den Borgemeester alle de bordeelen ende briteurs huysen die binnen de Stadt waeren doen oplichten ende ruymen'.

43. M. Gachard, op.cit. 1 (Bruxelles 1838), s. 358–62. Se også: AdVdB, Pergameni s. 318, cote 2920, *Waere ende naeckte Beschrijvinge van de troubles ende beroertens voorgefallen binnen de princelijke stadt Brussel, waerin gehandelt wordt van die droevige ende lanckbeclaeghe doodt van Francis Anneessens, Borger ende Deken der selve stadt. Begonst met den jaere 1700 seventhien Ende eijndingende met den jaere 1700 negenthien. Scriptum anno 1784*, fol. 114.

44. M. Gachard, op.cit. 1, s. 358.

45. Samme, s. 359.

46. AdVdB, Pergameni s. 69, cote 1330, publicatieboek 13 1717–23, fol. 97–99. Samme, Pergameni s. 67, cote 1715, correctieboek 4 1713–25, fol. 142v–143v.

47. AdVdB, Pergameni s. 67, cote 1715, correctieboek 4 1713–25, fol. 142v: 'troupsgewyse met trommels, vendels, Horens oft dyergelycke Instrumenten'.

Se også Les Archives du Royaume de Belgique, Conseil de Brabant nr. 956, sentences 1719, fol. 114, hvor der i sagen 'Den Raedt ende Procur(eur) Generael Aenleggere (contra) Joannes de Bruyn gevangen en op het Steenpoort' falder dom over samme Joannes de Bruyn bl.a. fordi han har optrådt med 'piber og trommer'.

48. AdVdB, Pergameni s. 65, cotes 936–1025, copyboek 6 1711–19, fol. 219v: 'Nous (d.v.s. borgmestre, rådmænd og råd i Bruxelles) avons vû et examiné la req(uête) présentée . . . par la D(emoiselle) de Fronteuel et de la Dle du Bois sa Soeur, exposant par Icelle que leur maison au mois de Iuin de l'an 1718 auroit été scandaleusement pillée, leurs meubles, Habits et Linges entierement portez par La Canaille'.

1718-urolighederne, og også her var militæret på tærne. Skønt man kom for sent til at forhindre selve hærværket, fik man dog ram på de personer, som stadig befandt sig inde i huset. Det drejede sig dels om tre forklædte soldater, dels om et ikke nærmere angivet antal 'borgere' samt disses læredrenge.⁴⁹

Hvorfor Bruxelles' indbyggere således ved op til flere lejligheder i løbet af det urolige 1718 skulle føle sig foranlediget til at gå til angreb på byens bordeller, giver det samtidige kildemateriale ingen bud på ud over, at det som nævnt var uansvarlige unge bøller og pøbel, som kun lavede ballade for balladens egen skyld; at overensige medlemmer af præstestanden skulle have startet et selvbestaltet, moralsk korstog imod prostitutionen;⁵⁰ eller at en enkelt, unavngiven borger skulle have fattet personligt had til nogle prostituerede kvinder.⁵¹ Ingen af forklaringerne virker overbevisende. Den første er notorisk usand. De to sidste ret absurde i forhold til resultaterne, der fulgte. Iøvrigt udsiger de intet om, hvorledes – endsige hvorfor – præster eller en enkelt borger fik 'folk' til at gå deres ærinde. Egenhændigt stormede de jo ikke bordellerne.

London

Fra det førindustrielle, hanoverianske London kendes en række bordelstorme fra som-

meren 1749 – de såkaldte 'Penlez Riots'.⁵² 1749 var et år, hvor den beskæftigelsesmæssige og økonomiske situation så sort ud for den engelske flådes folk. Som følge af fredstraktaten i Aix-la-Chapelle (Aachen), der var blevet undertegnet året før (som optakt til en, kortere skulle det vise sig, pause i 1700-tallets krige om den europæiske magtbalance), var mere end 40.000 mand blevet demobiliseret. Det var, som George Rudé siger tørt, 'a bad time for sailors'.⁵³

I juni 1749 gik to sømænd på bordel i London. De valgte 'The Crown', og havde de regnet med en glad aften, var de gået galt i byen. I 'The Crown' blev de groft bestjålet. Da de brokkede sig, blev de prompte kastet på porten af etablissementets håndfaste udsmidere. Dette blev optakten til flere dages kampagne mod Londons bordeller. Med forstærkninger, hentet blandt venner og kolleger fra flåden, vendte de to sømænd tilbage til 'The Crown' den følgende aften. Da de prostituerede kvinder først var skaffet uden for, blev stedet grundigt raseret. Efter samme mønster forløb også de næste par aftener. 2. juli gik 400 sømænd, hævdes det, til angreb på bl.a. 'The Bunch of Grapes', der blev brændt ned til grunden. Dernæst fulgte 'The Star Tavern', beliggende i The Strand i havnekvarteret langs Themsen.⁵⁴ Bordelværten dér på stedet, Peter Wood, var en overmåde

49. M. Gachard, op.cit. 1, s. 239–40.

Jfr. Alexandre Henne og Alphonse Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles* 2 (Bruxelles 1845), s. 204–05; genudgivet (Bruxelles 1969), s. 184.

50. M. Gachard, op.cit. 1, s. 360.

51. Samme, s. 239–40.

52. Disse begivenheder er skildret detaljeret i Peter Linebaugh, *The Tyburn Riot Against the Surgeons*, i Douglas Hay, Peter Linebaugh, John G. Rule, E. P. Thompson og Cal Winslow, *Albion's Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth Century England* (Penguin Books 1977), s. 89–102.

53. George Rudé, *Hanoverian London . . .*, s. 184.

Om fredstraktaten, f.eks. Basil Williams, *The Whig Supremacy 1714–1760* (= George Clarck (red.), *The Oxford History of England* 11 (2. udg. Oxford 1962), s. 213–14.

Fred L. Israel og Emmanuel Chill (red.), *Major Peace Treaties of Modern History 1648–1967. With an Introductory Essay by Arnold Toynbee* 1 (New York, Toronto, London, Sidney 1967), s. 263–304.

54. Om begivenhedsforløbet Peter Linebaugh, op.cit., s. 89–90. Jfr. også Walter Besant, *The Survey of London 6. London in the Eighteenth Century* (London 1902), s. 476–77. Derek Jarret, *England in the Age of Hogarth* (London 1974), s. 34, 53. *Malefactors' Register, or, the Newgate and Tyburn calendar* 3 (1770), s. 237–39 – og hermed Hugh Phillips, *Mid-Georgian London. A Topographical and Social Survey of Central and Western London about 1750* (London 1964), s. 182–83 samt George Rudé, *Hanoverian London . . .* s. 184 – giver en afvigende, meget forkortet version af begivenhedsforløbet.

Fig. 2. London 1749.

» . . . they returned at night, broke open the house, turned the women almost naked into the street, ripped up the beds, threw the feathers out of the window, broke the furniture in pieces, and made a bonfire of it« (*Malefactors' Register, or, the Newgate and Tyburn calendar 3 (1770)*, s. 237). *'The Tar's Triumph'*, British Museum.

Reproduced by Courtesy of the Trustees of the British Museum.

suspekt skikkelse. Ved gentagne lejligheder både før og efter 1749 søgte myndighederne at dæmpe hans bordelvirksomhed ved hjælp af bødeforelæg. Uden held. Hos Peter Wood brød sømændene 'ind i huset, smed kvinderne halvnøgne på gaden, flåede sengetøjet i stumper og stykker, smed indholdet af fjer ud ad vinduet, slog møblerne itu, og lavede et bål af det hele'. Skal man tro denne Peter Wood, talte den ophidsede menneskemængde på et vist tidspunkt op mod 700 deltagere.⁵⁵ 3. juli 1749 søgtes en række bordeller i nabolaget af Old Bailey nedbrændt, altimens andre bor-

delværter i panik begyndte at pakke deres værdigenstande ned, inden det blev deres tur. Imidlertid havde de ikke behøvet at bekymre sig. Militæret bragte urolighederne til standsning.⁵⁶

Ialt 7 personer blev arresteret for at have taget del i bordelstormene. Beklageligvis er de originale sagsakter vedrørende disse syvs forhold gået tabt. Men vi ved, at en af dem flygtede og en anden døde i varetægtsfængsel. 2 var blevet uskyldigt anholdt og yderligere én blev senere sat på fri fod. De to sidste, derimod, blev dømt til døden. Af dem blev den

55. *Malefactors' Register* . . . , s. 237.

Specielt om Peter Wood og stormen på 'The Star Tavern', samme, s. 237–39.

Hugh Phillips, op.cit., s. 182–83.

George Rudé, *Hanoverian London* . . . , s. 184.

56. Peter Linebaugh, op.cit., s. 90–91.

ene benådet i sidste øjeblik, mens den sidste af dem, herskabstjeneren Bosavern Penlez, trods massiv protest og en stribe af ansøgninger om benådning, kom til at hænge ved Tyburn – øjensynlig på et foruroligende spinkelt grundlag.⁵⁷

At de øvrige deltagere i disse 'Penlez Riots' frem for nogen var søfolk kan der ikke herske ringeste tvivl om. Der er dog også indicier for, at såvel naboer som genboer til de stormede bordelværter har næret en ikke ringe grad af sympati for sømændenes aktion.⁵⁸

Stockholm

Stockholm var ved gentagne lejligheder i de sidste årtier af 1700-tallet scene for uroligheder. Ejendomme rundt om i byen fik vinduerne knust, og urolighederne blev hver eneste gang kæmpet ned af militæret. Taget under ét havde disse begivenheder en klar politisk, aristokratifjendtlig undertone til fælles.⁵⁹ 1780'erne og 1790'ernes uroligheder nåede deres klimaks den 20. juni 1810 med det berømte Fersenske Mord. Her blev Sveriges rigsmarskal, greve etc. etc., Axel von Fersen, jagtet ubønhørligt gennem det centrale Stockholm, før han endte sit liv på åben gade, maltrakteret til ukendelighed med paraplyer og spansk-rør, og til slut trampet til døde. Lynchstemningen mod ham piskedes først og fremmest op af, at han tillagdes rollen som den grå eminence, der havde ladet den nylig kongeudnævnte – og tilsyneladende meget folkekære – danske prins Karl August forgive. Hvad

han iøvrigt ikke havde – eftersom prinsen døde af naturlige årsager.⁶⁰ I dette hændelsesforløb blander sig et enkelt tilfælde af hærværk mod bordeller. 31. januar 1810, da prins Karl August sad til banket med eliten af Stockholms borgerskab, fik et par bordeller i byens Gamla Stan ruderne slået ind. Af det bevarede stockholmske politimateriale fremgår, at der af dem 'som i Trångsund sig samlat och för där boende ogifta Sophia Söderström inslagit fenstren . . . (og) bland den pöbelhop, som samma afton på åtskilliga ställen vid Baggens och Österlånggatorne samt Skottgränden inslagit fönster', indkaldtes 4 skortensfejerlærlinge, 1 skorstensfejersøn, 5 andre lærlinge plus en enkelt dreng til politikammeret. I tiden mellem 1. og 10. februar arresteredes yderligere en række unge mennesker. Men sagen løb ud i sandet,⁶¹ og i samtiden synes tildragelsen at være blevet oplevet som en rent politisk affære, som en aktion der var anti-Karl August i sit sigte.⁶²

I en fuldt så politisk sammenhæng skete de ødelæggelser på bordeller, som havde tilknytning til de såkaldte 'Crusenstolpes Kravaller' i Stockholm efteråret 1838. Assessor M. J. Crusenstolpe, en dumdrstig og åbenmundet systemkritiker, havde med en dom for majestætsfornærmelse den 19. juni 1838 fået lukket munden godt og grundigt af det selvsamme system. Dommen, og navnlig den bom, den satte for ytringsfriheden, synes at have været den provokation, der skulle til for at bringe Stockholms småborgere, de handlende og håndværkerne, i harnisk. At disse var velre-

57. Sagsakterne: samme, s. 90, note 1.

Penlez og de øvrige deltagere: samme, s. 91–102.

Malefactors' Register . . . , s. 237–39.

58. Peter Linebaugh, op.cit., s. 92.

59. Nils Staf, *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850* (Uppsala 1950), s. 329. Om de enkelte episoder: s. 133–38, 167–69, 215–17, 286–89.

60. Nils Staf, op.cit., s. 319–29.

Rune Hedman, op.cit.

Ture Nerman, *Fersenska Mordet. Historiskt Reportage från Stockholm den 20 juni 1810* (2. opl. Stockholm 1933).

Gardar Sahlberg, *Fersenska mordet. Hur kunde det hända?* (Stockholm 1974).

H. Arnold Barton, *Count Hans Axel von Fersen. Aristocrat in an Age of Revolution* (Boston 1975).

61. Stockholm Stadsarkiv, Överståthållarämbetets för polisärenden arkiv, äldre poliskammaren, diarium 1810, under 1.–10. februar 1810. For oplysninger fra Stockholms stadsarkiv takker jeg arkivar Olle Månsson.

62. Gardar Sahlberg, op.cit., s. 48.

præsenteret under de uroligheder, som fulgte, står fast.⁶³ Hertil kom, at årene 1837–38 var præget af fejlslagen høst og varemangel, af hungersnød og grasserende arbejdsløshed. I de truede, sultne og mere eller mindre arbejdsløse lag, der pressede sig sammen i storbylummen, fandt småborgerne forbunds-fæller, som de fandt dem blandt deres egne ansatte.⁶⁴

I det efterhånden velkendte mønster blev dernæst såvel Stockholms rådhus som en række øvrighedspersoners privathjem skive for en fejbygge af brosten. Og lige så usvigeligt blev der svaret igen med at sætte militæret ind. Ved denne særlige lejlighed kunne tropperne rykke ud for at statuere et eksempel på sagesløse civilister i tryk forvisning om at have fuld dækning i kongens famøse – og grænseløst arrogante – bonmot 'Sabrez la canaille', Hug pøbelen ned!⁶⁵

Mandag 27. august 1838 blev der piftet ildevarslande og brølet hurra, mens reklameskiltet blev slået ned og ruderne knust hos skipperenken, kaffehusejeren og bordelværtinden Martell på Järntorget. Omkring 100 mennesker skal have taget del i aktionen. De følgende dage blev der påny slået ruder ind sammesteds.⁶⁶ Men ikke blot dér. Navnlig den 29. var ødelæggelserne ret omfattende. 134 ruder taltes knust på ialt 15 huse,⁶⁷ herunder samtlige vinduer i en ejendom på Skeppsbron, der havde ry for at være et suspækt tilholdssted for 'sedesløse qvinnor'. Her ses deltagerantallet anslået til et par hundrede.⁶⁸ Ved bordelstormene i forbindelse med

Crusenstolpes Kravaller kommer et nyt element ind i billedet. De fandt nemlig sted hånd i hånd med en massiv antisemitisk bølge i Stockholm i 1838. Bordelstorm og jødeforfølgelse er her koblet entydigt sammen. Som det oplagte middel til at bekæmpe urolighederne pegede Stockholm-avisen 'Aftonbladet' på, at man slog koldt vand i blodet og lod dem dø hen af sig selv. Myndighederne var af en ganske anden opfattelse. Militæret blev udkommanderet, og selv om de blev angrebet med både sten og stokke og fra tage og vinduer blev dynget til med tagsten og affald, var de de stærkeste. 31. august 1838 var valpladsen deres.⁶⁹

Om deltagerne i aktionerne i de sene augustdage vides, at der blandt dem var 'velklædte personer', som pudsigt nok gerne havde en tændt cigar i munden (et statussymbol?), ganske uanset at der fra officielt hold blev talt mest om 'havnesjovere og gadedrenge'.⁷⁰ Hvad angår årsagerne til, at netop bordellerne skulle holde for, angives det, at aktionerne udsprang enten af, at drenge skulle have trommet på nogle tomme tønder eller af, at en ikke navngiven person skulle have fattet had til enken Martell og de derværende prostituerede kvinder. Navnlig den sidste forklaring er tankevækkende. Vi kender den allerede fra Bruxelles – over 100 år tidligere.

Bordelstorme – et fælleseuropæisk storbyfænomen

Der kunne sikkert opstilles et langt katalog over bordelstorme i 17- og 1800-tallets førin-

63. Om skellet mellem førindustriell og industriell folkelig protest i Stockholm, se f.eks. Peter N. Grabosky, Leif Persson og Sven Sperlings, Stockholm: The Politics of Crime and Conflict, 1750 to the 1970s, i Ted Robert Gurr, Peter N. Grabosky og Richard C. Hula (red.), *The Politics of Crime and Conflict. A Comparative History of Four Cities* (Beverly Hills, London 1977), s. 241, 314.

Jfr. Annika Christiansson, Christer Damm og Torsten Heinberg, op.cit., s. 43.

Se dog også: Rolf Karlbom, op.cit., s. 40, 63, 97, 98, 113, 125, 139 med eksempler på strejker i Stockholm før 1848.

Om Crusenstolpes Kravaller: Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller. Historiskt rapportage från Stockholm sommaren 1838* (Stockholm 1938).

Carl Hallenborg, Folkupploppet i Stockholm den 19 juli 1838, *Svensk Historisk Tidskrift* 44 (1924).

64. Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller* . . . , s. 23–24.

65. Samme, s. 163.

66. *Det adertonde Aftonbladet* 29. august 1838.

67. Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller* . . . , s. 278.

68. Samme, s. 284–86.

Det adertonde Aftonbladet 30. august 1838.

69. Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller* . . . , s. 278–81.

70. Samme, s. 279–80, 286.

dustrielle Europa. Og for den sags skyld er det ikke engang givet, at sådanne bordelstorme var et udelukkende europæisk anliggende. Det kan meget vel tænkes, at der blandt de pr. 1961 foreløbig optalte 3.804 tilfælde af uroligheder i Japan under Tokugawa-shogunatet mellem 1590 og 1867 skjuler sig en eller flere bordelstorme i f.eks. en by som Edo, det gamle Tokyo.⁷¹ Ikke desto mindre tjener de fremførte eksempler fra Bruxelles, London og Stockholm til at bevidne, at bordelstorme faktisk *har* været et fælleseuropæisk storbyfænomen.

Konfererer man de enkelte forløb med George Rudés model, er det oplagt, at de alle er i smuk harmoni med de karakteristika, Rudé tillægger den førindustrielle, folkelige protest. Men genfinder det politiske anstrøg; den fysiske vold på materielle ting; det pludselige, uorganiserede og spontane element; aktører der må betegnes som en 'mixed crowd'; kampen for de tabte rettigheder. På den anden side antyder materialet, at Rudés komponent om 'lederne' af de førindustrielle, folkelige protestaktioner måske er lidt af en faldgrube. For selv om der tilsyneladende altid er repræsentanter for såvel arbejdere som deres foresatte, er det ikke givet, at det også altid var de sidstnævnte, som førte an i samtlige faser af en aktion. Spørgsmålet kræver imidlertid langt mere dybtgående undersøgelser, før det kan afklares – hvis det da overhovedet *kan* afklares ad empirisk vej med det eksisterende kildemateriale.

Hver enkelt episode rummer ikke slavisk samtlige af modellens komponenter. Dels kan kildegrundlaget være spinkelt. Og dels er modellen selvsagt idealtypisk. For at nå sin tilstræbte almengyldighed må den prioritere ligheder på bekostning af forskelle.

I både Bruxelles og Stockholm var bordelstormene klart en politisk aktionsform. Der skal dog ikke kradses ret dybt i denne politi-

ske fernis, før også den økonomiske dimension ligger blottet. London-eksemplet er derimod først og fremmest at opfatte som en reaktion på truslen 'mod arbejderens, den lille håndværkers og den handlendes livsvilkår', i dette tilfælde sømændenes.⁷² Ser man på den københavnske Udfejlsesfest, kaster netop dette økonomiske aspekt lys over et ellers dunkelt punkt. For hvis man tolker Udfejlsesfesten som kulminationen på de forudgående års politiske og sociale uro – men med dyb rod i de stadig barskere levevilkår under Struensee-regimet – giver det pludselig god mening, at både finansministeren og en pantelånerinstitution som Assistenthuset kunne blive kanaler for de sammenspærede frustrationer. Så vidt så godt. Men hvorfor bordeller? 1838-urolighederne i Stockholm understreger med deres kobling af bordelhad og antisemitisme, at bordeller kan have ejet en 'fast' sydebukkerolle i lighed med andre traditionelt stigmatiserede marginalgrupper som f.eks. jøder eller 'hekse'. Det ovenstående peger dog umiskendeligt i retning af, at det i allerhøjeste grad også er relevant at se på bordellernes rolle i storbysamfundenes økonomiske liv.

Bordelværter som jøder og 'hekse'

I forbindelse med den københavnske Udfejlsesfest er der forsigtige berøringsflader mellem jødeforfølgelse og bordelstorm. Igen fra de omfattende jødeforfølgelser i København i 1819–20 kendes noget tilsvarende. Under denne såkaldte 'Jødefejde' blev ruderne knust i Ulkegade 'hos derværende offentlige Fruentimmer'.⁷³

Et par anonyme trykkefriadsskrifter havde i løbet af 1771 luftet klare antisemitiske synspunkter. Blandt andet var der blevet argumenteret indædt for, at ansvaret for den økonomiske depression var jødernes. Med deres ågerrenter sugede de mønt til sig, hvor-

71. H. Kohachiro Takahashi, La restauration de Meiji au Japon et la Revolution Française. Une comparaison historique de point de vue de la question agraire et des mouvements paysans, *Recherches internationales à la lumière du marxisme* 62 (1970), s. 78.

72. George Rudé, *Hanoverian London* . . . , s. 184: 'an evident threat to the worker's, or the small craftsman's or shopkeeper's livelihood'.

73. Jacob Davidsen, *Jødefejden i Danmark. Den litterære Jødefejde, begyndt i 1813. Opløbet mod Jøderne i København og flere Provindsbyer i Danmark 1819–20* (Kbh. 1869), s. 75.

ved de drog den ud af omløb.⁷⁴ Om disse, klassiske, ankepunkter mod jøder er symptomatiske for den almindelige stemning i København på daværende tid er usikkert. På den anden side er der den ejendommelighed, at enkelte af de stormede bordelværter under Udfejlsesfesten helt ubegrundet fik påklaret mærkaten 'jøde'.⁷⁵ Om de nu fik molesteret deres huse og ejendele fordi de var bordelværter eller fordi de 'var' jøder, kan ingen vide. Men forholdet tyder på, at bordelværter, fuldstændig som jøderne, kunne ses i en pariarolle, der gjorde dem til lynafledere for akkumulerede aggressioner. Her spiller deres metier sikkert ind. De levede af handel med sex. Og helt respektable blev de aldrig. De blev tålt og tolereret, men der hang en smitsom, anløben aura ved dem, fordi de færdedes på ellers tabuerede områder. Der er i Oehlschlagers erindringer givet en megetsigende anekdote fra slaget ved Rheden om den kendte bordelvært Anders Nielsen Winther, kaldet Prins Kørud --- som kuriøst nok 'overlevede' mindst 5 københavnske politime-

stre, hvis udtrykkelige hverv det blandt andet var, at se steder som hans jævnet med jorden:

Klokken fire var Slaget forbi, og Nelson sendte en Parlamentair i Land, der skulde foreslaae Vaabenstilstand. Vi vare alle glade, og gik hiem for at spise vor Skiærtorsdagskaal. Nede paa Pladsen var en Mængde bevæbnede Borgere. En lille jovialsk Mand, med Kokarde paa den runde Hat, med Sabel ved Siden, Patrontaske paa Ryggen og Gevær paa Skulderen, stod imellem de andre, og spurgte mig, da jeg kom ned fra Altanen og gik forbi: Nu, hvorledes er det løbet af? 'Ak min kiære Landsmand! raabte jeg, og trykkede hans Haand, Gud staaer os bi, vore Brødre have kæmpet som Løveri!' Jeg vildet tale meer med denne vakkre Landsmand, men en Student af mit Bekiendtskab trak mig i Ærmet, og hviskede mig i Øret: Er du gal, at tale paa offentlig Gade med den Karl? Det er jo *Prinds Kiørud!*⁷⁶

At der muligvis også har været en tilbøjelighed til at slå prostituerede kvinder og bordelværter i hartkorn med en marginalgruppe som 'heksene' kan forsigtigt udledes af kilde materialet fra Udfejlsesfesten. Et samtidigt skillingsstryk afbilder Struensee med bind for øjnene, og på vej mod helvede i Djævelens selskab. Et trykkesfrihedsskrift tilbyder den

74. *Jødernes Rænkens Aabenbaring, der er et skyldigt Svar paa Jødernes lumske Giensvar over en Guldsmeds Tanker om Guldsmed Laugt i Kiøbenhavn og Dannemarks Rige* (26. februar 1771) samt 2. og 3. hæfte (hhv. 12. april og 14. maj 1771).

75. I Regnegade holdt Volrath August (Hartmann) Lohmann bordel, 'Hofkontoret' kaldet - tilsyneladende for et udsøgt klientel, jfr. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772, forræder nr. 52. Han omtales som 'den døbte Jøde', jfr. samme, under 17.1.1772, efterkomedien; eller som 'Den omdøbte Jøde', der - forgæves - søger at afværge plyndringen ved at slå på, at han jo ikke længere er jøde, jfr. (Imm. Chr. Grave), *Frøken-Contorernes uadødelige Navnes ynkelige Ruin. Forfattet i Riim* (Kbh. 1772), nr. 5.

Se også: *En tilforladelig Efterretning om de største og fornemste Ponche-Mænds Eftermæle samt deres Fortrydelse over det Antal af de endnu tilbageblevne og paa Sahlene siddende Nymphæer* (Kbh. 1772), s. 13.

En engelsk Suppen til Struensee . . . , s. 15.

Også bordelværten Carl Friderich (Lohmann) i Gothersgade hævdes at være jøde, se f.eks.

En tilforladelig Efterretning . . . , s. 13.

Det ulykkelige Udlæg som skeete uden Dom og Execution Natten imellem den 17 og 18 Januarii paa de 56 Ponse-Contoirer og Ølkjippere, samt Betienternes Ubarmhertighed imod det smukke Kiøn, som gjorde Forretningen (Kbh. 1772), s. 16-17.

Det er imidlertid højst usandsynligt, at han var jøde, medmindre man da definerer en jøde som 'den andre anser for at være det', jfr. Jacques Blum, *De danske jøder*, i Samme (red.), *Minoritetsproblemer i Danmark* (Kbh. 1975), s. 95.

Se også: Det mosaiske Troessamfunds Bibliotek, *Mandtal over Jøderne i København fra 1694 til 1799. Paa Foranledning af det mosaiske Troessamfunds Repræsentantskab udarbejdet og forsynet med et Register af Joseph Fischer* (Kbh. 1903-07).

76. Poul Lineballe og Povl Ingerslev-Jensen (red.), *Oehlschlagers Levnet fortalt af ham selv* 1 (Oehlschlagerselskabet 1974), s. 94.

Om de fem politimestre: Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Politimestre og Politidirektører 1682-1864, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1 (1880), s. 291-99.

Om Winther, f.eks.: Fr. Schiern, *Danske, især kjøbenhavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser af E. C. Werlauff*, *Historisk Tidsskrift* 4 rk. 4 (1873-74), s. 257-58.

I 1785 lader kobberstikkeren Schule med stort raffinement den radmagre stadskirurg Frederik Reiser kontrastere med den fyldige Winther i sit tætbefolkede billede fra Rosenborg Have, idyllisk tituleret 'Premiere Promenade dans le Jardin de Rosenbourg à Copenhague', jfr. Fr. C. Krohn, op.cit., nr. 1676.

1798 er han det fede og velnærede midtpunkt i kobberstikkeren Fahrenheit's 'Prinds Kiøruds Forelæsninger for i Vinter 1798-99 o.s.v.' og 'Prinds Kiøruds Bryllup den 6 July 1798', jfr. Fr. C. Krohn, op.cit., nrr. 1837-38.

faldne greve et bryg, som heksene i Macbeth ikke kunne have lavet bedre. Et andet bærer titlen 'Grev Struensees mærkværdige Testamente, opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer'. Heri er Struensee den personificerede Djævel, der af bordelværterne i København dyrkes som idol i et lukket, kultisk selskab. Andetsteds ses de ligefrem kaldt de 'smaae Diævle', til forskel fra den store: Struensee.⁷⁷ Og folkelige angreb på 'hekse' har man faktisk eksempel på fra det 18. århundredes Danmark. Det skal dog retfærdigvis siges, at der i dette tilfælde var tale om, at 'hekse' – til forskel fra bordelværterne – i allerhøjeste grad led fysisk overlast. Hun blev pint til døde af landsbyens indbyggere.⁷⁸

Der er således spinkle indicier for, at bordellerne i det førindustrielle samfund kunne tjene en lignende social syndebukke-funktion som jøder og 'hekse'. Men en bedre forståelse for, hvorfor de øjensynlig befandt sig på denne udsatte position, får man, hvis man betragter bordellerne som det, de dybest set var: forretning.

Bordellerne og deres plads i bysamfundets økonomiske liv

Direkte møntet på bordellerne og deres økonomiske forhold rummer det samtidige materiale fra Udfejlsesfesten en række hadske

udfald. Blot et enkelt eksempel: I deres hæmningsløse profitjagt er bordelværterne at ligne med dem,

hvis Næring og Brug grunder sig paa ubillig Aager og Rente, eller som Korn-Pugere, der forhøier Priserne, og forvolder dyr Tid iblant den fattige Almue, samt Told-Forpagtere og flere Ægyptiske Plage-Fogder, som kiendelig udsuer Landets Indbyggere.⁷⁹

Skal man forlade sig på vurderinger af denne art, var bordelværterne en befolkningsgruppe, som puggede penge i den ellers fattige tid. Faktisk er der god grund til at tro, at bordelværternes håndtering i tiden omkring 1771–72 kunne være endog særdeles lukrativ. Diverse bevarede lister over stormede bordeller i København under 1772-urolighederne kan samlæses med ligeledes bevarede skattemandtal fra perioden.⁸⁰ Heri ligger der en mulighed for at følge de kvalitative vurderinger af bordelværternes økonomiske status op. I tabel 1 er eksperimentet gjort for en enkelt gadestræknings vedkommende – Dybmsgade ved Nikolaj Kirke. Denne gade var med sine ialt 12 stormede bordeller et af de hårdst ramte strøg. Alverden kan der ikke udledes af tabellen. For det første er det kun de egentlige næringsdrivende og handlende i gaden, der er registreret. For det andet lægger selve situationen naturligvis op til, at enkelte af skatte-

77. *En engelsk Supken til Struensee . . .*

Upartiske Tanker over den voldsomme Medfart . . ., s. 34–35.

78. Gustav Henningsen, Hekseforfølgelse efter 'hekseprocessernes tid'. Et bidrag til dansk etnohistorie, *Folk og Kultur* (1975), særlig s. 106–13.

Om 'hekseenes' rolle som marginalgruppe: Samme, *The European Witch-Persecution* (DFS-Translations 1, Copenhagen 1973), særlig s. 9.

79. *Hiertestyrende Draaber imod Qvalm og Sorg for de skadelidende Brødre og Søstre, som den 17 og 18 Januarii bleve ruinerede. Distileret af en gammel Søstre, som med et oprigtig Hierte tager Deel i deres tilføiede Skade* (Kbh. 1772), s. 15.

Se også f.eks.: *En artig Samtale imellem en gammel Jydsk Rofferske og en gammel Siællandsk Bondemand som havde en Kurv paa Nakken og raabte med Æg* (Kbh. u.å.), s. 7–8.

Den brave Holmens Magtes glade Indtog i de smukke Huse paa den mærkværdige St. Antonii Dag 1772 (Kbh. 1772), s. 8. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772, efterkomedien.

80. *Grev Struensees mærkværdige Testamente opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer* (Kbh. 1772).

Det ulykkelige Udlæg . . .

(Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

Om disse listers kildeværdi: Henrik Stevnsborg, op.cit.

SA magistratens kopibog 1772 B, ad nr. 139.

RA DK E 7 koncepter og indlæg til 1. departements missiver 5.11.1772, nr. 681.

SA indkvarteringsmandtal 1771–72 (hvor der ud for enkelte ejendomme er noteret, at de er 'ruineret').

SA magistratens kopibog 1772 A, ad nr. 270 (med liste, som ifølge skriverhånden er udfærdiget af politimyndighederne).

yderne garanteret har gjort, hvad de kunne for at holde deres reelle økonomiske formåen uden for myndighedernes lyskegle. Ydermere er den anvendte måleenhed meget grov. Alligevel kan det ses, at bordelværterne øjensynlig sad bedre i det økonomisk end de 'almindelige' værtshusholdere, øltappere etc., ligesom det med nogen ret kan hævdes, at de har befundet sig blandt bysamfundets økonomiske sværvægttere. I Dybensgade er det alene

en høker og en hyrekusk ud af ialt 66 næringsdrivende (hvor talopgivelser dog ikke foreligger for samtlige), der er takseret højere end de mest formående bordelværter.

Plukker man en enkelt af de mange stormede bordelværter ud af buketten, f.eks. Johan Gotfried Neuvert, alias 'Madame Mads Madsen', i Lille Kongensgade, vidner opgørelsen over sønderslået inventar til en værdi af ialt 3853 rigsdaler og 2 mark ikke blot om et

Tabel 1

Skattefastsættelse i Dybensgade 1771–72 sammenholdt med stormede bordeller i samme gade under Udfejlsesfesten.

Matrikel nr.	Navn	Skat 1771–72
186	Jean Galice, lysestøber	1/2
187	Jacob Frederiksen, politibetjent	–
	<i>Bent Andersen</i> , øltapper	(1/4)
188	Anders Lindegaard, auktionsmand	1/4
	<i>Peder Beenstrup</i> , værtshusholder	1/4
189	Anders Trolldberg, øltapper	1/2
190	Anders Christensen, lysestøber, handlende	3/4
191	Jørgen Brandts enke	–
	<i>Frantz Natius</i> , øltapper	1
192	Søren Pedersen, skipper	–
	Jacob Olsen, skipper	3/4
193	Frederiksen, skrædder	1/4
	Johan Gislev, guldsmed	1/4
194	<i>Jomfru Ørstener</i>	–
	Lynge, handlende	1/4
	<i>Peter Gandil</i> , øltapper	–
195	Nicolai Qvist	–
	<i>Johan Fochenberg</i> , øltapper	3/4
196	Jens Tregder, teskænker	3/4
197	Christen Gram, kusk, lysestøber	1/4
198	Hans Gregersen, kornmåler	–
	Rasmus Michelsen, øltapper	1/4
199	Svend Boye, skomager	1/2
	<i>Rasmus Gierlew</i> , puncheskænker	(3/4)
200	Frederik Christian Mejer	–
	<i>Frederik Horn</i> , puncheskænker	3/4
209	Morten Nielsen, høker	1 1/4
210	Anders Weyle, drejer	1/2
211	Ludvig Justesen, skipper	3/4
	Claus Pedersen, skipper	1/2
212	Jens Jørgensen, hyrekusk	1 1/4
268	Groes Meis, sukkerraffinadør	1
269	Abraham Zahle, urtekrammer	1/2
270/71	Madam Grønskiær	–
	<i>Johan Kruse</i> , øltapper	1/2
	Morten Andersen, høker	1/2
	Poul Blæders, tehandler	–
	Bartels, skrædder	1/4
272	Lars Elton, øltapper	1/4
273	Christen Biert	–
	Peder Winding, øltapper	1/4
274	<i>Jochum Giermand</i> , puncheskænker	(1) ▶

Matrikel nr.	Navn	Skat 1771–72
275	Cecilia Holst	–
	Christian Koch, øltapper	1/4
276/77	Søren Mogensen, brændevinsbrænder	3/4
278	Hans Olsen, høker	1/2
	<i>Frørster</i> , øltapper	(3/4)
	Holmsted, skrædder	1/4
	Johan Gutbier, possementmager	1/4
279	Peter Brinch, ved Holmen	–
	Winther, øltapper	1/4
280	Christopher Holdersen, skriver	–
281	Eilert Møller	–
	<i>Brun</i> , øltapper	1/2
282	Hans Rasmussen, øltapper	1/4
	Hansen, guldsmed	1/4
283	Hessenholdt, arbejdskarl	–
	Ernst Wegner, øltapper	1/4
	Sandberg, skrædder	1/4
284	Johan Ølgaard, skomager	1/2
	<i>Johan Jerck</i> , puncheskænker	–
285	Claus Nielsen, drejersvend	–
286	Christian Diderichsen, ved Holmen	–
287	Mads Jørgensen, ved Holmen	–
	<i>Christian Birch</i> , øltapper	1/4
288	John Jensen, ved Holmen	–

Kilde: som note (80) samt SA indkvarteringsmandtal 1771. Indkvarteringsmandtallet for 1771 er brugt som kilde, hvor mandtallet fra 1771–72 ikke rummer oplysninger om den pågældende. Disse tilfælde er angivet ved ().

De kursiverede navne er de stormede bordelværtens.

Den anvendte målestok er 'portioner borgerlig næring'.⁸¹ En fuld portion, d.v.s. 1, indikerer større økonomisk formåen end 3/4 o.s.v.

elegant og eksklusivt rokoko-interiør, men også om en blomstrende forretning.⁸² Til sammenligning kan anføres, at en højt gageret figur i embedshierarkiet på kombinationsstillingen som politimester og rådmand i Københavns magistrat i samme periode tjente små 2500 rigsdaler om året.⁸³ Alt ialt må konkluderes, at bordellerne stod som symbol på ikke blot rigdom, men på provokerende profit. Kontrasten må have stået særlig skarp i krisetider. Det må være det punkt, fingeren skal sættes på for at forstå bordellernes rolle som mål for førindustrielle, folkelige protestaktioner.

III. Protestaktioner i København 1787–1794

Studenterkrigen i Filosofgangen 1787

I sin dagbog har kancelliembedsmanden Bolle Luxdorph under 19. juli 1787 noteret, at der aftenen før 'var frisk allarm i den Philosophiske Gang' ved Vesterport. Politiet og militæret var i knibe. Rådhuset fik ruderne knust. Men nu er husarerne rykket ud, og et korps på 600 mand fodfolk er ved at blive klargjort. Endelig er der i overpræsidentens

81. Gordon Norrie, Militære sygestuer i København i midten af det attende århundrede, *Historiske meddelelser om København* 4 rk. 5 (1957–59), s. 269–71.

82. Opgørelsen skal dog ikke tages for andet, end den er, i betragtning af, at den baserer sig på bordelværtens eget skøn. RA DK E 7 koncepter og indlæg til 1. departements missiver 5.11.1772, nr. 681, designation s. 3, nr. 10.

83. RA DK E 5 koncepter og indlæg til 1. departements åbne breve 15.6.1771, nr. 102. Politimester Frederik Horns indtægter. Som præsident, 'justitiarius', i hof- og stadsretten kom han 'kun' til at tjene 1200 rigsdaler om året.

Filosofgangen 1787.

Politimester Chr. Fædder: »Vi maa have alle disse Nathuer af Veien! – Saa bliver Du selv den første, svarede Een« (*Spredte Optegnelser af Komponisten Poul Rasmussen, Meddelt i Uddrag ved Professor Nic. Bøgh, Personhistorisk Tidsskrift 3. rk, 4 (1895), s. 281.*

Politimester Chr. Fædder: »Slaaer de Hunde med de røde Nathuer og jager dem hjem (.) Hvorpaar en Stemme svarede: saa maa de først slaae dig selv, da du er den største Nathue iblandt os« (*Kgl. Bibl. Ny kgl. samling 2100 h 4°, J. P. Rosenstand Goiske, Maanedlige Efterretninger 1787, juli.*

Stik i *Det kgl. Bibliotek.*

navn blevet udsendt en bekendtgørelse.⁸⁴ I modsætning til dette kortfattede referat står en bevaret redegørelse fra Københavns daværende kommandant, baron Haxthausen, om disse uroligheder, der blev kaldt Studenterkrigen i Filosofgangen, og som strakte sig over en række aftener i juli måned 1787. Kom-

mandanten har været øjenvidne til begivenhederne. På et vist tidspunkt stod han midt i et bølgende hav af flere tusinde mennsker, som låst i en skruestik og uden chance for at komme hverken frem eller tilbage 'for Trængsel, Hujen, Støyen og Steening'.⁸⁵ Hvad der havde skabt denne stemning var, at Køben-

84. Eiler Nystrøm (red.), *Luxdorps Dagbøger, indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personhistorie 2 1774–88* (Kbh. 1925–30), s. 392–93.

85. Forsvarets arkiver, kommandanten i København K 3, gouvernementets korrespondanceprotokol 1781–91, fol. 197 ff. Trykt i Victor Krohn, *Bidrag til Belysning af Filosofgangsfejden i 1787, Historiske meddelelser om København 3 rk. 4 (1940–41)*, s. 646–49.

Citat: s. 648.

Begivenhederne er ligeledes skildret i tre samtidige pjecer: *Studenter-Krig i Philosoph-Gangen den 15de, 16de og 17de Julii 1787* (Kbh. u.å.).

En lang Viise om den korte philosophiske Bataille, hvor der i Stedet for Kugler fløi Steen om Ørerne paa Folk (Kbh. 1787).

Tale til Mars i Anledning af Tumulten i Philosophgangen den 18de Julii 1787 (Kbh. u.å.).

Også: *Tilskueren i Kiøbenhavn (1787:1 = 1788:1).*

havns politimester i forbindelse med et håndgemæng mellem soldater og studenter (heraf navnet) tænkte, at han med demonstrative arrestationer kunne terrorisere de tilstedeværende i Filsofgangen til at passere gaden.⁸⁶ Heri tog han fejl. Myndighederne blev først presset til at give de arresterede løs. Dernæst blev Rådhuset stormet, fik ruderne knust og arresterne brudt op.⁸⁷ Urolighederne blev, som det også er antydnet ovenfor, søgt kvalt med militærets hjælp. Ligeledes søgtes de imødegået med et generelt udgangsforbud efter kl. 20 (jfr. den af Luxdorph omtalte overpræsident-plakat af 19. juli 1787). Senere kom et kongeligt pålæg om, at civilister og militærfolk for eftertiden skulle omgås hinanden på høvisk vis.⁸⁸ Dette sidste er et direkte udslag af, at man – ihvertfald officielt – udlagde Studenterkrigen som et opgør mellem studenter og soldater, og ikke andet. Men dét er en meget lidt tilfredsstillende forklaring. Studenter *var* der til stede, ihvertfald i den indledende fase. På den anden side ses de øvrige tusinder, som kommandanten talte om, slået sammen under bekvemmelighedsglosen 'pøbel'. Denne pøbel sluttede, igen ifølge kommandanten, op om studenterne for balladens skyld.⁸⁹ De var altså ikke studenter og soldater allesammen. Og det senere retslige efterspil for den håndfuld, der var blevet arresteret under urolighederne, lader formode, at 'pøbel' heller ikke er en dækkende beskrivelse af deltagerne. Blandt de ialt 7 dømte ved Københavns politikammeret var der en skriverkarl, en tidligere student, en tidligere tam-

bour, 2 håndværkersvende og 2 borgere, en spækhøker og en skræder.⁹⁰ Hvilken fællesnævner, der har fået dette blandede selskab til at tage aktivt del i 1787-urolighederne i København, kan man kun gisne om. Med Rudés model in mente ville det ligge nær at søge i latente politiske og sociale konflikter i hovedstaden på daværende tid. Man kunne f.eks. tage udgangspunkt i det notoriske politihad, der blev lagt for dagen i tiden omkring 1787 i form af både ondskabsfulde satiriske stik og nærgående avisindlæg.⁹¹

Posthusfejden 1793

2. februar 1793 kom en student og en officer i slagsmål uden for Købmagergades postkontor. Optakten til de uroligheder, som fulgte, var altså præcis den samme som under Filsofgangskrigen. Da slagsmålet trak tilskuere, og disse – efter politiets opfattelse – ikke skiltes hurtigt nok, slog myndighederne til. Politimesteren skal personligt have hugget vildt ind på de omkringstående, altimens han med tilråb opmuntrede sit mandskab '... slaae de Hunde, stød og stik dem'.⁹² Opfordringen synes fulgt til punkt og prikke af såvel ordenshåndhæverne som den senere tilkaldte militærassistance. Sagesløse forbipasserende blev resolut slået til jorden af stokkebevæbnede politibetjente i samarbejde med soldater, der lod geværkolberne suse som køller. Folk blev uden skånsel drevet ned ad Købmagergade og ned ad de små sidegader, hvor de 'ei kunde undløbe for Pryglene, uden at de maatte vær-

86. Victor Krohn, op.cit., s. 647–48.

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, kancellibreve 1774–88, under 13., 17. og 20.8 samt 28.9.1787.

Samme, korrespondanceprotokol 2 1786–90, under 19., 20., 21. og 26.7. samt 15.8.1787.

Se også: Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen (red.), *Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv 1760–1800* (Kbh. 1936), s. 84.

87. Victor Krohn, op.cit., s. 648.

88. RA DK F 10 koncepter og indlæg til sjællandske registre 3.8.1787, nr. 628.

89. Victor Krohn, op.cit., s. 648–49.

Carl Bruun, op.cit. 3, s. 891–92.

90. LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 2 1786–90, under 19., 20., 21. og 26.7.1787.

LAS Københavns politiret, 1. protokol 1786–88, forhørsprotokol nr. 1 og 2, sagerne 276–80/1787.

91. 'Kjøbenhavns Skilderie nr. 3' (Fr. C. Krohn, op.cit., nr. 1684); 'Appendix til Kjøbenhavns Skilderie' (samme, nr. 1714); 'En Vægter-Løgtes underlige Skin' (samme, nr. 1721); 'Drengen' (samme, nr. 1731).

Tilskueren i Kiøbenhavn (1787:1 = 1788:1; 1788:12).

92. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, fol. 155.

ge for sig⁹³ – blandt andet med de handlede udstillingsreoler langs fortovet som et improviseret våben. Senere på dagen fulgte en kraftig folkelig meningstilkendegivelse oven på disse begivenheder. Under hadske tilråb fløj kaskader af sten mod rådhuset, hvorefter turen gik til politimesterens privatbolig. Også denne blev dænget til med det forhåndenværende kasteskyts fra gaden.

Urolighederne den 2. februar 1793 er blevet kendt som Posthusfejden, opkaldt efter postkontoret på Købmagergade, hvor de tog deres start.⁹⁴ En tremands-kommission fik allerede samme aften mandat til at efterforske årsagerne til denne Posthusfejde samt til at klarlægge, hvem der stod bag. Kommissionens betænkning lå på bordet allerede 6. april samme år. På daværende tidspunkt var 163 personer blevet udspurgt dels om deres egen rolle under urolighederne, dels om hvad de vidste at fortælle om andres. Forhørsprotokollen og bilagene hertil er stadig bevaret.⁹⁵ I sandhedens interesse må man nok med Rune Hedman lade alle illusioner fare om, at man selv med en hel stribe af vidneudsagn kan give det sande og fuldstændige billede af, hvem der egentlig tog del i en aktion som Posthusfejden: de enkelte vidner tegner et unanceret, stereotypet billede af deltagerne. Deres udsagn kan derfor ikke uden videre tages for pålydende, for bevidst eller ubevidst har de set, hvad de ville se.⁹⁶ Og har de selv været med, er der ekstra grund til at tro, at de

omgås lemfældigt med sandheden. Til trods for disse reservationer forekommer det mig, at kommissionsmaterialet ved lejlighed fortjente en systematisk gennemarbejdning med henblik på hvad de 163 afhørte har at berette, ikke blot om deltagerne, men om disses motiver samt om begivenhedsforløbet. Under alle omstændigheder giver materialet selv uden denne gennemarbejdning uden videre mulighed for at gendrive politiets hårdnakkede påstande om, at det blot var studenter og 'pøbel', der var på gaderne den 2. februar 1793 i København.⁹⁷

Studenter var der. Det står fast. Men lige så sikkert er det, at velsituerede borgere og embedsmænd har været velrepræsenteret blandt de tilstedeværende.⁹⁸ Med hensyn til årsagerne hersker der i samtiden en udbredt enighed om, at uden den disproportionerede politi- og militærvold havde Posthusfejden aldrig udviklet sig ud over, hvad der var 'normalt' i forbindelse med gadeslagsmål.⁹⁹ Ifølge den omtalte kommission var der ingen tvivl om, at Københavns politimester havde bevæget sig langt, langt ud på den tynde is. Da han af kommissionen blev afæsket en forklaring på sin og sine folks blodtørstige fremfærd, søgte han at retfærdiggøre sig med, at stemningen blandt de forsamlede mennesker på Købmagergade simpelthen var en pendant til, hvad man kendte fra det revolutionære Frankrig, ligesom han fremførte, at der skulle være faldet trusler om, at politiet

93. Samme, fol. 79.

94. Samme.

En kursorisk gennemgang af Posthusfejden findes i: Carl Bruun, op.cit. 3, s. 893–95 og Edvard Holm, op.cit. 6:2, s. 206–07. En mere personlig er Henrich Steffens, *Was ich erlebte, aus der Erinnerung niedergeschrieben* 2 (Breslau 1840), s. 280–306.

95. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 2.2.1793, nr. 104 & 125.

96. Rune Hedman, op.cit., særlig s. 24.

97. F.eks. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 2.2.1793, nr. 104 & 125, bilag, fol. 6, 11, 26, 31. Også: *Minerva* 1 (februar 1793).

98. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, f.eks. fol. 79, 250, 286.

99. Samme, f.eks. fol. 164.

Relation du Tumulte le 2 fevr. 1793 (Det kgl. Bibliotek, Uldallske samling 427, 4°).

Samleren. Et Ugeskrift 5 (1792–93), s. 704.

Middagsposten. Et Ugeblad af blandet Indhold (1793:11).

Julius Clausen og P. Fr. Rist (red.), *En kjøbenhavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754–1810* (Kbh. 1918), s. 120–21.

skulle 'massakreres'. Samtidig gjorde han sig stor umage for at få den studentergruppe, som var tilstede, til at fremstå som en målrettet, knippelbevæbnet flok, der nødvendigvis måtte standses med tilsvarende paramilitære metoder.¹⁰⁰ Kommissionen stillede sig tvivlende over for hans virkelighedsopfattelse. Den indstillede politimesteren til først suspension – hvor han imidlertid kom den i forkøbet med en ansøgning om orlov – og senere til en kraftig 'næse'.¹⁰¹

Som for Filsofgangskrigens vedkommende virker det nærliggende at søge i den latente konflikt i København omkring 1793 for at nå til en bedre forståelse af, hvad Posthusfejden egentlig var. Iøvrigt er det værd at bide mærke i, at denne Posthusfejde skulle blive den direkte anledning til, at hovedstadspolitiet fik uniformer.¹⁰² Idag virker tanken om et politikorps uden uniform ret barok. Og når betjente optræder i civil under blokader eller demonstrationer, kan det opleves som en trussel mod de grundlovsfæstede borgerrettigheder. Men mellem 1682, hvor København og Danmark fik sin første politistyrke, og 1793 var betjentene altid i civil. De kunne, som en vittig hund skriver i 1793, alene skelnes fra hovedstadens øvrige indbyggere ved 'de uhyre Prygle', som de uddelte.¹⁰³

Brabrand-urolighederne 1793

I en pjece med den fængende titel 'Den mishandlede Danske Borgers Appellation til det Danske Folk', som han uddelte gratis, gav den københavnske te- og porcelænshandler Michael Brabrand i 1793 luft for, hvor groft han mente sig chikaneret af politimesteren og embedsmændene ved hof- og stadsretten i København. Den udokumenterede, men udpenslede, personforfølgelse, han påstod sig udsat for, havde han oplevet i forbindelse med en retssag med den jødiske handelsmand Magnus Valentin.¹⁰⁴

Set i lyset af de sære rygter, der cirkulerede om denne te- og porcelænshandler – blandt andet at han skulle have opildnet fangerne i byens arresthus til at overmande vogterne og bryde ud, og at han på sit loft skjulte en kuffertfuld franske kokarder – læste regeringen hans 'Appellation' med et overmål af ond vilje. Man var kun alt for villig til at se Michael Brabrand som en agitator, hvis ærinde det var at oppiske en revolutionær stemning i hovedstaden.¹⁰⁵

2. april 1793 blev han da under militærs eskorte bragt fra sin bopæl i Christen Bernikowstræde, ikke i almindelig arrest, men til det militære anlæg Kastellet. I de følgende

100. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, bilag, fol. 5–8, 21.

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 4 1792–94, under 9.3.1793.

101. RA DK F 5 kancelliets forestillinger 1. kvartal 1793, fol. 493–95, jfr. LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 4 1792–94, under 5.2.1793.

L. Bobé, *Efterladte Papirer fra den revenlouske Familiekreds i Tidsrummet 1770–1827* 4 (Kbh. 1900), s. 138.

RA DK F 5 kancelliets forestillinger 2. kvartal 1793, fol. 1163–72. Når løsningen blev denne 'næse' og ikke en fyreseddel, kan det skyldes det dilemma, A. P. Bernstorff mente, man stod i: 'Il est également délicat de le (politimesteren) soutenir ou de l'abandonner', jfr. Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen (red.), op.cit., s. 156.

102. RA DK F 5 kancelliets forestillinger 2. kvartal 1793, fol. 1164.

Samme, F 10 koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.7.1793, nr. 625; § 17 i forordningen af samme dato.

103. *Forsvar for Politiets Uniform og Forslag til et Kiendemærke paa Pøbelen* (Kbh. 1793), s. 5.

Om politikorpsets oprettelse: RA DK C 6 sjællandske registre 12.12.1682, nr. 305 (ingen koncepter og indlæg). Om uniformering af politi: Eric Monkkonen, *Consequences of Police Reform; Lost Children and Public Perceptions. International Association for the History of Crime and Criminal Justice. Seventh International economic history congress, Theme C-3: Economic and social aspects of criminality in the past. Papers under discussion during the sessions* (Edinburgh 1978).

104. Michael Brabrand, *Den mishandlede Danske Borgers Appellation til det Danske Folk* (Kbh. 1793).

En omfattende, og meget spredt, litteratur omkring Michael Brabrand og Brabrand-urolighederne er listet i H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* 2 (Kbh. 1925), s. 4 samt i Chr. V. Bruun, *Bibliotheca Danica* . . . 3 (Kbh. 1896), sp. 1020.

105. RA DK F 5 kancelliets forestillinger 2. kvartal 1793, uden foliering, dateret 3.4.1793, jfr. samme, fol. 1125.

Om rygterne også: LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 2, fol. 85.

Adresseavisen 5. april 1793.

Minerva 9. maj 1793.

timer spredtes nyheden om hans arrestation som en løbeild. Gaderne i nabolaget af Christen Bernikowstræde blev fyldt af mennesker. Indendørs, på Brabrands bopæl, var aktiviteten hektisk. Venner og familie kom og gik. En henvendelse til kronprisen kunne måske få Brabrand på fri fod igen? Med Brabrands børn ved hånden begav hans tjenestepige sig af sted på denne mission. Men ved slottets port blev de afvist af vagten.¹⁰⁶

De mennesker, som pressede sig sammen i Christen Bernikowstræde og nabogader begyndte at sive ned mod hjørnet af Købmagergade og Klareboderne, hvor den omtalte Magnus Valentin havde til huse. Taktfast lød det her 'Brabrand ud! Brabrand Ud!', indimellem afløst af hurraråb. Med råbene fulgte et sandt bombardement af ejendommens vinduer. Da politiet dukker op, fortrækkes til slotspladsen. Her blev råbt 'af de sammenløbne, at de ville have kronprinsen i tale'. Det fik de imidlertid ikke, og resten af dagen var der uro både foran Christiansborg Slot og andre steder ude i byen. Ved 21-tiden fandt dagens voldsomste uroligheder sted, endnu en gang med Valentins hus som mål for råb og stenkast. På denne tid var et massivt opbud af betjente, vægttere og soldater blevet udkommanderet til Købmagergade. Efterhånden lykkedes det dem at lempe de forsamlede fra hinanden uden at det kom til voldelige konfrontationer. Næste dag var Valentins ejendom et yndet udflygtsmål. Men urolighederne var endt.¹⁰⁷

For Michael Brabrand skulle sagen derimod først til at begynde. I små seks år sad han gemt væk i Kastellet, mens hans forhold med dræbende langsommelighed blev endevendt, først ved hof- og stadsretten, dernæst af en særlig kommissionsdomstol og sluttelig ved højesteret. 1798 faldt der endelig dom i sagen. På det offentliges regning blev han transporteret ud af Danmark.¹⁰⁸

4. april 1793 indskærpedes ved en politikplakat den eksisterende lovgivning 'om at afholde sig fra Tumult og Sammenløb'. Her som i en senere plakat, der lokkede med en belønning på 100 rigsdaler til den, der kunne udpege de ansvarlige for urolighederne, blev fremhævet, at de, der havde været på gaden i forbindelse med Brabrands arrestation, skulle søges blandt byens pøbel.¹⁰⁹ Fra Københavns politikammerret er imidlertid bevaret kilder, der siger noget andet. Under selve urolighederne blev foretaget en enkelt arrestation, og det faldt i politikammerrettens lod at søge at rede trådene ud bagefter. Der blev holdt forhør over de formodede deltagere, man efterhånden fik kredset ind, ligesom en lang række vidner blev indkaldt. Undersøgelserne mundede ud i, at 14 personer burde straffes for at have taget del i urolighederne. Deres indsats spændte fra at have brugt sten som kasteskyts og at have skreget med på taktfaste hylekor til at have stået bi som passive tilskuere. 10. maj 1793 faldt der dom over 'småfiskene' ved politikammerretten.¹¹⁰ Strafadmålingen til de 6 mest aktive blev overladt hof- og stadsretten.

106. En kort gennemgang i: Carl Bruun, op.cit. 3, s. 895–97 og Edvard Holm, op.cit. 6:2, s. 115.

Skildringen af urolighederne hviler her primært på LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 1 og 2, sag 140/560/1793.

107. LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 2, fol. 118.

108. LAS hof- og stadsretten, det kriminelle kammer, vidneprotokol S 1790–1801, sag 22/93.

LAS landstings- og kommissionsdomstolsarkiver, kommissionsdomstole udskilt af hof- og stadsretten nr. 3, kommission af 10. april 1795 og 10. juni 1796 til undersøgelse og påkendelse i sagen mod kancelliråd Hans Holm, porcellænshandler Michael Brabrand, Ludvig Krogh og Hans Rasmussen Leerbeck.

Commissions-Dom afsagt Tirsd. d. 14 Febr. 1797 i Sagen Hof og Stadsret-Procurator Peter Dan. Bradt paa Justitiens Vegne contr. Porcellainshandler Mich. Michaelsen Brabrand tilligemed den dissenterende Commissaires Votum (Kbh. 1797).

(Niels Hofved), *Procedure for Højesteret og denne Rets Dom i Sagen Advocat Brorson som befalet Actor contra Arrestanten Mich. Brabrand* (Kbh. 1799).

Carl Bruun, op.cit. 3, s. 896.

109. Jacob Henric Schou, *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* . . . 11 (Kbh. 1797), s. 39.

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, kopibog over indkomne breve til politimesteren 1788–94, fol. 265. Samme, kancellibreve 1793.

110. LAS Københavns politiret, 3. protokol, domprotokol 1792–94, 10.5.1793, sag (151) 140/560/1793.

Her kom det frem, at en af de anklagede faktisk befandt sig i Ledøje den 2. april, og han slipper for videre tiltale. De resterende bliver dømt 15. oktober samme år.¹¹¹

Af de ialt 13, som blev straffet, er 11 enten læredrenge eller håndværkersvende. At myndighederne uden skrupler ville bundte dem sammen under glosen 'pøbel', tror man gerne.¹¹² At de to sidste derimod var solide borgere, der alene var røget i nettet på grund af deres iøjnefaldende fysiske handicap (den ene var halt, den anden både pukkelrygget og halt og begge har af indlysende grunde været specielt lette at identificere i den ellers anonyme flok) er på den anden side svært at bortforklare.¹¹³

Den omtalte plakat vil have, at urolighederne var et iscenesat og organiseret revolutionært komplot. Deltagerne var betalte håndlangere, 'lejet' og 'ophidset', af ikke nøjere præciserede regeringsfjendtlige demagoger.¹¹⁴ Sådanne ledere og bagmænd finder man dog aldrig frem til – trods energisk udspørgen ved politikammerretten. De '2de velklædte Persohner, den eene meget høj, den anden liden, begge i mørke Frakker', som ifølge to vidner skal have 'anført og kommanderet d. 2. Apl. om Aftenen fra det eene Stæd til andet',¹¹⁵ minder simpelthen for meget om dem, vi har mødt under Udfejelsesfesten, til at de kan være ægte. Umiddelbart virker det tværtimod som om, at urolighederne var alt andet end velorganiserede. Snarere

sprang de – som i Rudés model – spontant ud af situationen. Og om den ene af deltagerne ved vi, at i det mindste han var med, fordi han ud fra politisk overbevisning fandt, at anholdelsen af Michael Brabrand var et eklatant overgreb mod borgerrettighederne.¹¹⁶

Nøjagtig som materialet fra Posthusfejdekommisionen burde protokoller og akter fra både de københavnske politimyndigheder og hof- og stadsretten arbejdes systematisk igennem. Her er dette materiale kun udnyttet fragmentarisk. Sagen mod Michael Brabrand selv burde følges ad den lange, snørklede vej ind gennem retsmaskineriet. Til en bedre forståelse af Brabrand-urolighederne og deres kontekst ville det også være rimeligt at grave i trykkefriehedsproblematikken i slutningen af det 18. århundrede, f.eks. med udgangspunkt i Edvard Holms forfatterskab.¹¹⁷

Tømmerstrejken 1794. Og derefter

Som det tidligere er fremhævet, må 1794-tømmerstrejken betragtes som væsensforskellig fra de øvrige protestaktioner, som fandt sted i København i 1700-tallets slut. Tømmerstrejken var en aktion inden for et af de gamle, lavsorganiserede håndværk og ikke – som man måske kunne forvente – i den 'moderne' fabrikssektor. Men netop tømmerhåndværket indtog en særstilling blandt håndværkene. I 1794 er optalt ialt 479 svende og 71 drenge – men fordelt på kun 20 mestre.

111. LAS hof- og stadsretten, det kriminelle kammer, vidneprotokol Q 1793–97; V 1791–98, sag 61/1793.

Samme, voteringsprotokol 1793–94, fol. 407–08.

Samme, domprotokol 11 B 1791–94, fol. 614 (prokurator Andreas Møller som aktor contra arrestanten Hans Hansen m.fl.).

112. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, bilag, fol. 31, hvor politifuldmægtig Christian Melchior giver følgende definition af pøbel: 'drenge og andre der i paaklædning saae ud som Haandværks Karle og Arbeidsfolk'.

113. LAS Københavns politiret, 3. protokol, domprotokol 1792–94, 10.5.1793, sag (151) 140/560/1793, nr. 7 og 8.

114. Som note (109).

115. LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 2, fol. 86, 137.

116. LAS hof- og stadsretten, pådømte sager 21.10.1793, nr. 813/93 (prokurator Andreas Møller som aktor contra arrestanten Hans Hansen m.fl.). A. Møllers indlæg af 12.8.1793, vedr. Jørgen Frederiksen Svendsholm.

117. Edvard Holm, op.cit.

Samme, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af det 18. Aarhundrede (1746–70)* (Kbh. 1883).

Samme, *Nogle Hovedtræk af Trykkefriehedstidens Historie 1770–73* (Kbh. 1885).

Samme, *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18. Aarhundrede (1784–99)* (Kbh. 1889).

Fig. 4. Jødefejden 1819–20.

»Naomi lod Glasset i Karreetvinduet glide ned og stirrede ud. Østergade, som de skulde igjennem, var aldeles spærret af Mennesker; vilde Skrig lode, Ruder klirrede, der faldt Skud . . .«

(Ole Jacobsen (red.), H. C. Andersen, *Romaner og Rejseskildringer 3, Kun en Spillemand* (Kbh. 1944), s. 187).

Træsnit efter tegning af P. Klæstrup i billedserien *Det forsvundne København* (1877), 1. rk. V.

Det vil sige, at hver enkelt virksomhed i gennemsnit var af en størrelsesorden på små 30 ansatte.¹¹⁸ Det er således umiddelbart indlysende, at det tætte, familielignende, patriarkalske forhold, som i andre sammenhænge kunne få mester og hans familie til at aktionere side om side med svende og lærlinge (jfr. 'mixed crowd'), har været til at overse for tømrernes vedkommende. Tømrersvendene har, meget lig de ansatte ved forlagene, manufakturterne og fabrikkerne, været rene lønarbejdere, og tømrerstrejken var da også ganske usminket en kamp mellem arbejderne og dem, der ledede og fordelte arbejdet, om løn og arbejdsvilkår.¹¹⁹

Denne tømrerstrejke sætter et naturligt skel

mellem den førindustrielle og den industrielle, folkelige protest. Men *det* er ingenlunde ensbetydende med, at året 1794 er den definitive, bratte brudflade. Selve tømrerstrejken gik hånd i hånd med ugelange uroligheder i København; uroligheder der er umulige at skelne fra de øvrige udslag af førindustriell, folkelig protest i hovedstaden under de sidste ca. 25 år af det 18. århundrede.¹²⁰ Og også ved senere lejligheder i perioden op til Danmarks industrielle 'take-off' inde i det 19. århundrede gives helt analoge eksempler. F.eks. i 1819–20, under 'Guldalder-tiden' med et forarmet, udpint og bankerot Danmark efter Napoleonskrigene, hvor jøderne rundt om i landet blev gjort til synde-

118. Carl Bruun, op.cit. 3, s. 851.

Bendt Elkjær, op.cit., s. 56.

119. Om tømrerstrejken generelt: Jens Chr. Manniche, op.cit.

120. Samme, særlig s. 554–58.

bukke for den sorte økonomiske depression. Under det gjaldende 'hep, hep!', et antisemitisk samlingsråb af middelalderlig oprindelse, fik jødiske næringsdrivende både forretning og bolig bombarderet med sten. Viste de sig udendørs, blev de forulempet på gaderne.¹²¹ Som nævnt blev også prostituerede kvinder i København mål for de opsparede aggressioner under denne Jødefejde 1819–20.

Påny i 1830 var København skueplads for jødehetz og jødeforfølgelse; og da liget af Danmarks enevældige hersker gennem en menneskealder, Frederik 6., i 1840 førtes i optog gennem hovedstaden, forbi 'hans' frihedsstøtte og ud mod Roskilde, havde den officielle højtidelighed sit folkelige modstykke i, at ligvognen blev jagtet med hadefulde tilråb, mens der blev forøvet hærværk på vinduer og vinduesskodder langs ruten.¹²² Her er der ikke tale om lønkamp eller velorganiserede demonstrationer. Men om en folkelig protest, der utvetydigt bærer den førindustrielle periodes stempel.

IV. Slutning

I det foregående er skildret de førindustrielle, folkelige protestaktioner i København i den ca. snes år, som ligger mellem Udfejlesfesten i 1772 og tømmerstrejken i 1794. Aktionerne er først og fremmest blevet anskuet som fem enkeltstående 'cases'. Som det er blevet fremhævet undervejs, må det latente konfliktstof i 1700-tallets førindustrielle København tages op til undersøgelse på lige fod

med de situationer, hvor konflikterne eksploderer i handlingsmættede, kaotiske og egentlige protestaktioner. I en senere fase må det derfor blive en indlysende opgave at binde aktionerne sammen ved at følge dem og deres 'rytme' både fremad og baglæns i tiden.

Selv om der under gennemgangen er blevet trukket kraftigt på George Rudés begrebsapparat, har skildringen altovervejende været ateoretisk, empirisk anlagt. Der er først og fremmest sigtet mod at rekonstruere begivenhedsforløbene og mod at belyse de aktionerendes mål og midler – i det omfang disse spørgsmål kan underlægges ved hjælp af det eksisterende kildemateriale; samt mod at give et indtryk af dette kildemateriale. Det følgende, sidste, afsnit rummer derimod nogle mere generelle – men absolut kun foreløbige – betragtninger om den førindustrielle, folkelige protest i København i slutningen af 1700-tallet.

Første betragtning er, at urolighederne er direkte fremprovokeret af myndighederne. De er givetvis fast forankret i sociale og politiske spændinger i tiden op til de enkelte udbrud. Og de er uforståelige uden denne baggrund. Men det afgørende spring fra murrende utilfredshed og til egentlig aktion tages først, når den absolutistiske stat strammer sit kvælertag i undersåtterne én gang for meget.¹²³ Udfejlesfesten falder lidt uden for. Her må den direkte anledning søges i den almindelige euforiske stemning efter Struensee-kuppet. Det ses derimod helt klart ved krigen i Filosofgangen, ved Posthusfejden og ved Brabrand-urolighederne. En politimester tror, han kan ter-

-
121. Om Jødefejden f.eks.: Marcus Rubin, *1807–14. Studier til Københavns og Danmarks Historie* (Kbh. 1892), s. 575. Samme, *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død. Økonomiske og historiske Studier* (Kbh. 1895), s. 302–07. J. Davidsen, op.cit.
Samme, *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn* (Ny gennemset Udgave Kbh., Kristiania 1910), s. 301–13. (Ny udgave Kbh. 1977), samme sidetal.
Jens Chr. Manniche, *Jødefejden i Odense 1819. Eller noget om at beskrive fortiden, Historie, jyske samlinger* ny rk. 11 (1974–76).
Se også: LAS landstings- og kommissionsdomstolsarkiver, kommissionsdomstole udskilt af hof- og stadsretten nr. 11, kommission af 6/9 1819 og 10/9 1819 til undersøgelse og pådømmelse af sager i forbindelse med urolighederne i København d. 4. og 5. sept. 1819 (med forhør og tilhørende bilag vedrørende ca. 150 personer).
122. Harald Jørgensen, *Jødeuroligheder i København 1830, Historiske meddelelser om København* 2 rk. 4 (1929–30), s. 241–48.
Jens Engberg, *Dansk Guldalder eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817* (Billigbogsudgave Kbh. 1977), s. 15–16, 175.
123. Se f.eks. Nicholas Rogers, *Popular Protest in Early Hanoverian London, Past and Present* 79 (1978), s. 98.

rorisere til fred og ingen fare i Filosofgangen med demonstrative anholdelser i flæng. En anden politimester tror, at han ustraffet kan lade sagesløse københavnere tromle ned på Købmagergade. Regeringen sætter alle sejl til, da en enkelt te- og porcelænshandler offentliggør sine private bekendelser. Han elimineres uden skygge af forklaring og med et magtopbud, der i grotesk og skræmmende grad er ude af proportioner med den fare, denne ene person kan udgøre. Alle tre tilfælde giver associationer i retning af den enevældige stat i rollen som politistat.

Den anden betragtning er, at urolighederens mål *ikke* var den systemoverskridende revolution. Tværtimod var venerationen for det absolutistiske kongedømme en stabil faktor i denne periode. Om den anekdote, der meget gerne fortælles for at dokumentere, at den revolutionære stemning fra Frankrig faktisk havde inficeret københavnere: at en gæst på et værtshus efter Posthusfejden profeterede, at politimesterens hovede skulle spidnes på en stage for dernæst at føres i triumftog gennem hovedstadens gader, som man gjorde det i Paris,¹²⁴ er kun at sige, at den er en lidet velvalgt dokumentation. Anekdoten stammer oprindeligt fra en politirapport. Ifølge denne har en betjent efter Posthusfejden hørt en afskediget fænrík udtale sig om politimesterens hovede, om stagen og om Paris. Men. Fra en række af de andre, som var til stede på værtshuset den aften, ved vi, at betjenten ikke blot blev ved med at spendere drikkevarer på fænríken, men at han ved tvetydige spørgsmål og halvkvædede viser søgte at lokke den stadig fuldere mand til at kompromittere sig. Efter al sandsynlighed har han da også pyntet pænt på fakta, da han affattede sin rapport

(så de kom til at rime med, hvad hans overordnede gerne ville høre?).¹²⁵ Ydermere var den afskedigede fænrík et velvalgt offer for betjentens manipulationer. Allerede i 1792 havde politimynderhederne i København – endda med en medynk, der ikke just lignede dem – konstateret, at han var en stakkels 'Afsindig Mand', som måske burde overgives til familiepleje eller indsættes i en offentlig institution.¹²⁶

Revolutionære i deres sigte var de københavnske 1700-tals uroligheder ikke. Det var den absolutistiske stat, der så revolution, hvor der ingen var.¹²⁷ Folkeligt had til enkelte, håndplukkede embedsmænd, der havde gjort sig særskilt upopulære, møder man. Men systemoverskridende? Nej. Som Jens Henrik Koudal siger det meget rammende (i forbindelse med det tidlige feudale Danmark), havde 'Flertallet af den danske befolkning... under det daglige slid ikke... mulighed for at gøre sig konkrete forestillinger om et kvalitativt anderledes samfundssystem'.¹²⁸ Små glimt af den menige københavners næsten rørende royalisme er der da også talrige af. Da et bordel under Udfejlsesfesten blev rensset systematisk for inventar, nåede man til billederne af kongefamilien. Da greb en af aktørerne ind: 'Broder du skal henge Kongen op igien'. Og så blev majestætens kontrafej hængende i det raserede lokale.¹²⁹ Fra samme lejlighed er en beretning i behold om, hvorledes et par italienske skuespillerinder fra den kongelige scene omhyggeligt blev eskorteret ud af bygningen, før det gik løs – fordi man, som det hedder, 'i deres personer ærede kongens forlystelser'.¹³⁰ Under Posthusfejden blev en piftende håndværkerlærling sat i rette, da Prins Emil red gennem gaderne: 'du skal Di-

124. Svend Cedergreen Bech, *Københavns historie* . . . , s. 361. Mogens Lebech, op.cit., s. 72.

125. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, forklaring nr. 136, 148, 148a, 149, 150, 151.

126. LAS Københavns politiret, 3. protokol, domprotokol 1792–94, 4.10.1792, sag (803) 811/2374/1792.

127. F.eks. Fr. Bajer, *Nordens politiske Digtning 1789–1804* (Kbh. 1878), særlig s. 47–49.

Jens Chr. Manniche, *Den københavnske Tømrerstrejke* . . . , s. 558.

K. L. Rahbek, *Erindringer af mit Liv* 4 (Kbh. 1827), s. 200–01.

128. Jens Henrik Koudal, Klassekamp på vers: Politisk visesang omkring feudalismens krise i Danmark i første halvdel af 1500-tallet, *Modspil* 3 (1978), s. 56.

129. (Søren Rosenlund), *Dagbog fra Struensee-tiden*, under 17.1.1772, efterkomedien (RA håndskriftsamlingen IV N 15).

130. *Struensee et la cour de Copenhague* . . . , s. 341.

ævlen gale mig ikke pibe, naar du seer en af vore egne Prindser er her'.¹³¹

I det hele taget synes der at have hersket en klippefast tro på, at den enevældige majestæt (eller kronprinsen som den reelle monark i den sindssyge Christian 7.s sted) med kendskab til sagernes rette sammenhæng uvægerligt ville omstøde sine utro tjenere og embedsmænds afgørelser. Kongen elsker jo sit folk. Under Posthusfejden afgik to deputationer til slottet for at få sat en stopper for politimesterens magtmisbrug. Under Brabrand-urolighederne gik tjenestepigen som en selvfølge ting først til kronprinsen. Også på slotspladsen lød de taktfaste råb på kronprins Frederik. (Forgæves).

Løfter man blikket op over Københavns volde, træffer man præcis den samme kærlighed og tillid til kongehuset ude blandt landbefolkningen. Via mundtlig overlevering, som er optegnet i slutningen af det 19. århundrede, kendes en række fortællinger over netop dette tema. Bønder vandrer, fortælles det, gladeligt i ugevis for at få audiens; de taler deres sag. Kongen tror dem, og bondeplageren, som de kom for at klage over, får sin velfortjente straf.¹³² En anden variant er, at hans kongelige majestæt rejser land og rige tyndt inkognito – som bonde, kræmmer eller hvad forklædning han nu har valgt. I denne rolle som almindeligt menneske får også *han* herremænd og fogders sadistiske overgreb at føle. I det afgørende øjeblik afslører han imidlertid sin sande identitet, og bondeplageren bliver rædselsslagen. Men dét hjælper ikke. Også her falder den velfortjente straf.¹³³

Fortællinger af dette næsten patetisk naive

tilsnit er naturligvis først og fremmest almuelitterært stof. De giver sig ikke ud for primært at gengive historiske fakta. På den anden side fratager dét dem ingenlunde deres udsagnskraft om holdninger og forestillinger hos den danske bondebefolkning. Sådanne mundtligt overleverede og senere nedskrevne beretninger er en kildegruppe, der har sine metodiske problemer. Men ser man på den *funktion*, de helt indlysende må have haft i bondesamfundet,¹³⁴ har man en brugbar indfaldsvinkel på de bondeoprør, jeg talte om i indledningen. For nok handler den mundtlige tradition om bønder, som ydmygt og fatalistisk bøjer sig under åget.¹³⁵ Eller om bønder, der klarer dagligdagen ved at hengive sig til drømmerier og bizar virkelighedsflugt – f.eks. med fortællingerne om den omrejsende konge i retfærdighed. Eller om djævelske bondeplagere, som møder et passende endeligt i 'Den blå Jomfru'. Denne var en henrettelsesmaskine, som hævdedes opstillet i Christiansborg Slots skumle og fugtige kældre.

Den lignede en Jomfru, der stod paa en Forhøjning, hvortil der førte tre Trin. Naar (bondeplageren) traadte paa det første Trin, smilede Jomfruen, naar han traadte paa det andet, bredte hun Armene, som vilde hun favne ham, men, naar han traadte paa det tredje, for at kysse, slog Jomfruen Armene sammen. Disse vare en vældig Saks, som klippede Hovedet af (bondeplageren).¹³⁶

Men de handler også om den enkelte, stærke bonde, som sætter herremænd eller foged stolen for døren. Eller om bønder, der, når de står sammen, kan overmande deres plageånd. De ydmyger og vansirer ham. Eller de gør

131. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, fol. 206.

132. F.eks. Evald Tang Kristensen, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er blevet ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne 1-4* (Kolding 1891-93) 2 Fra hoveriets tid, s. 53-54.

133. F.eks.: samme, *Tillæg 2*, s. 46.

Rasmus Hansen, op.cit. 1 (Odense 1882), s. 85-91.

Også: Claus Bjørn, *Bondeuro på Fyn . . .*, s. 85.

Samme, *The Peasantry and Agrarian Reform . . .*, s. 136.

Samme, *Den jyske proprietærfejde . . .*, s. 19-20, 48.

134. Bjarne Hodne, *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi* (Oslo 1973), s. 27, 198.

135. Rasmus Hansen, op.cit. 2, s. 37, 38, 39, 45, 46, 141.

136. Samme, op.cit. 1, s. 92, note.

Også: Evald Tang Kristensen, op.cit. 2, s. 114 ff. samt *Tillæg 2*, s. 47 ff.

Samme, *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde. Udelukkende efter utrykte Kilder 4:1* (Århus 1896), s. 44.

kort proces og slår ham simpelthen ihjel.¹³⁷

En gennemgribende nyregistrering af folkemindesamleren Evald Tang Kristensens samlinger – hvorfra størsteparten af de ovenstående eksempler fra den danske bondes holdninger og forestillinger under den enevældige tid er hentet – pågår i disse år ved Dansk Folkemindesamling. Det ville utvivlsomt være frugtbart at holde sig ajour med denne registrering. Lad mig give et yderligere eksempel på, hvorfor. I samlingerne meldes om et 'oprør' på godset Frisholt ved Viborg i 1734.¹³⁸ Og her er der bestemt ikke tale om hverken fiktion eller virkelighedsflugt. I den bevarede tingbog fra Frisholt birk kan dette oprør følges i detaljer: Ved hoveriarbejdet den 30. juni 1734 blev bønderne af herskabet pålagt at gå med learne, 8 mand i tre rækker, på tværs af det stykke, som skal høstes. Fløjmanden får mandat til at 'pante' de andre, hvis de ikke arbejder ordentligt. Denne organisering strider mod gammel sædvane (en ekstra udbytning?).¹³⁹ Folkene nægter, slår kreds om ladefogden og herremandens søn med hævdede leer. Disse flygter til hovedgården. Bønderne jager dem – 'Swingede deres høleer over deres hoveder, Raabte og Alarmede'. Ved truslen om arrestation af bøndernes talsmand, står de solidariske. De vil alle arresteres. Udfaldet bliver imidlertid repression ad rettens vej. 6 bønder kommer under anklage, og resultatet bliver en dom til miste af fæstegården for to bønders vedkommende og til pengebøde for de øvrige.¹⁴⁰

Tang Kristensens samlinger synes noget af en genvej til bondeoprørens historie. Disse oprør synes at have holdt sig længe i den folkelige bevidsthed. Og de såkaldte 'historiske sagnoptegnelser' fra slutningen af forrige århundrede kan måske på én gang tjene som nøgle til og som selvstændigt alternativ til det ellers uoverskuelige sisyfosarbejde med at gennemløbe tingbøger og godsarkiver fra datiden.

Ideelt set kunne både bondeoprørens historie og historien om by-urolighederne skrives sammen til én beretning om udbytning og overgreb og om den førindustrielle, folkelige protest herpå i det 18. og 19. århundrede. Bondeoprørene kunne knytte an til 'de folkelige bevægelser' i 1830'erne og 1840'erne.¹⁴¹ By-urolighederne til fagbevægelsens og strejkerens historie.

Man kunne spørge sig selv: Hvorfor beskæftige sig med folkelige protestaktioner, som fandt sted for ét hundrede eller sågar to hundrede år siden? Er det ikke en meget, meget støvet niche i Danmarkshistorien, som det er spild af kræfter at støve af? Men måske er den folkelige protest; dens mål og dens midler; hvor den kom fra, og hvor den skal hen, alligevel en problematik med både aktualitet og politisk dynamit. Det sidste kan man i det mindste forvise sig om ved f.eks. at gennembladre Folketingstidende for 1976–77, da debatten bølgede om en nutidig folkelig protestform, 'de fysiske blokader'.¹⁴²

137. Samme, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* . . . 2, s. 50–51 samt hele afsnit 6 'Selvtægt af hovbonden', s. 59–70.

138. Dansk Folkemindesamling 1929–114, dagbøger fra bønder m.m., om et Oprør paa Friisholt i Aaret 1734. Meddelt efter Thingbøger ved J. Christensen (i falmet glanspapiromslag).

139. Jfr. Evald Tang Kristensen, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* . . . 2, s. 11.

140. Landsarkivet for Nørrejylland, Frisholt birk, tingbog (justitsprotokol) 1721–1735, fol. 149v–154r.

141. F.eks. Claus Bjørn, De folkelige bevægelser i Danmark, *Fortid og Nutid* 26 (1975–76).

142. *Folketingstidende* 128, forhandlingerne i folketingsåret 1976–77, 2. samling 3, sp. 4284–4373.

Ung historiker i 30'erne

Af Harald Jørgensen

På redaktionens opfordring har dr. Harald Jørgensen givet følgende beretning om sine første skridt på den videnskabelige bane og om sit medarbejderskab ved Institut for historie og samfundskøkonomi, da det endnu var en ganske ung institution.

I juni 1925 tog jeg studentereksamen fra Viborg katedralskole. Det havde i sin tid været under overvejelse i familiekredsen, om jeg overhovedet skulle være student. Min fader mente, at mine evner mere pegede i retning af en praktisk uddannelse, fx. ved handelen, end en universitetsuddannelse. Det endte dog med, at jeg kom i gymnasiet og tog nysproglig eksamen. Med eksamensbeviset i lommen var det givet, at jeg skulle fortsætte ved universitetet. På daværende tidspunkt eksisterede kun universitetet i København. Men hvilket fag skulle jeg vælge? Endnu i sommeren 1925 stod jeg usikker overfor min fremtidige løbebane. Jeg tænkte meget stærkt på at søge optagelse ved det teologiske fakultet. Den kristelige gymnasiastbevægelse havde gjort sig stærkt gældende i Viborg katedralskole, og under indtryk heraf stod en fremtidig gerning indenfor den danske folkekirke som et tiltrækkende fremtidsmål. Jeg havde imidlertid også tidligt vist interesse for faget historie. Det var jo en slægtsarv. I slutningen af august 1925 forlod jeg det fjerne Viborg for at påbegynde mine studier ved universitetet.

Faget historie administreredes på det tidspunkt af professorerne Aage Friis, Erik Arup og Knud Fabricius. De var kun navne for mig, og jeg havde aldrig læst noget af, hvad de havde skrevet. Andre dalevende historikere kendte jeg også kun af navn. Med hvilken litterær historisk ballast mødte jeg egentlig frem til et historisk studium? I min gymnasietid havde jeg med megen glæde studeret Holger Begtrup's to-bindes værk om Danmarks historie i det 19. århundrede, og jeg havde ligeledes meget tidligt anskaffet mig Johan Ottosens Nordens historie. Så havde jeg na-

turligvis også dyrket A. D. Jørgensen, men ingenlunde læst hele hans omfattende produktion. En gammel interesse hos mig var Sønderjydernes kamp under fremmedherredømmet. Med hensyn til dette emne havde jeg læst alt, hvad jeg kunne skaffe frem af litteratur. Det var navnlig det 19. århundredes historie, der havde tiltrukket mig, og også den helt moderne historie beskæftigede mig i min tidligste ungdom.

Det var derfor ganske naturligt, at det først og fremmest var de forelæsninger og øvelser, som Aage Friis annoncerede i det årlige lektionskatalog, som jeg meldte mig til. Navnlig hans forelæsninger havde jeg stor fornøjelse af. Hans organ virkede ikke ligefrem charmerende, han talte ret staccato og lidt snerrende, men hans behandling af de historiske begivenheder og hans personkarakteristikker var velformede og klare. På en ung studerende kunne han ved første møde virke lidt afskrækkende. Han var både ilter og noget despotisk, men lærte man ham nærmere at kende, blev man hurtigt klar over, at der bag hans til tider stødende optræden bankede et varmt hjerte. Han interesserede sig for mennesker, og kom de i vanskeligheder, sparede han aldrig sig selv. Han kunne være uhyre hjælpsom, og han sled om fornødent mange trapper for at komme både elever og andre til undsætning, hvis vanskeligheder havde tårnet sig op på deres vej. Havde man éngang vundet hans bevågenhed, kunne man stole på hans stand. Trofasthed og loyalitet var hans særkende, men man kunne også blive kraftigt skældt ud af ham, hvis man havde optrådt på en måde, han misbilligede.

De to andre professorer kom jeg hverken

fagligt eller menneskeligt på nærmere hold. Det gælder navnlig Knud Fabricius, hvis person og undervisning i mine øjne savnede virkelig profil. Hverken hans optræden eller undervisning virkede inspirerende. Anderledes forholdt det sig med Erik Arup, der i 1925 havde offentliggjort 1. bind af sin Danmarks-historie, hvis fremkomst fremkaldte vældige dønninger. Selv en student, hvis faglige forudsætninger for videnskabeligt at vurdere hans nye og dristige synspunkter var såre beskedne, gennemlæste værket med usvækket interesse og forblev ikke upåvirket af det historiens vingesus, der karakteriserede det. Med store forventninger, der fuldt ud blev opfyldt, deltog man senere i Arups kildekritiske øvelser og forelæsninger over den udenlandske middelalderlige historie. Arup var en fængslende forelæser og en inspirerende eksaminator, men de emner, han behandlede, lå mig som regel temmelig fjernt, og på et specielt område, hvor jeg i al beskedenhed mener at være mere på hjemmebane (jeg tænker på hans fortolkning af de berømte Davidske betretninger fra 1863), synes jeg nok, at han har kappet al jordforbindelse og formuleret teorier, der har meget lidt med livets realiteter at gøre. I min studentertid kom jeg aldrig på nærmere hold af Erik Arup, og de erfaringer, jeg på et senere stadium, skulle gøre, var ikke særligt lystelige. Under de samtaler, jeg havde med ham i anledning af min indleverede afhandling til bedømmelse for den filosofiske doktorgrad, fik jeg en ubehagelig fornemmelse af, at han under den personlige samtale sagde eet, men gjorde noget andet, når jeg vel var ude af døren.

I foråret 1927, da mit eksrusår var ved at gå til ende, blev jeg kaldt ud til professor Aage Friis, som modtog mig i det store, hyggelige arbejdsværelse på 1. sal i villaen Sol-sortvej 62 på Frederiksberg. Til stede ved sammenkomsten var også hans uadskillelige følgesvend, den sorte pudelhund, der lød navnet Timm. Jeg blev underrettet om, at dr. P. Munch havde taget initiativet til oprettelsen af et institut for historie og samfundsøkonomi, og at dette institut bl.a. havde fået overdraget at tilvejebringe et historisk værk om de danske provinsialstænder i anledning

af det forestående 100-års-jubilæum i 1931. Friis spurgte nu, om jeg kunne tænke mig at medvirke som studentermedhjælper ved dette værk, som skulle skrives af Povl Engelstoft og Hans Jensen i fællesskab. Jeg fik ligeledes at vide, at jeg ville blive aflønnet med 2 kr. i timen. Da jeg hidtil fra tid til anden havde besørget lektiehjælp for en timebetaling af 0.75 til 1 kr. forekom den tilbudte betaling mig nærmest fyrstelig. Når Friis havde tænkt på mig i forbindelse med dette hverv, hang det nok sammen med, at jeg netop havde valgt Danmarkshistorie i perioden 1830–48 som specialestudium. Jeg var overstrømmende glad ved dette tilbud og accepterede på stedet. Friis bad mig herefter om at kontakte de personer, som skulle forestå arbejdet.

Jeg havde hidtil ikke haft nogen kontakt med hverken Povl Engelstoft eller Hans Jensen, og de har heller ikke kendt min ringhed. Mødet med dem fandt sted 19/4 1927 i Instituttets lokaler i barakbygningerne bag det kgl. bibliotek. De var en smule reserverede, hvad jeg ikke kan fortænke dem i, da de overhovedet ikke var blevet spurgt om min ansættelse. Povl Engelstoft, der på det tidspunkt var 51 år, havde i 1922 sammen med F. Nørgaard udgivet bogen »Hovedtræk af Verdenshistorien fra 1866 til Vore Dage«, en bog som de historiestuderende i høj grad havde brug for, og sammen med Sv. Dahl stod han fra 1920 som redaktør af »Dansk Biografisk Haandleksikon«, et værk som jeg meget tidligt anskaffede mig, og som jeg indtil denne dag ofte benytter. Hans Jensen, der dengang var 37 år, kendte jeg intet til, og jeg tror ikke, at jeg på det tidspunkt havde læst noget af det, han havde produceret. Han forærede mig senere sin bog om Lars Bjørnbak fra 1919 og det populærvidenskabelige værk om Napoleon den Store, som han på det tidspunkt var i gang med at skrive. Når disse to historikere var blevet udpeget til at udgøre grundstammen i det nye instituts historiske afdeling, hænger det formodentlig sammen med, at de begge havde vist interesse for de emner, det var hensigten, at Instituttet skulle gå i gang med, og desuden var begge ledige på torvet, forstået på den måde, at de ikke havde fast tilknytning til nogen institution, og at de i

udpræget grad havde baseret deres tilværelse på en fri og uafhængig skribentvirksomhed.

Nogle dage efter min visit hos de to herrer modtog jeg endelig besked om min ansættelse, og man havde ligeledes fundet ud af, hvilken opgave, jeg først og fremmest skulle beskæftige mig med.

Over forhandlingerne i stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg var der blevet ført håndskrevne mødeprotokoller og desuden udgivet en trykt stændertidende. Da der ikke fandtes anvendelige registre, hverken sagregister eller talerfortegnelse, blev min opgave at udarbejde fuldstændige talerfortegnelser og sagregistre, dels på basis af de originale håndskrevne protokoller dels på grundlag af de eksisterende tidender. Arbejdet påbegyndtes på rigsarkivets læsesal 29/4 1927, og i de følgende måneder var jeg en omtrent daglig gæst i rigsarkivet.

I min studentertid (1925–30) skrev jeg udførlige dagbøger, og jeg hører desuden til den besynderlige gruppe af mennesker, der fra min tidligste ungdom har ført detaljerede regnskabsprotokoller. Det sidste er jeg fortsat med indtil idag, medens dagbogsskriveriet forlængst er ophørt, bortset fra spredte rejse-dagbøger. Takket være dette materiale er jeg istand til i enkeltheder at følge mit institutarbejde.

Jeg tog først fat på sagregisteret, og arbejdet var afsluttet i slutningen af september 1927. Umiddelbart derefter gik jeg i gang med personregistre, og jeg kan se af min dagbog, at jeg glædede mig til at arbejde med disse, idet det bl.a. kunne bidrage til at kaste lys over det spørgsmål, i hvor vid udstrækning repræsentanterne for bondestanden gjorde sig gældende i stændersalen. Samtidig med at jeg arbejdede med registre, var jeg i fuld gang med mit specialestudium, og der er ingen tvivl om, at det nød godt af registerarbejdet. Af og til blev jeg tilset af Hans Jensen, som nu havde fået overdraget arbejdet med stænderhistorien som sit særlige arbejde, medens Povl Engelstoft koncentrerede sig om Institutets socialpolitiske undersøgelser i samarbejde med Hans Jensen. Der var ikke tale om nogen nærmere kontrol fra hans side. Han overlod faktisk mig selv at finde ud af eventu-

elle problemer, men disse var heller ikke komplicerede. Ved nytårstid 1928 konstaterede jeg, at registerarbejdet havde »forskaffet mig mange glade timer, at jeg havde fået en virkelig gerning at udføre og fået lejlighed til at prøve mine registrerings- og systematiseringstilbøjeligheder«. Der er ingen tvivl om, at jeg allerede på det tidspunkt følte mig meget tiltrukket af konkrete og veldefinerede opgaver, som skulle løses og kunne udføres indenfor en overskuelig tid. 20/5 1928 kunne jeg med tilfredshed konstatere, at mit første større »videnskabelige arbejde« var fuldendt.

Registeret over stænderforhandlingerne 1835–48 var i første række tænkt som et arbejdsredskab for Hans Jensen. Det er håndskrevet, og kartotek kortene er opstillet i store, sorte kasser. Instituttet overdrog senere rigsarkivet registeret, og det findes stadig opstillet i umiddelbar nærhed af læsesalen og kan benyttes af alle. Sagregisteret omfatter to kartotek kasser, medens personregistre eller rettere talerfortegnelserne omfatter flere. De blå navnekort angiver navn og valgsted samt oplysning om, i hvilke sessioner den pågældende mødte. For de første sessioner udarbejdedes desuden en liste over fravær, men det blev atter opgivet som overflødigt. Alle taler og ytringer, hvor korte de end er, er medtaget, medens meddelelser fra præsident og kgl. commissarius og indkomne betænkninger, om fastsættelse af dagsorden m.m. er udeladt. For sessionerne 1835–36 og 1838 findes udelukkende henvisning til de håndskrevne protokoller, fra 1840 kun til den trykte Tidende.

Af min regnskabsbog fremgår det, at arbejdet med færdiggørelsen af registeret blev forceret frem i månederne marts til maj 1928. Efter planen skulle jeg skrive min store specialeopgave (3-ugers opgaven) i juni 1928, og derefter skulle jeg på en længere udenlandsrejse (besøg på en international sommerskole i Genève og overværelse af folkeforbundets årlige delegeretmøde), der medførte, at jeg var borte fra landet i perioden juni–september 1928. På vejen til Genève besøgte jeg det preussiske statsarkiv i Kiel for at orientere mig om, hvad der her opbevaredes af materiale til belysning af stænderperioden, og jeg erindrers endnu, med hvilken betagelse jeg

bladede frem til referatet af Peter Hiort Lorenzens tale i den slesvigske stændersal i 1842 og så, hvorledes referatet var overstreget. Under mit besøg i Kiel havde jeg desuden lejlighed til at hilse på professor Otto Brandt og til at aflægge besøg hos den ældre slesvig-holstenske historiker Hedemann Heespen på hans historiske ejendom Deutsch-Nienhof. Det var naturligtvis Friis, der havde skaffet mig introduktioner til disse to i datiden velkendte historikere.

Den prompte besørgelse af registerarbejdet havde i hvert fald hos Hans Jensen bortvejret enhver tvivl om min egnethed som praktisk håndlanger ved det forestående stænderværk, og allerede i marts 1928 kom det under overvejelse, hvorledes jeg fremover kunne bevares for opgaven. De nærmere forhandlinger herom kender jeg ikke, men kun resultatet. Jeg skulle fortsat være knyttet til stænderværket, og under en forhandling med Hans Jensen, der fandt sted 20/5 1928, blev vi enige om, at mit fremtidige arbejde skulle bestå i udarbejdelse af en registratur over de aktstykker i rigsarkivets samlinger, der kunne belyse stænderlovenes tilblivelse. Allerede dagen efter tog jeg fat på denne nye opgave, og min dagbog oplyser, at jeg den dag fandt et meget interessant brev fra grev Holstein-Holsteinborg til kancellipræsident Stemmann. I det hele taget løber min dagbog over med mange glædesytringer i anledning af det nye og spændende arbejde, som jeg nu skulle begynde på, og som ville være en udmærket skoling i praktisk arbejde med originalt arkivmateriale. At jeg også af og til betroede dagbogen, at en fremtidig arkivgerning ikke lå mig fjernt, skal ikke lades uomtalt. 19/2 1928 talte jeg med rigsarkivar Laursen herom, men han rådede mig imidlertid til, efter overstået eksamen, at rejse nogle år og først derefter søge ind ved arkivet »Om ca. 6 år ville der være gode muligheder«. Denne profeti skulle om trent gå i opfyldelse på dato.

Efter hjemkomsten fra den lange udenlandsrejse genoptoges arbejdet for Hans Jensen omkring 1. okt. 1928, samtidig med, at jeg fortsatte mit specialestudium med det formål at kunne besvare en 4 timers skriftlig opgave over bundet emne og uden anvendelse af

hjælpemidler. Den afvikledes i december 1928. Mit nye arbejde var betydeligt mere spændende end registerarbejdet. Jeg fik nu lejlighed til selvstændigt at arbejde med de to kancelliarkiver, og på et vist tidspunkt tog jeg ligeledes fat på det udenrigspolitiske departements arkivalier. Det udviklede sig nu således, at jeg ikke blot fremledte de fornødne arkivalier, men jeg blev også anmodet om at foretage uddrag af disse til brug for værket. Det siger sig selv, at dette arbejde både opøvede mine færdigheder i praktisk at arbejde med arkivalier, og også gav nyttig viden om både begivenheder og personer. Der anvendtes megen tid herpå i tiden frem mod sommerferien 1929. Under arbejdet opstod lidt efter lidt den tanke, at de mange spredte arkivalier til belysning af stænderforfatningens tilblivelse burde udgives i en speciel publikation, en idé som jeg naturligvis følte mig meget tiltrukket af. Arbejdet hermed fuldførtes først efter 1930 (se Danske Magazin 7. rk. II, 1936 s. 1–166). I det hele taget arbejdede jeg med stor lyst og iver i disse måneder, og mine dagbogsnotater giver ofte udtryk herfor. På et vist tidspunkt foreslog jeg Hans Jensen, at vi skulle inddrage udenlandsk diplomatisk materiale i vore undersøgelser. Jeg gjorde opmærksom på, at man sikkert i såvel den preussiske som den østrigske gesandts indberetninger til henholdsvis Berlin og Wien kunne finde værdifulde oplysninger. I første omgang var Hans Jensen noget skeptisk, senere gav han tilslutning, og i foråret 1929 var jeg endnu engang i Kiel for at arbejde i det preussiske statsarkiv og i Berlin, hvor jeg en ugestid var beskæftiget i det preussiske gehejmearkiv i nybygningen i Berlin-Dahlem. Det var jo spændende for en ung historiestuderende at drive arkivstudier i fremmede arkiver. Til Wien nåede jeg ikke. Her nøjedes vi med at korrespondere. Den gamle arkivbygning i Karlsstrasse i Kiel blev totalt ødelagt under den sidste krigs luftbombardementer, og også det pompøse arkivhus i Dahlem blev hårdt medtaget. Det er dog nu genopbygget. Da jeg for et par år siden havde lejlighed til igen at aflægge et besøg i huset, dukkede erindringerne fra den pompøse, søjleomkransede vindeltrappe påny op.

Selv om Hans Jensen stadig overlod mig til mig selv og nøjedes med at modtage mine ekscerpter, konfererede vi ofte indbyrdes. I en vis periode kom jeg hver onsdag aften i hans privatbolig. Han havde lejet et par værelser hos forfatterinden Marie Bregendahl, der boede i Statsebedsmændenes Enkebolig på Amager Boulevard. Jeg aflagde rapport om mine fund, og da det tidspunkt nærmede sig, hvor udarbejdelsen af manuskript skulle begynde, forelæste Hans Jensen, hvad han havde skrevet, og vi diskuterede det. Det var dog først og fremmest ham, der førte ordet.

Endnu i første halvår 1929 og frem til sommerferien var jeg i ikke ringe udstrækning beskæftiget med at fremdrage stof til stænderhistorien, men da efteråret indtraf, måtte jeg foretage en drastisk nedskæring af mit timetal, og fra 1. marts 1930 måtte jeg helt holde op. Det var embedseksamen, som nu forestod. Efter datidens studieordning, der omfattede et hoved- og et bifag, skulle såvel skriftlig som mundtlig prøve i begge fag aflægges indenfor en periode af ca. 6 uger. Der eksisterede ingen forprøve i nogle af fagene, og i hovedfaget historie kunne man forvente opgaver i den samlede Verdens- og Nordens historie fra tidernes morgen og indtil ca. 1914 foruden en prøve i samfundsøkonomi. I bifaget dansk eksamineredes i samtlige sproglige og litterære discipliner. Dette krævede mindst 9 måneders koncentreret eksamenslæsning og udenadslæren og en fornuftig planlægning under hele denne ørkenvandring. Jeg læste til eksamen sammen med en gammel skolekammerat, der havde de samme fag, nemlig senere lektor Eilif Bøgebjerg, og vi opnåede begge et pænt eksamensresultat. Jeg er overbevist om, at skulle vi to måneder senere påny have besvaret de spørgsmål, som den overståede eksamen havde budt på, havde vi ikke kunnet klare dem. Den sammenstuede lærdom sivede hurtigt ud.

Fra juni 1930 kunne jeg smykke mig med titlen cand.mag. Studietiden havde været nøjagtig 5 år, hvilket var i smuk overensstemmelse med den officielle studieplan, som dog kun opfyldtes af et mindretal. Det brændende spørgsmål for alle unge kandidater af årgang 1930 og følgende år var beskæftigelsespro-

blemet. De faste stillinger groede ikke på træerne, og adskillige måtte døje arbejdsløshed i kortere eller længere perioder, afbrudt af tilfældigt og ofte dårligt betalt arbejde.

Jeg var mere heldig end så mange andre. Jeg havde boet hjemme i min studietid og havde fået kost og logi gratis, medens jeg siden januar 1928 havde kunnet betale alle studieudgifter, bøger m.m. af egne midler. Jeg kunne således starte uden studiegæld. Jeg havde endvidere en arbejdsgiver, som ønskede at benytte min arbejdskraft. Jeg tænker her i første række på Hans Jensen, der meget gerne så, at jeg genoptog arbejdet ved stænderhistorien. Fra 1. sept. 1930 knyttedes jeg påny til Institutet med et fast vederlag af 200 kr. månedlig. Det var nok til at løse mine økonomiske problemer, selv om jeg ikke længere boede hjemme. Jeg lejede et værelse i et studenterpensionat i Rørholmegade og betalte for fuld pension 110 kr. om måneden. Jeg var ganske vist forlovet, men tænkte foreløbig ikke på giftermål. Skat var intet problem, og udgifterne til cycle og sygekasse var til at overse.

Jeg tror nok, at jeg endnu i efteråret 1930 bistod Hans Jensen med løsning af begrænsede opgaver i forbindelse med stænderhistorien, men meget hurtigt hørte det op. Set fra mit synspunkt måtte det være afgørende at komme igang med egne opgaver, og jeg var ikke mere interesseret i at optræde som stik-i-rend-dreng for andre. Hans Jensen havde nu i nogle år i fuld udstrækning udnyttet min arbejdskraft og mine specielle evner. Det skal ikke bebrejdes ham, og jeg skal gerne vedstå, at han ofte tilkendegav sin anerkendelse heraf og af og til endog gik så vidt som at udtale, at havde han ikke haft mig, var stænderværket aldrig blevet skrevet. Jeg havde også haft stort udbytte af arbejdet, både fagligt og økonomisk. Det havde finansieret min store udenlandsrejse i 1928, og jeg havde i vid udstrækning haft lejlighed til at arbejde med arkivalier og andet primært historisk kildemateriale. Jeg havde ligeledes på nært hold kunnet følge, hvorledes en større historisk undersøgelse blev tilrettelagt. Medens samarbejdet mellem den ældre og den ganske unge og uerfarne student til at begynde med forløb

uden gnidninger, kan det ikke nægtes, at der efterhånden opstod irritationer og en vis kølighed hos begge parter. Jeg blev nok efterhånden mere selvbevidst og selvhævdende. Jeg sagde ham imod og kritiserede, hvilket ikke faldt i god jord. Hertil kom, at hans arbejds metode eller mangel på sådan efterhånden irriterede mig grænseløst. Det havde sine gode grunde, at han helt havde overladt mig alle originale arkivstudier. Det var med en vis rædsel, at arkivpersonalet udleverede en pakke arkivalier til ham. Den så ikke godt ud, når han leverede den tilbage, og man kunne aldrig være sikker på, at den indre orden var opretholdt. Hans manuskriptbunker befandt sig aldrig i orden, og hans håndskrift var meget besværlig at arbejde med. Ofte måtte undersøgelsesarbejdet gøres om, enten fordi en bestemt oplysning var forsvundet for ham, eller også fordi han havde fået en ny idé. Han arbejdede som regel på den måde, at han lod øjnene løbe ned ad siderne. Derefter standse de han ved en eller anden sætning, som satte hans livlige tankeflugt i bevægelse. Inspireret heraf konstruerede han en eller anden teori eller et synspunkt. Ved nærmere eftertanke, eller når han havde glemt sine oprindelige associationer, kunne han blive i tvivl, og så gik jagten påny efter det pågældende aktstykke eller udtalelse. En systematisk og grundig gennemgang af benyttede aktstykker og en herpå grundet opfattelse lå ikke for ham, og en nødvendig kildedokumentation overlod han helt til sin sekretær. For et ordensmenneske og en mere systematisk natur blev det efterhånden noget af en prøvelse at arbejde sammen med ham. Også Povl Engelstoft har i sin elskværdige nekrolog i *Historisk Tidsskrift* omtalt Hans Jensens idérigdom. Han skriver bl.a.: I tanke skarp og indtrængende, som forsker, tilbøjelig til at stole på sit instinkt og sine ofte blændende ideer. Og han tilføjer: I samtaler kom hans sprudlende tankefyldte til udtryk. Denne karakteristik kan jeg godkende.

Men der var andet og mere, der vanskeliggjorde et nærmere samarbejde med ham. Når Engelstoft i samme nekrolog slutter med at karakterisere Hans Jensen som den fredlø-

se og hjemløse vandrer, kan en fjern eftertid nok stille det spørgsmål, hvad han egentlig mente med det. En af dem, der gennem nogle år havde nært samarbejde med ham, kan måske nu tillade sig at løfte sløret en smule for personen Hans Jensen. Hvis jeg ikke fra anden side vidste det, ville jeg aldrig have forestillet mig, at han var rundet af en ren sjællandsk bondeslægt. Der var noget nervøst flagrende over ham såvel i optræden som i samtale. Han kunne føre lange enetaler med sig selv, og han plagede sine bekendte på læsesalen på det kgl. bibliotek og på rigsarkivet med sin uendelige snak. Man kunne også se ham sidde på sin arbejdsplads spillende bold med blækhuslåget, samtidig med at han mumlede frem for sig. Af og til røg låget på gulvet, men det anfægtede ham ikke. Kort og godt: han virkede højest besynderlig på sine omgivelser og slet ikke som folk er flest. Det fik nu være, hvad det være vil. Vi kan ikke alle være ens. Jeg mener ikke, at jeg foretager nogen falsk tilbageslutning, når jeg siger, at han på mig virkede både unaturlig og degenereret.

Hvad jeg ligeledes fandt ubehageligt var hans stærke tilbøjelighed til at sladre om både den ene og den anden, og denne sladder var ingenlunde venlig. At medarbejderne også fik deres bekomst kan bedst dokumenteres ved følgende uddrag af brev fra professor Friis til mig, dat. 29/8 1932.

Hans Jensen søgte en ny medarbejder ved stænderværket og havde i den anledning en samtale med Friis. Under samtalen havde Hans Jensen efter Friis' referat uden foranledning fra hans side meget kategorisk udtalt, i hvilken grad hans unge medarbejdere ved Institutet havde været glade over arbejdet med ham. »Jeg sagde ham derfor, at dette måtte bero paa en misforståelse og dårlig psykologisk opfattelse fra hans side. Alle de unge medarbejdere – og på hans spørgsmål om hvem det var, nævnede jeg særlig Dem og [Georg] Nørregaard, havde overfor mig givet udtryk for, at de trods det udbytte de iøvrigt havde haft af arbejdet, ikke havde været så glade ved samarbejdet med ham, at det havde vakt noget ønske om fortsættelse, tvært imod.

Som årsagen nævnede jeg, dels den i adskillige henseender meget uordentlige arbejdsmetode, som voldte medarbejderne urimeligt stort bryderi, dels visse former i Hans Jensens måde at behandle og omtale sine medarbejdere på, der ikke virkede tiltalende på disse. Jeg spurgte i denne henseende direkte H.J.: »Snakker De ikke for meget om Deres medarbejdere, til dem og om dem på en måde, der ikke altid er lige taktfuld eller behagelig?« Iøvrigt sagde jeg naturligvis H.J. både, at jeg ikke i enkeltheder havde kendskab til de forhold, der foranledigede denne stemning hos medarbejderne, hvis eksistens imidlertid var en kendsgerning, som jeg som medlem af Instituttets bestyrelse, måtte tage hensyn til, og at der ikke var kommet nogen klage til mig, som jeg skulle reagere på overfor ham, men at jeg kun fandt det nødvendigt, at gøre ham opmærksom på forholdet. H.J. lod til at være fuldstændig overrasket over, at alt ikke var idel tilfredshed og sympati og ville øjensynlig ved lejlighed nærmere tale med Dem og Nørregaard herom. Jeg anbefalede ham ikke at gøre noget nummer ud af dette, men lægge sig min udtalelse på hjerte. Et senere brev fra ham synes at tyde på, at han vil gøre dette.

Det korte af det lange var imidlertid, at jeg allerede fra efteråret 1930 var fast besluttet på at afvikle mit samarbejde med Hans Jensen med hensyn til stænderværket. I foråret 1931 udkom 1. bind af hans store værk. I et forord takkede han de mange medarbejdere, og her i første række mig, for vore bidrag til arbejdets afslutning. Det kan idag virke besynderligt, at redaktøren for Historisk Tidsskrift, dr. Ellen Jørgensen anmodede professor Steenstrup om at anmelde værket i tidsskriftet. Man skulle ellers synes, at der måtte være andre, der var mere kaldede, men de har måske undslået sig. Anmeldelsen var velvillig, og i indledningen gjorde Steenstrup opmærksom på, at mange havde været virksomme ved bogens tilblivelse, men forfatterskabet havde udelukkende været betroet Hans Jensen. »Det må da også erkendes«, fortsatte Steenstrup, »at bogen har præget af enhed; det er fra først til sidst denne forfatters opfattelse og dom, hans stil og sprog, som gør sig gældende«.

Helt anderledes negativ var den dom, som

dr. Albert Olsen fældede i en kronik, formodentlig offentliggjort i Social-Demokraten. Forfatteren fremhævede det fortrinlige materiale, som de stofsamlende medarbejdere havde tilvejebragt. Der var et særligt hib til Ejnar Vaaben, »de danske nationalsocialisters aandelige fører«, men anmelderen indrømmede dog, at denne antiparlamentariske medarbejder ikke havde sat sig synlige spor i værket om vor første parlamentariske historie. Om selve bogen udtalte han, at det var »et yderst ringe arbejde, skrevet på grundlag af en ganske udmærket stofsamling«, og der konkluderedes, at det for dansk historisk forskning ville være en stor fordel, »om man i fremtiden lod unge historikere få de til selvstændige opgaver fornødne midler, i stedet for at ofre store summer på et industrielt »videnskabeligt« system, der som nu i Hans Jensens værk har vist sig at sætte så ringe frugter. Og under alle omstændigheder vilde det være det eneste rigtige for den resterende del af værket om stænderne at gøre cand.mag. Harald Jørgensen til hoved- eller medredaktør«. Hvad Albert Olsen ikke kunne vide var, at den af ham foreslåede hoved- eller medredaktør på det tidspunkt kun havde een tanke, nemlig at slippe bort fra stænderværket.

Med udsendelsen af 1. bind af stænderværket ophørte i realiteten mit samarbejde med Hans Jensen. Jeg havde så godt som intet at gøre med stofindsamlingen til bind 2, der udsendtes i 1934. Hertil benyttedes andre, først og fremmest cand.mag. Verner Laustsen. Den opmærksomme læser af bind 2 vil også kunne konstatere, at fremstillingen så godt som udelukkende bygger på trykt materiale. Der kan fremføres plausible grunde herfor, men en medvirkende årsag var nok den, at forfatteren havde mistet sin tidligere så ihærdige »arkivalske« medarbejder. Selv om vore veje skiltes, mødtes vi dog af og til. Jeg havde nok forladt Hans Jensen, men ikke Institutet, hvilket vil fremgå af det følgende.

Endnu en episode med Hans Jensen, vil jeg kort omtale. I oktober–november 1936 afholdtes en konkurrence om det ledige professorat ved Københavns universitet i forbindelse med Aage Friis' afgang. Jeg var på det tidspunkt tilknyttet Politikens redaktion, og

det faldt i min lod at dække denne begivenhed for bladet. (Se Politiken 23/10, 24/10, 3/11, 4/11, 8/11 og 9/11 1936). Den mundtlige del af konkurrencen var et tilløbsstykke, og resultatet ventedes i spænding. Jeg skal ikke gå i enkeltheder om forløbet, selv om jeg nok kunne berette et og andet af interesse. Hans Jensen deltog i denne konkurrence sammen med bl.a. professor Albert Olsen og dr. Vilh. la Cour. Afgørelsen faldt en tidlig søndag morgen, og af dommerkomitéens 7 medlemmer stemte 4 for Albert Olsen og 3 på Vilh. la Cour. Albert Olsen udnævntes herefter pr. 1. dec. 1936 til professor i historie i København. Søndag aften telefonerede Hans Jensen til mig. Han var meget ophidset, og jeg erindrer tydeligt, at hans første ord til mig var følgende: »Må jeg takke Dem for Deres bidrag til, at jeg ikke blev professor«. Hermed punktum for min beretning om samarbejdet med Hans Jensen, og jeg skal herefter gå over til en redegørelse for den anden store opgave, hvis udførelse blev betroet mig af Instituttets bestyrelse.

Som omtalt foran var jeg i sommeren 1930 blevet cand.mag. Mine fremtidsudsigter var alt andet end sikre, men jeg havde megen lyst til at aflægge en videnskabelig duelighedsprøve. Skulle jeg gøre mig håb om en fremtidig stilling ved det offentlige arkivvæsen, var det nødvendigt at kunne dokumentere videnskabelige evner. Spørgsmålet var blot: hvilket emne skulle jeg kaste mig over.

På baggrund af, hvad der senere er hændt mig, er det interessant at konstatere, at jeg i denne periode syslede med forskellige undersøgelser af den danske lokaladministrations historie. Jeg begyndte at samle stof til en beskrivelse af amtmandens stilling indenfor lokaladministrationen, og jeg kastede mig ligeledes over forhistorien til kommunallovne af 1841. Også visse emner indenfor centraladministrationen beskæftigede mig, og under studier i rigsarkivet faldt jeg over nogle interessante betænkninger, der belyste finansforvaltningens reorganisation i 1816. Her stødte jeg på ny på navnet J. S. Møsting, og i løbet af meget kort tid havde jeg skrevet en lille artikel, som jeg indsendte til Historisk Tidsskrift og fik trykt i 1931 (Hist. Tidsskrift 10. rk. I,

1931, s. 191–209). I den anledning fik jeg et venligt brev fra Albert Olsen, som komplimenterede mig for min behandling af emnet og samtidig udtrykte sit mishag med, at artiklen var kommet i Historisk Tidsskrift. Som bekendt var hverken han eller Erik Arup gode venner med den kreds af historikere, som på det tidspunkt beherskede denne publikation.

Jeg havde i efteråret samtaler med Aage Friis om mine studieplaner, og han anbefalede mig at søge den Hielmstjerne-Rosencrone-ske stiftelse om en bevilling på 600 kr. til fortsatte administrationshistoriske studier. Under en af samtalerne lod jeg falde en bemærkning om, at jeg kunne have lyst til at prøve kræfter på en prisopgave, og i november 1930 udskrev universitetet en prisopgave lydende på en undersøgelse af J. S. Møstings betydning og virksomhed som statsmand efter 1813. Jeg gik øjeblikkelig igang med at løse denne opgave, og arbejdet hermed beslaglagde en væsentlig del af min arbejdskraft i året 1931. Besvarelsen belønnedes med universitetets guldmedalje i 1932. Med denne hædersbevisning fulgte som godtgørelse for anvendt tid en udbetaling på 500 kr.

Da dr. Munch i 1927 stiftede Institutet, ønskede han, at dets historiske afdeling skulle igangsætte en række studier over forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere i Danmark efter 1864, og det blev overladt Povl Engelseft og Hans Jensen at organisere dette arbejde. En række unge kandidater knyttedes til dette arbejde, og man tildelte den enkelte en begrænset opgave at løse. Også de to ledere gik aktivt ind i arbejdet og udarbejdede forskellige afhandlinger. Arbejdet organiseredes i form af en studiekreds, hvor de enkelte deltagere fremlagde deres resultater. I 1930 offentliggjorde Institutet en samling afhandlinger under titlen »Sociale Studier« og året efter fulgte en ny publikation »Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900«. Af de unge forskere skal jeg specielt nævne to navne, nemlig Henry Bruun (f. 1903) og Georg Nørregaard (f. 1904). De var begge blevet cand.mag. er i historie i 1928, og begge stod ledige på torvet. Når de nævnes, skyldes det også, at de i modsætning til de andre en år-

række var knyttet til Institutet og at de begge fik betroet en større selvstændig opgave. Bruun gik i gang med en undersøgelse af den ældre fagbevægelse, og i 1938 kunne han udgive den stofrige og solide bog, der fik titlen »Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900. I«. Det havde været hans hensigt at fortsætte arbejdet med et afsluttende 2. bind. Han havde et betydeligt materiale liggende til 2. bind, men da han ikke kunne få universitetet til at antage bind 1 som disputats, opgav han at fuldføre værket. Albert Olsen kunne hænge den første skalp i bæltet. Også Nørregaard fik overdraget en selvstændig forskningsopgave, der i 1943 udsendtes under titlen »Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857–99«, også et grundlæggende og stofrigt arbejde. Under indtryk af, hvorledes det var gået Henry Bruun og forfatteren af disse linier, afstod han fra forsøg på at få sit arbejde godkendt som disputats.

Da jeg havde fået eksamen i 1930, ønskede også jeg at få overdraget løsningen af en konkret opgave, og som Institutets arbejdsprogram nu engang var defineret, måtte det være en socialpolitisk opgave indenfor sidste halvdel af 1800-tallet. Hans Jensen og jeg talte derom, og på hans forslag indgav vi omkring nytår 1931 en udtalelse til bestyrelsen, hvori vi foreslog, at jeg skulle foretage en undersøgelse af det offentlige fattigvæsens stilling i nævnte periode. Forslaget blev godkendt, og fra 1. jan. 1931 blev jeg oprykket i de faste medarbejderes kreds med et månedligt vederlag på 250 kr.

De administrationshistoriske undersøgelser, som jeg havde påbegyndt umiddelbart efter min eksamen, blev nu lagt til side, og den tid, jeg havde til overs fra mit arbejde med besvarelsen af universitetets prisopgave, udnyttedes til indsamling af materiale om det offentlige fattigvæsen i Danmark. Det havde altid været mit ønske at komme på en længere udenlandsrejse, og både Aage Friis og rigsarkivar Laursen havde ved flere lejligheder kraftigt opfordret mig dertil. Det var derfor ikke vanskeligt at opnå orlov fra Institutet, og 1. marts 1932 drog jeg afsted til Paris for at påbegynde studier over den franske revolu-

tions historie. Jeg opholdt mig i Paris fra marts til juli og fortsatte derefter til Genève for at dyrke mine folkeforbundsinteresser. Jeg havde haft til hensigt at afslutte rejsen med et længere besøg i England, men kronekursens fald slog bunden ud af pengekasen, og jeg måtte vende næsen hjem i slutningen af oktober 1932.

Jeg genoptog nu for fuld kraft arbejdet med fattigvæsenet. I henhold til den mellem mig og Institutet indgåede kontrakt skulle manuskriptet foreligge 1. juli 1936. Da jeg i 1934 udnævntes til arkivar ved rigsarkivet, ændredes afleveringsfristen til 1. jan. 1938, og samtidig nedsattes mit månedlige vederlag fra 250 kr. til 150 kr. Der blev bestemt ikke givet noget ved dørene.

Den stillede opgave var kommet til mig udefra, men jeg blev hurtigt meget optaget af at løse den, og hvad der især virkede tiltrækkende på mig, var det forhold, at der skulle gives en anskuelig tilstandsbeskrivelse. Jeg har altid ment, at noget sådant lå godt for mine evner, medens jeg er gået i en stor bue udenom alt, hvad der smagte af idéhistorie, historiens filosofi eller rent teoretiske betragtninger.

En væsentlig forudsætning for løsningen af opgaven var en givtig materialeindsamling. Emnet var yderst kortfattet behandlet i den eksisterende historiske litteratur, dog kunne en del hentes i spredte lokalhistoriske arbejder. Det voldte mig intet større besvær at udnytte centraladministrationens arkivalier, og der fandtes her et rigt og broget materiale. Det kunne forholdsvis nemt suppleres med oplysninger fra Stænder- og Rigsdagstidender. Den omfattende avislitteratur var besværligere at gå til, og som kilde betragtet ikke så troværdig. Store vanskeligheder havde jeg endvidere med at benytte kommunalt arkivmateriale fra land og by. Meget lidt var afleveret til landsarkiverne, og jeg måtte derfor dels ved correspondance dels ved besøg på stedet orientere mig om, hvor der fandtes noget, og hvad jeg eventuelt kunne indlåne til brug på rigsarkivet. Jeg mødte som regel stor imødekommethed fra de kommunale myndigheder, men fra flere steder modtog jeg den triste meddelelse, at materialet ikke mere ek-

sisterede. Jeg mener imidlertid, at jeg fik fat i flere yderst værdifulde og velbevarede arkiver, som kunne bruges som eksempler. Af tids- og arbejdsmæssige årsager måtte jeg begrænse mig til et mindre antal arkiver. Efter mit bedste skøn gav de et billede af de faktiske forhold i by og på land, som stort set var sammenfaldende, bortset fra specielle, lokalt betingede forskelle.

Også senere i livet har jeg været stillet ansigt til ansigt med den samme problematik. Er man ene om opgaven, tvinges man ganske naturligt til at begrænse sig, og man kan egentlig kun forlange, at forskeren er omhyggelig med udvalget af arkiver, og at han så vidt muligt udnytter dem til bunds. De almenne konklusioner, han drager, må ligeledes være forsigtige, og læseren må altid have mulighed for ganske konkret at kunne vurdere, på hvilket grundlag eventuelle konklusioner er baseret. Men enhver historisk undersøgelse skal nu engang gerne udmøntes i en fremstilling til glæde for andre, og derfor må man på et eller andet tidspunkt sige stop. Det gjorde jeg også ved indsamlingen af materiale til fattigbogen.

9. maj 1936 kunne jeg indberette til tilsynsrådet, at jeg regnede med at kunne afslutte manuskriptet omkring 1. sept. 1936. Jeg skønnede, at afhandlingen ville fylde ca. 23–24 ark, og jeg forelagde et udførligt resumé af bogens indhold. Det fremgår heraf, at jeg havde udvidet opgaven til også at omfatte, hvad jeg kaldte »Enevældens socialreform«. I stedet for at begynde min fremstilling ca. 1860, havde jeg udvidet den til at omfatte perioden 1800–91. Det daværende tilsynsråd godkendte denne disposition, og jeg kunne herefter færdiggøre manuskriptet.

Ligesom min kollega Henry Bruun håbede jeg, at min store afhandling om fattigvæsenet kunne indbringe mig den eftertragtede filosofiske doktorgrad, og med tilladelse fra Institutet indleveredes afhandlingen til fakultetets bedømmelse. Havde jeg ikke fået denne skøre idé, var bogen udkommet i løbet af efteråret 1936, og jeg havde været forskånet for mange ærgrelser. Vi vidste alle, at der var nogle, der vrængede »institutarbejder« efter de publikationer, som udsendtes i Institutets

regi, men på det punkt mente jeg, at jeg var helt uangribelig. Bogen var helt igennem mit eget produkt. Efter at have fået opgaven, havde jeg planlagt den, foretaget det store indsamlingsarbejde og forfattet teksten. Hverken bestyrelse eller tilsynsråd havde generet mig undervejs. Kun på eet punkt havde jeg søgt hjælp. Min senere kollega arkivar C. Rise Hansen havde i forsommeren 1935 været mig behjælpelig med statistisk at behandle en række indlånte fattigprotokoller fra Kolding kommune.

Jeg kommer nu til det sørgelige kapitel om bogens behandling ved det filosofiske fakultet ved Københavns universitet, et afskrækkende eksempel på gammeldags »professorvælde«. Jeg skal bestræbe mig på at fremstille begivenhedsforløbet så nøgternt og lidenskabsløst som muligt.

11. nov. 1936 indleveredes afhandlingen, som havde fået titlen: Fra tiggerstav til aldersrente. Studier over det offentlige fattigvæsenets historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede. I dec. 1936 tiltrådte Albert Olsen som professor i historie. Som sådan indtrådte han ligeledes i Institutets bestyrelse. Efter ca. et halvt års ventetid kaldtes jeg til et møde med ham. Under dette meddelte han mig, at han på sine to kollegers og egne vegne var indstillet på at antage bogen som disputats under forudsætning af, at jeg ville foretage en fornyet gennemarbejdning af manuskriptet, forsyne det med en indledning, der tog hensyn til foreliggende udenlandsk litteratur og fattigvæsenets tilstand i 1700-tallet, og desuden at udarbejde en sammenfattende konklusion. Under de givne forhold var jeg indstillet på at følge opfordringen, idet jeg måtte opfatte situationen således, at det ønskede mål: erhvervelse af doktorgraden var indenfor synsvidde. 30/4 1937 anmodede jeg fakultetet om tilladelse til at trække afhandlingen tilbage, idet jeg meddelte, at det under mine fortsatte studier stod mig klart, at det ville være rigtigst at foretage visse ændringer i manuskriptet. Jeg meddelte samtidig cand. mag. F. W. Wendt, der på det tidspunkt virkede som sekretær ved Institutet, hvad jeg havde besluttet med hensyn til min bog. Jeg stillede ham samtidig i udsigt, at de ønskede

ændringer nok kunne foretages indenfor et tidsrum af 5–6 måneder. Endelig udtrykte jeg håbet om, at Institutet ville godkende en fornyet udsættelse af værkets fremkomst.

I løbet af sommeren og efteråret 1937 samlede jeg stof til et nyt kapitel 1, som jeg gav overskriften »Indre og ydre forudsætninger for enevældens socialreform (ca. 22 tryksider), og jeg udarbejdede også de ønskede »Afsluttende og sammenfattende bemærkninger« (ca. 15 sider), der indledtes med et citat af en engelsk socialhistoriker, hvis arbejde jeg havde studeret. I den nye form indleveredes manuskriptet på ny 21/12 1937.

Der gik nu 12 måneder uden et ord fra fakultetet, og jeg tog derfor selv initiativet til en samtale med Albert Olsen, som fandt sted i hans privatbolig i Hellerup en formiddag omkring juletid. Jeg husker udmærket hele scenet og professoren siddende i slåbrok i sin lænestol. Samtalen begyndte, og fru Agnete Olsen blev anmodet om at fremtage manuskriptet. Trods ihærdig søgen i skuffer og skabe lykkedes det ikke. Det var øjensynlig blevet forlagt, og kom hverken nu eller senere for dagens lys. Professoren meddelte mig herefter, at han stadig ikke var tilfreds med min afhandling, mit kildegrundlag var for spinkelt og min hovedtese om, at centraladministrationens embedsmænd i høj grad havde holdt hånden over de fattige, når de folkevalgte kommunalfolk fastsatte deres altfor karrige fattigunderstøttelser, var en typisk opfattelse hos en embedsmandssøn! Kort og godt. Bogen måtte endnu engang tages tilbage og omarbejdes. Jeg har åbenbart ikke vist tegn på større samarbejdsvilje, og samtalen endte med følgende afskedssalut: hvis jeg vovede at udgive bogen i dens nuværende form, skulle han (Albert Olsen) sørge for, at der kom en dødbringende anmeldelse fra ham. Hertil svarede jeg kort: »Ja, gør De det.«

Jeg benyttede juleferien til nærmere at overveje den ikke særlig lystelige situation, og jeg havde også en samtale med professor Fabricius. Resultatet blev, at jeg omkring nytår på ny trak afhandlingen tilbage. Jeg skrev samtidigt et brev til Albert Olsen, hvori jeg meddelte ham dette, og at jeg indtil videre havde udskudt beslutningen om en ny dybt-

gående omarbejdelse, da jeg i de første måneder havde meget andet at tænke på. Jeg var på det tidspunkt inde i slutspurten med min udgave af A. D. Jørgensens breve, og sammen med Fridlev Skrubbeltang arbejdede jeg på det bestilte festskrift i anledning af det Claseske Fideicommiss' 150-årsdag.

3/1 1939 skrev Albert Olsen følgende brev til mig: »Naturligvis har De lov til at overveje, men jeg vil dog gerne overfor Dem præcisere, at jeg også synes, De skylder Institutet en sådan. Det er ikke for at henlægge afhandlinger, at der bevilges yngre historikere meget betydelige beløb – ligeså lidt som meningen er, at der skal afleveres ikke fyldestgørende arbejder. Da jeg fremdeles mener, De både kan og skal gøre arbejdet grundigt uden hensyn til tid og penge, skal dette være en moralsk opstrammer til atter at tage fat. Efter min mening kan De både for Dem selv og Institutet ganske simpelt ikke gøre andet.«

Jeg svarede straks 5/1 1939 på denne opsang (her gengivet efter mit bevarede gennemslag). Jeg indledte med at sige, at sagen set fra mit synspunkt ikke var så ligetil. Jeg måtte grundigt overveje, om jeg for 3. gang skulle forsøge en omarbejdning med det formål at få afhandlingen godkendt som disputats. Jeg meddelte Albert Olsen, at jeg under en samtale med professor Fabricius havde fået den klare besked, at mit arbejde var et institutarbejde, og at det som sådant ikke opfyldte de krav, som universitetet måtte stille til en akademisk afhandling. En omarbejdning ville ikke ændre hans principielle anskuelse, og »De må vel indrømme mig,«, fortsatte jeg, »at det ikke er gunstige auspicer at begynde et stort arbejde under. Dernæst finder jeg den anvendte fremgangsmåde overfor mig højst mærkværdig. Først meddeles det mig, at der i mit arbejde er grundlag for en disputats, men at De som betingelse for antagelse må kræve visse ændringer, navnlig med hensyn til indledningen. Bogen bliver taget tilbage, ændringer foretages, nyt materiale indsamles. Da jeg aflægger rapport om, hvad jeg har gjort, udtaler De Deres anerkendelse heraf og lover endeligt svar i løbet af en måneds tid. Der går nu ikke een, men tolv måneder, hvorefter De meddeler mig, at mit arbejde

behøver en ny »forny et grundig omarbejdelse«, hvis det skulle antages. Kravene, der stilles, holdes fuldstændig ubestemte. De må herefter ikke forbavses over, at jeg stiller mig noget skeptisk overfor muligheden af at kunne tilfredsstille Deres nye fordringer, og tanken om påny at skulle vente på svar fra Dem måned efter måned er mindre opmuntrende. At jeg under disse forhold ønsker grundigt at overveje, om det overhovedet kan betale sig at følge denne sag videre, forekommer mig mere end naturligt.« Til professorens udtalelse om, at jeg var moralsk forpligtet til at omarbejde min bog, udtalte jeg, »at jeg selv mener at have opfyldt mine forpligtelser ifølge kontrakten, og at jeg ikke hidtil fra bestyrelsen har hørt noget om, at jeg skulle have misligholdt indgåede forpligtelser.« Jeg havde da heldigvis ikke som tilfældet var med min arme kollega Henry Bruun modtaget betaling for arbejde, som ikke kunne færdiggøres.

Hvad nu? Under de givne forhold måtte jeg forvente, at Albert Olsen som medlem af Instituttets bestyrelse ville gøre det til et kabinetspørgsmål, at afhandlingen ikke blev trykt. Jeg skal gerne indrømme, at der nok kunne rejses berettiget kritik mod både det ene og det andet i min bog. På den anden side var det min faste overbevisning, at den både lagde et værdifuldt nyt materiale frem og indeholdt synspunkter, der ikke var ganske interesseløse. Jeg kunne derfor kun ønske den offentliggjort.

Fra Instituttets side gjorde man foreløbig intet, og i løbet af sommeren modnedes den tanke hos mig, at jeg nok ville få mindst besvær, hvis jeg lod afhandlingen trykke på egen bekostning og uden at spørge Instituttet om forlov. I sept. 1939 udbrød krigen, og da det kunne forventes, at en almindelig prisbølge hurtigt ville indtræffe, besluttede jeg at gå til handling. Jeg entrettede med et lille og billigt københavnsk bogtrykkeri, og i løbet af efteråret lå bogen i 2. korrektur. Jeg spurgte nu Wendt, om Instituttet ønskede at overtage min kontrakt med bogtrykkeriet og stå som udgiver af bogen, eller om man ikke ville have noget med den at gøre. Der blev stor alarm, og min handlemåde blev stærkt kritiseret. Enden på postyret blev imidlertid, at Insti-

tuttet overtog udgivelsen og trykkeriregningen, men man stillede som betingelse, at bogens hovedtitel ikke blev som foreslået af mig: Fra tiggerstav til aldersrente, men »Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling etc.« Jeg bøjede mig på dette punkt. Paris var vel en messe værd. På et andet punkt holdt jeg mig imidlertid ganske stiv. I henhold til min kontrakt havde jeg krav på vederlag for korrekturlæsning, udarbejdelse af registre m.m., såfremt der ikke blev indgået kontrakt om nyt arbejde. Det var der vist ingen af parterne, der ønskede, og jeg fremsendte derfor en regning på 500 kr. Bestyrelsen nægtede at gå ind herpå og tilbød 300. Jeg svarede, at jeg fandt 500 kr. et rimeligt beløb, og kunne man ikke gå ind herpå, ønskede jeg ikke at modtage noget. Bestyrelsen besluttede herefter at lade sagen gå til voldgift. Jeg bad Poul Bagge, som havde været min trøstermand under hele bataljen med Albert Olsen, om at varetage mine interesser, medens Instituttet udpegede bibliotekar Aage Marcus. Voldgiftsretten tilkendte mig de 500 kr. Min månedlige gage som arkivar ved rigsarkivet var i dec. 1939 406,25 kr.

Selv om jeg ikke opnåede mit primære mål at erhverve doktorgraden, var der dog ingen grund til at klage. Mit arbejde var udkommet, og modtagelsen var positiv. Med årene er det blevet meget efterspurgt af studenter og yngre forskere, der beskæftiger sig med socialhistorie, og sammen med mine gamle venner og kolleger Henry Bruun og Georg Nørregaard har jeg oplevet at se vore gamle »instituttværker« genoptrykt.

Skuffelsen i 1939 var ikke værre, end at jeg omgående gik i gang med at forberede en ny disputats. Jeg var klar over, at der måtte vælges et emne, som ingen forbindelse havde med mine tidligere arbejder, og jeg var ligeledes klar over, at jeg skulle holde mig fjernt fra Albert Olsen og Københavns universitet. Erik Arup og Knud Fabricius kunne jeg heller ikke have større tillid til. Resultatet af mine overvejelser blev en afhandling om trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark i perioden 1799–1848, og i efteråret 1943 indsendtes denne afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Århus universitet. Jeg fik po-

sitivt svar i løbet af 5 måneder, og 22/6 1944 blev afhandlingen forsvaret. En skøn drøm var gået i opfyldelse.

Men jeg havde ikke helt glemt de genvendigheder, som jeg havde lidt i årene 1937–39. Den dag, jeg fik besked fra Århus universitet om min afhandlings antagelse, aflagde jeg besøg hos mine gamle venner på Politikens redaktion og anmodede om, at man ville interviewe mig, da jeg havde noget på hjerte. Bladets mangeårige universitetsmedarbejder Erik Rindom stillede sig beredvilligt til disposition, og dagen efter (9/5 1944) fremkom en hvas anklage mod det filosofiske fakultets behandling af unge videnskabsmænd, der ønskede at erhverve doktorgraden. 13/5 1944 rykkede Erik Arup og Knud Fabricius ud med et forsvar, hvori de blandt andet forsøgte at tage brodden af mit angreb ved at fremføre, at de måtte tage afstand fra et angreb, som fremførtes mod en person, der ikke var i stand til at forsvare sig. Albert Olsen havde på det tidspunkt forladt landet og opholdt sig i Göteborg. Jeg svarede tørt tilbage, at mit angreb ikke specielt var rettet mod Albert Olsen, men mod fakultetet som helhed. Nogle dage efter dette lille gemytlige ordskitte traf jeg på en bagperron i linie 6 universitets fhv. rektor, professor C. E. Bloch, som min fader havde haft en vis kontakt med. Uden foranledning fra min side, sagde han omtrent følgende: Må jeg takke Dem for den omgang, De har givet det filosofiske fakultet. Det har det vel nok fortjent. Flere af mine kolleger i rigsarkivet var derimod rystede over min ligefremme måde at udtrykke mig på. Det gælder fx. den meget forsigtige og akademiske dr. Kornerup. Selv min landflygtige chef, rigsarkivar Axel Linvald forsøgte fra sit fjerne eksil at dysse mig ned, selv om han ikke var nogen beundrer af det historiske trekløver ved Københavns universitet.

I sin præsentationsartikel i *Historisk Tidsskrift* (9. rk. V, 1926–27, s. 331 f.) af det nyetablerede institut havde dr. Munch fremhævet, at studiet af nyere historie og samfundsøkonomi måtte bygge på et samvirke af flere forskere. »Kildestoffet er på disse områder blevet så overvældende, at den enkelte ikke

magter det. Og kun gennem samarbejde mellem flere med forskellig interesse og forskellige synspunkter kan fornøden mulighed opnås«. I Instituttets dagligdag, således som jeg oplevede den, var det imidlertid vanskeligt at leve op til denne målsætning. Det lykkedes ganske vist at få knyttet både historikere og økonomer til Instituttet, og jeg erindrer ligeledes fra min tid, at dr. Munch ved enkelte lejligheder samlede alle medarbejdere og assistenter til et hyggeligt kaffebord, hvor de enkelte afdelingsledere gjorde rede for deres respektive opgaver, hvorefter der udspandt sig en almindelig diskussion. Ud over en begrænset studiekreds virksomhed i de allerførste år nåede man dog ikke. Medarbejdere og assistenter talte sammen om de opgaver, der var blevet dem betroet, men et virkeligt organiseret samarbejde mellem de enkelte forskere fandt ikke sted. Heller ikke mellem historikerne og økonomerne. I nogle år arbejdede Hans Jensen og Povl Engelstoft ret snævert sammen, og det havde til at begynde med været meningen, at begge skulle have udarbejdet stænderværket, og at Povl Engelstoft sammen med Henry Bruun skulle have skrevet bogen om den danske fagbevægelse. Engelstoft trak sig imidlertid ud af Instituttets tjeneste for at overtage redaktionen af »*Dansk Biografisk Leksikon*« nye udgave, og man tog ikke nye folk ind. Derimod overlod man enkeltpersoner at løse bestemte opgaver indenfor den emnekreds, som man engang for alle havde planlagt, og de enkelte fik meget frie hænder til at disponere og løse opgaverne. Man nedsatte i forbindelse med hver opgave et særligt tilsynsråd, der som regel var sammensat af bestyrelsesmedlemmer. Det var personer, der havde meget andet at gøre, og fra deres side kunne ikke forventes megen kritik eller større bistand. Set fra et snævert medarbejdersynspunkt var det nyetablerede Institut først og fremmest en arbejdsplads, der kunne tilbyde gode arbejdsvilkår og konkrete videnskabelige opgaver. Det var imidlertid op til den enkelte at få det faglige udbytte ud af tilbuddet, som han nu var istand til. Mere var der vel heller ingen, der havde ventet sig.

Skolehistorisk materiale

Landsbyskolen i det 19. århundrede

Af Bodil K. Hansen

I 1881 udtrykte V. Falbe-Hansen sin beklagelse over, at der til et så vigtigt emne som skolevæsenet kun fandtes så ufuldstændige og uensartede oplysninger, at det var vanskeligt at give en fyldestgørende fremstilling af skoleforholdene, hvorfor man kunne være fristet til helt at undlade at behandle dette emne. Han gjorde det dog for fuldstændighedens skyld.¹ Opgaven var utvivlsomt vanskeligt på det daværende tidspunkt. I dag forholder sagen sig anderledes. Nyere skolehistorisk forskning har vist, at det skolehistoriske materiale flyder rigeligt og, at der i dette materiale er mangfoldige emner, der kan tages op både for den som ønsker at belyse skolen i det nære lokalsamfund, og for den som ønsker at se skolen i en større samfundsmæssig sammenhæng.² Hvis det skolehistoriske materiale er velbevaret har det desuden en rækkevidde, der peger langt udover en snæver skolehistorisk interesse.

Denne artikels formål er at pege på tilstedeværelsen af skolehistorisk materiale samt at antyde nogle af de spørgsmål, der kan belyses. Gennemgangen knytter sig specielt til skolevæsenet på landet.

Indtil slutningen af forrige århundrede var den almindeligste skoleform den, at der var én lærer ved hver skole, børnene var så delt i to klasser – de ældste og de yngste – der hver fik halvdelen af årets skolepligtige dage.

Skolen var en del af landsbyens helhed, og hvadenten den var agtet eller foragtet, så blev

den i løbet af det 19. århundrede en central institution i lokalsamfundet, som hele befolkningen rig som fattig på den ene eller anden måde blev nødsaget til at beskæftige sig med. Det var ofte den eneste fællesinstitution, her blev afholdt sognerådsmøder, religiøse, kulturelle og politiske møder, indtil der blev bygget forsamlingshus, hvorved der blev tilvejebragt endnu en fællesinstitution. Skolens centrale stilling understreges af, at mange skolelærere påtog sig opgaver inden for de folkelige bevægelser, som det forrige århundrede er så rig på. Disse aktiviteter omkring skolen er på mange måder egnet til at vise det pulserende liv i landsbysamfundet. Og det skolehistoriske materiale kan dermed bidrage til belysning af både bevidsthedsdannelsesproblematikken og sider af den sociale, politiske og kulturelle historie.

Lovgivningsmæssigt hvilede skolen på skolelovene af 1814, hvor der blev lagt et solidt grundlag for undervisningen af samtlige børn på landet. Disse skolelove var epokegørende for sin tid, og der blev i løbet af det 19. århundrede kun foretaget mindre justeringer af reglerne fra 1814, ligesom vi skal helt op til 1937 før skolens formålsparagraf blev ændret.

Der var således undervisningspligt lige fra 1814, men først i årene tæt op imod det 20. århundrede kan kravene fra 1814 blot nogenlunde hævdes at være blevet opfyldt. Denne træghed, hvormed befolkningen accepterede skolen og dens opgave, har flere

Bodil K. Hansen, f.1941, cand.phil. 1977, kandidatstipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet 1977–80.

1. V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik bd. 5 Kbhvn 1881 s. 381.

2. Artiklen er en omarbejdet og udvidet gengivelse af et foredrag holdt ved det lokalhistoriske kursus i Greve i april 1979 af foreningerne LAFA og LARA.

Se historiografiske oversigter over skolehistorisk litteratur i Fortid og Nutid bd. 20, 1957 og bd. 25, 1972–74, hvor henholdsvis Aage Bonde og Ingrid Markussen gennemgår den skolehistoriske litteratur fra 1945–54 og fra 1955–65. Efter 1965 henvises til Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 ff. Dog skal der i særlig grad peges på Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. (1973) og på Bodil K. Hansen: Skolen i Landbosamfundet (1977) som har haft størst betydning for udformningen af denne artikel.

ad 9. Q. Skriv. E. N. 567.

Damme Skole Timestav for Underskoleåret

Tidsp.	Eldste Klasse			Yngste Klasse		
	Mandag	Torsdag	Freitag	Tirsdag	Torsdag	Lørdag
9-10	Bibelhistorie og Sæb.	Latins og Salme	Bibelhistorie og Sæb.	Bibelhistorie og Sæb.	Bibelhistorie og Sæb.	Latins og Salme
10-10 1/2	Frikvarter					
10 1/2-11	Rektoriemæg	Landregning	Latinsregning	Regning	Rektoriemæg	Geografi
11-11 1/2	Latinsregning	Rektoriemæg	Regning	Regning	Landregning	Latinsregning og
11 1/2-12	Sang	»	Sang	Sang	Sang	Slavning
12-1	Midtdag					
1-2	Fædrelandshistorie	Geografi	Fædrelandshistorie	Fædrelandshistorie	Regning	Latinsregning
2-3	Slavning	Regning og Analyse	Slavning	Slavning eller Reg.	Slavning	Slavning

I Maanedene Mars-April, der Undervisningen begynder Kl. 8, skal Undervisningen i samme Orden som den skal have den Forandring, at Undervisningen i det Fag, for hvilke Undervisningstiden er afsat, til halve Timer udstrækkes til hele Timer.

Damme Skole 12 Juni 1893.

S. M. Petersen

Fig. 1. Skoleskema fra Damme skole, Fanebjerg sogn på Møn. I skolelovene af 1814 blev det krævet, at der i alle skoler skulle opklæbes en sådan plan over fagenes fordeling. Dette skema er indsendt til Præstø amts skoleråd. Bemærk f.eks. bibelhistoriens timemæssige forrang for (den religiøse) lærebog. Gennem det 19. årh. var der en stående strid om fagets placering, heri indgik såvel pædagogiske elementer – udenadslære, streng eller blid opdragelse – som spørgsmålet om troen overhovedet var en skolesag. Een markant retning krævede bibelhistorien indført og de autoriserede lærebøger afskaffet. I skoleloven af 1899 blev dette i vid udstrækning tilgodeset. Skemaet viser, at ændringen i denne skole allerede er foretaget i 1893, uden lovhjælp. Endvidere ses det, at fagene fædrelandshistorie og geografi fremtræder i selvstændige timer, hvilket først blev krævet i 1899. Dette antyder, at læreren i vid udstrækning har udformet skolens indhold efter egen overbevisning, men også at tilsynsmyndighederne har været ret liberale.

forklaringer. Skoleloven var ikke blevet til som følge af et krav fra befolkningens side. Karakteristisk nok hed lovkomplekset: Anordningen for Almueskolevæsenet . . . det var almuen, der skulle oplyses, og det følte som et mærkbart indgreb i landboernes livsform. Myndighederne håndhævede dog ikke undervisningspligten uden at tage hensyn til, at befolkningen havde behov for børnenes arbejdskraft. Tværtimod blev der lige fra 1814 givet ferie og fridage inden for landbrugets travle arbejdsæsoner.

Betegnelsen Almueskole blev hængende i det offentlige sprogbrug indtil skoleloven blev revideret i 1899, hvor betegnelsen Folkeskole nu blev anvendt. Men også et andet navn havde været påhæftet skolen. Fra midten af det 19. århundrede var skolen blandt grundtvigsk prægede lærere og landboere

blevet betegnet som Statsskolen i modsætning til den frie private skole. Blandt Venstre tilhængere under den politiske spænding i slutningen af forrige århundrede fik udtrykket Statsskolen tillige en stærk negativ klangfarve. Forstået således, at Venstre betragtede den skole som højreregeringen gav regler for som en dødvægt i samfundet. Istedet ønskede man en skole udformet på grundlag af Venstre-folketingsflertallets ideer.

Fra slutningen af 1860'erne var der forhandlinger igang på Rigsdagen om en skole-reform, enighed opnåedes 30 år senere nemlig i 1899. Dette betyder imidlertid ikke, at der var idel stilstand indenfor skolevæsenet. Landsbyskolen var i slutningen af det 19. århundrede noget helt andet, end den havde været i 1814, ligesom den var noget andet, end den havde været omkring år 1850. Hertil

kommer, at der var etableret forskellige former for private skoler. Og endelig var samfundsvilkårene fundamentalt ændrede fra 1814–1900.

Ingen vil påstå, at skolen kan betragtes som en isoleret enklave uafhængig af tid og rum. Skolen vil netop præges af samfundets materielle, kulturelle og politiske udvikling. Men hvordan? Det kan være en vanskelig opgave helt konkret at påvise den specifikke påvirkning. Skolehistorisk materiale giver imidlertid en del muligheder for at belyse, dels hvordan skolen ændres, og dels hvordan befolkningens opfattelse af egne muligheder ændres og skærpes i takt med samfundsudviklingen. Det er tillige muligt at følge befolkningens holdning fra den påtvungne almueskole, over forskellige alternative skoleformer, til begrebet Folkeskole. En skole der omkring år 1900 for størstedelen af befolkningen var blevet et naturligt led i dagligdagen.

Skolens administrative opbygning

Kildematerialet til skolens historie kan i vid udstrækning hentes fra skolevæsenets administrative organer. I 1814 blev skolens tilsyn bygget op omkring én centralmyndighed og flere lokale. En struktur der siden blev fastholdt, dog med enkelte ændringer i de lokale myndigheders antal og kompetanceområder.³

Fra 1814 bestod det lokale skoletilsyn af skolekommission, skoledirektion og biskop. Det centrale tilsyn af Dansk Kancelli. Skoledirektionens administrationsområde udgjorde et amt, men allerede i 1822 blev direktionens myndighedsområde indskrænket til et provsti. Ændringen betød således flere skoledirektioner end før 1822. Følgelig forøgedes mulighederne for et nærmere knyttet tilsyn. Med Landkommunalloven af 13. august 1841 blev der foretaget en mindre ændring, idet skolekommissionerne blev afskaffet og deres

opgaver overtaget af de ny oprettede sogneforstanderskaber. En ændring der dog var mere af formel end reel betydning.

Mere dybtgående ændringer blev foretaget under demokratiseringsbevægelsen i midten af forrige århundrede. Dansk Kancelli blev i 1849 afløst af Kultusministeriet, og fra 1856 indvarsledes et helt nyt princip nemlig, at staten begyndte at yde støtte til skolevæsenet. I hvert amt blev der oprettet en Skolefond, hvortil statsmidlerne indløb. Selve forvaltningen af midlerne blev delt mellem to nyoprettede organer – amtsskoleledelsen og amtsskolerådet. Sluttelig blev der med Landkommunalloven af 1867 igen oprettet skolekommissioner, og administrationen af skolevæsenet i lokalsamfundet blev delt mellem disse og sognerådet.

Skematisk kan skolens administrative opbygning efter år 1867 fremstilles som vist på fig. 2.

Den følgende gennemgang af kildematerialet knytter sig især til tiden efter 1867. Når redegørelsen tillige kan gøre krav på også at belyse tiden forud, så skyldes det, at der på trods af de ovenfor nævnte ændringer i administrationsnettet, lige fra 1814 ideelt set forefindes materiale fra 3 afgørende administrations niveauer: Fra sognet, skoledirektionen og centraladministrationen. Materialets art betyder, at det er muligt at beskæftige sig med skolehistorie fra de tre niveauer særskilt eller samlet, alt efter hvor dybt man ønsker at trænge ned i materialet. I gennemgangen nedenfor sigtes der på at belyse kildematerialet til henholdsvis landsbyskolen, den private børneskole og til den frivillige undervisning udover den skolepligtige alder. Da en betydelig del af materialet knytter sig til de kommunale arkiver, kan man komme ud for at materialet forlængst er blevet destrueret, da kommunerne ikke har haft afleveringspligt. Gennemgangen vil vise, hvad der kan findes, hvis arkiverne er velbevarede.

3. Det følgende bygger på Ingrid Markussen: Folkeskolens tilsyn gennem 150 år. Årbog for Dansk Skolehistorie 1971 ss. 29–43. Skolelovens samt en Del Bekendtgørelser, Plakater og Uddrag af Skrivelser angaaende Almueskolevæsenet udenfor Kjøbenhavn, samlede og udgivne af P. A. Holm og Emil Sauter. Kbhvn 1882. Bodil K. Hansen: Skolen i Landbosamfundet s. 7 ff.

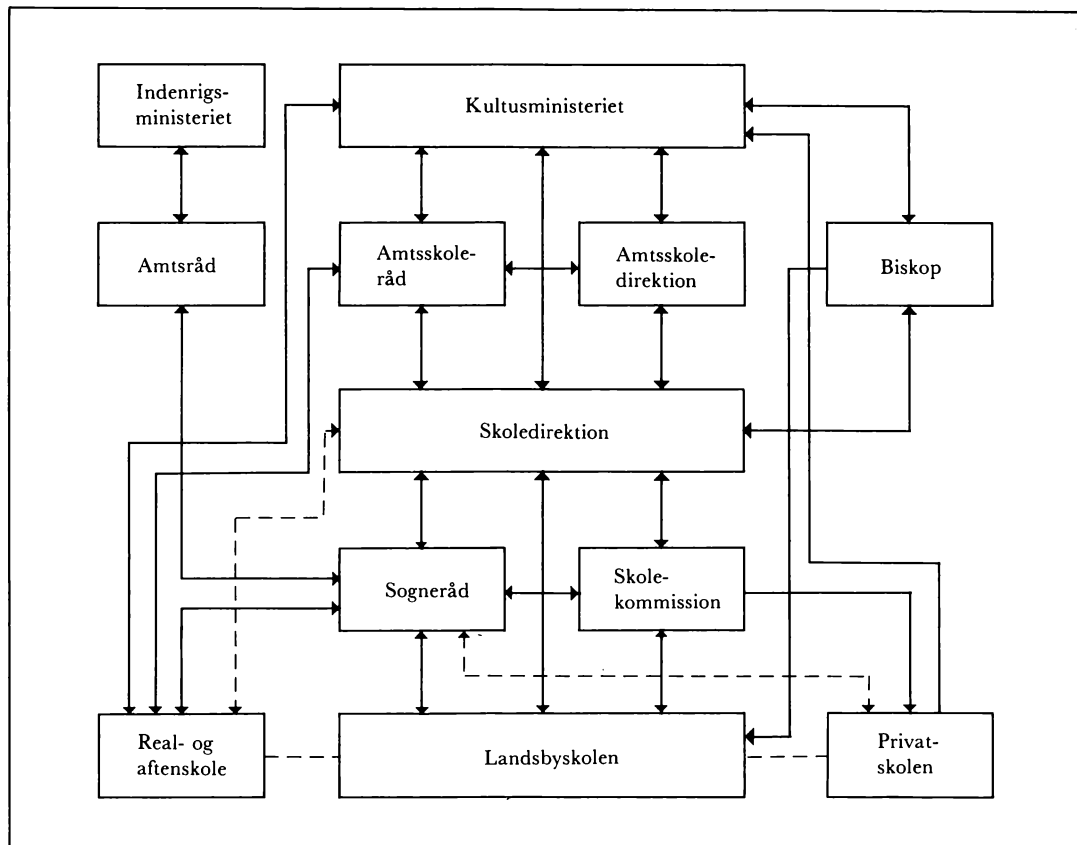

Fig. 2. Kommentar til oversigten: Pilene viser, hvilke organer der har haft en indbyrdes forbindelse. De stiplede linier betyder, at der ofte har været en forbindelse, men ikke nødvendigvis.

Landsbyskolen

Et enestående materiale til belysning af det daglige liv indenfor den enkelte offentlige børneskole, er »skoleprotokollen« eller »skoledagbogen«. En sådan dagbog var læreren pligtig til at føre over hver af klasserne. Her noteres børnene og deres respektive forældre eller værgers navn og stilling. Det betyder, at man kan få oplyst, hvordan den sociale rekruttering var til skolen, men også om hvorvidt børnene var udskrevet som tjenestebørn. Vilkår som mange børn måtte leve under i forrige århundrede.

I dagbogen bliver endvidere enhver forømmelse af såvel lovlig (bl.a. sygdom) som af ulovlig karakter anført. Af spørgsmål der kan rejses er: Hvordan var udviklingen i forømsningsniveauet, hvem forøms, og

hvornår bliver der forøms? Og bærer forømselserne præg af en generel ligegyldighed overfor skolen, eller skyldes udeblivelsen påkrævede arbejdsopgaver?

En af lærerens muligheder for at få skolen til at fungere tilfredsstillende var at have et rimeligt antal børn i hver klasse. Klassekvotienten er da også en af de faktorer, der lader sig undersøge. Det er samtidig muligt at få skolekommissionens vurdering af børnenes kundskabsniveau, idet kommissionen var pligtig til at overhøre børnene to gange årligt og nedfælde eksamenskarakterene i dagbogen sammen med det generelle indtryk af skolens niveau.

Hvilken holdning og præg undervisningen har haft er det ulige vanskeligere at afgøre.

Her spiller i hvert fald to afgørende faktorer ind, nemlig lærerens personlighed og lærebørgernes indhold. Fagkredsen ændrede sig kun langsomt i det 19. århundrede, men nye bøger kom til. Skolens lærebøger blev som oftest udarbejdede af skolelærere, og er bøgerne omend et spinkelt grundlag til bedømmelse af, hvad der foregik i skolen, så kan en analyse af dem afspejle holdningen hos en indflydelsesrig del af landets lærere. Hvilke bøger der har været anvendt i den enkelte skole, er det muligt at få et overblik over gennem skolens inventarlistes. Sådanne lister skulle læreren udfærdige to gange om året og have dem bekræftet af skolekommissionen. I enkelte tilfælde vil det tillige være muligt at fremskaffe særlige sang- og gymnastikprotokoller fra skolerne. Endelig skulle læreren føre en såkaldt »Embedsbog«, med angivelse af de aftaler der var indgået mellem ham og sognerådet.

De nævnte arkivalier findes, hvis de er afleveret i Landsarkivet. Ellers kan de opsøges i sognerådsarkivet, på den gamle skole eller i den nyere centralskole.

Sognerådet

Medens man ud fra materialet i skolen kan slutte noget om, i hvor høj grad landsbyens beboere har været villige til at lade børnene følge den undervisning som de havde krav på, så giver sognerådsmaterialet mulighed for direkte at følge de materielle vilkår, som den offentlige skole blev budt.

Udgifterne til skolevæsenet skulle i altovervejende grad udredes af sognerådet. Det vil sige, at sognerådet skulle foranstalte bygningen af nye skoler, vedligeholde ældre bygninger, udrede lærerlønninger samt midler til lærebøger og øvrigt skolemateriel. Diskussionen af sådanne bevillingssager vil være nedfældet i sognerådets forhandlingsprotokoller, ligesom de egentlige udgifter til skolevæsenet er ført i særlige regnskabsoversigter. Gennem hele det 19. århundrede lød der højlydte klager

over sognerådernes påholdenhed i penge-sager. Men hvor tungt vejede skoleudgifterne på det kommunale budget? Var der en vis rimelighed i den stramme bevilling, eller var det sansen fra skolens betydning der manglede? Sognerådene kunne dog ikke handle fuldstændig efter forgodtbefindende. Fra 1841 skulle Sogneforstanderskaberne indsende opgørelse over skoleudgifterne til Amtsrådet, og fra 1867 kunne Amtsrådet påligne sognerådene bøder, dersom de ikke varetog deres forpligtelser. Amtsrådets overordnede myndighed var Indenrigsministeriet.

Udover sådanne bevillingssager kan sognerådsmaterialet indeholde skriftlige vidnesbyrd om synet på lærerens position. Lærerens løn var fastsat i 1814, men der fandtes utallige måder at nedbringe lønnen på. Og de blev ofte anvendt. Læreren havde foruden den »fasteste løn« en jordlod, som han næppe kunne få passet uden ved at låne redskaber og hest hos bønderne. Et forhold der gjorde, at han delte vilkår med husmændene. Tillige måtte mange lærere, for at klare udgifterne til familien, søge biindtægter gennem et eller andet håndværk eller tigge på en pæn måde og sulte for resten.⁴ Denne underordnede position har det dog for mange lærere været muligt at komme ud af, da der i slutningen af forrige århundrede blev mere og mere brug for lærerens teoretiske viden. Lærere som regnskabsførere, fordragsholdere, sognerådsmedlemmer og foreningsledere hører med til det 19. århundrede. Kort sagt så viser tovtrækkeriet om lærerens aflønning noget om de implicerede parter vurdering af egne og af modpartens samfundsmæssige betydning.

Et andet vigtigt område i sognerådsmaterialet er forsømmelsesadministrationen. Læreren var som nævnt pligtig til at protokollere børnenes forsømmelser. Indtil år 1889 var det sognerådets opgave at vurdere, om forsømmelserne var af en sådan karakter, at forældrene eller husbønderne skulle pålægges bøder. Materialet siger m.a.o. noget om, hvor strengt skolepligten blev håndhævet. Ofte er det endvidere muligt at se, hvad pengene fra

4. Bidrag til Belysning af Landsbylærernes Vilkaar. Ved Bestyrelsen for »Danmarks Landsbylærerforening«. Kbhvn. 1875 s. 25.

forsømmelsesadministrationen blev anvendt til. Hvis der var interesse for skolevæsenet, vil sådanne midler ofte komme skolen til gavn i form af bidrag til skolebogssamlinger, flidspræmier eller til andet skolemateriel. Endelig kan der i sognerådsmaterialet findes oplysninger vedrørende et sogns privatskolevæsen. (se dette afsnit).

Skolekommissionen

I skolekommissionen var sognepræsten den fødte formand. Herudover skulle der være to sognerådsvagte medlemmer, hvoraf det ene medlem også skulle være medlem af sognerådet. Der var således en nær kontakt mellem de to lokale organer. (I sogne med flere pastorer blev reglen i 1877 den, at skolekommissionen skulle bestå af sognepræsterne samt det dobbelte antal menige medlemmer).

Indenfor skolekommissionen vil det nok være korrekt at hævde, at det var sognepræsten, der havde det afgørende ord. Det var præsten, der førte korrespondancen til skoledirektionen, og reelt var han dette organs forlængede arm over for lærerne og sognerådet.

Hvor sognerådet især beskæftigede sig med skolevæsenets ydre rammer, så havde skolekommissionen at gøre med skolens indre undervisningsforhold. Den skulle påse, at undervisningen blev tilfredsstillende varetaget. Et middel hertil var de halvårslige eksamener, som skolekommissionen fastsatte og overværede både i den private og i den offentlige skole. Skolekommissionen skulle tillige foreslå ferieordninger og fridage samt bevilge udskrivninger af skolen. Endelig skulle den afskrive alle ministerielle cirkulærer i protokollen og overvåge at læreren holdt sig til de givne regler. I skolekommissionens protokollen findes tillige referater af møder mellem sognerådet og denne angående bevillingssager og andre skolemæssige problemer. Skolekommissionsprotokollen kan findes i præstegården, i sognerådsarkivet eller afleveret til landsarkivet.

For de tre ovennævnte arkivgrupper gælder det, at det er de nære sogneforhold, der kan belyses. Hvis materialet er velbevaret og

protokollerne omhyggeligt ført, så er det et særdeles frugtbart materiale til at vise skolens funktion i dagligdagen og de forskellige befolkningsgruppers tilnærmelse til og accept af skolen og dens opgave over en tidsperiode.

For de i det følgende nævnte administrationsled gælder det, at de omfatter materiale fra større områder således, at der først og fremmest kan fås mere profil i de skolehistoriske problemfelter. Dernæst kan der opnås betydningsfulde oplysninger om samspillet mellem lokalsamfundet og de højere myndigheder.

Skoledirektionen

Som det fremgår af den skematiske oversigt, så er skoledirektionen den institution, der står i direkte kontakt med de fleste organer inden for skolens administrationsområde. Skoledirektionsarkivet er da også et nøgleorgan til belysning af alle tænkelige skolespørgsmål.

Skoledirektionens geografiske myndighedsområde var et provsti. Dets medlemmer bestod af provsten, amtmanden og et medlem udpeget af skolerådet. Af disse medlemmer indtog provsten den mest centrale stilling. Det var ham der havde føling med det lokale skolevæsen, idet han såvel var pligtig til at visitere alle skolerne i provstiet som til at indsende visitatsberetningerne til ministeriet sammen med årligt udarbejdede indberetninger om hele skolevæsenets tilstand. Dernæst havde (skoledirektionen) provsten myndighed til at afgøre visse lokale skolespørgsmål, desuden fungerede han som de lokale sogneorganers talsmand overfor de højere skoleinstanser og påtænkte således andragender til alle amtets afdelinger og til ministeriet. Derudover var han de højere skoleinstansers talsmand nedadtil. Provstens personlige holdning til skolevæsenet var dermed af afgørende betydning for, hvor strengt lovens bud blev holdt.

Skoledirektionsarkivet består af provstens visitatsbøger og af korrespondance med tilhørende journaler. Korrespondancen indeholder breve og adresser fra befolkningen og alle administrationens led. Al korrespondance mellem skolekommissionen og de højere

myndigheder skulle gå igennem sognerådet. Det er derfor muligt i dette arkiv at finde sognerådernes udtalelser på de fleste skolesager, der har været drøftet blandt skolemyndighederne. Provstens stilling som gejstlig leder og den nære sammenhæng mellem kirke og skole betyder, at de kirkelige sager ofte forekommer sammen med skolesagerne i skoledirektionsarkivet. Nedenfor skal antydes nogle af de skolemæssige problemer, der kan belyses ud fra dette arkiv.

En del af materialet består af andragender til provsten fra større eller mindre befolkningsgrupper. Motiverne kan være utilfredshed med en lærers undervisning, hvorfor man andrager provsten om at gribe ind. I perioder omkring læreansættelser kan der endvidere blive udfærdiget skrivelser ud fra ønsket om, at få ansat en lærer med et bestemt holdningspræg. Reglen ved embedsbesættelser var den, at lærerne indsendte deres ansøgninger til sognerådet, som derpå udvalgte tre ønskelige kandidater, hvorefter skoledirektionen udpegede den endelige lærer. Sognerådernes mere eller mindre motiverede forslag ligger i skoledirektionsarkivet sammen med eventuelle befolkningstilkendegivelser for eller imod sognerådets indstilling.

I andre befolknings henvendelser kan der kræves oprettelse af nye og flere skoler ud fra begrundelser som for lang skolevej, overfyldte, usunde eller forældede skoler. Krav der var udgiftskrævende og logisk set imod skatteborgernes pengemæssige interesser.

I en anden gruppe adresser, og i en endnu større gruppe breve fra sognerådene, søges skolegangsordningerne ændret. Det vil sige, at man ansøgte om at få børnene fritaget for skolegang i landbosamfundets arbejdskrævende perioder. De talrige henvendelser vedrørende skolegangsordninger viser, at skolegang og landbrugsarbejde vanskeligt lod sig forene. Resultatet blev, at der tilvejebragtes en mængde forskellige ordninger. Hertil kommer, at sognerådene benyttede sig af selvbestaltede regler for inddrivelse af mulk-

ter for skoleforsømmelser, hvilket ministeriet i 1889 satte en stopper for, idet forsømmelsesadministrationen blev overgivet til provstens varetægt.

Gennem hele det 19. århundrede tillod centralmagten talrige lokale særlove. Det er derfor muligt gennem skoledirektionsarkivet at sige noget om, hvor meget lokalt selvstyre befolkningen benytter sig af, og hvor lang en snor der blev givet fra myndighedernes side. Yderligere kan man sige noget om forholdet mellem de lokale myndigheder og befolkningen. Man ser f.eks. ret ofte, at en befolkningsgruppe går imod en beslutning, der var blevet afgjort i sognerådet. Det er med andre ord muligt at se i hvor høj grad befolkningen formulerer selvstændige ønsker og krav. I forlængelse heraf er det muligt at følge landsbybefolkningens voksende følelse af ejendomsret til skolen, og deres reaktioner, da kultusminister Scavenius i provisorieårene søgte at krænke denne ret. Gennem en lang række skrivelser havde kultusministeriet klart udtrykt at sognerådet havde kompetance til at tillade ethvert brug af skolestuerne udenfor undervisningstiden. En regel der blev knæsat i 1886, idet sognerådets hidtidige myndighed blev overgivet til skoledirektionen.⁵ I årene efter 1886 forekommer der derfor i skoledirektionsarkivet ansøgninger fra foreninger, lærere, omrejsende missionærer o.a. om at måtte benytte skolerne til aftenmøder. Provstens svar vil fremgå af journalerne over udgåede breve. Dette materiale er en særdeles vigtig kilde til belysning dels af aktiviteterne omkring skolen og dels af befolkningens voksende selvbevidsthed. I bedste fald kan materialet tillige pege henimod spørgsmålet om, hvorvidt det var ministeriets overgreb mod skolerne, der befordrede at sognets beboere tog initiativ til bygningen af et forsamlingshus.

Skoledirektionsarkivet findes i Landsarkivet enten i amtsprovstearkivet, i provstearkivet eller i amtsarkivet.

5. Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet 1857 ff. Sognerådet kompetance til myndigheden over skolerne blev slået fast i omkring 10 tilfælde i årene fra 1856–85. Første indskrænkning af sognerådets rettigheder kom d. 1. juni 1886.

Amtet

Amtmanden var ministeriets nærmeste kontaktled ned til det lokale skolevæsen. En af amtmandens vigtigste opgaver var at føre tilsyn med, at den gældende lovgivning blev overholdt i provsti direktionerne.

Medlemsgrundlaget i amtsskoledirektionen bestod af samtlige medlemmer fra amtets skoledirektioner, hvorimod skolerådet bestod af samtlige amtsrådsmedlemmer og borgerrepræsentanter fra amtets købstæder.

En betydelig del af de sager, der blev behandlet i amtsorganerne, var bevillingssager af forskellig art. Indenfor hver amtsrådsreds var der som nævnt i 1856 blevet oprettet en skolefond, hvorfra der kunne ydes tilskud til lærerlønninger, pensioner og til støtte af frivillig undervisning i tilknytning til den offentlige skole. En årlig beretning om anvendelsen af skolefondens midler skulle indsendes til Kultusministeriet.

Administrationen af skolefondens midler var delt mellem skolerådet og amtsskoledirektionen således, at skolerådet vedtog budgettet, hvorimod amtsskoledirektionen havde den praktiske administration af skolefondens midler.

Udover nævnte bevillingssager findes der i amtsarkivet materiale vedrørende skolemæssige problemer, som ikke har kunnet afgøres i de enkelte provsti direktioner. Det kan dreje sig om krav, der har været rejst fra lærere, sogneråd eller befolkningsgrupper der har ligget på kanten af det lovlige. Men generelt må det fremhæves, at man altid vil være blevet opmærksom på sådanne sager i skoledirektionens arkiv, og at det så er en forholdsvis let opgave at følge sagen op i amtsarkivet.

Materialet: journaler, journalsager og kopibøger findes i amtsarkivet i Landsarkivet.

Biskoppen

Biskoppen var uafhængig af de øvrige tilsynsmyndigheder. Han skulle bl.a. udtale sig om skoleplanerne inden de blev approberet af ministeriet. Inden for stiftet skulle biskoppen visitere skolerne for at kontrollere lærernes

undervisning, og det forekommer at ministeriet krævede udtalelser fra biskopperne, når en mindre ændring af lovgivningen var kommet på tale. Biskoppernes visitatsbøger findes i Landsarkivet, visitatsberetningerne og andre udtalelser i ministeriets arkiv.

Det påhvilede endvidere biskopperne at godkende eventuelle dispensationsansøgninger når forældre ønskede børnene konfirmeret og udskrevet af skolen før det 14. år. Sådanne ansøgninger blev påtegnet på bispekontoret og tilsendt skoledirektionen.

Kultusministeriet

I kultusministeriet sluttes ringen fra landsby-skolen over lokaladministrationen til centralmagten. Til ministeriet skulle der hvert år indsendes beretninger om skolevæsenets tilstand. Indberetningerne er udarbejdet af skolekommissionsformændene på grundlag af bl.a. skoledagbogen og kontrolleret og kommenteret af provsten. Alle skolemæssige problemer i lokalsamfundet kommer dermed mere eller mindre eksplicit til ministeriets kundskab. Indberetningerne gav da også ministeriet et udmærket redskab i hænde til at se, om lovens forskrifter blev overholdt. Ved gennemgangen af indberetningerne fandt ministeriet ofte anledning til at rette henstilling til forbedringer eller omordninger af skolevæsenet. Disse bemærkninger vil findes i koncept sammen med svarbreve fra lokalmyndighederne ved samme eller det følgende års indberetninger. Sådanne breve og skrivelser kan være særdeles oplysende om, dels hvad ministeriet tolererer eller kræver, og dels om sognerådernes og eventuelt præsternes kamp for at bevare lokale særrettigheder.

Udover brevvekslingerne i ministeriets arkiv, fås der gennem skoleberetningerne en rig adgang til statistiske oplysninger om antallet af skolepligtige børn, skolegangsordninger, forsømmelser og privatunderviste børn. Endelig ses det i skoleberetningerne, at der i slutningen af forrige århundrede blev undervist i flere og flere fag, som ikke var påkrævet i skolelovgivningen. Det gælder især fag som naturkundskab og historie. Ændringen kan

synes minimal, men debat i skoleblade viser, at der i sidste del af 1800-tallet var en frodig diskussion om skolens faglige indhold og undervisningsmetode.⁶ Og fremfor alt viser periodens private skoleinitiativer, at der var forskellige opfattelser af skolens opgave. Indberetningerne til Kultusministeriet findes i Rigsarkivet: Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 2. ekspeditions kontor.

Den private børneskole

Lige fra 1814 har vi i Danmark haft undervisningspligt, men ikke skolepligt. I de første årtier efter 1814 havde denne regel dog næppe nogen større betydning, da landboerne reelt ikke havde mulighed for at få børnene undervist uden netop i den offentlige skole. I sidste del af 1800 tallet fik dette princip imidlertid større betydning. I årene fra 1880–1900 lå antallet af privatunderviste børn på knapt 10 pct. af de skolepligtige børn i gennemsnit for hele landet. Under denne procentandel gemmer sig imidlertid store egnsforskelle.

De privatunderviste børn grupperer sig især under tre kategorier: Børn der blev undervist i hjemmet, i pogeskoler eller i de såkaldte friskoler. Heraf har især de grundtvigsk/koldske friskoler været omtalt i den skolehistoriske litteratur. Desværre ofte forherligt og løsrevet fra skolernes tids- og miljømæssige baggrund.

Den procentmæssige andel af privatunderviste børn kan forekomme ubetydelig. Ikke desto mindre skal der her hævdes, at de private skoler har øvet en betydelig påvirkning på den offentlige skoles indhold og form. Men hvorledes? Gennem en seriøs beskæftigelse med kildematerialet til de private skoler (og til de offentliges) vil man kunne tilnærme sig svaret. Og fremfor alt kan materialet sige noget om, hvilke faktorer der var de afgørende for, at befolkningsgrupper blev aktiviseret til at yde store omkostninger for at etablere et alternativ til den offentlige skole.

Hjemmeunderviste børn

Antallet af hjemmeunderviste børn kan først og fremmest søges i skoleberetningerne i ministeriets arkiv. Hvilke forældre der valgte at lade deres børn undervise i hjemmet lader sig vanskeligere undersøge. Folketællingslisterne vil vise, at der ofte var ansat en lærerinde eller en student på godser og større gårde. Et bedre materiale er skolekommissions protokollen, idet skolekommissionen havde pligt til at overhøre hjemmeunderviste børn 2 gange årligt. Der kan derfor i skolekommissions protokollen være oplysninger om, hvornår og på hvilke gårde skolekommissionen har været tilstede. Langt de fleste hjemmeunderviste børn har tilhørt de højere sociale lag, men hjemmeundervisningen kunne også finde sted på mindre gårde forud for etableringen af en selvstændig privatskole.

Pogeskoler

Pogeskoleinstitutionen skriver sig tilbage til lov af 8. marts 1856, hvor det blev slået fast, at hvis der ved en skole var over 100 børn, så skulle der enten oprettes en ny skole eller et andenlærer embede. Ministeriet var imidlertid opmærksom på, at dette krav ville blive vanskeligt at få opfyldt, hvorfor man tillod skolekommissionerne eller sogneforstanderskaberne »at lade Undervisningen af de Børn, der ere under 9 Aar, besørge ved hvem, de dertil maatte finde skikkede.«⁷ Det var således ikke store kvalifikationer, der blev krævet af dem, der skulle varetage børnenes undervisning i de første skoleår. Men regelen betød, at pogeskoleinstitutionene voksede frem. I 1867 blev loven skærpet således, at ueksaminerede lærerkræfter skulle bevise deres egnethed over for provsten.

Loven som helhed må betegnes som skelsættende, dels fordi småbørnsundervisningen blev betragtet som noget særegnet, og dels fordi kvinder herigennem fik mulighed for at

6. For en god og omfattende gennemgang af skoleblade se: Helge Kjærgaard: Den Danske skoles Tidsskrifter. Oprættelse og Undervisning i Danmark. Red. Einer Torsting. Kbh. 1949 bd. II ss. 183–210.

7. Skolelovene samt en Del Bekjendtgørelser a.a. s. 77.

blive ansat indenfor den offentlige skole. Endelig kan loven betragtes som forløberen for Forskole- lærerindeinstitutionen af 1892.⁸

Diskussionen om oprettelse af kommunale pogeskoler vil findes i sognerådets forhandlingsprotokoller. Udover selve debatten om oprettelsen af sådanne skoler, kan materialet belyse træk af holdningsskiftet til overhovedet at ville anerkende kvinder i offentlige embeder, de vilkår man bød lærerinderne og spørgsmålet om, hvorfor det 19. århundredes lærerinder var frøkner.

En stor del af pogeskolerne var oprettet på privat initiativ, udfra motiver som f.eks. ønsket om et bedre skolemiljø for de mindre børn, for lang skolevej eller udfra ønsket om en skole med funktion af børnehave. Ofte vil befolkningskredsen bag en sådan skole ansøge sognerådet om hjælp til bestridelse af udgifterne. Dersom sognerådet ønskede at støtte initiativet, skulle det ansøge amtsrådet om tilladelse til at yde en sådan hjælp. Ansøgningen vil således bero i amtsrådets arkiv, eventuelt sammen med initiativtagernes egen opfordring. Svaret vil sluttelig fremgå af sognerådets forhandlingsprotokoller. Hvis amtsrådets svar var positivt, vil pogeskolen som følge af tilskuddet fra kommunen blive underlagt det samme tilsyn som den offentlige skole, hvorfor yderligere oplysninger om skolen vil kunne hentes fra skoleberetningerne i ministeriets arkiv.

Friskoler

De skoler der i det følgende benævnes friskole, er private børneskole, hvor der ikke sigtedes mod nogen form for eksamen. Navnet friskole vil når der er tale om landbosamfundet ofte betyde en skole, der bygger på den grundtvigsk/koldske idégrundlag. Indre Mission oprettede imidlertid også friskoler, og hvad en-

ten skolerne tolkede sig selv tilhørende den ene eller den anden retning, så gælder det, at retningspræget var mere eller mindre udtalt, og at der kunne ligge meget forskellige motiver bag skolerens oprettelse.

Der trænges meget til en grundforskning omkring disse skoler for at få sat friskolebevægelsen ind i en større samfundsmæssig sammenhæng. Baggrunden for oprettelsen af de første friskoler i 1850'erne var givetvis en hel anden end motiverne bag oprettelserne i slutningen af århundredet. Her skal peges på en række spørgsmål, der forekommer relevante at stille til materialet: Hvem var initiativtager til skolen? Hvordan hvervedes der medlemmer til friskolekredsen? Hvor store økonomiske og sociale byrder var der forbundet med medlemskabet? Hvilke aktiviteter foregik der på skolen uden for skoletiden? Hvilke samfundsgrupper sluttede op omkring friskolen? Hvilken fagfordeling havde skolen? Friskoletilhængerne betegnede ofte sig selv som »de levende« overfor »de døde« i sognet. Var »de døde« så døde og »de levende« så levende? Og hvem var de toneangivende indenfor sognerådene, foreningsarbejdet og erhvervsorganisationerne? Der kunne stilles en lang række andre spørgsmål, men fælles er, at det er tidskrævende at opsøge kildematerialet til belysning af denne skoleform.

Der er forskellige oversigtsværker, hvor man kan orientere sig om, hvorvidt der overhovedet har været en friskole indenfor et bestemt geografisk område.⁹ Dernæst skulle der efter 1863 afgives summariske meddelelser om privatskolerne i de årlige skoleberetninger til kultusministeriet. Fyldigere oplysninger findes efter 1893, idet ministeriet efter dette år krævede indberetninger fra privatskolerne på specielt udformede skemaer, hvorfor det her efter er muligt at få oplysninger om skolens oprettelsesår, børneantal, skolegangsordninger, fag og lærerens uddannelse.

8. F. C. Kaalund-Jørgensen: Forskoleinstitutionens Oprindelse. Statens Forskoleseminarium i Vejle. Festskrift i anledning af seminariets 50 års beståen. Vejle amts Folkeblads Bogtrykkeri 1943.

9. A. Ankerstrøm: Friskolen gennem hundrede år I-II. Odense 1946-49. Dansk præste- og sognehistorie (personalhistoriske og sognehistoriske og statistiske bidrag til en) 1849-1949. Ved Poul Nedergaard. Kbh. 1954-68. Arkivmateriale fra skolerne kan opsøges i: Danske friskolearkiver 1852-1977 (1977) Registraturen er tilgængelig i de offentlige arkiver.

Materiale til belysning af lokalmyndighedernes holdning til friskolen kan dels søges i skolekommissions protokollen efter de årlige eksamener, og dels i sogneråds- og amtsrådsarkivet dersom skolerne har ansøgt om kommunal støtte.

Det bedste materiale til friskolens retningspræg og placering i samfundet vil uden tvivl være den lokale avis. Har man skolens oprettelsesår, kan der findes frem til indvielsestaler og eventuelle møder forud for skolens oprettelse. På sådanne møder vil i mange tilfælde komme både tilhængere og modstandere til orde. Hvilket selvsagt giver væsentlige oplysninger til hele skole- og bevidsthedsproblematikken. Angående aktiviteterne på skolerne, så vil der dels fra dagbøger og erindringer og dels fra aviser kunne fremskaffes et vigtigt materiale.

Børnenes sociale rekruttering kan oplyses, dersom der er bevaret navnelister fra selve friskolen, hvilket er sjældent fra den tidlige friskolebevægelse. En anden mulighed er, at se hvilke børn der blev udskrevet af den offentlige skole, (skoledagbogen) og endelig førtes der i sognene vaccinations protokoller over børnene med angivelse af skoletilhørsforhold. (Vaccinations protokollerne findes i sognerådsarkivet).

Sluttelig skal der peges på, at der kan fremskaffes et omfattende brevmateriale fra nogle af friskolelærerne i personarkiverne på det Kongelige bibliotek og i Rigsarkivet.

Frivillig udvidet undervisning

Ønsket om flere kundskaber end de der kunne opnås i den offentlige skole har næppe i særlig udpræget grad været drivkraften bag oprettelsen af friskolerne. Men, at der også blandt befolkningen kunne være et kundskabsbehov, er der flere vidnesbyrd om.

Fra skolefonden kunne der fra 1856 gives tilskud til oprettelse af skoler med en mere

videregående undervisning, end den der kunne erhverves i almueskolen, når en forældre-kreds eller en kommune ønskede en sådan mulighed åbnet. Den konkrete igangsættelse skyldtes som oftest en aktiv og interesseret landsbylærer.

Skolerne fik betegnelsen Fortsættelsesskoler, et navn der dækkede over meget forskellige skoleformer, såsom hverdagsundervisning for de 12–14 årige eller eftermiddags undervisning for de 14–16 årige i vinterhalvåret. I vinteren 1892–93 indhentede ministeriet oplysninger om disse skolers antal og virksomhedsplaner og konstaterede bl.a., at der eksisterede 25 sådanne Fortsættelsesskoler ud over landet.¹⁰ Skolerne kan betragtes som forløbere for præliminæreksamens kurser, real- og efterskoler. Præliminæreksamen var blevet oprettet i 1881, men det blev overladt til private at etablere undervisningsinstitutionerne, og rent faktisk skød der realskoler op i et rivende tempo, i 1883 var der 26, i 1903 var tallet 130, nogle kommunale, men det overvejende flertal private, de fleste i købstæderne, men også mange i mindre byer og landdistrikter.¹¹ Her er altså tale om, at en betydelig del af befolkningen på egen krop har følt behovet for flere kundskaber, og som den har evnet at skaffe en afhjælpning for. Kildematerialet til disse skoler findes for størstedelen i amtsskolerådets arkiv i form af ansøgninger om økonomisk støtte. Vedlagt ansøgningerne kan eventuelt findes anbefalinger fra notabiliteter, skolernes virksomhedsplaner eller årlige meddelelser.

I kultusministeriets arkiv findes der en del ansøgninger fra skolerne om at måtte blive ligestillet med højskolerne i økonomiske henseende, hvad mange blev. Desuden forekommer der kommenterede redegørelser når skolerne fik tilladelse til at afholde præliminæreksamen. Når landsbyskolelæreren påtog sig et sådant ekstra undervisningsarbejde og ansatte en hjælperlærer, skulle han søge om tilladelse hos provsten, hvorfor ansøgningen vil

10. Se fortegnelse over skolerne i Rigsdagstiden tillæg B 1893/94 sp. 1307 ff.

11. Vagn Skovgaard-Petersen: Samspil mellem samfundsforandring og skolelovgivning. Lærerkursus 1975. Danmarks Radios undervisningsafdeling/Danmarks Lærerhøjskole 1975 s. 8.

bero i skoledirektions arkivet. Endelig kan der søges oplysninger om skolerne i sognerådsarkivet.

Tilslutningen til de ovennævnte skoleformer var betinget af, at forældrene havde de økonomiske muligheder for at holde børnene på skolebænken udover den skolepligtige alder. I modsætning hertil stod aftenskolen åben for alle uanset økonomiske kår. Tilslutningen hertil kan dermed dels belyse, hvor udbredt behovet var for flere kundskaber end de børneskolen kunne meddele, og dels viser den noget om den unge generations holdning til skolens oplysningsarbejde.

Allerede i skolelovene af 1814 blev læreren pålagt som embedspligt at afholde aftenskole, for de elever som ønskede en fortsat undervisning. Meget tyder dog på, at aftenskoleinstitutionen led en krank skæbne indtil slutningen af forrige århundrede, hvor aftenskolerne netop blomstrede op. Og der er fra denne periode ret gode muligheder for at undersøge holdningen til aftenskole undervisningen på landet.

I 1846 påbød det Danske Kancelli, at kommunerne skulle bestride udgifterne til lys og varme ved aftenskolerne for, at dette ikke skulle hindre læreren i at afholde undervisning. Der vil derfor efter 1846 kunne hentes oplysninger i sognekaldsarkiverne. Dernæst kunne aftenskolelærerne fra 1856 få tilskud fra skolefonden, de motiverede ansøgninger om støtte findes i amtsskolerådets arkiv. Endelig skulle der i skoleberetningerne til centraladministrationen i hele perioden gives oplysninger om, hvorvidt der havde været afholdt aftenskoleundervisning. Disse oplysninger er imidlertid ret intetsigende.

Et langt bedre materiale findes fra 1880'erne og i årene fremefter, idet amterne fra dette tidspunkt i stigende omfang benyttede sig af trykte ansøgningsskemaer, hvor der blev krævet oplysninger som: hvilke fag der blev un-

dervist i, kursusperiodens timeantal, deltagerens antal og hvor mange år læreren tidligere havde afholdt undervisning. Skemaerne findes i skolerådets arkiv.

Et yderligere materiale kan fremskaffes i Kultusministeriets arkiv, idet ministeriet i begyndelsen af 1890'erne blev opmærksom på, at denne skoleform havde en gavnlig indflydelse på folkeoplysningen. Hvorfor der fra 1894 blev ydet et stadig større tilskud til dette frivillige undervisningsarbejde. Som betingelse for statsstøtten krævede ministeriet indberetninger fra såvel private som offentlige skoler. Grundmaterialet fra sognene ligger i skolerådets arkiv og de summariske oplysninger fra amterne i Kultusministeriets arkiv.¹²

Den private børneskole og de frivillige undervisningstilbud udover den skolepligtige alder kan være særdeles fascinerende at arbejde med. De har splittet et sogn og lærerstandens sammenhold, de har provokeret eller tilføjet den offentlige skole nye impulser. Og de er stadig et væsentligt led i det danske skolevæsen.

Materialets karakter betyder, at denne skoleform såvel som den offentlige skole mest overkommeligt kan undersøges ved hjælp af punktstudier, der så på forskellig vis kan drages ind i en større sammenhæng. Udover anvendelse af materiale fra forskellige skoleformer og inddragelse af materiale fra en eller flere af administrationens led, så vil skoledebatter i aviserne kunne tilføje skolehistorien værdifulde oplysninger. Endelig vil beretninger fra lærerforeningsmøder og artikler fra de talrige skoleblade kunne belyse, hvilke skoleproblemer lærerstanden har betragtet som de aktuelle.¹³ Og alt i alt er der et alsidigt kildemateriale til at tydeliggøre dialogen mellem enkeltpersoner, grupper og skoleformer. Det er med andre ord muligt at komme meget tæt på såvel spændingsfeltet omkring som indenfor skolen i samfundet.

12. Materialet ligger i Rigsarkivet på følgende journalnumre. År 1895 XX nr. 1476, 1896 YY nr. 1550, 1897 ZZ nr. 1459, 1898 ÆÆ nr. 549, 1899 ØØ nr. 576, 1900 AB nr. 576.

13. Se note 6 og Beretning om Danmarks lærerforenings almindelige Skolemøder fra årene 1879, 1886, 1893 og 1899.

Debat

Jakob Vedsted og Jan Skamby
Madsen:
Lokalhistoriske studier i Hads
herred

Lokalhistorien og specielt slægtshistorien får stadig flere dyrkere og bliver for mange mennesker det væsentligste bindeled mellem fortiden og nutiden. Såfremt egnmuseerne magter at få denne interesse ind i nogle rammer, hvor den kan perspektiveres, er der grund for et engageret samarbejde mellem museet og dets brugere.

Flere museumsfolk, både herhjemme og i udlandet, har forsøgt sig med en formidling, der direkte er relateret til den dagligdag og de interesser, publikum iøvrigt har, og det er på

denne baggrund, at en række nye formidlingsprojekter har set dagens lys (1). (Note 1: Skamby Madsen, J.: Museerne, lokalhistorien og formidlingen. Den jyske historiker nr. 17, 1980. Heri findes en kortfattet omtale af en række af disse projekter). Fælles for projekterne er, at de tager udgangspunkt i folks egne erfaringer, samt at det praktiske arbejde aktiviserer folk på lokalt plan i studiekredse og lignende. Initiativerne er udgået fra de små og mindre lokalmuseer, der her, i stedet for den traditionelle envejskommunikation, har set mulighederne for et samarbejde og en dialog med egnens beboere.

I sommeren 77 påbegyndte vi gennem Odder Museum og med støtte fra Århus Amts Museumsråd projektet »Lokalhistoriske studier i Hads herred«. Ideen bag de lokalhistoriske studier er at undersøge fortid, nutid og fremtid i lokalmiljøer sammen med de mennesker, der bor på stederne. Et lokalmiljø kan være en landsby, en klynge huse, en bydel, et sogn eller et hvilket som helst geografisk område eller miljø, der naturligt kan afgrænses.

Vi havde lyst til i første omgang at forsøge os med et sogn, og efter at have vurderet de forskellige sogne i museets indsamlingsområde, bl.a. gennem besøg i sognene og samtaler med nogle af beboerne, faldt valget på Gosmer sogn.

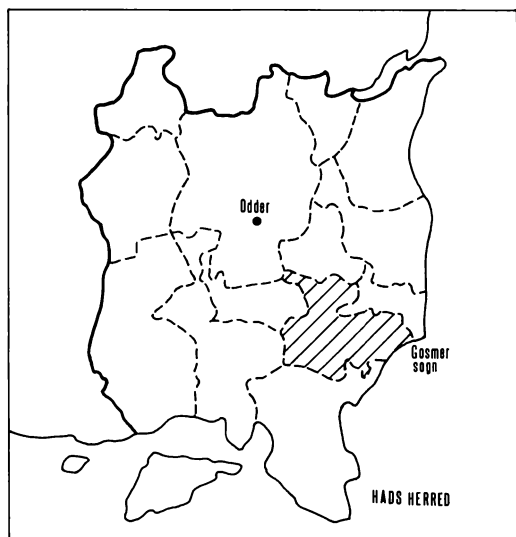

Fig. 1. I sognet ligger byerne Gosmer, Fensten, Smederup, en del af Søby, samt Højby.

Sognets areal udgør 1633 ha, og ved folketællingen 1970 var der 527 indbyggere fordelt på 165 husstande.

Inden kommunesammenlægningen udgjorde Gosmer sogn sammen med Halling sogn een sognekommune. Sognet er et udpræget landsogn med kun én mindre industrivirksomhed.

Indsamling af materiale om sognet

Inden vi lavede en introduktion af undersøgelsen i sognet, foretog vi en systematisk indsamling af materiale omkring sognets fortid, nutid og fremtid.

Museet selv var kun i besiddelse af et beskedent materiale, der kunne anvendes i denne sammenhæng. De kulturhistoriske lokalmuseer har traditionelt haft indsamling af genstande som deres hovedopgave. Alle skriftlige kilder har det offentlige arkivvæsen taget sig af, når de var af offentlig proveniens

Fig. 2. Gosmerhæftet indeholder en præsentation af undersøgelsen, samt viser eksempler på det materiale, der findes om sognet – gamle fotografier, uddrag af arkivalier, sagn og historier, fremtidige vejprojekter for området o.s.v.

eller var oplagt væsentlige for historieforskningen. Tilbage bliver en række private, lokale arkivalier som fotografier, foreningsprotokoller, forretningsprotokoller o.s.v., som indsamlingsmæssigt har befundet sig i et tomrum mellem de etablerede institutioner – museerne og de offentlige arkiver. Til at udfylde dette tomrum er der skudt en lang række små, lokalhistoriske arkiver op indenfor den sidste snes år. Disse drives oftest af frivillige og næsten uden midler.

Det kunstige skel mellem genstande og arkivalier er uheldigt, idet de lokale kulturhistoriske museers væsentligste opgave må være at arbejde med og dokumentere alle facetter af lokalområdets historiske udvikling. Denne opgave er umulig, hvis ikke fotografier og arkivalier inddrages sideordnet med genstandene i museets arbejde.

Under indsamlingsarbejdet blev der hentet materiale følgende steder: Odder Lokalhistoriske Arkiv, Odder Kommunebibliotek, Odder Kommunes Arkiv, Odder Kommune –

teknisk forvaltning, Statsbiblioteket, Det Kgl. Biblioteks Kort og Billedsamling, Rigsarkivet, Nationalmuseets forskellige afdelinger, Matrikelsarkivet, Dansk Folkemindesamling, Geodætisk Institut, Landsarkivet for Nørrejylland og Institut for Navneforskning.

Det var vores tanke at få fotokopier af det til undersøgelsen nødvendige materiale, men det blev hurtigt klart, at materialemængden ville blive så omfangsrig, at selv om vi kun satsede på de vigtigste arkivalier, ville det blive økonomisk uoverkommeligt. I stedet løste vi problemet ved at anskaffe et mikrofilm-læseapparat og basere materialeindsamlingen hovedsagelig på mikrofilm.

Introduktion af undersøgelsen i sognet

Under arbejdet med indsamlingen havde vi en gruppe beboere fra forskellige steder i sognet (bl.a. købmændene i Gosmer og Fensten), som vi jævnlige besøgte og fortalte om, hvad vi lavede.

Det var vores mening, når vi havde dannet os et overblik over materialet, at udsende indbydelser til en fællesaften i forsamlingshuset, og der præsentere ideen med initiativet, noget af det indsamlede materiale, samt at opfordre beboerne til at være aktivt med. Ud fra vores kontakt med de lokale beboere blev vi klar over, at skulle vi få folk til at møde op sådan en aften, måtte vi ud og præsentere os selv og projektet for en bredere kreds. I månederne september-oktober 77 brugte vi så weekenderne på husbesøg. Vi havde forskelligt materiale med rundt og fik god lejlighed til at orientere om, hvad vi ville sætte igang. Samtidig fik vi set eksempler på, hvad der fandtes af materiale i sognet, hovedsageligt fotografier og ejendoms papirer. Vi besøgte 60 husstande, hvilket er ca. 1/3 af samtlige husstande i sognet. I januar 78 udsendte vi indbydelser til en fællesaften for sognets beboere i Gosmer Forsamlingshus. Vedlagt indbydelser var et hæfte på 24 sider, der fortæller om ideen bag initiativet.

Der kom 145 mennesker i forsamlingshu-

set, hvilket var betydeligt flere end vi havde regnet med. Vi fik præsenteret undersøgelsen og noget af materialet, men kunne p.g.a. trængsel ikke få talt med den enkelte om at være med. I stedet udsendte vi i februar et nyt brev med en tilmeldelsesblanket, hvor interesserede kunne skrive sig på.

Arbejdet i sognet

I slutningen af februar var tilmeldelsesblanketterne kommet tilbage med følgende resultat:

Emner:	Antal tilmeldte:
Bebyggelsehistorie	22
Lokalplan	7
Oldtid	4
Sagn og historier	4
Stednavne/sprog	4
Erhvervs livet	3
Politiske forhold	1
Ændringer i landsbyerne	1
Husmandsbvægelsen	1
Skole og undervisning	1
Andet	3

Fig. 3. Fenstengruppen er samlet omkring kilderne til ejendommenes historie.

Fig. 4. Sagn og historier med tilknytning til sognet er blevet indsamlet, bearbejdet og illustreret af lokale kunstnere.

En af de historier, der har overlevet til vore dage, skildrer en uheldig brøndgravning i Smederup by, hvor der altid har været vandmangel. Brønden styrtede sammen under gravearbejdet og »Syv Karle fandt her en ligesaa pludselig som uventet Død i deres bedste Alder. Den ottende slap med Skrækken og Tabet af sine Træsko« fortæller historien.

En gennemgang af Gosmers kirkebog har vist, at der er tale om mere end blot en historie. I 1788 under døde står følgende: »26 de (efter Trint). eflerskrevne ung-menisker, som bleve dræbte i en Brønd i Smedrup neml.« – herefter nævnes navnene på syv karle i alderen fra 19 til 29 år. Brøndgraverne er tegnet af Mogens Gissel.

Herudover gjorde en del via tilmeldelsesblanketten opmærksom på, at de havde materiale eller oplysninger, som de ville stille til rådighed for undersøgelsen.

I marts måned var vi klar til et møde i forsamlingshuset med de 22, der havde meldt sig til emnet »bebyggelseshistorie«. På mødet blev der enighed om at dele dette hold i to grupper, der skulle tage sig af forskellige ejerlav. Endvidere var der enighed om, at møderne skulle holdes privat, på skift mellem deltagerne. Flere af de øvrige hold blev senere på året sat igang på samme grundlag.

Der har indtil årsskiftet 79/80 været afholdt ca. 60 møder fordelt på forskellige emnegrupper. Møderne har ligget om aftenen og har haft en varighed på 3-4 timer. Vi har været forsigtige med at indkalde til møde for ofte, da arbejdet nødtigt skulle blive en byrde for deltagerne.

Undervejs er enkelte deltagere faldet fra og nye er kommet til, således at deltagerantallet stort set er forblevet uforandret.

Til møderne har vi medbragt det indsamlede kildemateriale og mikrofilmlæseapparatet. Mellem møderne har læseapparatet været

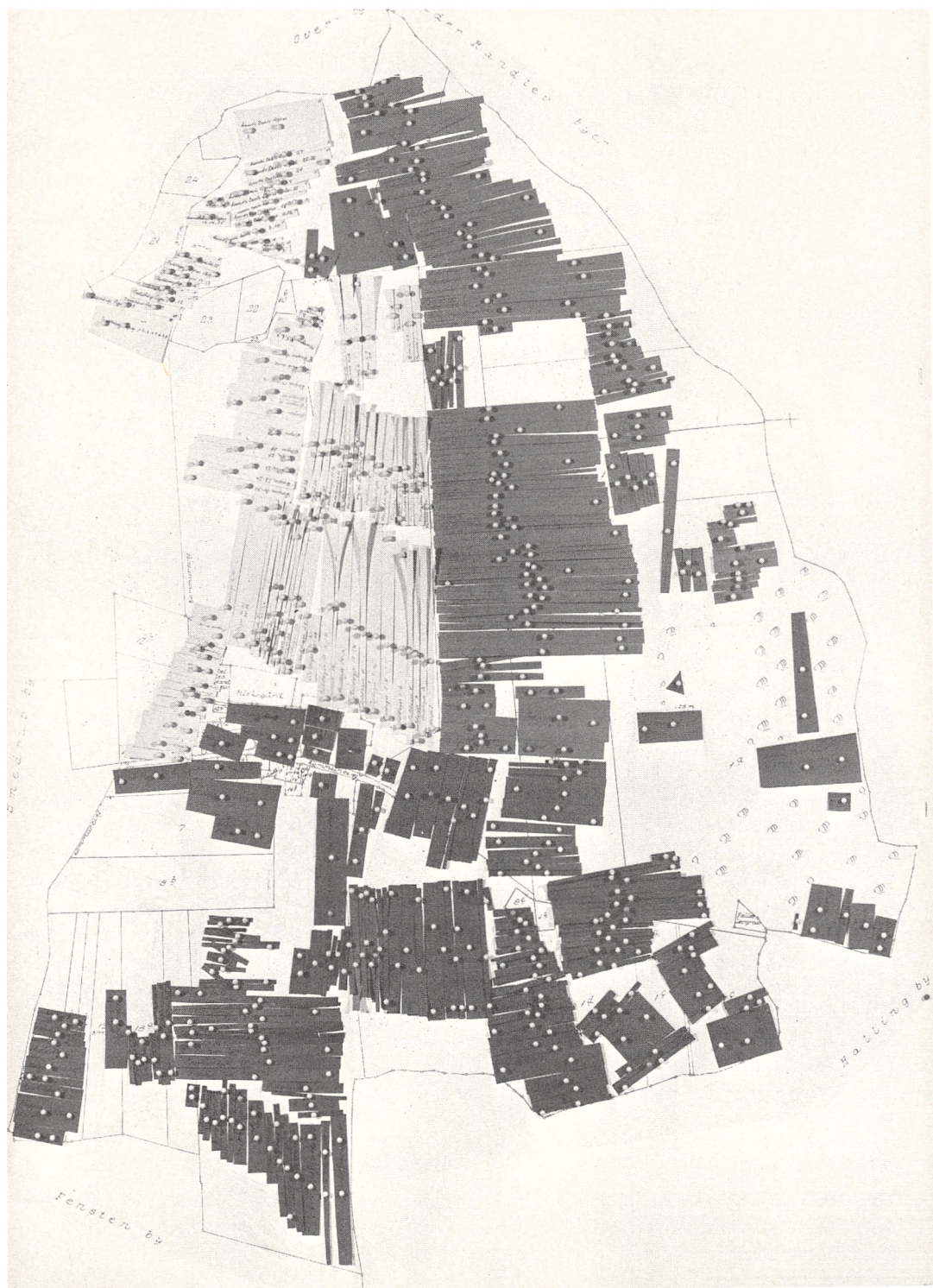

Fig. 5. Arbejdskort til rekonstruktion af markinddelingen 1682 i Gosmer ejerlav.

Debat

udlånt til interesserede, som regel sådan, at den vi sidst besøgte har haft det stående, til det skulle bruges et andet sted.

Den form vi har arbejdet under, med møder hos private, har fungeret ideelt. Arbejdet er blevet kombineret med et fællesskab, der ellers har været på retur i landsbyerne.

Formidlingsmæssigt har vi været stillet på en krævende opgave. Deltagerne skulle sættes igang, den fornødne historiske udvikling trækkes op, og for de ældre kilder har det været nødvendigt at give en betydelig hjælp til transkriptionen af den gotiske skrift. For at lette arbejdet renskrev og mangfoldiggjorde vi en del af det kildemateriale, som næsten alle havde brug for, bl.a. matriklerne, jordebøgerne og udskiftningsarkivalierne, samt navneregistre til alle fæste- og skiftearkivalier. Endelig skulle deltagerne øves i at arbejde metodisk med kilderne.

Vi har kun i ringe grad forsøgt at foretage nogen styring m.h.t. de emner, deltagerne valgte at beskæftige sig med. I stedet har vi forsøgt at hjælpe dem til at finde svar på de spørgsmål, de selv formulerede.

Vi havde gerne set flere af emnerne behandlet mere problemorienteret, men bortset fra lokalplansgruppen, hvor modsætningen til det offentlige, bureaukratiet og centraliseringen var det væsentlige, var det ikke konfliktstof, man ønskede at beskæftige sig med. På den anden side erfarede vi, at gennem et bevidst arbejde med næsten et hvilket som helst emne, støder man på mere generelle samfundsproblemer.

Efterhånden som de forskellige emner er blevet eller bliver bearbejdet, skal materialet udgives i hæfteform. Da vi imidlertid ikke har haft midler til rådighed i 1979, ligger der nu et materiale og venter på at blive trykt. Vi skal her give et par eksempler på, hvad grupperne har beskæftiget sig med.

Stednavnene

Sognets stednavne er optegnet ud fra markbøgerne til Christian V's Matrikel 1688, fra stednavneoptegnelserne 1920–22 og 1956, samt ud fra stednavnegruppens forespørgsler i sognet vedr. navne, der evt. er kommet til

efter 1956. Navnenes oprindelige betydning er søgt udledt, og de er forsøgt inddelt kronologisk. Det største arbejde har ligget i en rekonstruktion af markinddelingen på landsbyfællesskabets tid og dermed en genplacering af marknavnene. Gosmer ejerlav kan her tjene som eksempel.

Byens mark var delt i tre vange. I markbogen fra 1682 til Christian V's Matrikel er angivet vangenens navne, åsenes navne og orientering, hver enkelt agers ejer, samt agerens længde og bredden i begge ender (målt i alen = 0,6277 m).

Det ældst bevarede kort over ejerlavet er udskiftningskortet uden marknavne fra 1800 (Original I, 1:4000). Efter dette indtegnedes vådarealer på et moderne matrikelkort (som vi af praktiske grund fotograferede op til dobbelt størrelse 1:2000), idet vi gik ud fra, at der ikke var foretaget væsentlig dræning eller afgrøftning af sumpede arealer i perioden 1682–1800. Vejforløbene indtegnedes ud fra målebordsbladet til Videnskabernes Selskabs Kort fra 1777.

Derefter blev samtlige agre klippet ud i karton og forsøgt indplaceret på kortet. Enkelte af de gamle marknavne har i en eller anden form overlevet til optegnelserne i 20'erne, så gennem disse havde vi nogle fixpunkter. Endvidere spadserede vi landskabet igennem nogle gange for evt. at lokalisere nogle af de marknavne, der indeholder topografiske oplysninger. Herigennem blev vi bl.a. i stand til at placere Flinthøj Agre, der sandsynligvis har fået navn efter et overpløjet megalitanlæg med meget knust, brændt flint i overfladen. Åsenes opmålingsrækkefølge er angivet i markbogen, og når vi samtidig havde agrenes hovedorienteringsretning og de naturlige grænser, som vådarealerne dannede, kunne puslespillet efterhånden med nogenlunde sikkerhed samles.

Bebyggelseshistorie

Deltagerne arbejder her først og fremmest med deres egen ejendom, hus eller gård. En fuldstændig bearbejdning af alle ejendomme i et ejerlav giver et godt grundmateriale for arbejdet med mere generelle problemstillinger,

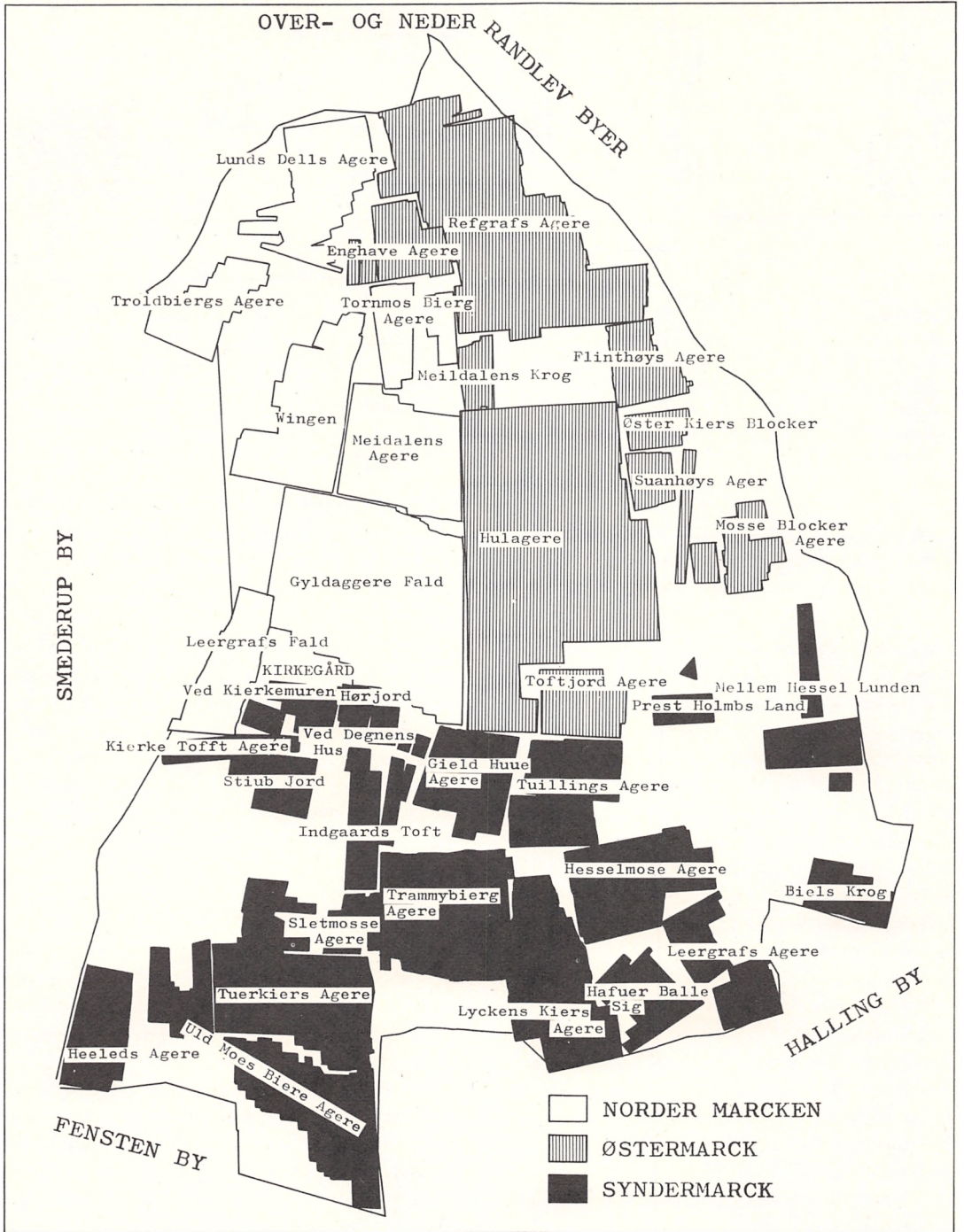
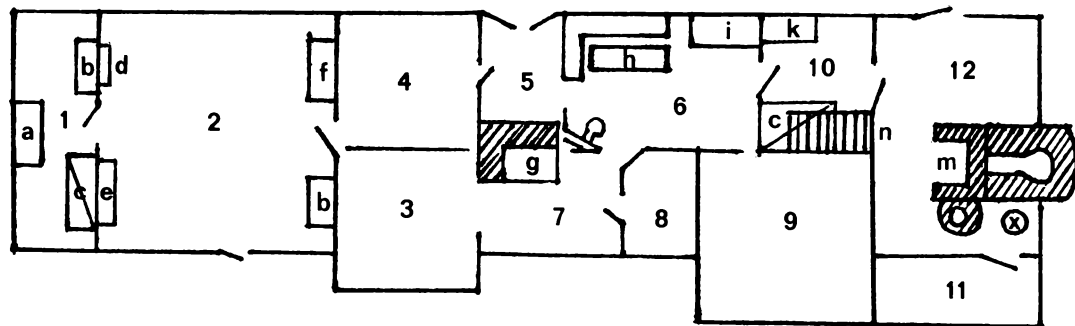

Fig. 6. Det færdigbearbejdede kort, der viser åsenes navne og placering i Gosmer ejerlav 1682.

1. Gæstekammer.
2. »Overstov«.
3. Aflægstue for bedsteforældrene.
4. »Kakkelstov«.
5. »Forstov«.
6. »Yderstov«.

7. Køkken.
8. Spisekammer.
9. Soveværelse.
10. Pige-kammer.
11. »Mælkestov«.
12. Bryggers.

- a. Servante
- b. Dragkiste
- c. Seng
- d. Kommode
- e. Klædeskab
- f. Skatol
- g. Køkkenskorsten

- h. Fast bæk og bord
- i. Slagbæk
- k. Klædeskab
- m. Bageovn
- n. Trappe
- x. Tønde med sand.

Fig. 7. Matr. nr. 15 Fensten. Rekonstruktions- og møbleringsplan over stuehuset. Planen viser forholdene for ca. 100 år siden, som de erindres af meddeleren Hans Rygaard Hansen født i gården 1873. (Efter NEU nr. 20.852).

f.eks. i kvantitativ form. Det giver udgangspunkt for sammenfatninger omkring emner som befolkningsudviklingen, erhvervsfordelingen o.s.v.

Arbejdet i studiekredsene har bestået i en gennemgang af hovedtrækkene i den historiske udvikling, gennemgang af de enkelte kilders tilblivelse, opbygning og anvendelsesmuligheder, samt i selve arbejdet med kilderne. Vi har til brug for ejendomsundersøgelserne anskaffet kopier af et stort kildemateriale. Hovedindholdet er:

- Folketællingerne fra 1787–1890.
- Kirkebøgerne fra 1735–1890.
- Matriklen 1688 med tilhørende markbøger.
- Matriklen 1844 med forarbejder, sogneprotokol og kort.
- Fæstebreve fra ca. 1754–ca. 1900.
- Godsskifter fra 1717–1850.
- Realregistrene til skøde- og panteprotokollerne fra 1845–ca. 1956.
- Jordebøger fra 1700- og 1800-tallet.
- Brandforsikringsarkivalier fra ca. 1830–ca. 1860.
- Hoveriarkivalier.
- Udskiftningsforretninger.

Herudover er der i høj grad bygget på deltagerens og andre lokale beboeres materiale og viden, specielt billeder og erindringsstof. Arbejdet med ejendoms-historien munder ud i rapporter, der udarbejdes ejerlavssvis, og som sammenfatter de enkelte ejendommers historie, samt hovedlinierne i landsbyernes udvikling op til i dag.

At give Gosmers beboere deres historie tilbage

Foruden de emnegrupper, som vi har været igangsættere for, er en gruppe beboere, på baggrund af det indsamlede materiale, gået igang med at dramatisere sognets historiske udvikling.

Initiativet til teaterarbejdet er udgået fra to personer, som selv arbejder med teater og drama på forskellig måde. Den ene bor i byen, den anden har gjort og har stadig sine forældre boende der. Under arbejdstitlen »at give Gosmers beboere deres historie tilbage« har en manuskriptgruppe på en halv snes beboere siden efteråret 79 gennem faste ugentlige møder fået udarbejdet en synopsis, og de har nu søgt kulturministeriet om midler til at sætte stykket op i forsamlingshuset.

I stykket skildres landsbyens mennesker tilbage fra fællesskabets tid, og man følger en husmandsfamilie, en gårdmandsfamilie og dens tyende, og hvorledes deres livsvilkår er forandret op gennem tiden, fra fæstebonde til slagteriarbejder. Desuden skildres nogle af landsbyens institutioner – hospitalet, forsamlingshuset – deres udvikling og betydning for byen. Der er ingen i manuskriptgruppen, som har boet i byen i mere end 20 år, de fleste endog langt mindre, og det har derfor været nødvendigt at få snakket en række forhold igennem med gamle folk fra egnen. Interviewmaterialet bliver i uddrag offentliggjort i et program til forestillingen.

I 1979 meddelte man fra Århus Amts Museumsråd og Odder Museum, at man ikke længere ville støtte projektet, da man skønnede, at det indeholdt for meget formidling og for lidt forskning. Dette til trods for at amtsmidlerne var givet gennem almenformidlingsudvalget. På baggrund af en sådan argumentation kan man blive lidt bange for, hvilken status der egentlig tillægges formidlingen, og hvor stor interessen når det kommer til stykket er, for at prøve noget andet end de traditionelle udstillinger.

Når man har oplevet den glæde og det respons fra en lokalbefolkning, som vi har i Gosmer sogn, er man ikke i tvivl om, at der i lignende formidlingsprojekter er muligheder, som der må og skal arbejdes videre med.

På eget initiativ søger deltagerne i Gosmer sogn nu midler andetsteds fra til afrunding af arbejdet.

Henrik Thrane: Hvordan forebygges rabies archaeologorum?

Olaf Olsens indlæg om arkæologernes specielle form for galskab (Fortid og nutid 28, 276 ff) satte skytset ind mod udgravningen af fortidsminder, der ikke trues af umiddelbar ødelæggelse – bortset fra den arkæologerne måtte have i sinde. Det var altså den fine ende af arkæologien, problemgravningerne eller forskningsgravningerne, det drejede sig om.

Jeg følger ikke trang til at gå i rette med Olaf

Olsen, tværtimod vil jeg gerne gå lidt videre og påstå at rabies archaeologorum er mere smitsom og alvorlig end man kunne tro.

Rabies ytrer sig i sin arkæologiske form som en utæmmelig lyst til at grave, levereglen for den angrebne bliver »excavare necesse est«. Totaludgravningssyndromet (hedder det vist nu) er blot den yderste konsekvens af sygdommen, resultatet alt for ofte en så langtrukket undersøgelse, at udgraveren enten dør undervejs eller efterlader sig en upubliceret udgravning – beretningen er selvfølgelig afleveret år for år – i begge tilfælde en så alvorlig sag fordi gravningen for enhver anden end udgraveren vil være mange gange vanskeligere at publicere. Kun sjældent kommer disse forhold op til overfladen – som i debatten om Sir Mortimer Wheelers nekrolog over Sir Ian Richmond i *Antiquity* 1975. Normalt holdes skandalerne indenfor faggruppen.

De fleste af de angrebne får afløb for deres galskab ved at grave truede fortidsminder ud – det kan der jo ikke ske så meget ved (?). § 49-gravninger kalder vi dem herhjemme, da de har en lovdækket finansieringsmulighed. Nødgravninger er et andet og måske bedre navn. Det kan både dække den tilstand fortidsminderne befinder sig i og den udgraverne lider under. Det er nemlig et spørgsmål, om arkæologerne ikke er ved at befinde sig i en åndelig nødstilstand. I den gode sags tjeneste graves der som aldrig før i dette kongerige. Selv ikke i de entrepenante artier sidst i forrige århundrede nåede man mere. Dengang var situationen måske endnu mere forvirret end den kan forekomme i dag (Sven Thorsen, *Fortid og Nutid* 28, 211 ff).

Det er jo vitterlig en god sag at redde historiske kilder fra ødelæggelse. At man så ødelægger dem i redningsøjeblikket er den for arkæologien helt specielle situation, som den enkelte arkæolog må gennemtænke i sit lønkammer gang på gang, efterhånden som han får stigende erfaring og mere ansvar – hvis han da får tid til at tænke. Ingen kan gøre det bedre end hans evner og tidens teknik strækker, men det er en alvorlig sag at erstatte den primære kildes uendelige informationsmuligheder med et begrænset sæt af fortolkede og lidt kontrollable beskrivelser, opmålinger og

fotografier. Alternativet er blot den ukontrollerede ødelæggelse, hvor end ikke de simpleste oplysninger bjerges. I den situation er valget klart.

Ser man museernes og andre arkæologiske institutioners årsberetninger igennem (senest Antikvariske Studier 3, 1979), er det indlysende, at en fylde af informationer indsamles ved de mange § 49-gravninger. De mest iøjnefaldende fylder vor stadigt voksende tidskriftmængdes sider, så folket og de bevilligende myndigheder kan se, at de får noget for pengene. Arkæologerne graver alt hvad de orker, året rundt, med gigt og rygskader til følge – men det tager de med i købet. De er nemlig så s . . . s pligtopfyldende og ansvarsbevidste overfor deres fags kildemateriale.

Hvad er der da galt? Olaf Olsens første spørgsmål til udgraveren lød: Er det nødvendigt at foretage denne undersøgelse?»

Dette spørgsmål bør ikke blot stilles inden forskningsgravninger, men er lige så berettiget ved nødgravninger.

Næste led i den sjælelige ransagelse bør lyde: »Du skal kun grave, hvor det er uundgåeligt fordi udgravningen er den sidste chance for at redde denne historiske kilde«. Allerede med denne grundsætning bliver der udgravningsobjekter nok, så sandt som anlægsarbejderne her i landet ikke ser ud til at gå i stå – trods olie- og andre kriser. Objekter, der ellers fjernes af bulldozere o.l., kvalificerer sig naturligvis til udgravning, de er de egentlige nødudgravningssager. Der bliver allerede her for mange til at det hele kan nås, der må prioriteres efter den i øjeblikket rådende erkendelse.

I denne situation falder rabiesanklagen bort, slaget er tabt på forhånd. Det skulle nemlig have været udkæmpet længe før. Det må derfor være en klar målsætning at skære denne risikogruppe ned til det minimale.

Alt hvad der overhovedet kan bevares, også selvom det ikke er for evigheden men blot for en generation eller nogle år, bør bevares. Derved udskydes nødsituationens indtræffen til tider, der forhåbentlig er bedre. I én henseende vil de sikkert være det. Undersøgelsesmetoder og hjælpevidenskaber er alene i

Olaf Olsens og min levetid udviklet utroligt, og intet tyder på at den tendens er bremset.

For at opnå denne udskydelse af det for fortidsmindet fatale øjeblik kræves et helt anderledes intimt samarbejde mellem planlæggere og arkæologer end hidtil praktiseret. Kun hvis samarbejdet indledes så tilpas tidligt at der endnu ikke er slået streger på kortene, kan det nytte noget. Planlæggerne må gerne gå og tænke på hvor stregerne burde være, men så skal vi også orienteres. Ud fra vores viden om landskabets fortid kan vi vejlede planlæggerne, så der gøres mindst mulig vold på fortidsminderne, ikke blot de synlige, men i lige så høj grad de skjulte såsom bopladser og gravpladser. Veje kan flyttes, rekreative områder nyfordeles o.s.v.

Herved vinder vi arkæologer 1. en udsættelse på ubestemt tid af nødgravningerne, 2. mulighed for at bruge kræfterne på andre sager (det forebyggende arbejde i form af registrering og samarbejde er mindre tidskrævende end nødgravningerne), 3. arkæologien kommer nærmere ind på livet af folk.

Befolkningen vinder 1. nogle åndehuller, 2. deres daglige omgivelser får et historisk perspektiv, idet man nu kan fornemme hvordan forfædrene boede og brugte landskabet (bevaringen ledsages selvfølgelig af oplysning om hvad det er, der bevares), 3. I sidste instans får befolkningen en bedre Danmarkshistorie, da fremtidens arkæologer vil kunne få flere oplysninger frem når de endelig engang skal udgrave de pladser, vi nu får beskyttet.

Fredning i gammeldags forstand kommer også på tale. Der er f.ex. mange overpløjede høje, som fortjener at bevares, både fordi de pynter på landskabet og fordi der er så meget tilbage af dem, at de endnu rummer betydelige informationsmængder. På privat jord vil sådanne fredninger koste penge, men færre end hvis højene skulle graves ordentligt ud. I byudviklingszonerne vil de samme problemer ikke opstå, der skal være grønne områder alligevel så bevaring kræver ikke extra investering.

Forudsætningen for at lægge større vægt på bevaringen og på det forebyggende arbejde er, at vi kan tilbyde planlæggerne en nogenlunde dækkende viden om kulturlandskabets

arkæologiske pladser. Det vil jeg vove at påstå at få af os i dag kan gøre med god samvittighed. Vi har gravet og gravet, men ikke lagt vægt på den i denne sammenhæng uundværlige registrering eller rekonstrering.

Hvis man kan godtage min tankegang, må konsekvensen blive en ændret prioritering af det arkæologiske arbejde:

Nødgravningerne må ikke lamme os, de skal nedprioriteres til absolut sidste led i den normale arbejdsgang. De skal ikke danne den brede vej, men være den blindgyde som kun de håbløse sager havner i. For at komme planlæggerne og maskinerne i forkøbet må registreringen af fortidsminder i videste forstand opprioriteres. Navnlig gælder det de bynære områder, som skal bebygges indenfor de næste planperioder. Overfladeafsøgning – normal rekonstrering – bliver sammen med studiet af luftfotografier den foretrukne arbejdsgang.

Med denne strategi undgår vi ikke nødgravningerne. Dels vil der komme prøvegravninger på nyfundne pladser for at se, om de nu også er bevaringsværdige, dels vil der komme tilfælde, hvor en plads smuttede gennem iagttagelsesnettet, eller hvor planlæggerne alligevel ikke kunne tage hensyn til os (det bliver selvfølgelig undtagelser, der bekræfter reglen). Nødgravningerne får blot den plads, de altid burde have haft, de er arkæologiens ultimative svar på samfundets udviklingskrav når alle andre muligheder er udtømte.

Jeg har tidligere (Fortid og Nutid 25, s. 299 ff) argumenteret i lignende retning. Mine erfaringer siden har ført til den her fremlagte stramning. Jeg mener at tilgodese ikke blot min dårlige ryg, men også arkæologiens tarv i nutid og fremtid bedst ved den skitserede strategi. Følges den, vil man i hvert fald ikke mere med rette kunne stille diagnosen »rabies archaeologorum«.

N. C. Skouvig:

Gorm den Gamles herkomst

Omtrent samtidig med min bog 'Hardeknud I og Hardsyssel etc.' udkom i begyndelsen af

1977 Erik Kroman's »Det danske Rige i den ældre Vikingetid«. Disse to bøger har en del tilfælles: det tidsrum, de omhandler, periodens danske konger m.m., men på to vigtige hovedpunkter er der afgørende forskelle. Medens Kroman mener at kunne etablere en sammenhængende kongerække fra Gudfred til Gorm den Gamle, afstod jeg – efter omfattende forstudier – fra at udrede hele slægtsforbindelsen indtil og med Gorms nærmeste forgænger (min bog p. 19 f), og dernæst lader Kroman nok Gorm nedstamme biologisk fra den gamle danske kongeslægt men introducerer ham dog først rigtig på den danske scene fra ca. 934 efter en årrækkes ophold i *England* som engelsk jarl under navnet Gudrum og som søn af en mand ved navn Svend, medens han efter min formening er søn af en Hardeknud og stammer fra *Jylland*.

Dr. Kromans opsigtsvækkende Englands-teori mødte adskillig skepsis. Jeg for mit vedkommende fandt den både efter nærmere gennemlæsning og specielt efter et ret indgående studium af dét, der er forfatterens alfa og omega: de kongelige engelske gavebreve (charters) for perioden 924–939, ganske utilstrækkelig underbygget. Og nu har et par fagfolk udtalt deres dom, – og den tør nok siges at være fældende. I en kronik i Berl. Tid. 22/3 1978 »Gorm den Gamle og Æthelstans jarler« har lektor i middelalderhistorie ved Københavns universitet, Niels Lund i detaljer gennemgået Kromans argumenter og fundet dem alle særdeles usikre. Han slutter med at sige: »Konklusionen bliver da, at der i de historiske kilder ikke findes noget belæg for Kromans teori om Gorm den Gamle som engelsk jarl.«

Kromans reaktion herpå bestod i en kronik i samme blad 29/4 1978, hvor han – uden at nævne Niels Lund og referere hans kritik – blot gentager og henviser til sin teori og sine argumenter fra bogen.

Endvidere har lektor Inge Skovgaard-Petersen i sin anmeldelse af dr. Kromans bog i Fortid og Nutid bd. XXVII s. 411. f. kritisk behandlet teorien og dens begrundelse og siger afsluttende: »Kromans teori er vel ikke blottet for sandsynlighed, men den forudsætter to ting der stiller strenge krav til læserens

gode vilje: at det samme navn ikke kan bæres af to personer der kalder sig konger, samt at der ikke kan forekomme misforståelser i den vrimmel af årbøger og krøniker der her er benyttet. Bedst afhjemet er de nævnte nordiske navne blandt underskriverne i de engelske charters, omend de er dårligt overleveret, men deres forbindelser til hjemlandet fremgår naturligvis ikke af dokumenterne.«

Kroman reagerer i dette tilfælde med i en artikel i *Fortid og Nutid*, bd. XXVIII, hft. 1, 1979, s. 83 f., at udtrykke sin glæde over, at Inge Skovgaard-Petersen »i hvert fald finder, at (hans) teori om, at Gorm den Gamle er kommet fra England, ikke er blottet for sandsynlighed«, – men uden at han går ind på hendes nævnte præmisser, idet han også i dette tilfælde i alt væsentligt kun gentager sine påstande og argumenter fra bogen.

Inge Skovgaard-Petersens nævnte betingelser for den i sig selv vage hovedsætnings gyldighed er jo imidlertid af den beskaffenhed, at formentlig mindst 99,9% af historikere ikke vil finde dem opfyldt, hvorved værdien af Kromans teori praktisk talt reduceres til nul.

Og hermed er vi så tilbage ved den tidligere problemstilling m.h.t. Gorms herkomst: norsk eller dansk (jysk)?

Til Inge Skovgaard-Petersens anmeldelse af min bog (1978, lige foran Kromans) vil jeg ikke fremkomme med modbemærkninger, dels fordi hendes konkrete indvendinger er få og ret lemfældige, dels fordi jeg er enig i hendes sammenfattende slutbemærkning, at ingen 'kan fremføre meget andet end hypoteser for det oldjyske kongerige', (jfr. min bog pp. 10, 125 ff.). – Men lidt har jo også ret, og yderligere tror jeg, vi kan være enige om at føje til slutbemærkningen: på det nu foreliggende grundlag.

Og tilsidst: Inge Skovgaard-Petersens betegnelse – formentlig møntet på det østdanske historieparnas – »Udkantsdanskere«, har uægtelig frydet mig såre.

Steffen Heiberg:

Christian IV, rigsrådet og dansk udenrigspolitik 1612–25

Emnet for Leo Tandrup's store bog er den nordiske magtkamp mellem Danmark og Sverige i årene 1612–25, tiden mellem Kalmar og Kejserkrigen.¹ Afgørende betydning for dennes udfald havde ifølge Tandrup tre hovedaktører: Sverige, den danske konge (Christian IV) og det danske rigsråd. Herved er antydnet en intern dansk magtkamp med betydning for udfaldet af den nordiske, og i overensstemmelse hermed er væsentlig vægt lagt på analysen af den danske udenrigspolitik's tilblivelse.

Hovedsynspunktet er, at den interne danske magtkamp fik til følge, at Danmarks udenrigspolitik blev præget af en række kompromisser mellem kongens og rådets forskellige udgangspunkter, hvad der gav sig udslag i en ujævn udenrigspolitisk kurs. Følgen blev, at Danmark kom til kort overfor Sverige, hvis udenrigspolitik på baggrund af større enighed og fasthed i ledelsen var ganske anderledes konsekvent. Tandrup's udgangspunkt er J. A. Fridericia's kritiske opfattelse af Christian IV-epokens danske udenrigspolitik og vurderinger af kongens og rådets udenrigspolitiske doktriner,² der med modifikationer har været gældende til i dag. Indledningsvis karakteriserer Tandrup denne tradition. Som sine samtidige skrev Fridericia under indtryk af 1864-katastrofen og den nationale selvransagelse, den gav anledning til. For den historiske bevidste var nederlaget det sidste af en lang række, der konstant havde mindsket det danske riges omfang og anseelse fra en relativ betydelig magt først i 1600-årene til en europæisk småstat. Dette udgangspunkt måtte naturligt føre til et deterministisk syn på Danmarks ydre politiske historie, hvor 1864 blev udviklingens uundgåelige slutpunkt. Allerede Fridericia

1. Leo Tandrup: *Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet ad den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen med særligt henblik på formuleringen af den svenske og især den danske politik i tiden fra 1617 og især fra 1621 til 1625.* Universitetsforlaget i Aarhus 1979. I 510 s. II 570 s.

2. J. A. Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybek til Freden i Brömsebro. I–II.* Kbh. 1876–81.

var tilbøjelig til, og flere af hans efterfølgere gør det uden reservationer, at projicere vilkårene for nutidens danske småstat tilbage til det 17. årh.s betydelige dansk-norske statsdannelse. Det er indlysende, at Christian IVs aktive og ekspansive udenrigspolitik under denne synsvinkel måtte forekomme urealistisk og uden baggrund i landets ressourcer. Ved bedømmelsen af Fridericiatraditionen er det betydningsfuldt, at Fridericias billede af Christian IV især er baseret på studier over kongens virksomhed i hans senere år, hvor hans psyke som følge af politisk og privat modgang havde ændret sig. Tandrup fremhæver med rette, at kongens ændrede sindstilstand skal ses på baggrund af, at efter Lutter am Barenberge var grundlaget for hans udenrigspolitiske visioner borte og dermed i en vis forstand meningen med hans liv. Det er derfor ikke uden videre sikkert, at Fridericias vurderinger er fuldt gyldige for kongens yngre år. Overfor Christian IV stiller Fridericia rigsrådet, i hvilket han vel ikke finder overlegne og vidtsskuende ånder, men som dog tillægges en vis portion sund fornuft, og hvis realisme fremhæves i modsætning til kongens mangel på samme. Det er mod dette syn, der gør kongen til den ansvarlige for udviklingens forløb, Tandrup vender sig. Tværtimod finder han, at Christian IVs aktive politik overfor Sverige var baseret på en realistisk vurdering, da han i modsætning til rigsrådet havde indset konfliktens karakter af eksistenskamp. Kongens udenrigspolitiske doktriner finder Tandrup fundamentalt sunde, men han hæmmes i sine bestræbelser af et rigsråd, der i sin mangel på udenrigspolitisk realitetsans var tilbøjelig til at prioritere magtkampen mod kongen højest.

Der er ingen tvivl om, at Tandrups analyse af Fridericia-traditionen rammer noget centralt. Det er på den anden side også karakteristisk for hans fremstilling, at Fridericias grundkoncept, modsætningen mellem konge og rigsråd, overtages uden forbehold, og alle aktstykker tolkes herudfra. Afgørende forudsætninger for rådets mulighed for at gøre sig

gældende i udenrigspolitikken og især i forholdet til Sverige finder Tandrup knyttet til den ved freden i Stettin 1570 oprettede grænsemødeinstitution, det såkaldte Stettinforbund, der gav rådet særlig kompetence netop i forholdet til Sverige. Rådets modstand mod en krigerisk konflikt med Sverige 1604, 1611 og senere ses derfor på baggrund af, at en sådan meget vel kunne tænkes at tilintetgøre grænsemødeinstitutionen og dermed et væsentlig grundlag for rådets indflydelse. Rigsrådets bestræbelser ved fredsforhandlingerne i Knærød 1612–13 tolkes derfor ud fra den opfattelse, at en ydmygelse af Sverige meget vel ville umuliggøre en videreførelse af Stettinforbundet. Derimod medførte den svenske politik på grænsemødet i Knærød 1624, at Stettinforbundet reelt sattes ud af kraft, hvad der fik en generel svækkelse af rådets stilling overfor kongen til følge. Ved at trække Stettinforbundet i forgrunden får Tandrup givet sin analyse af den danske udenrigspolitik og dens hovedaktører konsistens. På dette grundlag er det klart, at Christian IVs aggressive udenrigspolitik ikke uden videre kan tolkes som udtryk for manglende dømmekraft, mens rådet stod for den realistiske vurdering af Danmarks udenrigspolitiske vilkår. Tværtimod kan begge holdninger klart begrundes ud fra den interne magtkamp.

Det er indlysende, at en stillingtagen til forfatterens teser er afhængig af, hvorvidt hans vurdering af Stettinforbundet er holdbar. Som en væsentlig politisk forudsætning fremhæves »kongemagtens sammenbrud 1570«, hvor der må tænkes på den politiske situation, Frederik II's abdikationstrussel udløste. Hvis det er rigtigt, at den politiske krise 1570 resulterede i en svækkelse af kongemagten, er det naturligvis nærliggende at tolke oprettelsen af grænsemødeinstitutionen som en magtforøgelse for rådet på kongemagtens bekostning. Den traditionelle opfattelse af 1570-krisen er imidlertid imødegået af Frede P. Jensen.³ I betragtning af den betydning Tandrup tillægger forbundet, havde det dog været rimeligt med en drøftelse af dets

3. Historisk Tidsskrift 12, VI, 1972 s. 81 ff. Jfr. Frede P. Jensen: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie. Kbh. 1978.

forudsætninger og navnlig en stillingtagen til Jensens velargumenterede opfattelse af kongemagtens stærke stilling i 1570, hvad enten den anerkendes eller ej. Det er desuden betydningsfuldt, at den politiske udvikling i Norden og Balticum 1570 gav Danmark det overtag i forholdet til Sverige, som syv års krig ikke havde kunnet skaffe. På baggrund heraf bliver det nærliggende at se oprettelsen af grænsemødeinstitutionen som et forsøg på fra dansk side at skaffe sig et permanent grundlag for indblanding i svenske anliggender. Holder dette stik, bliver både de eksterne og interne forudsætninger for forbundet andre, hvilket naturligvis ikke udelukker, at det under ændrede uden- eller indenrigspolitiske konditioner kunne skifte karakter.⁴ I dette ligger derfor ingen afvisning af Stettinforbundets centrale betydning for rådspolitikken, men blot en påpejning af, at Tandrup som følge af sit udgangspunkt let kommer til at overdrive rådets magtstilling.

Det forekommer mig, at netop dette er tilfældet med hans tolkning af rigsrådets holdning til Christian IVs påtænkte krige med Sverige 1604 og 1611. Det er således diskutabelt, om man kan tolke rigsrådets henvisning til Stettinforbundets voldgiftsbestemmelser i dets argumentation mod krigen 1604 som trussel om oprør.⁵ Tandrup tager efter min mening for lidt hensyn til, hvad den franske historiker Pierre Renouvin kalder »les forces profondes«. Ganske vist fremhæves det fuldstændig rigtigt, at inden det 16. årh.s udgang var udviklingen fra krigeradel til hof- og embedsadel på det nærmeste fuldført, men dette burde have været uddybet gennem en påpejning af, at adelens nye rolle skal ses på baggrund af, at som følge af den militærtekniske og -taktiske udvikling i løbet af det 16. århundrede var adelens hidtidige militære magtmonopol gledet over til kronen.⁶ Men dette betød også, at det militære grundlag for en rigsråds- eller adelsrevolte mod kongen ik-

ke mere eksisterede. I 1511 ville kongen sikkert have været afhængig af de pansrede adelige ryttere til krig, og omvendt havde de kunnet bruges mod ham, men ikke 1604 eller 1611. Det må derfor være mere rimeligt at tolke rigsrådets henvisning til Stettinforbundet som en anmodning til kongen om i forholdet til Sverige at besinde sig på retsgrundlaget for relationerne mellem de to stater, således at Danmark ikke kom til at fremstå som angriberen. Uden at drage rådets principielle fredsvilje i tvivl finder jeg, at netop i 1604 lå et andet forhold til grund for rådets holdning, et forhold der kommer frem i sidste del af betænkningen, hvor undersåtternes vanskelige økonomiske vilkår fremhæves. Det må antages, at rådet især havde de kriseagtige tilstande inden for landbruget i tankerne, der gav sig udslag i politisk uro hos adelen og måske var medvirkende til, at kongen samme år aflyste projekterede købstadmøder. Det er også væsentligt, at formentlig samme år havde rigsrådet bevæget kongen til at komme det betrængte storlandbrug til hjælp i form af personlige lån til adelen. Rådets betænkneligheder ved en krig på dette tidspunkt, vil jeg derfor først og fremmest se på baggrund af interne økonomiske problemer, der ville gøre en krig med Sverige netop nu mindre hensigtsmæssig. Når kongen bøjede sig for rådets argumentation, har det snarest været begrundet i dette forhold samt i udsigten til profit ved kapitaludlån end i en fuldstændig tom trussel om revolte. Dette leder ind på et principielt spørgsmål, nemlig karakteren af rigsrådets betænkninger overhovedet. I en utrykt undersøgelse af Christian IV's erhvervs politik er der peget på, at rigsrådets betænkninger på de kongelige propositioner må ses på baggrund af selve rådgivningsfunktionen.⁷ Det var rådernes opgave overfor de synspunkter, der var nedfældet i propositionerne at argumentere for en sag pro et contra, og en argumentation contra et kongeligt

4. Det er nærliggende at forklare den stejle svenske holdning på grænsemødet i Knærød 1624 med, at Gustav Adolf og Axel Oxenstierna sigtede mod en likvidation af grænsemødeinstitutionen med de reminiscenser af dansk supremati, denne indeholdt.

5. Tandrup anf. arb. I s. 105 f.

6. Herom Knud J. V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgods. Odense 1977 s. 32.

7. Lis Heiberg: Christian IV's erhvervs politik 1596–1625 (Speciale, Kbh. Univ. 1979).

standpunkt afspejler nødvendigvis ikke en principiel opposition. Det var for så vidt rådets opgave for ikke at sige dets pligt at overveje konsekvenserne af de kongelige planer og påpege problematiske sider ved disse. I så henseende er der næppe principiel forskel på rigsrådets og senere statskollegiets eller geheimekonsejllets placering i beslutningsprocessen. Hermed er selvfølgelig ikke sagt, at betænkningerne ikke udtrykker standpunkter og overbevisninger, men blot peget på et centralt kildekritisk problem.

Det er et gennemgående synspunkt hos Tandrup, at rigsrådet gennem sin bevillingspolitik til en vis grad med held kunne sabotere kongens udenrigspolitiske og militære projekter. Men den undersøgelse af det finansielle grundlag for kongens ambitiøse udenrigspolitik, der skulle have perspektiveret rådets bevillingspolitik, mangler. Karakteristisk for det 17. årh.s første årtier var statens og dermed kongens overordentlig velfunderede finansielle position, der synes at kulminere o. 1620. Baggrunden herfor var ikke mindst, at der årligt inklusive øresundstolden var et betragteligt overskud på det ordinære budget, hvad der dels satte Christian IV i stand til at akkumulere en vældig kapital og dels reducere den politiske betydning af rådets skattebevillingsret.⁸ I betragtning af kongens finansielle magtstilling må rigsrådets karrighed med bevillinger til den militære sektor ikke vurderes isoleret men skal ses i sammenhæng med kongens egne kapitaldispositioner. Af Ladewig Petersens undersøgelser herover fremgår, at disse stort set fordeltes på fire kategorier 1) udlån til danske private, især adelige 2) udlån til tyske fyrster 3) anlægsarbejder og 4) de merkantilistiske erhvervsforetagender. Derimod er det indtil 1620'erne relativt ringe beløb, der anvendes til militære foranstaltninger. Til denne kategori må dog regnes de 200.000 dr. Christian IV lånte sin søstersøn, hertugen af Braunschweig-Wolfenbüttel, til deres fælles mislykkede aktion mod

byen Braunschweig 1615–16. Begrænsede troppenhvervninger fandt sted 1618 i forbindelse med Bremenspørgsmålet og 1621 i relation til den pinnebergske affære, men i Christian IV's finansielle dispositioner er der herudover intet, der tyder på, at han for alvor har gjort klar til krig. Heller ikke i forbindelse med krisen omkring 3. termin af »Elfsborgs løsen«⁹ foretog kongen nogen omdisponering af sine midler med henblik på et forestående militært opgør. Det må derfor betvivles, at han på dette tidspunkt for alvor gjorde klar til krig. At han derimod har villet udnytte den tilsyneladende svigtende svenske betalings- evne til at presse Gustaf Adolf til indrømmelser, er en helt anden sag. Kongens stejle holdning kan i øvrigt meget vel skyldes, at han på forhånd har kalkuleret med at kunne anvende Elfsborgpengene på det tilstundende Kieleromslag januar 1618, hvorfor en manglende svensk betaling ville krydse allerede foretagne dispositioner. Det er karakteristisk, at Christian IV samme år (1618) søgte at presse rådet til ekstraordinære bevillinger til militære foranstaltninger men åbenbart ikke har været til sinds at satse sine egne rigelige kapitalressourcer herpå. Tværtimod udsatte kongen samme år i hvert fald 200.000 dr. på rente, hvad der svarede til indtægten af mere end 2 ekstraskatter af Danmark og Norge.¹⁰ Det hører med i billedet, at kongen, så vidt det kan konstateres, kun har brugt meget lidt af Elfsborgs løsen til offensive militære foranstaltninger. Anvendelsen af disse penge fulgte stort set samme mønster som hans øvrige finansielle dispositioner. Der er i disse intet, der tyder på, at han sigtede mod et militært opgør på dette tidspunkt, og hans tilbøjelighed til kun at ville lade militære foranstaltninger finansiere gennem ekstraordinære pålæg uden at røre sine egne kapitaler har ikke gjort hans politik troværdig overfor rigsrådet. Det er derfor svært at finde belæg for forfatterens antagelse om, at rigsrådet gennem en finansiell obstruktionspolitik delvis

8. E. Ladewig Petersen: Christian IV's pengeudlån til danske adelige. Kbh. 1974 s. 17 ff.

9. Elfsborgs løsen var den krigsskadeerstatning på 1 million daler, Sverige efter Kalmarkrigen skulle betale over fire terminer 1616–19. Pantet herfor var Elfsborg slot plus syv omliggende herreder.

10. E. Ladewig Petersen anf. arb. s. 22 f, 45 ff.

blokerede kongens rustningsplaner. Det er muligt, at rådet tilsigtede dette, men afgørende må det være, at kongen ikke selv på dette tidspunkt var indstillet på nogen omprioritering af sine dispositioner. I forbindelse med drøftelsen af rådsmødet på Antvorskov 1618 accepterer Tandrup tilsyneladende Slanges påstand om, at Christian IV skulle have haft til hensigt at afpresse rådet bevillinger til en stående hær på 24000 mand. Det forekommer mærkværdigt, at en så kyndig historiker som Tandrup sluger den historie råt uden at reflektere over, hvad en hvervet hær af denne størrelsesorden egentlig ville koste. 1621 anslog rigsrådet udgifterne til 4000 fodknægte og 1000 ryttere til ca. 400.000 daler.¹¹ En hær på 24000 mand har ikke kostet under 2 millioner daler årligt, hvilket skal sættes i relation til en årlig samlet indkomst inklusive kongens omslagsindtægter og sundtolden på højst 6–700.000 daler. En sådan hær har overhovedet ikke kunnet finansieres gennem ekstraordinære pålæg, selv om også adelen beskattedes. Den ville kræve en fuldstændig omlægning af kongens og regeringens finansielle dispositioner, som det i nogen grad blev tilfældet 1623/25, men som slet ikke var inde i billedet på dette tidspunkt. Enten er der tale om en konstruktion fra Slanges side eller også er 2400 mand i den oprindelige proposition, som Slange muligvis har kendt, blevet til 24000. Det er i denne henseende værd at erindre om, at den langt mindre hvervede hær, der opstilledes 1637, i væsentlig grad bidrog til at slå bunden ud af landets økonomi og derved til at undergrave det politiske system.¹²

På denne baggrund kan jeg ikke i samme grad som Tandrup gøre rigsrådet til synderbuk for kongens mislykkede udenrigspolitiske aspirationer. Det forekommer mig, at han i for høj grad vurderer rådets holdning politisk og går for let henover de økonomiske og finansielle vilkår, der var en væsentlig baggrund for dets argumentation. Dette gælder også vurderingen af rigsrådets og kongens

forskelligartede forsvarspolitiske konceptio-
ner. Det er rigtigt, at kongens og rådets for-
kærlighed for henholdsvis hvervede tropper
og en udskreven national hær afspejlede reelle
magtpolitiske interesser, eftersom kongen ikke
kunne anvende de nationale tropper i en
angrebskrig uden rådets godkendelse og hel-
ler ikke kunne bruge dem i sin egenskab af
hertug af Holsten. På den anden side demon-
strerede Kejserkrigen tydeligt, at Danmark
havde et krigsfinansieringsproblem af dimen-
sioner, der snarere end Lutter am Barenberge
var den egentlige årsag til nederlaget. Lan-
dets ressourcer var ikke tilstrækkelige til at
opretholde større hvervede tropper i længere
tid. Dette kan forekomme overraskende i be-
tragtning af Christians i samtiden næsten le-
gendariske rigdom. Men det må erindres, at
grundlaget for kongens finansielle magtstil-
ling var det overskud, sundtolden gav. Uden
suntolden var der kun akkurat balance på
det ordinære budget og det uden landmilitære
styrker af betydning. I det øjeblik kongen
indlod sig på større hvervninger, blev hans
kapital spist op. Udfra en militær betragtning
talte meget utvivlsomt for en hvervet hær,
men finansielt var der for så vidt al mulig
ræson i rådets fremhævelse af de nationale
tropper. Det var dog ikke alene et spørgsmål
om ressourcer; et forældet forvaltningssystem
betød ganske givet, at man ikke kunne mobi-
lisere alle potentielle kræfter. Lensreformen
var ebbet ud efter år 1600, og det er iøvrigt
tvivlsomt, om det var muligt at forøge kro-
nens udbytte af lenene uden fundamentale
ændringer i adelens stilling i lensforvaltning-
en, hvilket ville true de garantier for det po-
litiske og sociale system, rigsråd og adel hav-
de netop i forvaltningen. Men det er væsent-
ligt, at de store ekstraordinære indtægter,
Christian IV kunne disponere over i de første
årtier af det 17. årh., blokerede for en erken-
delse af forvaltningens utilstrækkelighed. Da
systemets svagheder som følge af Kejserkri-
gen og 1630'ernes rustningspolitik viste sig
pludseligt og med overvældende styrke, blev

11. Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I, 1883–85, s. 312.

12. Hist. Tidsskr. 76, 1976 s. 46 f.

resultatet konflikt i stedet for fornuftig reformpolitik. På denne baggrund ville jeg i stedet for at lægge vægten på rådets eller enkelte rådets manglende erkendelse af forholdene fremhæve systemets indbyggede svagheder.

I betragtning af at Tandrup's udgangspunkt er en efter min mening rigtig kritik af Fridericiatraditionens tendens til at projicere vilkårene for nutidens danske småstat tilbage til det 17. århundrede, havde det været naturligt med en analyse af udenrigspolitikens ressourcemæssige grundlag. Lidt subtilt kan det anføres, at Christian IV selv i allerhøjeste grad var opmærksom på dette grundlæggende forhold, for så vidt at både den merkantilistiske erhvervs politik og de hermed forbundne store anlægsarbejder havde en styrkelse af det materielle grundlag for den ambitiøse udenrigspolitik til mål. Jeg skal ikke her komme ind på årsagerne til, at Christian IV's erhvervs politik mislykkedes, men det forekommer væsentligt, at kongen fra o. 1623–24 påbegyndte en betydningsfuld omprioritering af sine økonomiske dispositioner. De meget omfattende kapitaludlån til adelen, der toppede i forbindelse med den økonomiske krise 1617–22, stoppede næsten fuldstændigt, selv om en egentlig opsigelse først fandt sted 1626 og 1627. Samtidig påbegyndte kongen en afvikling af sine omfattende investeringer i de merkantilistiske erhvervsforetagender. Det er endvidere karakteristisk, at fra o. 1623 stoppede det omfattende byggeri på de østensundske fæstninger, der stort set var pågået siden 1596, og ligeledes på Frederiksborg. Der er ingen tvivl om, at kongen hermed har villet frigøre kapital til sine udenrigske projekter. Set ud fra kongens økonomiske dispositioner er der derfor et tydeligt skel o. 1623–25.¹³ Perioden indtil da er karakteriseret ved en række meget forskelligartede aktiviteter men kan dog sikkert betegnes som et tidsrum, hvor Christian arbejdede for en styrkelse af statens kræfter på lidt længere sigt gennem et, om man vil, økonomisk-merkantilt »take-off«, mens årene umiddelbart før Kejserkrigen er præget af en hastig og delvis

improviseret men ikke nødvendigvis uovervejnet klargøring til krig. Det havde været værdifuldt at få belyst kongens konkrete udenrigspolitiske initiativer på baggrund af de langsigtede bestræbelser på at styrke statens materielle grundlag, og især hvorfor kongen o. 1624 omprioriterer sine dispositioner.

Konklusionen på de ovenfor fremsatte kommentarer må blive, at en svaghed ved Tandrup's bog er en utilstrækkelig hensyntagen til grundlæggende materielle og økonomiske vilkår, herunder hvorledes disse indvirkede på kongens og rigsrådets politiske argumentation, og dernæst at kongens udenrigspolitiske dispositioner i for høj grad isoleres fra hans dispositioner på andre områder. Med disse forhold taget i agt kunne der være skabt mere præcise rammer for analysen af det politisk-diplomatiske aktmateriale, der er fremstillingens grundlag, men som i følge sin natur sjældent er entydigt med hensyn til motiver og hensigter, hvorfor flere tolkninger i reglen er mulige. Hermed er ikke sagt, at Tandrup ikke er opmærksom på disse forhold. Både i det indledende afsnit om grundvilkårene for den nordiske magtkamp og i tilknytning til aktanalyser bogen igennem møder man betragtninger herover, men man savner den systematiske analyse, der kunne have indsnævret tolkningsmulighederne.

Når fremstillingen har fået denne karakter skyldes det i vid udstrækning forfatterens meget stærke tro på den enkelte personligheds mulighed for afgørende at påvirke udviklingen. I overensstemmelse hermed er fremstillingen stærkt personcentreret og udmærker sig ved en række meget levende personkarakteristikker, undertiden malede med rigelig kraftig pensel. Man mærker i disse, at forfatteren er elev af Bøggild-Andersen, med hvem han deler troen på det mulige i at give en psykologisk bæredygtig karakteristik trods det relativt spinkle materiale, og de forskelle i holdninger og normer en tidsafstand på 350 år giver. Anmelderen må indrømme, at han er væsentlig mere skeptisk på dette punkt. Bortset fra Christian IV, der udleverer sig selv på godt og ondt i næsten 3000 egenhæn-

13. Gyldendals Danmarkshistorie II, 1980 §143.

dige breve, ved vi efter min mening for lidt om den tids mennesker, til at så indgående personkarakteristikker kan blive andet end postulater. Konsekvensen af mit standpunkt er selvfølgelig, at tidens personligheder først og fremmest må karakteriseres ud fra deres professionelle virke, hvilket sikkert altid vil indebære en stærkere betoning af strukturer og materielle forhold som forudsætning for dette virke. Jeg er udmærket klar over, at Tandrup mener, at netop sådanne synspunkter let kommer til at indebære den afpersonificering af historien, som han – og det er vist hans egentlige anliggende – er draget i ledning mod. I det fremførte ligger derfor egentlig ikke nogen kritik men blot en konstatering af holdninger. Dog kan der være grund til at advare forfatteren mod hans hang til personkarakteristikker på grundlag af malede portrætter. Dels rummer disse intrikate problemer omkring kunstneriske normer, kunstnerens opfattelse af sin model, det indtryk modellen, der jo er kunstnerens arbejdsgiver, ønskede videregivet o.a.lign. Hertil kommer så, at tiden i reglen ikke er gået sporeløst henover portrætter fra det 17. århundrede; de er ofte overmalede og præget af måske mindre heldige restaureringer. Desuden er personidentifikationen ofte usikker og grunder sig ofte på Klevenfeldts og andre af det 18. århundredes lærdes udsagn. Det hører med i billedet, at vi for de første tre årtier af 1600-tallet kun har meget få samtidige kobberstik, der kan af- eller bekræfte disse identifikationer.¹⁴

Foruden at skrive en videnskabelig bog for doktorgraden har det været forfatterens mål at levere et folkeligt (mit udtryk) historieværk. Det er hans erklærede hensigt (I. s. 57–8) at trodse den udvikling, der har adskilt historieforskning og historieskrivning, og at leve op til de gamle krav til historieskriveren om at skrive »livligt og anskueligt.« Dette er utvivlsomt forklaringen på bogens umanerlige bredde, 1080 sider med registre om tolv års nordisk og dansk politik. Jeg må erkende, at

jeg ikke finder det indlysende, at kravet om at skrive » livligt og anskueligt« nødvendigvis forudsætter, at der males med »bred og sidekrævende pensel«. Det skal indrømmes, at bogen i mange henseender er let læst, og at Tandrups hang til novellistiske virkemidler liver fremstillingen op, men det er spørgsmålet, om ikke den kolossalt detaljerede fremstilling med aktreferater op ad stolper og ned ad vægge gør, at den læge læser simpelthen mister overblikket og opgiver ævred. Tværtimod tror jeg, at den læge læser havde været bedre tjent med en mere disciplineret fremstilling med stærkere betoning af udviklingens hovedpunkter. Hvis nogen skulle påskønne bogens bredde er det da sandelig faghistorikerne, der får præsenteret et enormt aktmateriale, de færreste har energi til at støve op på egen hånd. Takket være Tandrup er faghistorikerne nu klar over, hvad de europæiske arkiver rummer af materiale om tidens nordiskbaltiske politik, og hvad de mange akter oplyser. Tandrups bog er i denne henseende en fortræffelig »guide«. At hans tolkninger ikke altid er overbevisende, er en helt anden sag.

Det problematiske ved Tandrups bog er sikkert, at den er anlagt som en storstående syntese, men hovedsynspunkterne drukner i detailbetragtninger. Dette har uden tvivl sammenhæng med en manglende dansk tradition for syntetisk historieskrivning. I modsætning til Tandrup, der går ud fra skellet mellem historieforskning og historieskrivning, vil jeg mene, at »svagheden« ved dansk historieskrivning siden Erslev snarest har været, at man i praksis har skelnet så stærkt mellem analyse og syntese og opfattet det sidste som på en gang mindre »videnskabeligt« og samtidigt mere krævende. Dette går stadig igen i de historiske uddannelser ved vore universiteter, hvor den specialestuderende, der vil tælle køer i Salling herred i et bestemt tidsrum i reglen vil få al mulig støtte, mens man altid vil advare mod at kaste sig ud i større emner, hvor syntesen får den centrale plads. Denne favorisering af analysen på syntesens

14. Jeg ved iøvrigt ikke, på hvad grundlag Tandrup daterer det II s. 12 gengivne portræt af Christian IV (Gaunø 216) til 1621. Portrættet, der antages malet af Wijbrandt de Geest, har tydelig sammenhæng med David Baillys billede af kongen fra o. 1630 (Rosenborg) og Simon de Pas' kobberstik fra 1633. Jfr. Povl Eller, Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82, Kbh. 1971 s. 117.

bekostning er sikkert en vigtig grund til, at dansk historieforskning og historieskrivning internationalt hinker bag efter. Hermed er ikke sagt, at dansk historieskrivning ikke rummer synteser af betydelig videnskabelig og litterær værdi. Man kan bl.a. nævne storværker som Erik Møllers »Helstatens fald« (1958) og sidste bind af Knud Fabricius' »Skånes overgang fra Danmark til Sverige« (1958). Af disse fremragende arbejder kan det i hvert fald læres, hvorledes man former en fremstilling plastisk, således at det for syntesen væsentlige kommer frem. Men først og sidst bæres de af en betydelig litterær fremstillingsevne, som sikkert kun kan erhverves, hvis man modigt kaster sig ud i syntesen.

Leo Tandrup har haft dette mod. Det har kostet nogle hug, men den fremførte kritik skal ikke fordunkle den kendsgerning, at hans bog er en berigelse af vor historiske litteratur. Hvis Tandrup kan beherske visse manier og fikse ideer, som jeg desværre synes i endnu højere grad stikker snuden frem i Erslevbogen,¹⁵ vil han kunne nå det ypperlige som historieskriver.

Lorenz Rerup:

Holger Hjelholts sidste bog

Den 21. maj 1977 døde fhv. overarkivar, dr.phil. Holger Hjelholt på en ferierejse, næsten 90 år gammel. Han havde da nået at læse korrektur på sit sidste værk, biografien om Regenburg. Den skulle, men det vidste han ikke, overrækkes ham på hans 90 årsdag, den 12. nov. 1977, suppleret med en bibliografi udarbejdet af svigersønnen Nils Bjerg. Betegnende for Hjelholts position i historikerkredse var festgaven tænkt som en hyldest fra Dansk Historisk Fællesforening, Den danske Historiske Forening, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Histo-

risk Samfund for Sønderjylland. De stod alle i taknemmelighedsgæld til ham for hans omfattende arbejdsindsats, der spændte over det utrolige tidsrum af 65 år, fra en oversigtsartikel i Historisk Tidsskrift i 1912 – hans kandidatår – til det nu foreliggende sidste værk. Bibliografien giver et overblik over hans af flid og akkuratesse prægede forfatterskab. En væsentlig del af det handler om Sønderjylland i nyere tid. Dog falder bl.a. hans solide 2-binds Falsters Historie (1934–35) og det redaktionelle medarbejderskab ved Rigsdagens jubilæumsværk – samt hans bidrag til dette – uden for mønstret.

Det gør biografien om Th. A. J. Regenburg (1815–1895) ikke. Regenburg fik i 1850 midlertidigt overdraget kirke- og skolesagerne i Slesvig og var siden som departementschef eller direktør den ledende mand i det slesvigske ministerium indtil dets ophævelse i 1864. Han bar hovedansvaret for den omstridte sprogordning i Mellemslesvig. Hjelholts disputats fra 1923 »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigen (1850–1864)« handler herom. Just om den tid, da Regenburg – med A. D. Jørgensens ord – »var en høvding på sit område, da han indtog en historisk plads.«¹ Aage Friis, ypperlig og engageret kender af sønderjysk historie, var naturligvis den ene af forsvarshandlingens opponenter, og hovedtrækkene af hans officielle opposition er trykt i Historisk Tidsskrift.² Den er meget relevant for den nu foreliggende levnedsskildring. For på den ene side fremhæver Friis den store flid og omhu, hvormed Hjelholt har udredt et hovedpunkt i Danmarks nationalpolitiske historie, men på den anden side anker han over, at forfatteren ikke har »formået ved en indgående skildring af de handlende personer at angive denne betydningsfulde administrations baggrund og rette plads i den nationalliberale politik« (Friis, s. 418). Han tænker især på R., der blandt de personer, som prægede sprog-

15. Leo Tandrup, Ravn I-II. Kristian Erslev. Menneske. Historieforsker. Historieskriver, Kbh. 1979.

Holger Hjelholt: *A. Regenburg (1815–1895)*. En dansk embedsmand. Skrifter, udg. af Historisk Samfund f. Sønderjylland. Nr. 48. Åbenrå 1978. 155 s., ill. Kr. 80 (medlemspris kr. 40).

1. A. D. Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab, 1901, s. 185 – herefter Rg.

2. Hist. Tidsskr., 9. r., III, s. 407–418 – herefter Friis.

styret, var »den centrale og aktive«. Hans navn nævnes så ofte, at det har måttet udelades i navneregistret, »men forfatteren overlader helt til læseren at sammenarbejde alt dette til et helhedsbillede« (Friis, s. 412). Denne mangel bevirker – stadig ifølge Friis – at de modstående principper, der brødes, da R. og ikke som ønsket af andre Chr. Flor (1792–1875) blev den ledende mand, ikke bliver belyst, og det står også uklart, hvordan R. bar sig ad med at opretholde et stabilt styre trods skiftende ministres varierende opfattelser, udenlandsk pression og de omskiftelige indrepolitiske konstellationer i Danmark. Endelig savner Aage Friis en samlet skildring af de nationalliberale præsters og læreres forhold til sprogordningen, »en skildring, der kunde udmunde i en almindelig bedømmelse« (Friis, s. 417). Derimod har han ikke noget at indvende imod, at afhandlingen for største delen er »bygget op på akt- og brev-materiale«, mens den samtidige trykte litteratur kun citeres i ringe grad (Friis, s. 408) – en bemærkning, der senere oftere genfindes i anmeldelser af Hjelholts skrifter. Sammenfattende forbinder Aage Friis sin anerkendelse af den forsigtighed og lidenskabsløshed, hvormed Hjelholt behandler sit omstridte emne med en antydning af, at denne forsigtighed ikke alene skyldes frygt for at være ensidig, men også beror på, at forfatteren »mangler evne til at sammenfatte og samle sig om et hovedpunkt« (Friis, s. 417 f.). Her skyder Aage Friis vist nok over målet. Problemet er for mig at se snarere, at Hjelholt er fanget af sin egen arbejdsmåde og iøvrigt nærer tvivl om sprogordningens effekt,³ men ikke om dens retfærdighed og da slet ikke om R.s storhed, »et af de ældste mennesker, vort land har fostret« (R., s. 9). Iøvrigt udmunder Aage Friis' kritik i en anerkendelse af, at bogen indeholder så meget nyt og værdifuldt, at den ubetinget forekom ham velegnet til at forsvares for doktorgraden.

Også den ny skildring af Regensburg mangler en sammenfattende bedømmelse af denne særprægede embedsmandsskikkelse,

men læserne lades ikke i tvivl om, at forf. er dybt grebet af sit emne, af R.s uselviske, og i kampen for, hvad han anså for sit livs opgave, ubøjelige karakter. Det virker underligt at se den af sit grundtvigske barndomsmiljø ikke upåvirkede Hjelholt gengive et regenburgsk brevsted om, at blot man gav ham »frie hænder, magt og penge« ville han forpligte sig til at danisere hele Angel til Slien og landet til Treja, måske Haddeby med (R., s. 29, jf. disp. s. 41 f.). Hans eneste forbehold er en bemærkning om, at der selvsagt var et stort behov for penge til pensionering af afsatte præster, ansættelse af hjælpelærere og anskaffelse af skolemateriel – men sagens kerne er jo ikke, at læseren mistænker R. for at ville bruge penge til sjælekøb. Kærnen er den urokelige bedreviden, som når det om Store- og Lille-Solt i Angel hedder: »I dette landskab var ikke blot plattysk trængt stærkt frem, men befolkningen vilde med vold og magt politisk gælde for tyskere« (R., s. 39), eller når det berettes, at det i høje embedsmænds nærværelse 1. sept. 1850 kom til et sammenstød mellem den fremtrædende helstatspolitiker L. N. Scheele (1796–1874) og R., foranlediget af sidstnævntes hårde dom over præsterne i Slesvig – »edbryderske« kalder Hjelholt dem et sted (R., s. 20) – hvorunder den unge R. under tårer gentager sine udtalelser og i største ophidselse forlader værelset (R., s. 24). Eller når R. i 1857 henlægger et skarpt bebrejdende brev fra tidligere Fjælde-præst Hans Hansen, idet han forsyner det med et citat fra Schillers og Goethes brevveksling, hvor talen er om den tåbelige og smålige kritik, som disse to ophøjede ånder så tit var genstand for. »Var det overhovedet værd at bekymre sig om denne? Kritikeren aner jo ikke, i hvilken utilgængelig borg det menneske bor, for hvem det altid er alvor, hvad angår én selv og éns sag'. – For Regensburg var sagen: et dansktalende Slesvig indtil Slien« (R., s. 45 f.).

Med andre ord: Hjelholt kryber så at sige i R.s skind og søger at genskabe et indtryk af hans personlighed ved at konfrontere læseren

3. H. Hjelholt: A. Regensburg, s. 25 – herefter R. Jf. disputatsen, s. 196–215 og 220. Om Regensburg se disp. s. 13–18 og 88–92.

med kilder, der har direkte relation til R., d.v.s. enten stammer fra hans hånd eller giver anledning til reaktioner fra hans side. I hænderne på en så fremragende kender af perioden som Hjelholt, som desuden havde en sjælden evne til at opspore hidtil uudnyttet kildemateriale, er denne arbejdsmåde måske ikke uforsvarlig. I det foreliggende tilfælde åbner den eksempelvis adgang til at få øje på den chokerende konsekvens, hvormed R. ikke blot blæste på, hvad de mennesker mente, som var udsat for hans sprogstyre, men i lige så høj grad afviste indblanding fra politikere og ministres side. Som han skrev i 1860 »mit kompas er allerede i så mange år stillet, at jeg følger min kurs uden at se til højre eller venstre, om der så kommer nok så mange ministerskifter« (R., s. 54, jf. også s. 34, 43, 45 og 50). I betagende kontrast til denne stejlehed – der tilsyneladende mildnes af hans berømte elskværdighed og velkendte evne til at inspirere medarbejdere og venner – står så skildringen af den anden store periode i R.s liv, amtmandstiden i Skanderborg fra 1870–94. Christian IX skal have bemærket, da han fik forelagt udnævnelsen, »Hvad, han, hvis overdrevelse har skadet så meget?« (R., s. 92). Men som stiftamtmand over Århus stift og amtmand over Århus og Skanderborg amter havde R. ikke nogen »sag«. Det var også hans første langvarige fravær fra kultur- og magtcentret København, bortset fra ungdomstiden. »Jeg er nu engang herovre, er selv gået ind på at komme hertil, så skal jeg være tilfreds og ergo er jeg også tilfreds«, udtaler han med stoisk resignation (R., s. 99). Han kunne derfor udfolde sig som en lokal landsfaderskikkelse, venlig, prunkløs, ganske åbenbart vellidt også i Venstre-kredse.

Det overlades som sagt også her til læseren at samle fremstillingens mange træk til en helhed, selv om denne veloplagede bog langt fra er så detailoverlæst som nogle af Hjelholts tidligere skrifter. Mere afgørende er den skyggeside, der klæber ved den anvendte arbejdsmåde, at forf. naturligvis bevidst eller ubevidst har arbejdet ud fra en helhedsop-

fattelse, som må have påvirket fremstillingen, der jo ikke er nogen annalistisk biografi. I denne forbindelse forekommer det mig, at den manglende bedømmelse af R.s slesvigske gerning er et interessant punkt. Ikke en bedømmelse ud fra nutidens målestok, selv om en vurderende bemærkning hist og her næppe kan skade, men tværtimod hjælpe til at afdække forfatterens synsvinkel. Men allerede i samtiden var R.s sprogstyre i Mellemslesvig, navnlig i dens sydlige og østlige dele, udsat for kritik. Dels fra den pågældende befolknings side, og her fælder Hjelholt i det mindste implicit en dom, når angelboernes »fornægtelse af deres egen æt« forekommer ham »unaturlig« (R., s. 88), dels fra det mere og navnlig mindre velunderrettede udlands side, og endelig fra forskellige danske kredse, f.eks. Chr. Flor (der blot lige nævnes), Christian Paulsen (der slet ikke omtales), klosterpolitikkerne (der omtales kort), A. F. Tscherning (der omtales kort) og den i Flensborg fødte biskop H. L. Martensen, hvis erindringer, som udkom i 1883, indeholdt et skarpt angreb på sprogstyret. Dette refereres og i denne forbindelse omtales også A. D. Jørgensen – der trods sit perspektivrige arbejde for R. i Flensborg i 1863 ellers kun strejfes et par gange – og hans brev til pastor M. Mørk Hansen, som frygtede, at Jørgensen ville bakke Martensens angreb op. I dette brev, hvoraf centrale passager citeres, tager Jørgensen afstand fra Martensen og skriver om sprogordningen, »at hvad der er gjort, er gjort i en god mening og i god tro. At det derfor også var velgjort, har hidtil intet kunnet overbevise mig om.«⁴ A. D. Jørgensens stillingtagen var imidlertid allerede på dette tidspunkt mere kompliceret end Hjelholt har opfattet. Han citerer indirekte i fortsættelse af det lige anførte direkte citat: »At anse sprogordningen for en uret øvet af os mod tyskerne, er fuldstændig misforstået.« Hvad A. D. Jørgensen skriver er imidlertid følgende: »Men . . . set i belysning af en 'uret', øvet af os mod tyskerne, som en 'fornærmelse tilføjet det tyske folk', – er hele denne sag fuldstændig misfor-

4. R., s. 112; A. D. Jørgensens Breve, udg. v. Harald Jørgensen, 1939, brev nr. 97, herefter Br.

stået«, og han henviser til et foredrag, han har holdt samme år (men som først blev trykt i 1887),⁵ hvori ordningen kaldes »et overgreb mod befolkningen og en politisk uklogskab« og karakteriseres som et forsøg på »at fravriste tyskheden en endnu ikke tilendebragt erobring«. A. D. Jørgensen tager altså i 1883 ikke blot afstand fra sprogordningens manglende effekt – og fra Martensens specielle bedømmelse – men stempler den klart som et overgreb mod befolkningen. Senere skærpes hans dom som bekendt. I 1889 kan han over for en af R.s venner efter indblik i det materiale, der forelå for R. »ikke komme bort fra, at Sprogreskriptet var et politisk misgreb, ligesom det for enkelte sognes vedkommende var uretfærdigt« (Br. 209). Og i den bemærkning, hvormed hans Redegørelse slutter, nedskrevet efter at han har deltaget i R.s begravelse, findes det kendte udbrud: »Regenburg og alt hvad der grupperede sig omkring ham, hans ungdomsven Kristian Monrad i Flensborg med sin udholdende kamp – hvor nær har jeg ikke stået dem – og hvor dybt et svælg har ikke alligevel skilt mig fra dem. Fra min tidligste ungdom var jeg en modstander af denne sprogtvang, som de fandt forsvarlig, ja fortjenstlig. Og nu skal jeg dømme denne slægt, skrive dens historie, veje dens livsgerning og vise, i hvor høj grad disse mænd med den rene vilje, det varme hjerte, fór vild og bar sten til fædrelandets ulykke« (Rg., s. 186). Det forekommer mig betænkeligt, at en skildring af Regenburg ikke tager stilling til dette udbrud og den kritik, sprogordningen kom ud for i samtiden. Den rene vilje og det rene hjerte hører med til billedet, men kan umuligt udgøre en fyldestgørende målestok eller gøre uden indtrængende analyser forståeligt for nutidige læsere, hvorfor R. og hans fæller fulgte deres kurs. Det skal indrømmes, at Holger Hjelholt skriver i sit ufuldendte forord, at han måske skulle have givet bogen undertitlen »Nogle bidrag til en levnedsskildring af Regenburg«, idet alderen har afholdt ham fra en grundigere undersøgelse af adskillige forhold. Men bogen er velskrevet og bestemt ikke præget af alderen, og hvad der her

efterlyses er ikke et forhold, men bogens hovedproblem.

Som bidrag til en levnedsskildring af R. er Hjelholts bog især værdifuld ved, at den spænder over hele mandens liv. Hans familie- og uddannelsesbaggrund fremlægges, også hans nære forhold til enevældens stejle støtte, gehejmestatsminister og kancellipræsident P. C. Stemmann (1764–1855), der regnede den unge mand, som levede i hans hjem fra 1843–50 og igen fra 1852 til Stemmanns død, blandt sine tre nærmeste venner. Netop i forbindelse med Stemmann, der protegerede R., i det mindste i den forstand at R. ved sin tilknytning til ham var placeret i statslivets centrum før 1848, ville det have været på sin plads at gøre nærmere rede for, i hvilken grad forskellige ideologier krydsedes i R. Han er næppe, som mange af hans studiekammerater, nationalliberal, men var som andre sørøner påvirket af den iltert nationale C. F. Wegener, den senere gehejmearkivar. Man kan må også være påvirket af den dybt konservative Stemmann og således acceptabel for både nationalliberale og konservative. Denne ejendommelige placering forklarer muligvis noget af R.s vidtrækkende magt, d.v.s. evne til at afvise overliggende instansers indblanding i sine affærer. Men i denne forbindelse synes han også at have utallige forbindelser at trække på – det er f.eks. hans skolekammerat grev Frijs, der gør ham til amtmand, en lang række skolekammerater, der er hans medarbejdere i Slesvig og A. F. Krieger er hans studiekammerat. Forbindelsen med Stemmann har også givet ham kontakter på tværs af generationerne.

Af Hjelholts sidste bog fremstår R. som en dansk embedsmand, formet i enevældens tid, men på en ikke helt forklaret måde påvirket af en ny tids nationale ideer. En højtbevaget slider uden nogen kontakt med det praktiske liv, som det levedes uden for hans elskede bøgers verden og uden for de embedskontorer, hvori han fungerede så perfekt. Han var ungkarl, bogsamler i stor stil, lærd, men videnskabelig uproduktiv. Han skyede offentligheden, var uselvsk, men nidkær på sin ides vegne, både

5. A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger, IV, 1899, s. 80–103.

stiv og elskværdig, med en formidabel evne til at vinde mennesker ved samtaler. En blid fanatiker, urokkeligt overbevist om sin handlemådes rigtighed. Hvis hjertets renhed er at ville eet, så var han en helstøbt mand.

Holger Hjelholts sidste bog er en konsekvent afslutning af et omfattende og dybt engageret forfatterskab. Sønderjylland stod hans hjerte nær. Den baggrund, hvorpå han ser R. og hans virke, findes klart udtrykt i en pjeces om Sydslesvig, han i 1947 udsendte sammen med Knud Fabricius for at skabe forudsætninger for en folkeafstemning i Sydslesvig efter et vist antal år: »Det må ikke glemmes, at den nationale Deling mellem Tysk og Dansk i vort gamle Grænseland er af ny Dato. Ned til Dannevirke er Sønderjylland dansk Folkegrund og ældgammelt nordisk Kulturområde, bortset fra Marskegnene og Øerne i Vest, der beboes af en frisk Folkestamme.«⁶ Var det også – omend med andre ord – kærnen i Regenburgs synsmåde?

Søren Federspiel:

Louis Pio

»Den historiske levnedsskildrings berettigelse findes i påvisningen af, hvordan personen i sin udvikling påvirkes af de samfundsmæssige forhold, og hvordan han eller hun virkede ind på dem igen.«

Citatet er hentet fra Jens Engbergs biografi over Louis Pio og arbejderbevægelsen (s. 372), og kan ses som en målsætning for Engbergs arbejde. Målsætning uddybes af Engberg i et interview i 'Politiken', hvor han siger, at bogen ikke er nogen egentlig biografi. »Når man ikke mener, at det er enkeltpersonerne, der afgør historien, er det lidt paradoksalt at skrive en biografi om en enkeltperson. Derfor har jeg villet vise samspillet mellem Pio og arbejderbevægelsen, så både personen og bevægelsen bliver en slags hovedpersoner.«¹

Har Engberg så nået sit mål. Er denne dobbeltstrategi for fremstillingen lykkedes? Det er den i høj grad og det er afgjort et plus. Frem for en personcentreret skildring, præsenteres vi for manden og bevægelsen i deres vekselvirkning og udvikling. Pios virksomhed er således sat ind i en række væsentlige sammenhænge, der bidrager til forståelsen af såvel personen som bevægelsen. Den lokale københavnske ramme, der var Pios og Internationales væsentligste udgangspunkt, rides op. Udviklingen i provinsen drages med, hvorved der opridses en national ramme for virksomheden og sidst men ikke mindst præsenteres vi for den internationale baggrund – IAA og den internationale arbejderbevægelse. Spændende er det og velskrevet.

Politiske biografier over persongalleriet i dansk arbejderbevægelse er i sig selv en sjældenhed. Selv når det drejer sig om kendte og af arbejderbevægelsen anerkendte personer er de biograferedes antal forsvindende ringe. De få egentlige biografier, der foreligger er i det store og hele skrevet af folk med tilknytning til den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Det har betydet at kun rolige og besindige ledere – for at bruge den socialdemokratiske jargon – er blevet fundet værdige til et biografisk eftermæle – et eftermæle, hvis formål det er at vise de pågældende som gode socialdemokrater. Stauningbiografierne kan gælde som prototype på slagsen.

En så politisk kontroversiel skikkelse som Pio vil næppe nogensinde finde plads i den socialdemokratiske biografilitteratur – og godt det samme. Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, hvordan Pio ville blive maltrakteret. Faktisk har vi allerede nogle smagsprøver i de officielle socialdemokratiske historiebøger. De er nemlig i vid udstrækning, i mangel af bedre – dvs. i mangel af et historiesyn – bygget op omkring beskrivelser af den socialdemokratiske arbejderbevægelses ledere. Lad os se et par prøver på, hvorledes Pio her fremtræder.

6. Knud Fabricius og Holger Hjelholt: For Sydslesvigs Frihed. En Redegørelse, 1947, s. 4.

Jens Engberg: Til arbejdet! Liv eller død! Louis Pio og arbejderbevægelsen, Gyldendal, 1979, 394 s, kr. 180.

1. Politiken 11. nov. 1979, sektion 2, s. 6.

I den første fagforenings (og partihistorie) fra 1901 karakteriseres Pio som ung, varmblodig og velbegavet og med en højtflývende fantasi, der måtte føre ham over målet med en natur, der var optændt af begejstringens ild.² Denne korte karakteristik kom til at danne grundlag for synet på Pio hos de senere socialdemokratiske historieskrivere.

Det gælder også for den seneste, den store socialdemokratiske historiograf Oluf Bertolt. I bogen *Pionerer*³ har han leveret den – hidindtil grundigste behandling af Pio og Pio-tiden. Sit indgående kendskab og sit grundige efterforskningsarbejde til trods kan heller ikke han frigøre sig fra den socialdemokratiske myte om Pio som en romantisk drømmer, der ikke havde nogen virkelig kontakt med og forståelse for arbejderklassen. Det kommer bl.a. til udtryk derved, at Bertolt underbetoner Pios faglige engagement, ja nærmest helt fraskriver ham interesse for arbejderklassens faglige kamp. Til gengæld overbetones Pios politiske interesse, der ses som den egentlige drivfjeder i Pios arbejde. Denne vurdering hænger sammen med Bertolts ideologiske placering af Pio, hvor han overbetoner påvirkningen fra Lassalle. Sammenfattende karakteriseres Pio som »... selvoptaget, selvfølende retire. Hans karakterbrist trådte for dagen i hans manglende bestandighed og udholdenhed...«⁴ Hvorfor nu denne karakteristik af Pio fra socialdemokratisk hold. Den er ikke helt ved siden af, men den er misvisende i sin ensidige fremhævelse af enkelte sider af manden og hans politik. Det socialdemokratiske Pio-syn må først og fremmest forstås som politisk bestemt. Allerede omk. årh. skiftet var reformismen og det moderate mådeholds politik så rodfæstet i den socialdemokratiske bevægelse, at den så sig nødsaget til at lægge en vis afstand til Pios radikale eller som Eng-

berg mener revolutionære holdning. Det er karakteristisk at Jensen og Olsen i fortsættelsen siger, at disse Pios egenskaber »i begyndelsen var af uskattelig værdi, fordi de gav ham den sikre tillid til egen kraft, der var en absolut betingelse for at bryde med hele det bestående snobberi og med den systematiske fordømmelse af arbejderklassen i politisk henseende, som bestandig havde været de Nationalliberales opgave.«⁵ Et sådant forbehold i karakteristikken af Pio blev ikke altid taget senere hen, hvor reformismen og socialdemokratiet var blevet eet og hvor denne reformisme havde ændret karakter i retning af det systembevarende.

Den socialdemokratiske Pio-opfattelse, der indtil de senere år har været den dominerende, er en del af den baggrund, hvorpå Engbergs Pio-biografi skal vurderes. Ganske vist har DKP fremlagt en radikal anden opfattelse af Pio-tiden, men i den DKP'ske historieskrivning er Pio ikke underkastet selvstændig behandling. Man nøjes med at tage afstand fra den socialdemokratiske Pio-opfattelse uden egentlig argumentation. Således konstateres det i forbindelse med omtalen af fælledmødet 5. maj 1872, at der ingenlunde var tale om eventyrpolitik fra Pios side.⁶ Det samme kan siges at gælde for Forbundet Socialisternes bidrag til dansk arbejderbevægelses historie.⁷

En anden del af baggrunden, på hvilken man må vurdere Engbergs Pio-biografi, udgøres af en række afhandlinger, der har set dagens lys siden begyndelsen af 70'erne. Det drejer sig om afhandlinger, med rod i den akademiske historieskrivning om arbejderbevægelsen. Efter stort set at have ligget død siden 1930'erne fik denne historieskrivning en renæssance fra omkring 1970.

Centralt placeret i denne sammenhæng

2. J. Jensen og C. M. Olsen: *Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871 til 1900*, København 1901, s. 5.

3. O. Bertolt: *Pionerer. Mændene fra halvferdsernes arbejderbevægelse*, København 1938.

4. *ibid.* s. 54.

5. Jensen og Olsen s. 5.

6. Ib Nørlund: *Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling*, København u.å., s. 26.

7. *Forbundet Socialisterne: Lad falde, hvad ikke kan stå. Dansk arbejderbevægelses historie*, bd. 1, København 1975. Der er aldrig udkommet et bind 2.

står Claus Larsens afhandling om Louis Pios baggrund og udvikling. Den behandler dog kun den umiddelbare baggrund for Pios fremtræden som socialist i 1871 og er forblevet en torso for så vidt som en bebudet fortsættelse aldrig er kommet.⁸ Undersøgelsen har virket banebrydende ikke alene for Pio-forskningen, men for forskningen i almindelighed i den tidlige danske arbejderbevægelse.

En række afhandlinger har således hentet inspiration i det nye materiale om Pio og de nye synspunkter på stoffet som her blev fremlagt. Det gælder afhandlinger om internationalismen, om demokrati-problematikken, herunder forholdet til Venstre og om landbrugs-problematikken, herunder forholdet til arbejderklassen på landet.

Pio er ikke umiddelbart emnet for disse undersøgelser, men de behandler emner som Pio i sin egenskab af leder af arbejderbevægelsen var dybt engageret i. Som følge heraf kommer Pio og hans politik på de nævnte områder til at indtage en central plads. Med disse undersøgelser er der således på væsentlige delområder frembragt bidrag til en rekonstruktion af Pio og hans virksomhed. Har skelettet således ligget klart, så er det Engbergs fortjeneste at have rejst det og forsynet det med kød og blod.

Samtidig har rækken af undersøgelser – bevægelsens egne og de akademiske – forsynet os med et stadig mere nuanceret billede af 1870'ernes danske arbejderbevægelse. Et billede som Engberg ligeledes har forstået at give liv. Dobbeltstrategien er således faldet heldigt ud, om end bevægelsen står svagere i tegningen end personen.

Men det er ikke blot de to hovedpersoner – manden og bevægelsen – vi præsenteres for. De virkede i – indvirkede på og påvirkedes af – et samfund, hvis herskende klasses ubehagelige profil vi ikke lades i tvivl om.

Men lad os dykke ned i stoffet og se nøjere på Engbergs portræt af Pio og arbejderbevægelsen. Fremstillingen er opbygget kronolo-

gisk og falder i fire hovedafsnit, der følger faserne i Pios og arbejderbevægelsens udvikling:

1. Den før-socialistiske periode, hvor Pio udviklede sig til socialist.
2. Den første Pio-periode efter arbejderbevægelsens dannelse 1871–72, herunder førerens fængselsophold til 1875.
3. Den anden Pio-periode 1875–77, herunder Pios tid i Amerika.
4. Et afsluttende afsnit med en tematisk sammenfatning om Pio og arbejderbevægelsen.

Engbergs indsats ligger især på tre områder

For det første hans fremdragning af nyt kildemateriale, for det andet hans nytolkning af kendt stof og for det tredje hans sammenfatning af spredte forskningsresultater til et sammenhængende hele.

Hvad angår Pios før-socialistiske periode samler interessen sig om spørgsmålet, hvorfor og hvordan udviklede han sig til socialist. Det første spørgsmål besvares på grundlag af allerede kendte resultater. Stærkest står den personlige og nationale baggrund, mens den internationale baggrund i form af Pariserkommunen er mere svævende.

Det andet spørgsmål er besvaret på basis af afgørende nyt materiale. For det første den såkaldte Linzerpræsts skrift *Om Arbejder-spørgsmålet*. Pio nævner skriftet i sine erindringer, men da det hidtil har været umuligt at opstøve, er dets eksistens endog blevet draget i tvivl. For det andet har Engberg ved at gennemgå udlånsprotokollerne fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket kunnet konstatere, at Pio i begyndelsen af 1871 har lånt Lassalles skrift om Den erhvervede rets system. Disse fund får mangt og meget til at falde på plads. Men det synes som om Engberg har tillagt sine nyerhvervede kilder lovlig stor vægt i vurderingen af Pios ide-

8. Claus Larsen: Louis Pio. Baggrund og udvikling 1868–1871 (1), i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 2, 1972, s. 7–71.

ologiske orientering. Det er sket på bekostning af det kendte kildemateriale i f.eks. »Der Vorbote«, der var organ for Internationales tysksprogede sektion i Geneve.

I den standende debat om, hvorvidt Pios (og den tidlige arbejderbevægelses) politisk/ideologiske holdning primært skyldtes Lassalles eller Marx' indflydelse (gennem 1. Internationale) mener Engberg således at kunne lægge et lod i Lassalles vægtskål. Dette gælder for tiden, da Pio trådte frem med Socialistiske Blade. Senere hen, i slutningen af 1871 og beg. af 1872 støttede Pio lassalleaneren Hasenclevers kandidatur ved valget i Nordslesvig. Dette ser Engberg som et udtryk for, at Pio i det mindste ikke var fjendtlig overfor lassalleanerne – i modsætning til Engels, der betragtede Pio som anti-lassalleaner. Engbergs synspunkt kan være rigtigt nok, men det indfanger ikke det væsentlige. Det var, at Pio her støttede en arbejderkandidat mod en national/nationalistisk kandidat fra det danske parti i Nordslesvig. Frem for noget viser dette Pio som internationalist.

I nær forbindelse med spørgsmålet om den ideologiske indflydelse, om Lassalles og Marx' betydning for den tidlige danske arbejderbevægelse står spørgsmålet om Pios og bevægelsens politik. Var den revolutionær eller ikke-revolutionær, dvs. diffus radikal, reformistisk eller noget helt tredje.

Ved besvarelsen af dette spørgsmål bygger Engberg på egen tidligere forskning,⁹ og især på det nye kildemateriale han har fundet frem.

Engberg mener på denne baggrund at kunne konkludere, at Pios program og politik var revolutionær. Den revolutionære holdning undergik forandringer, men blev fastholdt i begge perioder i stadig konfrontation med den reformisme, som også gjorde sig gældende i bevægelsen. Bogen igennem tager Engberg stilling til problematikken reform/revolution, der ses personificeret ved henholdsvis Pio og Mundberg. Gennem netop personificeringen kommer problemstillingen til at fremstå i et enten eller perspektiv, der negligerer dialektikken i problemet og

sammenhængende hermed spørgsmålets betydning i bevægelsen. Det synes som om Engberg ser bevægelsens politik som revolutionær i de perioder Pio sad ved roret. Denne noget håndfaste behandling af problemet understreges af, at Engberg ligefrem mener at kunne datere bevægelsens overgang fra en revolutionær til en reformistisk politik: »Fra den 30. august 1877 og fremefter var det Mundbergs linje, der var den rådende i det danske Socialdemokrati.« (s. 317). Det politiske skift ses i sammenhæng med en enkelt, ganske vist væsentlig begivenhed, nemlig dannelsen af Socialdemokratiske forbund i 1878. Engberg mener, at der hermed fandt en adskillelse sted af parti og fagbevægelse, der grundlæggende befordrede en reformistisk politik. Arbejderbevægelsens organisatoriske adskillelse som grundbetingelse for reformismen kan i sig selv diskuteres ligesom det konkrete spørgsmål om tidsfæstelsen af adskillelsen. Denne må snarere ses som en proces, der tog sin begyndelse i 1878, indtrådte i en ny fase med fællesorganisationernes dannelse, ikke mindst den københavnske i 1886, og nåede sin afslutning med oprettelsen af landsorganisationen DsF i 1898.

Hovedmængden af det ny kildemateriale Engberg har fundet frem stammer fra politiet. I den tidlige arbejderbevægelses historie, ikke blot i Danmark, er det snarere reglen end undtagelsen, at myndighederne førte en nøje kontrol med og registrering af socialisternes aktiviteter. Det skete både åbenlyst og i hemmelighed. Ved møder og andre arrangementer var der således både officielle, uniformerede, og mere uofficielle, civilklædte, repræsentanter for ordensmagten til stede. Ligesom politiet infiltrerede bevægelsen, dels udefra, ved at placere politistikkere i socialisternes rækker, dels indefra ved at bestikke medlemmer eller tillidsmænd til at fungere som rapportører. Der findes flere allerede kendte eksempler herpå, således sporvognskonduktør Jacobsen, der var sektionsformand i Internationale, og altså placeret særdeles centralt.

Dette materiale udgør en vigtig kildegrup-

9. Jens Engberg: Harald Brix, revolutionen og reformen, Århus, SFAH's publikationsserie nr. 3, 1975.

pe til den tidlige arbejderbevægelses historie. Politiet opbevarede omhyggeligt det indsamlede materiale – det skulle kunne bruges i senere retssager – i modsætning til socialisterne, der dels synes at have været mere skødesløse og dels efterhånden som de kom på det rene med politiets aktivitet, bevidst destruerede materiale som breve o.lign.

Men ikke kun i relation til den tidlige arbejderbevægelses historie er dette materiale værdifuldt. Det udgør også en vigtig kilde til politiets/myndighedernes arbejde med at registrere socialisternes virksomhed, et arbejde, hvis mål var at komme socialisterne til livs. Som kilde til sin ophavsmand forekommer materialet – ikke mindst på baggrund af den løbende debat om centrale registre m.v. – at være særdeles tankevækkende og relevant her hundrede år senere.

Engberg påviser detaljeret, at politiet arbejdede systematisk og effektivt. Han kan således opstille en liste, der så godt som fra dag til dag dækker Internationales møder i perioden op til førernes fængsling fra februar/marts til maj 1872, med angivelse af mødets emne, foredragsholderen og deltagernes antal. Politispionernes materiale blev anvendt i retssagen mod førerne efter fængslingen i maj 1872.

Dette i sig selv forekommer at være en tilstrækkelig baggrund for Pio, der var bekendt med politiets aktivitet, til ikke at træde offentligt frem i den første tid. På den anden side havde politiet også fra et tidligt tidspunkt kendskab til Pios position, hvilket ikke kunne være ham ubekendt. Engberg mener derfor, at finde forklaringen på Pios hemmeligholdelse af sin stormesterstilling, i hensynet til familien, som Pio ikke ønskede at skandalisere overfor den borgerlige offentlighed.

Engbergs tilgangsvinkel til vurderingen af Pios og bevægelsens politik er konkret historisk med hovedvægt på politisk-sociale faktorer. I en del af de hidtidige vurderinger af Pio-tiden, har der været tendenser til at anlægge en mere teoretisk målestok baseret på den marxistiske revolutionsteori. I forhold

hertil forekommer Engbergs vurdering at være mere nuanceret, omend holdbarheden af den konklusion han når frem til kan diskuteres.¹⁰

Engbergs ny kildemateriale vedrører især første Pio-periode (1871–72). For anden Pio-periodes vedkommende er hovedkilden Social-Demokraten. Det mere sparsomme kildemateriale til anden periode skyldes to forhold. Myndighedernes overvågning af arbejderbevægelsen har formentlig været lige så intensiv som i første periode, men materialet blev ikke anvendt i en retssag mod bevægelsen, hvorfor det muligvis er blevet tilintetgjort – man har ikke haft brug for det. Det materiale Pio kunne have efterladt sig i form af breve m.m. ved vi positivt blev tilintetgjort. Det meddelte han i Social-Demokraten til beroligelse for sine korrespondenter.

Trods disse kildemæssigt mere ugunstige forhold formår Engberg at tegne et levende billede af Pio og bevægelsen også i anden periode. Mens den første periode var præget af kampen mod myndighederne, så fik Pio i anden periode i videre omfang mulighed for at vise, hvordan han forestillede sig arbejderbevægelsens virksomhed. Denne udviklingsproces – for Pio og arbejderbevægelsen – følges punktvis idet en række væsentlige sider af den førte politik tages under behandling. Det gælder Pios internationale arbejde og hans virksomhed som redaktør af Social-Demokraten, forholdet til frigørelsen fra Venstre, herunder udformningen af en jord- og landarbejderpolitik, stillingen til rigsdagsvalgene, den faglige politik, herunder holdningen til arbejdskampe, den interne politik, herunder forholdet til lassalleanerne og arbejdet på at få en fast organiseret bevægelse stablet på benene og endelig udviklingen af en socialistisk kvindetori. Det var alle områder Pio tidligere havde beskæftiget sig med mere eller mindre indgående. Nu fik han mulighed for i løbet af knap to år at udbygge sin politik.

For de fleste af de behandlede områder kan Engberg bygge videre på eksisterende undersøgelser. Hans fortjeneste er her først og

10. For en diskussion generelt af reformismen i socialdemokratiet ses Niels Finn Christiansen: Reformism within Danish Social Democracy until the Nineteen Thirties, i Scand. J. History 3; 2. 297–332, 1978.

fremmest at have samlet de mange og spredte resultater til en helhed samt at have bidraget med nye perspektiver og fortolkninger som helhedsbetragtningen giver mulighed for.

Det billede, der fremstår af Pio fra løsladelsen i april 1875 til afrejsen til Amerika i marts 1877, er billedet af en yderst aktiv og engageret socialist. Trods den svækkede tilstand han befandt sig i efter fængselsopholdet, genoptog Pio efter en kort tids rekreation sin virksomhed som leder af dansk arbejderbevægelse. Efter et udlandsophold, der blev benyttet til at retablere de internationale forbindelser gik Pio igang med den hjemlige politikudvikling. Hans vigtigste agitationsmiddel blev pressen, først og fremmest Social-Demokraten, der frem til efteråret 1876 havde et støt stigende oplag. Men også andre blade så dagens lys, som det satiriske ugeblad *Ravnen*, det interne meddelelsesorgan *Månedssblad for det socialdemokratiske Arbejderparti* og endelig ugebladet *Folkeviljen*, der udkom i en kortere periode i begyndelsen af 1877.

Engbergs billede af en bevægelse i fremgang i perioden omkring midten af 1870'erne virker overbevisende og maner myten i jorden om en stigende utilfredshed i bevægelsen med Pio. Denne myte videregives eksempelvis i *Arbejderbevægelsens hvem-hvad-hvor*: »... hans [Pios] ringe interesse for den faglige bevægelse og hans udemokratiske ledelsesformer skabte stigende modstand mod ham.«¹¹ Gimlekongressen, hvis indkaldelse ofte ses som et udtryk for utilfredshed med Pios »udemokratiske ledelsesformer« gav faktisk Pio og hans synspunkter et overvældende flertal. Ligeledes kan Engberg dokumentere, at Pio i høj grad var aktiv i det faglige arbejde.

Fremgangen varede imidlertid ikke ved. Hen i 1876 begyndte virkningerne af den økonomiske krise for alvor at gøre sig gældende i arbejderbevægelsen. Omvendt havde bevægelsens fremgang og dens mere offensive holdning efter Pios genkomst fået myndighederne til igen at overveje at skride ind overfor ledelsen. Brix blev således arresteret igen i september 1876.

Disse forhold er en del af de begivenheder, der førte Pio over i forræderiet mod bevægelsen, der endte med hans og Geleffs flugt til Amerika i marts 1877. Engberg mener ikke at forræderiet kan forklares entydigt, men opregner en lang række forhold, der må have været medvirkende. Hver for sig har disse ikke tilstrækkelig forklaringskraft, men tilsammen må de have vejet tungt. Hovedforklaringen, mener Engberg »har dog nok været, at Pio var slidt op. Han var dybt rystet over at se, hvor hurtigt løntilbagegangene reducerede arbejdernes levevilkår, og hvor forfærdeligt de arbejderfamilier ramtes, der blev kastet ud i arbejdsløshed. Han kunne ikke bære dette, det tog modet fra ham. Hans eget helbred havde aldrig været stærkt . . . byrden blev for tung, og han smøgede den af sig« (s. 321).

Den umiddelbare anledning til at Pio accepterede politiets/myndighedernes og bag dem kapitalens tilbud om penge mod at forlade landet var de økonomiske vanskeligheder han/bladet var kommet i efter købet af en ny trykkemaskine.

Engberg gør detaljeret rede for Pios forhandlinger med politiet. Forhandlingerne ses ikke blot under den personlige synsvinkel, men også i relation til arbejderbevægelsen og til den politiske situation under forfatningskampen. Det er væsentligt, at Engberg hermed får aflivet myten om, at Pio koldt og kynisk, uden tanke for den socialistiske sag stak af med kassen, med arbejdernes surt samsparede penge – en myte som den samtidige borgerlige presse ikke tøvede med at udbrede. Tværtimod understreges det, at Pio netop ikke under forberedelserne til afrejsen svigtede sagen. Han nægtede således bestemt, at medvirke aktivt til Social-Demokratens ødelæggelse. Ligeledes fremhæves det, at projektet om grundlæggelse af en socialistisk koloni i Amerika gennem organiseret udvandring – et projekt som den samlede socialdemokratiske ledelse stod bag – faktisk blev søgt realiseret.

Svigtede Pio ikke den socialistiske sag, så svigtede han den danske arbejderbevægelse. Tilbageslaget for bevægelsen under den øko-

11. Vagn Dybdahl, red.: *Arbejderbevægelsens hvem,-hvad-hvor*, København 1974, cit. s. 434.

nomiske krise blev utvivlsomt forstærket af ledernes forræderi.

Historien om Pios tid i Amerika er historien om det ene forhutlede nederlag efter det andet. Det kom til et brud mellem Pio og Gelleff. Den socialistiske koloni led en ynkelig skæbne. Pio og familien vantrivedes. Pio søgte at klare sig igennem som skribent og deltog i en række bladforetagender, der alle gik skævt. En kort overgang udgav han således sammen med en anden socialistisk pioner og politisk emigré, nordmanden Marcus Thrane, et dansk-norsk tidsskrift »Den nye Tid«, der udkom i Chicago. Til slut endte Pio med også at svigte sagen.

Pios tid i Amerika har været lidet kendt, men Engberg har også her kunnet bidrage til at råde bod på dette forhold gennem anvendelse af nyt kildemateriale.

I betragtning af det forholdsvis store og interessante nye kildemateriale Engberg bygger på forekommer det ærgerligt, at bogen systematisk er støvsuget for noter og henvisninger. Det er åbenbart gjort bevidst i den hensigt at gøre bogen lettere at læse – en iøvrigt særdeles prisværdig bestræbelse.

Sammenfatningen og konklusionen, Louis Pio og arbejderbevægelsen, i bogens afsluttende del falder i to afsnit. Det første behandler tematisk under et udviklingsperspektiv en række af de væsentligste emner Pio beskæftigede sig med som leder af arbejder-

bevægelsen. Udviklingen var mest markant i Pios syn på klasserne, statsopfattelsen, synet på overgangen til det socialistiske samfund og socialismeopfattelsen. Engberg mener efter denne gennemgang at kunne slutte, at Pio fra 1871 til 1877 bevægede sig »fra almindelig social indignation, lassalleanisme og utopisme til en opfattelse af socialismen, der var mere i overensstemmelse med Det kommunistiske Manifest og Inaguraladressens principper.« og at han i 1876–77 var »lige så teoretisk velfunderet som f.eks. lederne af det tyske socialdemokrati.« (s. 370/71).

I anden afsnit opregner Engberg de bedrifter han finder vigtigst i Pios virksomhed. For det første, at han skabte en selvstændig arbejderbevægelse vendt mod borgerskabet og tilsluttet den internationale arbejderbevægelse. For det andet, at han skabte en arbejderpresse. Som et tredje punkt af betydning nævnes Pios medrivende agitation som skribent og taler. Til slut i vurderingen fremhæver Engberg den høje grad af enhed mellem teori og praksis i Pios virke.

Engbergs bog er spændende og inspirerende læsning. Som sådan kan den stå som et eksempel til efterfølgelse på en vellykket umiddelbar formidling af forskningsresultater til en bredere kreds end faghistorikernes. Disse kan læse bogen med udbytte, men den kan sandelig også læses uden særlige forudsætninger.

De lokalhistoriske årbøger 1979. En oversigt

Af Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hovedstadsområdet

Historiske Meddelelser om København. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse. Redigeret af Sigurd Jensen. Årbog. 1979. 197 s., ill. (Med register til årbøgerne 1976–1979.)

Jensen, Sigurd. Omkring en enkekasse. (S. 57–70, ill.) (Københavns civile og borgerlige Stænders Enkekasse ca. 1709–1827. – Kilde- og litt.henv.)

Jensen, Sigurd. Borgmester Peder Hedebo. (S. 110–148, ill.) (Københavns finansborgmester. – Biografi 1874–1959. – Kildehenv.)

Jørgensen, Harald. Københavnerne og sønderjyder. (S. 99–109). (Københavnske foreninger og organisationers arbejde for Sønderjylland 1879–1979.)

Københavns Stadsarkiv. (S. 149–156, ill.) (Beretning.)

Meddelelse om Københavns bibliografi. (S. 167.)

Selskabet for Københavns Historie i 1978. (S. 157–158) (Beretning.)

Wiemann Eriksen, August. Den kommunale aftenskole i København 1814–1857. Aftenskolesystemets opståen, udbredelse og afvikling samt baggrunden herfor. (S. 71–95) (Kildehenv.)

Wilmann, Erik. Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns kommune indtil 1929. (S. 7–56, ill.) (Med oversigter over nivelementer og kortlægninger. – Kildehenv.)

Anmeldelser.

Erichsen, John. Et andet København. 1978. Anmeldt af Sigvard Skov. (S. 162–163.)

Hansen, Jens Erik Frits. Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. København 1977. Anmeldt af Helge Gamrath. (S. 163–165.)

Historiske specialer – en bibliografi. Udgivet af 1066, Tidsskrift for Historisk Forskning, ved N. H. Frandsen. Anmeldt af redaktionen. (S. 166–167.)

Housted, Erik. Fra Limfabrik til Bankhus. Nogle træk af Amagerbros historie. 1978. Anmeldt af Sigvard Skov. (S. 161–162.)

Pedersen Kollerød, Ole. Min historie. Udg. af Else Margrethe Ransy. 1978. Anmeldt af Jens Vibæk. (S. 159–160.)

Slottved, Ejvind. Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537–1977. 1978. Anmeldt af Sigvard Skov. (S. 160–161.)

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Redigeret af Gudrun Gram-Hanssen, Karen de Linde og Johan Lange. Årsskrift. 12. årg. 1979. 83 s., ill. (Forfatterbiografier.)

de Linde, Karen. Hastighedsløb på Bagsværd Sø. (S. 64–82, ill.) (Bilvæddeløb 1914.)

Gram-Hanssen, Gudrun. Vintersport i Bagsværd Højnæs-bjerg. (S. 43–63, ill.) (1900-tallets begyndelse.)

Laumann Jørgensen, E. Harreskoven i Gladsaxe kommune. (S. 5–19, ill.) (Ca. 1370–1979.)

Nilsson, Erik. Søborg Forskønnelsesforening. (S. 20–41, ill.) (1911-ca. 1925.)

Lyngby-bogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. 1979. 216 s., ill.

Prytz, Signe. Sorgenfri Slot og dets beboere. (S. 9–216, ill.) (Fra forhistorisk tid til 1979. – Med engelsk resume. – Litt.- og kildehenv. – Personregister.)

Søllerødbogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Redigeret af Annalise Børresen. 1979. 191 s., ill.

Alexandersen, Verner. Beskrivelse af et barn – ud fra 23 tænder. (S. 30–39, ill.) (Fund fra udgravninger under Vedbækprojektet.)

Brinch Petersen, Erik. Udgravningerne i sommeren 1978. (S. 21–29, ill.) (Vedr. Vedbækprojektet.)

Brinch Petersen, Erik. Kvindernes smykker. (S. 39–56, ill.) (Om 7000 år gamle smykker, fundet i forbindelse med udgravninger under Vedbækprojektet.)

Christensen, Charlie. Maglemosen og mosegeologiens historie. (S. 80–97, ill.) (Ca. 1650–1940.)

Litteratur om Søllerød Kommune. Tillæg 1978. Ved Lise Ott og Finn Slente. (S. 183–191) (Systematisk fortegnelse.)

Sandfeld, Gunnar. Omkring Søllerød kirke. Lidt om tre interessante nyherhvervelser i Søllerød Kommunes Byhistoriske Arkiv. (S. 9–20, ill.) (Maleri fra 1857 af Andreas Juul, fotografi af pastor Jacob Christian Jacobsen (1811–1863) og fotografi af gammel hovedportal til Søllerød kirkegård (omkr. 1905).)

Skovmand, Roar. Selskabet 1.4.1978–31.3.1979. (S. 174–182) (Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Beretning og regnskab for 1978)

Vang Petersen, Peter. Træ til jægernes redskaber. (S. 56–80, ill.) (Fund ved udgravninger under Vedbækprojektet.)

Sjælland

Fra Frederiksborg Amt. Udgivet af Frederiksborg Amt Historiske Samfund. Redigeret af Henning Henningsen, Ole Jellingsø, H. Ring og Torben Topsøe-Jensen. Årbog. 1979. 105 s., ill.

- Foreningsmeddelelser.* (S. 99–105). (Frederiksborg Amt Historiske Samfund. Beretning fra generalforsamling, driftsregnskab for perioden 1/4 1978–31/3 1979, m.m.)
- Lindberg, Olaf.* En maskinarbejders erindringer. (S. 29–46, ill.) (Ca. 1905–1926.)
- Riff, Henrik.* Om bjergelaget i Ålsgårde og en hel del andet. (S. 47–90, ill.) (Om bjergelaget ca. 1833–1900, slægten Riff ca. 1710–1910, dagligliv i Ålsgårde ca. 1880–1920 m.m.)
- Sletten, Chr.* Funkevang – Funkemor. (S. 18–19). (Om et jordstykke i Den nye Dyrehave og et træ derpå ca. 1638–1910.)
- Sletten, Chr.* Fantasiens ø. (S. 20–22, ill.) (Om en ø i en af Præstevangens søer ved Frederiksborg Slot ca. 1859–1960.)
- Spangsbø, Enoch Chr.* Bydreng i Helsingør i årene omkring 1. verdenskrig. (S. 91–98, ill.) (Erindringer.)
- Sørensen, H. L.* Græse by og sogn. (S. 7–17, ill.) (Ca. 1250–1915.)
- Wandall, Svend.* Det gamle hotels brand. (S. 23–28, ill.) (Om jernbanehotellet i Fredensborg 1860–1919.)
- Historisk Årbog fra Roskilde Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde Amt. Redigeret af Ernst Verwohlt. 1979. 134 s., ill.
- Birkebæk, Frank A.* Sven Grathes vold og grav omkring Roskilde. (S. 103–127, ill.) (Sammen med Hans Chr. Vorting. – Udgravninger – Kildehenv.)
- Fraes Rasmussen, Ulla.* Middelalderbefæstning og bolværker i Køge. (S. 79–102, ill.) (Udgravninger. – Kildehenv.)
- Jensen, Jørgen Steen.* To møntskatte fra Køge og Roskilde. (S. 3–58, ill.) (Køge-skatten nedlagt 1658, Roskilde-skatten nedlagt 1583. – Ill. af samtlige mønter. – Kildehenv.)
- Kolding Nielsen, Erland.* Lokalsamfundets universalbibliografi. (S. 129–134) (Anm. af Dansk Lokalbibliografi. Bd. 1. Roskilde Amt. Udarbejdet af Else Schjøning og Oluf Abitz. 1979.)
- Nielsen, Ingrid.* Topografiske problemer i det middelalderlige Roskilde III: Bebyggelsen langs Algade og Skomagergade. (S. 59–77, ill.) (Afsnit I og II i Årbog 1977 (s. 41–54) og 1978 (s. 87–106). – Kildehenv.)
- Vorting, Hans Chr.* Sven Grathes vold og grav omkring Roskilde. (S. 102–127, ill.) (Sammen med Frank A. Birkebæk. – Udgravninger. – Kildehenv.)
- Fra Holbæk Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt. Redigeret af Otto Bruun Jørgensen. 71. og 72. årg. 1978–79. 130 s., ill. (Er medtaget i fortegnelsen over 1977–78, se FORTID og NUTID XXVIII hft. 3 s. 460f.)
- Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt.* Redigeret af L. Balslev, Jens A. Nielsen og Erling Petersen. 1979. Bd. 66. 112 s., ill.
- Balslev, L.* Nogle navne fra Soraner-Biografierne 1584–1960. (S. 41–58). (Litt.henv.)
- Hansen, Frede.* Socialdemokratiet i Slagelse gennem 90 år. (S. 7–40, ill.) (1885–1975.)
- Larsen, Flemming.* Agersøundstillingen. (S. 59–73, ill.) (Planer om oprettelse af en flådestation ved Agersøund 1873–1883 – Kildehenv.)
- Lyshjelm, Johs.* Historisk Samfund for Sorø Amt 1978. (S. 104–108). (Beretning, driftsregnskab 1977–78 m.m.)
- Nielsen, Svend.* Arkæologiske undersøgelser ved Korsør. (S. 74–86, ill.) (Arkæologiske rekognosceringer i de områder, hvor vejanlæg til evt. Storebæltsbro tænkes placeret – Litt.henv.)
- Nyt fra de lokalhistoriske arkiver og Sorø Amts Museum* (S. 109–112) (Lokalhistorisk Arkiv for Korsør og Omegn. – Midtjællands lokalhistoriske Arkiv, Ringsted. – Næstved by- og egnshistoriske Arkiv. Årsberetning 1978 – Skælskør Egnshistoriske Arkiv. Beretning 1978. – Lokalhistorisk Arkiv for Slagelse og Omegn. Beretning 1978. – Lokalhistorisk Arkiv for Sorø og Omegn. – LAVA – Lokalhistoriske Arkiver i Vestsjællands Amt. – Sorø Amts Museum. Beretning 1978.)
- Strand, A.* Skorstensfejerlærling i Ringsted 1909–1913. (S. 87–96) (Erindringer ved Erik Nielsen.)
- Strange Nielsen, A.* Litteratur om Sorø Amt. (S. 100–103) (Kort omtale af litteratur vedr. amtet.)
- Vecht, Ove.* En fisketur. (S. 97–99) (Erindringer 1915–18.)
- Historisk Samfund for Præstø Amt.* Årbog. 1978–79. 84 s., ill. (Er medtaget i fortegnelsen over 1977–78, se FORTID og NUTID XXVIII hft. 3. s. 461f.)

Bornholm

- Bornholmske Samlinger.* Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af (Ebbe Gert Rasmussen). 1979. 2 rk. Bd. 13. 175 s., ill.
- Bergsøe, Bent.* Det dejlige vrag. (S. 115–143, ill.) (Om den engelske skonnert »Emeralds« stranding udfor Svaneke havn den 30. nov. 1846. – Med oversigt over strandinger i Bornholms amt, Øster herred 1835–52. – Kildehenv.)
- Bøggild, Hansaage.* Det skrøbelige forlig (S. 31–42, ill.) (Om overholdelsen af forliget af 1303 mellem Erik VI Menved og ærkebispen af Lund om adkomsten til Rønne-herred. – Kildehenv.)
- Fritz, Sven.* Oblatæskerne i Neksø og Ibsker. (S. 81–89, ill.) (1700-tallet. – Med »Deutsche Zusammenfassung«. – Kildehenv.)
- Hansen, Finn.* Bornholmske skove som levested for den nyindvandrede fugleart, sortspætten. (S. 9–30, ill.) (Med skovhistorisk oversigt fra forhistorisk tid til 1967. – Litt.henv.)
- Hansen, Olaf.* Bornholms Historiske Samfund 1978–1979. (S. 167–173). (Beretning og driftsregnskab 1/1–31/12 1978.)

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Litteratur om Bornholm 1976-78. Udarbejdet af Bornholms Centralbibliotek. (S. 151-166) (Systematisk fortegnelse.)

Rasmussen, Ebbe Gert. (Se nedenfor P. G. Vejde.)

Skaarup, H. E. Den bornholmske milice's indsats i samfundsnyttige opgaver i perioden 1815-36. (S. 91-114, ill.) (Kildehenv.)

Tornehave, Bodil. Da Bornholmeruret blev til. (S. 65-80, ill.) (Ca. 1750. - Kildehenv.)

Vejde, P. G. Ett småländskt soldatöde. Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658. (S. 43-64, ill.) (Reprotryk med indledning og efterskrift af Ebbe Gert Rasmussen. - Kildehenv.)

Vensild, Henrik. Nyt fra Bornholms museum 1978-79. (S. 145-150, ill.) (Beretning.)

Lolland-Falster

Lolland-Falsters Historiske Samfund. Redigeret af (Verner Hansen) Årbog. 1979. 74 s., ill. (Person- og stedregister.)

Hansen, Verner. Lolland-Falster i bogverdenen. (S. 52-57, ill.) (Kort omtale af ny litteratur om Lolland-Falster.)

Holgård Rasmussen, Chr. Vesterborg Seminarium. (S. 7-36, ill.) (Seminarieret på Brahetrolleborg 1802-1831. - Litt. henv.)

Larsen. Fra det gamle Moseby. (S. 37-43, ill.) (Erindringer ca. 1870-1908. Nedsrevet 1947.)

Lolland-Falsters historiske Samfund. (S. 65-71) (Generalforsamling, regnskab 1/4 1978 - 31/3 1979, love og publikationsfortegnelse.)

Lolland-Falsters museer og arkiver. (S. 58-64, ill.) (Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo. - Lolland-Falsters Kunstmuseum, Maribo. - »Falsters Minder«, Nykøbing F.)

Nielsen, R. K. Sygdomsbehandling i gamle dage. (S. 44-51, ill.) (Erindringer ca. 1880-1910.)

Fyn

Fynske Årbøger. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. Redigeret af (H. H. Jacobsen) 1979. 142 s., ill. (Person- og stedregister. - Forfatterbiografier.)

Damgaard, Henrik. Mark- og dyrkningsfællesskabet i Dreslette omkring 1680. (S. 15-41, ill.) (Sammen med Niels Erik Frederiksen. - Kildehenv.)

Fasmer Blomberg, Åge. Sagen mellem borgmester Jens Madsen Rosenberg, Odense, og Peter Børsting. (S. 7-13) (Lånesag mellem borgmester i Nyborg, senere i Odense, Jens Madsen Rosenberg og godsinspektør senere rådmand i Odense, Peter Børsting. 1658-1668. - Kildehenv.)

Frederiksen, Niels Erik. Mark- og dyrkningsfællesskabet i Dreslette omkring 1680. (S. 15-41, ill.) (Sammen med Henrik Damgaard. - Kildehenv.)

Frederiksen, Svend. 1 bøge-saa = 3 mark. (S. 70-77, ill.) (Om vaskekar og tøjvask ca. 1720-1890. - Kildehenv.)

Habekost, Kaj. »Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboliger« og dens virke i Odense indtil år 1900. »I arbejdernes og samfundets interesse«. (S. 86-108, ill.) (1871-1900. - Kildehenv.)

Jacobsen, H. H. Fynske Årbøger 1939-79. (S. 126-142). (Historisk Samfund for Fyns Stifts publikationsvirksomhed 1939-79 samt topografisk og personalhistorisk oversigt over artikler i Fynske Årbøger 1939-79 (med forfatterregister).)

Jørgensen, Ove. Fem kort over Det fynske Rytterdistrikt. Et lille supplement til N. E. Nørlund, Danmarks Kortlægning. (S. 58-69, ill.) (Kort fra perioden 1717-36. - Kildehenv.)

Mehr, Kaj. Fattigvæsenet i Svanninge. (S. 78-85). (1803-1805. - Kildehenv.)

Møllerup, Jens. Foreningsmeddelelser 1978-79. (S. 122-124) (Historisk Samfund for Fyns Stift. Indeholder beretning 1978 og kasseregnskab 1978.)

Rendsvig, P. H. Maglebjerg ved Kerteminde fjord. Har der ligget en middelalderborg her? (S. 109-113, ill.)

Westerbeek Dahl, Bjørn. Christoph Heer og Frederik den Tredjes by ved Slipshavn. (S. 42-57, ill.) (Gennemgang af fem fæstningskort fra omkring 1660 over Østersøen ved Nyborg. - Kildehenv.)

Anmeldelser

Andersen, Edvard. Billedhuggerkunsten i Faaborg kommune. 1979. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 115-116).

Arkiver, Folkemindesamlinger og Museer i Faaborg kommune 1978-79. Årbog IV. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 116-117).

Fyens Stiftsbog 1978. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 118).

Fynske Minder 1978. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 117-118).

Jørgensen, Poul A. (red.). Om Haarby sogns historie. 1978. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 114).

Mehr, Kaj. Svanninges gamle gårde. 1979. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 114-115).

Rasmussen, Jens. Provst U. A. Plesners virke som embedsmand og politiker. 1979. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 115).

Ræthinge-Posten. 1979. Anmeldt af H. H. J. (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 118).

Vestfynsk Hjemstavn. Vestfyns Hjemstavnsforenings Årsskrift. Under redaktion af Poul A. Jørgensen. 1979. 49. årg. S. 265-312, ill.

En gammel gård og en gammel slægt i Høed, Flemløse sogn. (S. 294-298) (Uden forfatter. - Om gården »Espens i Høed« og dens besiddere. - Ca. 1688-1906. - Kildehenv.)

Hansen, Lars. Årets gang. (S. 309-312). (Beretning for Vestfyns Hjemstavnsforening. Med driftsregnskab 1978 samt fortegnelse over gaver indkommet i 1979.)

- Nyborg, K.* Mit møde med Hipo og Gestapo. (S. 265–280). (Erindringer fra februar 1945.)
- Pedersen, Karl Peder.* Aviser og lokalhistorie. (S. 289–293). (Med fortagelse over aviser på Vestfyn 1849–1931. – Litt.henv.)
- Porsmose, Erling.* Søholm gods. Et stykke Danmarkshistorie i dejlig natur. (S. 281–288, ill.) (Ca. 1400–1970. – Kilde- og litt.henv.)
- Reinholdt, Otto.* Hospitalet i Vedtofte. (S. 299–308) (1758–1926. – Kildehenv.)

Jylland

Vendsyssel Årbog. Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. Redigeret af Jørgen Jørgensen. 1979. 176 s., ill. (Personregister. – Forfatterbiografier.)

- Bruun, Poul E.* Hjemmeslagteren – en decemberdag før 1920. (S. 129–132, ill.) (Om Peter Steffensen fra Mølgaard ved Hørby.)
- Christiansen, P.* Tversted Klitplantage II. (S. 63–86, ill.) (Afsnit I i Vendsyssel Årbog 1978. – Afsnit II omhandler anlægning af plantagen, dens pasning m.m. Med fortagelse over klitplantører 1859–1979. – Litt.henv.)
- Fra museernes og arkivernes arbejdsmark.* Ved Per Lysdahl. (S. 143–158, ill.) (Bangsbomuseet. – Læsø Hjemstavnsgård. – Løkken Museum. – Sæby Museum. – Hjemstavns museet i Try. – Vendsyssel historiske Museum. – Brønderslev lokalhistoriske Forening. – Byhistorisk Arkiv, Frederikshavn. – Egnssamlingen for Pandrup Kommune. – Lokalsamlingen ved Skagens Bibliotek. – Byhistorisk Arkiv i Sæby. – Vendsyssel historiske Museum, Lokalhistorisk Arkiv.)
- Fra styrelse og redaktion.* (S. 165–169, ill.) (Historisk Samfund for Vendsyssel. Indeholder beretning, regnskab for perioden 1/4 1978–31/3 1979, m.m.)
- Hansen, Uffe.* Stokholm i hundred år 1879–1979 – en gårdmandskones beretning. (S. 43–62, ill.) (Beretningen er Ane Hansens erindringer 1877–1928.)
- Jacobsen, Ejnar.* Flynderfiskeri nord for Sæby 1831. (S. 113–114) (Kontrakt af 18. februar 1831.)
- Kirkegård Jensen, A.* Historisk Samfunds mindestene. (S. 170–171, ill.) (Fortegnelse udarbejdet sammen med A. Skjødsholm.)
- LANA – Årsberetning 1979.* Ved Henning Bender. (S. 159) (LANA = Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Nordjyllands amt.)
- Lentz, Willy E.* Et af Jens Springborgs standure. (S. 133–134, ill.) (En såkaldt »kone« fra 1767.)
- Lyng Nørrelykke, Christen.* Kirstine i klitten – en beretning. (S. 7–42, ill.) (Kirstine Larsen i Skallerup Klit. – Ca. 1880–1974.)
- Mogensen, Anders.* Den kulturelle udvikling i Vedsted Sogn i sidste halvdel af 1800-tallet. (S. 115–124, ill.) (Sammen med Lars Chr. Mumgård.)
- Mumgård, Lars Chr.* Den kulturelle udvikling i Vedsted Sogn i sidste halvdel af 1800-tallet. (S. 115–124, ill.) (Sammen med Anders Mogensen.)

- Robsø, C. R.* Uller i mossi. (S. 112–113) (Om almueudtrykket »Der er ulla i mossi« og en lavmose, Ulvemose (kaldet Ullmossi), i Lendum sogn.)
- Skjødsholm, A.* Historisk Samfunds mindestene. (S. 170–171, ill.) (Fortegnelse udarbejdet sammen med Asger Kirkegård Jensen.)
- Skånvad, N. Chr.* En vendelboslægt og en familiemølle. (S. 87–98, ill.) (Om slægten Niels Sørensen og hustru Karen Madsdatter samt Klokkeholm Mølle i Hellevad sogn 1709–1916. – Litt.henv.)
- Torp Andersen, Ole* Mølledammens genetablering. (S. 99–102, ill.) (Forskellige planer fra perioden 1940–1972 om Klokkeholm mølledams genetablering.)
- Vendsyssel-litteratur 1978.* Ved Bodil Christensen. (S. 160–161) (Systematisk fortegnelse.)
- Østergård, Peter.* Bedstefars dagbog. Optegnelser fra Vestindien-togtet 1878–1879. (S. 103–112, ill.) (Ført af orlogsgast Jens Christian Christensen fra Asdal ved Hjørring.)
- Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Thy og Mors. Redigeret af Mette Fastrup. 1979. 127 s., ill.
- Balle, Torsten.* Dreng passer kreaturer omkring 1900. (S. 69–74).
- Balle, Torsten.* Lidt om tøj. (S. 74–75). (Omtale af de enkelte bestanddele i forskellige typer tøj.)
- Balle, Torsten.* Falske penge. Efter Hillerslev herreds tingbog 1681, 12. juli (S. 112–113) (Sag vedr. falske penge i Hjørdemål.)
- Brudsig, K.* Morsø lokalhistoriske Arkiv. (S. 122–123) (Beretning.)
- Christoffersen, Cora.* Egnshistorisk Arkiv for Thyholm og Jegindø. (S. 124). (Beretning.)
- Grishauge, Andreas.* Kalkværksdrift i Klim. (S. 50–54, ill.) (Ca. 1830–1977.)
- Hansen, Hans.* Hanstholm lokalhistoriske Arkiv. (S. 123) (Beretning.)
- Høyrup, Birgit.* Thisted byhistoriske Arkiv. (S. 120–122, ill.) (Beretning.)
- Kjær, Jette.* Museet for Thy og Vester Hanherred. (S. 116–118, ill.) (Beretning.)
- Lund-Sørensen, H. A.* Torsten Balle. (S. 4–5, ill.) (Nekrolog.)
- Lund-Sørensen, H. A.* Til medlemmerne. (S. 125) (Historisk Samfund for Thy og Mors.)
- Martensen-Larsen, Florian.* Kommunalreformen i Viborg Amt. (S. 77–111, ill.) (Kommunalreformen 1970. – Se endvidere Fra Viborg Amt 1978 s. 175 ff. – Litt.henv.)
- Miltersen, Jørgen.* Ved Torsten Balles død (S. 115) (Nekrolog.)
- Nielsen, Niels Åge.* Dialektforskeren Torsten Balle. (S. 113–114) (Nekrolog.)
- Noe, Per.* Morslands historiske Museum. Dueholm Kloster. (S. 119–120) (Beretning.)
- Overgaard, Anna.* Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. (S. 124–125) (Beretning.)
- Regnskab for Historisk Samfund for Thy og Mors. 1. april 1978 – 31. marts 1979.* (S. 126).

Rolighed, Bent. Fortiden dukker op. Et sjældent fund fra Klim. (S. 55–60, ill.) (Fund af parerstang fra et sværd.)

Skammelsen, Kristian. Kyllingeglæder og kyllingesorger på Kragholm. Lidt om ejendommen 15 c Skyum by og sogn. (S. 19–22) (1912–68)

Skov, Henning. Et engelsk angreb på Fårtoft. (S. 7–18, ill.) (1941. – Kildehenv.)

Smed, Niels. Niels Smed. Slægt og livsværk. (S. 33–49, ill.) (1832–1918)

Steensberg, Axel. Et urmøbel fra Bedsted samt nogle træk af urmøblernes historie. (23–32, ill.) (1700-tallet.)

Svalgaard, Robert. Skonnert »Christian« af Thisted. (S. 61–68, ill.) (1869–77. – Kildehenv.)

Fra Himmerland og Kjær Herred. Udgivet af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Redigeret af J. Jeppesen Jensen, Kaj Løber, Svend B. Olesen og S. Bugge Vegger. 1979. 50 s., ill.

Litteratur om Himmerland og Kjær Herred 1978/79. Ved Jeppe Hansen. (S. 39–46) (Systematisk fortegnelse.)

Meddelelser fra styrelse og redaktion. (S. 47–50) (Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Beretning og sammendraget driftsregnskab 1/4 1977–31/12 1978.)

Nielsen, Kaj. Om gennemførelsen af fattigreglementet af 1803 i Aalborg amt. (S. 5–24) (1803–1837. – Kildehenv.)

Ørberg, Paul G. Kjær herreds tingbøger og tingsted. (S. 25–37, ill.) (1631–1682. – Litt.henv.)

Aalborg-bogen. Ikke udkommet i 1979.

Fra Viborg Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. Redigeret af Paul G. Ørberg under medvirken af Hans H. Worsøe og Morten Øllgaard. Årbog. 1979. 44. årg. 149 s., ill.

Beretning fra lokalhistoriske arkiver. (S. 143–149, ill.) (Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune. – Bjerringbro Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv, Hvorslev. – Lokalhistorisk Arkiv i Karup. – Møldrup Kommunes Lokalhistoriske Arkiver. – Æ Fjandboarkiv i Stoholm.)

Bonde, Aage. Johan Hvidtfeldt 1908–79. (S. 134–135, ill.) (Nekrolog.)

Broch, Erik. Af Gødvad ejendomshistorie fra middelalderen til bondereformernes tid. (S. 67–72) (1403–1781.)

Himmer, Poul. Sct. Keld. – mest ikonografisk set. (S. 7–22, ill.) (Med et appendix om stolegavlne fra Hvidbjerg kirke. – Litt.henv.)

Holmgaard, Jens. En flugt fra stavnsbåndet i 1761. (S. 89–99, ill.) (Rønningssag fra Degnsgård, Højslev sogn, under Ørslevkloster. – Kildehenv.)

Munk, N. P. J. Hvordan blev man gammelmandssøn? (S. 128–130) (Småstykker. – Om fritagelse for militærtjeneste i henh. til § 22 i forordningen af 20/6 1788 om stavnsbåndets ophævelse (konkret sag fra 1825).)

Nielsen, Peter. Erindringer fra Hinge sogn. (S. 23–65, ill.) (Ca. 1878–1917.)

Paulsen, Asta. Skytten på Aunsbjerg. Baggrunden for oprindelsen i Them Kro. (S. 73–88, ill.) (Om den virkelige mordsag fra 1787, som St. St. Blicher bruger i sin novelle om skytten. – Med biografiske noter om skytten af Henning Paulsen.)

Paulsen, Henning. Om Viborg Stifts østgrænse. (S. 131–133) (Småstykker. – 1309–1578.)

Samfundet siden sidst. (S. 139–142) (Historisk Samfund for Viborg amt. Indeholder beretning og driftsregnskab for 1978.)

Schroeder, P. P. Sundhed og sygdom ved garnisonen i Viborg i 1700-årene. (S. 101–109 ill.) (Kilde- og litt.henv.)

Schroeder, P. P. Felttoget i 1788. (S. 125–127) (Småstykker. – Danske militære forberedelser i forbindelse med svensk angreb på Finland i juni 1788.)

Viborg-litteratur 1978–79. (S. 136–138) (Alfabetisk fortegnelse.)

Østergaard, Bent. Løvenbalkerne til Aunsbjerg og Tjele. (S. 112–124, ill.) (14.–16. årh.)

Skivebogen. Historisk Aarboeg for Skive og Omegn. Udgivet af Historisk Samfund for Skive og Omegn. Redigeret af Kirsten Aakjær, Svend Mortensen og Helge Stavnsbjerg. 1979. Bd. 70. 136 s., ill. (Personregister.)

Christensen, Andreas. En Sallingdrenge erindringer ca. 1870–1886. (S. 67–102, ill.) (Gæstgiver Andreas Christensens erindringer er udgivet af Poul Emil Juvre. – Med efterskrift.)

Ingversen, Bodil. Håndværk og handel i Skive 1787–1801. (S. 121–129, ill.) (Bearbejdning af folketællingslisterne 1787 og 1801.)

Schou, Peter. Min barndoms Vestergade i Skive. (S. 103–120, ill.) (Ca. 1900–1910.)

Stavnsbjerg, Helge. Socialdemokratiske borgmestre i Skive gennem 50 år. (S. 49–65, ill.) (1929–1979.)

Tybjerg, Signe. Fra landsbykirkegård til bykirkegård. Af Skive Kirkegårds historie fra 1855 til 1969. (S. 5–48, ill.)

Historisk Årbog for Randers Amt. Udgivet af Randers Amts Historiske Samfund. Redigeret af Palle Schødt Rasmussen og Henning Hall. 1979. 73. årg. 138 s., ill. (Personregister.)

Beretninger fra museer og arkiver. (S. 114–133, ill.) (Randers Kulturhistoriske Museum. – Selskabet »Clausholms venner«. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Djursland Museum. – Grenaa Egnsarkiv. – Hadsten Kommunes Lokalhistoriske Arkiv og Samlinger. – Jyllands Herregårdsmuseum. – Mariager kommunale By- og Egnshistoriske Arkiv. – Mariager Museum. – Midtdjurs Lokalhistoriske Arkiv. – Nørhald Egnsarkiv. – Purhus Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – Randers Lokalhistoriske Arkiv. – Rosenholm Egnsarkiv. – Sønderhald Egnsarkiv.)

- Bondesen, Peter.* Husråd i Ludvig Schmidts optegnelser. (S. 61–65, ill.) (Købmand L. Schmidts optegnelser 1851–ca. 1859.)
- Clausen, Jens.* Den lede heks i Uggelhuse. (S. 46–50, ill.) (Om Sidsel Rolandsdatter (ca. 1837.))
- Donner, Jens Erland.* Om du vil være frisk og sund. (S. 51–60, ill.) (Udvalg af lokale bidrag i Evald Tang Kristensens bog Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket.)
- Gjøtrup, Kristen.* Pontoppidan bør læses af alle. (S. 104–108, ill.) (Tale ved afsløringen af buste af forfatteren Henrik Pontoppidan i Randers.)
- Hall, Henning.* »Vi så en UFO«. (S. 91–96, ill.) (Om UFO-interessen på Randers-egnen 1969–79.)
- Historisk Samfund.* (S. 134–135) (Historisk Samfund for Randers Amt. Fortegnelse over bestyrelsesmedlemmer og driftsregnskab 1/10 1978–31/8 1979.)
- Houesen, Ejnar.* En klog mand og hans ildstål. (S. 85–90, ill.) (Den »kloge mand« Remontius Jensen i Ørsted (1800-tallet.))
- Majnecke, Karl.* Den sorte hund gennem Randers. (S. 9–23, ill.) (Den sorte hund er Fanden i hundepels. Ca. 1340–1925.)
- Rye, Axel.* Guderne går igen i lokalgeografien. (S. 66–73, ill.) (Om »gudekvarteret« i Randers nordby.)
- Schødt Rasmussen, Palle.* Djævlene i Marie Magdalene. (S. 24–33, ill.) (Om kalkmalerierne i Marie Magdalene kirke og deres betydning. – Litt.henv.)
- Set og sket i årets løb.* (S. 98–99, ill.) (Ole Warthoe-Hansens udnævnelse til æresmedlem af Historisk Samfund for Randers Amt.)
- Skjerbæk, Thorkild.* Det blev til mange bøger. (S. 109–113, ill.) (Om forfatteren Henrik Pontoppidan.)
- Sloth Carlsen, Søren.* Godser og genfærd på Djursland. (S. 34–45, ill.) (Spøgerier på Bjørnholm, Clausholm, Dronningborg, Gl. Estrup, Katholm, Løvenholm, Mejlgård, Rugård, Rosenholm, Skaføgård, Sostrup, Stenalt og Vosnægård.)
- Sloth Carlsen, Søren.* Beretning. (S. 100–103, ill.) (Historisk Samfund for Randers Amt.)
- Thuesen Johansen, Ejnar.* Den kloge mand i Auning. (S. 75–84, ill.) (Laust Nielsen 1867–1955.)
- Toft Nielsen, Kai.* År 2004. Kære Jordmennesker. (S. 97) (Kommentar til Henning Halls artikel.)
- Århus Stifts Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Århus Stift. Redigeret af Ib Gejl, Finn H. Lauridsen og Gunner Rasmussen. 1976–79. Bd. 68. 130 s., ill. (Er medtaget i fortegnelsen for 1977–78, se FORTID og NUTID XXVIII s. 467.)
- Østjysk Hjemstavn.* Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. Redigeret af Erna Lorenzen, Jens Sigurd Thomsen og Arne Gammelgaard. 1979. 44. årg. 132 s., ill. (Temn. om folkelige bevægelser. – Person- og stedregister. – Forfatterbiografier.)
- Andersen, Aage.* Hans Stygge – en lensmandsskæbne på reformationstiden. (S. 9–18, ill.) (Litt.henv.)
- Andersen, Karen.* Friskolen i Åes. (S. 42–47, ill.) (Ca. 1887–1920.)
- Boye-Nielsen, N. P.* En folkelig bevægelse efter 1864. (S. 52–61, ill.) (Hinnerup og Omegns Vaabenbroderforening af 24/3 1867. – Kildehenv.)
- Bundgaard Lassen, T.* Forfatteren »Sigurd Lind« – lærer Anders Jensen Meldgaard i Emborg 1867–73 og i Bjedstrup 1873–93. (S. 34–41, ill.)
- Gammelgaard, Arne.* Et hjem i ly af frihedens træ. (S. 67–80, ill.) (Om Fremskridtsforening og Den folkelige Forsamlingsbygning i Hammel 1885–1979.)
- Horn, Victor.* Et gensyn med barndomsegnen. (S. 48–51, ill.) (Erindringer fra Mjesing-kanten (20. årh.).)
- Kjer, Erik.* Østjysk Hjemstavnsforening. Virksomheden fra 1. oktober 1978 til 30. september 1979. (S. 125.)
- Lorenzen, Erna.* Dansen den går så let gennem lunden . . . (S. 81–86, ill.) (Om folkedans og Foreningen til Folkedansens Fremme (opk. 1901.))
- Skov, Peter.* Daglejebarn for hundrede år siden. (S. 19–33, ill.) (Erindringer 1877–1918, nedtegnet af Olaf Olsen.)
- Småstrejf fra Østjyllands kulturfront 1979.* Arkiver, lokalhistoriske samlinger og museer. (S. 99–124, ill.) (Egnsarkivet for Fruering-Vitved kommune. – Egnsarkivet for Ry kommune. – Grenaa Egnsarkiv. – Lokalhistorisk samling og Lokalhistorisk forening i Hammel. – Lokalhistorisk Samling, Silkeborg bibliotek. – Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv. – Nørhald Egnsarkiv. – Nørre Djurs Egnsarkiv. – Purhus kommunes lokalhistoriske arkiv. – Randers Lokalhistoriske Arkiv. – Rougsø lokalhistoriske Forening. – Skejby-Lisbjerg Sognearkiv. – Sønderhald Egnsarkiv. – Litteratur om Østjylland. – Clausholm Museum. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Djursland Museum. – Arbejder-, Håndværker- og Industriemuseet, Horsens. – Forhistorisk Museum, Moesgård. – Kulturhistorisk Museum, Randers og Børneåret 1979. – Silkeborg Museum. – Købstadsmuseet »Den gamle By«.)
- Thomsen, Sigurd.* Fra Kolt sogn. (S. 62–66, ill.) (Ca. 1664–1900.)
- Vejle Amts Årbog.* Udgivet af Vejle Amts Historiske Samfund. Redigeret af (Aksel Nellemann, Sigvard Skov og R. Volf.) 1979. 153 s., ill.
- Andreassen, Leo.* Nørre-Snede kommunes våben. (S. 91–93, ill.) (1977.)
- Bay, Sv. Aage.* Aktionen mod Hans Hansen Kieldsted, bødker og vinkelskriver i Horsens. (S. 21–71, ill.) (1751–1755. – Kildehenv.)
- Bennedsen, J. E.* En moralsk historie. (S. 133–138, ill.) (Om overdragelse af apostelfigurer i Jelling kirke til privatmand og deres tilbagevenden til kirken ved Nationalmuseets mellemkomst 1892–94. – Kildehenv.)
- Engberg, Gunnar A.* Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Afdeling for Kolding og Omegn 1938–56. (S. 115–131, ill.) (Kildehenv.)

- Hald, Peder.* Rasmus Ole Pedersen i Vrigsted. (S. 141–146, ill.) (Klokkespil-bygger R. O. Pedersen 1861–1900.)
- Kaballe, Peter H.* Fra Hedensted til Skara – og hjem igen. (S. 96–113, ill.) (Om de unikke romanske stenkvadrer i Hedensted kirke. – Litt.henv.)
- Nørregaard Hansen, Svend.* Et særpræget stenpar ved Gl. Århus landevej. (S. 73–89, ill.) (Vejviserstenen nord for Hammersholm og tvillingestenen i Tvingsted. – Rekonstruktion af nedlagte veje. – Kildehenv.)
- Skov, Sigvard.* Koldinghus. Bidrag til bygningshistorien. (S. 7–18, ill.) (1808–1976. – Litt.henv.)
- Vejle Amts historiske Samfund.* (S. 147–153) (Indeholder beretning og regnskab 1/4–31/12 1978.)
- Hardsyssels Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Redigeret af Knud Erik Nielsen, Rigmor Lillelund, Jørgen Østergaard og Kr. Bjerregård. 1979. 2. rk. Bd. 13. 167 s., ill. (Person-, sted- og emneregister.)
- Aarup Jensen, Jens.* Nedrivningen af Timgårds lade. (S. 121–124, ill.) (1975–79.)
- Gay, Kr.* En stranding på Harbøre i 1754. (S. 117–120, ill.)
- Johannesen, Allis.* Kalkmalerierne i Ferring kirke. (S. 57–68, ill.) (Romanske kalkmalerier med stærkt engelsk præg.)
- Meddelelser fra historiske museer, arkiver og foreninger i Ringkøbing amt.* (S. 151–159) (Brande Museum. – Haderup Museum. – Herning Museum. – Holstebro Museum. – Dragon- og Frihedsmuseet, Holstebro. – Hjemmeværnsmuseet. – Lemvig Museum. – Ringkøbing Museum og Strandgården, Husby Klit. – Skjern Museum. – Struer Museum. – Aulum-Haderup Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Gjellerup sogn. – Det Lokalhistoriske Arkiv i Herning. – Historisk Forening for Herning Kommune. – Slægtshistorisk Forening, Herning. – Herningsholms Venner. – Lokalhistorisk Arkiv for Holstebro Kommune. – Slægtshistorisk Forening, Holstebro. – Rind-Arnborg Egnarkiv. – Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv. – Ringkøbing Amts Arkiver. – Lokalhistorisk Arkiv for Struer Kommune. – Egnshistorisk arkiv for Thyholm og Jegindø. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. – Vinderup Egnshistoriske Forening. – Ørnhøj Lokalhistoriske Arkiv.)
- Meddelelser fra Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.* (S. 161–163) (Med regnskab for Historisk Samfund for Ringkøbing Amt for perioden 25. februar 1978–13. februar 1979.)
- Møller, Erling.* Oprensning til Jens Sandholm. (S. 127–128, ill.) (Kommentar til Gunner Nislevs artikel om fire generationer på Gudum Kloster (se Hardsyssels Årbøger 1978 s. 49–62))
- Nielsen, Magnus.* Fra min fødeø – Jegindø. (S. 69–91, ill.) (Træk af øens historie ca. 1200–1970.)
- Prange, Knud.* Herredssegl og kommunale våbener i Ringkøbing amt. (S. 5–26, ill.) (1535–1979. – Litt.henv.)
- Skautrup, Peter.* Hardsyssels stednavne. Supplerende bemærkninger til »Stednavne i Ringkøbing Amt«. (S. 93–116.) (Topografisk ordnet oversigt.)
- Skouwig, N. C.* Tidsbillede fra Ryde sogn i første tredjedel af 1900-tallet. (S. 27–56, ill.) (Erindringer.)
- Skov, Torben.* Mere viden om et kloster. En orientering om prøvegravningerne på Tvis Klosters tomt i 1978. (S. 125–126, ill.)
- Udvalg af litteratur om Ringkøbing amt 1977–78.* Ved Kr. Bjerregård. (S. 133–150) (Systematisk fortegnelse. – Med supplement til listerne fra 1969, 1971, 1973, 1975 og 1977.)
- Anmeldelser.*
- Boysen, Benny.* Kokholm. Væbnerborg og herregård. Anmeldt af Torben Skov. (S. 129–130.)
- Gaardhøj, Børge.* Slægten fra Gaardhøj. 1978. Anmeldt af HM. (S. 130.)
- Larsen, Jens Kr.* Dørken, Havbo og Mulvad Slægterne 1978. Anmeldt af HM. (S. 131.)
- Stamtafle over Bjerre-slægten. 1978.* Anmeldt af HM. (S. 131.)
- Fra Ribe Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Redigeret af Kirsten Agerbæk, Vald. Andersen, Jens Kusk og S. Manø Hansen. 1979. Bd. 21–2. 229 s., ill.
- Beretning 1978–79.* (S. 453–462) (Historisk Samfund for Ribe Amt. Indeholder regnskab 1978 samt omtale af Historisk Samfunds registrering af mindesmærker, skoler, andelsmejerier og andelslagterier, forsamlingshuse og missionshuse i Ribe amt. m.m.)
- Bruhn, Verner.* Et våben fra slavekrigens tid. (Småstykker) (S. 431–434, ill.) (Om tveægget »spyd« med tværkniv fra 1848. – Litt.henv.)
- Bruhn, Verner.* H. K. Kristensen-prisen. (S. 435–440, ill.) (Om prisen og prisuddelingerne 1978 og 1979.)
- Bruhn, Verner.* Konsulent J. Å. Christensen. (Mindeord) (S. 442.)
- Bruhn, Verner.* Rigsarkivar Johan Hvidtfeldt. (Mindeord). (S. 443.)
- Friisberg, Claus.* Byer og Byerhverv i Ribe Amt 1864–1914. (S. 282–310, ill.) (Litt.henv.)
- Haahr Carlsen, Dorte.* Da andelsbevægelsen kom. (S. 252–281, ill.) (Litt.henv.)
- Huass, Steen.* Jernalderbyerne ved Vorbasse. (S. 357, ill.) (Litt.henv.)
- Håkanson, Chr.* Erindringer. (S. 326–356, ill.) (Snedkersvend Chr. Håkonsens erindringer fra Esbjerg ca. 1880–1900. Udgivet af Niels Thomsen. Med forord.)
- Kristensen, H. K.* Fra konsumtionen i Varde. (S. 409–422, ill.) (1657 – ca. 1830. – Kildehenv.)
- Kristensen, H. K.* Torstenssonskrigen 1643–45 og kongetienden af Seem, Vilslev, Hunderup og nogle andre sogne i Riberhus len. (S. 423–428.) (Om kongetiendens opkrævning m.m. under den svenske besættelse af Ribe 1644–45. – Litt.henv.)
- Kristensen, H. K.* Redaktør P. Friis. (Mindeord) (S. 441–442.)
- Legard Skov, Friis.* Erindringer fra Vejen Realskole. (S. 393–408, ill.) (1909–1913.)

- Manøe Hansen, Søren.* Om bjergningsretten til Skallingen. (S. 311–325, ill.) (Ca. 1852–1876. – Kildehenv.)
- Noack Christensen, Elin.* En københavnerpige, der kom til Vestjylland – 1920. (Småstykker) (S. 429–430) (Erindringer om sommerferieophold.)
- Ribe Amts Lokalhistoriske Arkiver (RAL).* (S. 463–464) (Beretning.)
- Schlanbusch, Henning.* Politifuldmægtig i Varde. (S. 235–251, ill.) (Erindringer 1934–46.)
- Anmeldelser**
- Bencard, Mogens og Svend Tougaard.* Ribe i 1000 år. 1979. (Anm. usign.) (S. 449).
- Bruhn, Jens.* Den gamle grøense – set på postkort. 1978. (Anm. usign.) (S. 448).
- Bruhn, Verner.* Der ligger et hus, Esahøj og Esabio gennem 25 år. 1978. Anmeldt af S. Manøe Hansen. (S. 446–447).
- Bruhn, Verner.* Plint og talerstol. 1979. Anmeldt af Niels Kr. Madsen. (S. 451).
- Dalgas, Dagmar.* Birkebæk Skovridergård. 1978. Anmeldt af Johs. G. Hansen. (S. 447).
- Gregersen, H. V.* Toldsted ved Hørvejen. 1978. Anmeldt af Vald. Andersen. (S. 445).
- Græbe, Henrik.* Ribe Skt. Katharinae Kloster, Sognekirke og Hospital. 1978. Anmeldt af Kirsten Agerbæk. (S. 449–450).
- Hjelholt, Holger A.* Regenburg. 1978. Anmeldt af Vald. Andersen. (S. 444).
- Mark og Montre 1978.* (Anm. usign.) (S. 448).
- Præsentation af: Bue Kaae.* Biskop Peder Jensen Hege-
lund. 1977. – Benedicte Mahler. Badegæster i Sønder-
ho 1908–29. 1978. – Erik Moltke. Kathoveddøren.
1973. – Søren Mulvad. Ribes gader og historien bag
dem. – Riberhus og Slotsbanken. – Sofie-Amalie
Østergaard. Filskov Kro. 1978. – Niels Jensen. Vestjyske
jernbaner. 1977. – Peter Dragsbo. Mennesker og
huse i Åbenrå. 1978. (S. 451–452).
- Rasch, Aage.* Ejderkanalen. 1978. Anmeldt af Vald. Andersen. (S. 444).
- Ribe bys jordebog.* Udgivet ved Ingrid Nielsen. 1979. Anmeldt af Bue Kaae. (S. 445–446).
- Sparekassen Sydjylland, publikationsrække 1–12.* (Anm. usign.) (S. 447–448).
- Stoumann, Ingrid.* De der blev hjemme – en vikingelandsby ved Esbjerg. 1978. Anmeldt af Verner Bruhn. (S. 448–449).
- Tougaard, Svend og Mogens Bencard.* Ribe i 1000 år. 1979. (Anm. usign.) (S. 449).
- Sønderjyske Årbøger.** Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Ved Henrik Fangel, Knud Fanø og H. P. Jensen. 1979. 332 s., ill.
- Bognyt.* Ved D. A. (Dorrit Andersen), O.C. (Olav Christensen), K.F. (Knud Fanø) og V. H. (Vello Helk) (S. 281–288) (Omhandler: De augustenburgske og gråstenske godser. (Foreløbige arkivfortegnelser, mindre godsarkiver). 1978. – De nordslesvigske amtsbaner. (Foreløbige arkivfortegnelser). 1978. – Gerhard Kraack. Die Flensburger Geburtsbriefe. Auswanderung aus Flensburg 1550–1750. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 26). 1977. – Peter Kall. Das Zollwesen in Flensburg und im deutsch-dänischen Grenzgebiet. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. nr. 28) 1978. – Karl Weigand. Flensburg Atlas. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 27). 1978. – Henning Nielsen. Dansk udenrigspolitik 1875–1894 med særlig henblik på beslutningsprocessen. 1977. – Hans Lassen Jørgensen. . . . men til sidst sejrede kammeratskabet. En sønderjydes frontoplevelser fra første verdenskrig. 1978. – Kai Edvard Larsen. De mange dage. Erindringer. 1978. – Erinnerungen des Revaler Stadthauptes Thomas Wilhelm Greiffenhagen. Udg. af Arved Freiherr von Taube og Karl Johann Paulsen. (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft. Bd. 1.) 1977. – Een for alle – alle for een. Aabenraa frivillige Brandværn i hundrede år 1878 – 18. juli – 1978. 1978. – Sønderjysk Teaterforening 1929–1979. Ved Marguerite Hahnemann. 1979. – Det blandede Distrikts Landboforening. Festskrift til 125 års jubilæet 16. februar 1979. 1979. – Arne Frees Christiansen. Vejstrup Kirke, sogn og menighed gennem 100 år. 1978. – Oluf Bang. Historisk skitser fra Dybbøl og omegn. 1977. – Bertha Hahn. Minder fra Sønderborg og Als 1850–70.)
- Bonefeld, Olav.* Hestevæddeløb og væddeløbspræmier i hertugdømmerne i 1830'erne og 1840'erne. (S. 5–29, ill.) (Litt.- og kildehenv.)
- Buchreitz, Georg.* Mærkepæle på vejen. Hvad vidste man? Hvad vidste de? Hvad vidste vi? (S. 223–245) (Om samtidens viden om nazismens terror og forbrydelser.)
- Jacobsen, N. H.* Slesvigske kanalplaner i det 19. århundrede. (S. 69–116, ill.) (Litt.- og kildehenv.)
- Jensen, H. P.* Forholdet mellem J. N. H. Skrumsager og Laurids H. Kaltoft. (S. 117–131, ill.) (Med biografiske oplysninger 1826–1941.)
- Jørgensen, Harald (udg.)* H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen. II. 1892–97. (S. 133–222, ill.) (Del I i Sønderjyske Årbøger 1978 s. 71–131. – Noter og henv. – Personregister.)
- Noter og Nyt.* (S. 289–321, ill.) (Omhandler: H. Hejselberg Paulsen (nekrolog). – Johan Hvidtfeldt (nekrolog). – Landsarkivet 1978. – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1978. – Haderslev Museum. – Aabenraa Museum. – Museet på Sønderborg Slot. – Tønder Museum. – Sønderjyllands Kunstmuseum. – Midtsønderjyllands Museum. – Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster. – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup. – Historisk forening for Vis herred, Bov Museum. – Historisk forening for Gråsten by og egn. – Haderslev amtskreds. – Åbenrå amtskreds. – Sønderborg amtskreds. – Tønder amtskreds. – Sydslesvigs amtskreds.)
- Nyholm, Asger.* Berthel Petersen Godts provstevisatser i maj 1864 (S. 30–68, ill.) (I Sottrup, Ullerup, Varnæs, Felsted og Østerløgum sogne. – Litt.- og kildehenv.)
- Årsberetning og regnskab 1978–79.* Ved Peter Kr. Iversen og H. Lildholdt. (S. 322–332) (Historisk Samfund for Sønderjylland. – Med tillæg til medlemsfortegnelsen.)

Anmeldelser

- Bruhn, Jens.* Den gamle grænse – set på postkort. 1978. Anmeldt af Henrik Fangel (S. 267–268).
- Bøgh Andersen, Niels.* Forstander på Jaruplund. 1978. Anmeldt af Eskild Bram. (S. 271–272).
- Dinesen, Thomas.* Pligtens tunge bud. 1978. Anmeldt af Johs. Hoffmeyer. (S. 268–269).
- Dragsbo, Peter.* Mennesker og Huse i Aabenraa. 1978. Anmeldt af Georg Buchreitz. (S. 260–264).
- Elklit, Jørgen.* Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse. (Sammen med Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard.) 1978. Anmeldt af Bjørn Rosengreen. (S. 257–260).
- Hansen, Kresten.* Langetveds historie. Skrave sogns historie II. 1978. Anmeldt af Dorrit Andersen. (S. 265–266).
- Henningsen, Lars N.* Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841 (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 47). 1978. Anmeldt af Harald Jørgensen. (S. 275–277).
- Johannsen, Hans Peter.* Sieben schleswigsche Jahrzehnte. Bücher, Begegnungen, Briefe. 1978. Anmeldt af Bjørn Rosengreen. (S. 273–275).
- Johannsen, Svend.* »For alt, hvad du har kært«. 1978. Anmeldt af Eskild Bram. (S. 270–271).
- Materialen zur Geschichte Schleswigs.* Hrsgg. v. Deutschen Schul – und Sprachverein für Nordschleswig. 1976. Anmeldt af Carsten Mogensen. (S. 248–252).
- Noack, Johan Peter.* Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse. (Sammen med Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard.) 1978. Anmeldt af Bjørn Rosengreen. (S. 257–260).
- Nye arkivfortegnelser fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot.* Anmeldt af Peter Kr. Iversen. (S. 246–248).
- Rødding by i billeder 1850–1930.* 1978. Anmeldt af Henrik Fangel (S. 266–267).
- Rasch, Aage.* Ejderkanalen. (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 49). 1978. Anmeldt af N. H. Jacobsen. (S. 278–280).
- Rohweder, Jürgen.* Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. 1976. Anmeldt af Johann Runge. (S. 252–257).
- Rødding by i billeder 1850–1930.* 1978. Anmeldt af Henrik Fangel (S. 266–267).
- Tonsgaard, Ole.* Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse. (Sammen med Jørgen Elklit og Johan Peter Noack.) 1978. Anmeldt af Bjørn Rosengreen. (S. 257–260).
- Fra Als og Sundeved.* Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved. Redigeret af Jørgen Slettebo. 1979. Hefte 57. 106 s., ill.) (Adel og hertuger på Als og Sundeved. Af Henrik Fangel og Jørgen Slettebo.)
- Fangel, Henrik.* Herremænd på Als og Sundeved i middelalderen og 1500-tallet. (S. 9–49; ill.) (Oversigt over hovedgårde og voldsteder på Als og Sundeved i 1500-tallet og over hertug Hans den yngres erhvervelser af adelsgoods 1570–1602. – Kildehenv.)
- Historisk Samfund for Als og Sundeved.* (S. 95–101, ill.) (Beretning 1977–78 og 1978–79.)
- Museet på Sønderborg Slot.* (S. 102–106, ill.) (Beretning 1978–79.)
- Slettebo, Jørgen.* Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg. Oprettelse – deling – ophør. (S. 50–94, ill.) (Litt.henv.)

Anmeldelser

Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1966–1975. Udgivet af Rigsarkivet. Kbh. 1978. 532 s., ill. kr. 96,20.

Man hører ofte personalet indenfor det offentlige arkivvæsen beklage sig over, at de ikke har kunnet overkomme det ene eller det andet eller kun når at løse deres arbejdsopgaver med stor forsinkelse p.g.a. et misforhold mellem arbejdsbyrdens omfang og personalets størrelse. Var det ikke for personalets udmattede – og i spidsbelastningsperioder ofte opgivende – blikke, synet af arkivarer og arkivbetjente i strakt galop gennem arkivernes læsesale og i øvrigt lidt kendskab til arbejdet og arbejdsbetingelserne »indenfor murene« kunne man let forledes til at opfatte bemærkningen som en dårlig undskyldning for utilstrækkelig arbejdsindsats. Blot ikke alle har denne indsigt i, hvad der sker indenfor arkivvæsenet i disse år; men nu er det muligt at få det oplyst i nærværende oversigt over Rigsarkivets og landsarkivernes virksomhed i årene 1966–75, som delvis med forsinkelse og i en lidt usædvanlig form så dagens lys i 1978.

Det er ellers praksis, at disse redegørelser over arkivvæsenets virksomhed udkommer med femårsintervaller; men meddelelserne for årene 1966–70 udsendtes aldrig p.g.a. mangel på arbejdskraft til udarbejdelse af tekstafsnittet. Fortegnelserne over personale og tilvæksten af arkivalier var derimod allerede sat op. Heldigvis udelod man ikke femåret 1966–70, da udarbejdelsen af beretningen for det følgende femår blev aktuel. Det besluttedes at udsende et bind meddelelser for hele tiårsperioden og i den forbindelse gøre brug af de forberedelser, der allerede var gjort – herunder de opsatte afsnit. Dette forhold gør nærværende bind af meddelelserne lidt upraktisk at benytte som håndbog i personale- og accessionsspørgsmål, idet man skal søge flere steder i bogen. Men hellere disse småproblemer end ingen meddelelser!

I sit sigte adskiller nærværende bind at meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne sig ikke fra forgængerne. Formålet er at redegøre for, hvad der er sket på arkivområdet i perioden, stort som småt – i det aktuelle tilfælde spændende fra omtale af den nye arkivbekendtgørelse af 1976 og dens forhistorie til de problemer, Landsarkivet for Sjælland har haft med at lukke skydedøren i udpakningsrummet. Bogen er opdelt i nitten kapitler. Det vil være umuligt at kommentere dem alle her; men det skal nævnes, at der bl.a. redegøres for sager af almindelig og principiel karakter, intern og ekstern mødeaktivitet, uddannelse, arkivvæsenets bygninger og byggeplaner, arbejdet i Rigsarkivet og landsarkiverne med ordning, registrering m.m., filmprogrammer, ekspeditioner og benyttelse, internationalt og nordisk samarbejde. Desuden gives der en oversigt over personalet og forskningsaktivite-

ten. Set ud fra et arkivbenyttersynspunkt må tyngdepunktet nok siges at ligge i kapitlerne om aflevering af arkivalier, systematiske bestræbelser for kassation af arkivalier og kassationsbestemmelser 1966–75. Oversigterne over accessionen må ifølge sagens natur være meget summariske; men for de mindste arkivfonds vedkommende, her især privatarkiverne, er oversigten alligevel så detaljeret, at den næsten når på højde med en traditionel registratur. Bogen afsluttes med et kombineret person- og sagregister, der letter brugen af beretningen som håndbog, samt en samling af fotografier fra markante begivenheder og af fremtrædende personer indenfor arkivvæsenet i tiåret 1966–75.

Daværende rigsarkivar Johan Hvidtfeldt afslutter forordet med at udtale en forhåbning om, at tiårsberetningens mange oplysninger vil være af værdi for nutidens og fremtidens forskere. Det kan der ikke herske tvivl om, at de vil blive. Men beretningen er ikke blot til gavn for arkivbenytterne men også for arkivvæsenet selv. I disse nedskæringstider er det vigtigt at informere offentligheden om, hvorledes de offentlige bevillinger er blevet anvendt. Denne mission opfylder beretningen også. Derfor må man både af først- og sidstnævnte grund håbe, at foreliggende bind ikke bliver det sidste i rækken af meddelelser fra Rigsarkivet og Landsarkiverne.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Arkivregistraturer over kommunale arkiver. Udgivet af Landsarkivet for Fyn. Odense 1977–80.

Indenfor de sidste ti til femten år har afleveringen af kommunale arkiver til landsarkiverne for alvor taget fart. Det fremgår tydeligt af Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1966–1975 (udgivet af Rigsarkivet 1978. s. 154 f, 158, 163, 167 f og 317) men er ellers ikke noget, landsarkiverne har gjort særlig meget stads af – bortset fra Landsarkivet for Fyn. Der har man bestræbt sig på at registrere og udsende foreløbige arkivregistraturer over de hjemtagne arkiver så hurtigt som overhovedet muligt. Allerede i 1973 forelå de første registraturer (anm. i FORTID og NUTID XXV. s. 629 ff) og siden er der med jævne mellemrum kommet flere til (se FORTID og NUTID XXVII s. 269 og 472), således at man idag er kommet op på et ganske betydeligt antal. En imponerende indsats! Her skal en del af produktionen af kommunalarkivregistraturer fra 1977–80 præsenteres.

Helt præcist drejer det sig om registraturer over følgende kommunale arkiver: *Nyborg 1869–1970* (1978. 144 s., kr. 30), *Assens købstads länddistrikt 1865–1894* (1978. 26 s., kr. 5,15), *Magleby 1803–1966* (1980. 51 s., kr. 15), *Svendborg 1869–1974* (1979. 206 s., kr. 36,05), *Bjerreby 1893–1966*

(1978. 31 s., kr. 12), *Drejøj 1803–1964* (1979. 13 s., kr. 12), *Egense 1803–1970* (1978. 30 s., kr. 12), *Landet 1803–1966* (1978. 30 s., kr. 12), *Skårup 1803–1970* (1978. 35 s., kr. 12), *Sørup-Sankt Jørgen 1803–1931* (1977. 25 s., kr. 12), *Thurø 1803–1970* (1978. 30 s., kr. 12), *Tved 1803–1970* (1979., kr. 12), *Bregninge (Tåsing) 1803–1966* (1978. 42 s., kr. 12) og *Tåsing 1966–1970* (1978. 17 s., kr. 12). Om de ti sidstnævnte kommuner gælder, at de blev indlemmet i Svendborg kommune enten før eller i forbindelse med den store kommunalreform i 1970.

De nævnte kommunalarkivregistraturer er opbygget på samme måde som de foregående i rækken. Hver registratur er forsynet med en detaljeret indholdsfortegnelse og en kortfattet administrationshistorisk indledning suppleret med statistiske oplysninger. Dog har registraturen over Assens købstads landdistrikts arkiv en forholdsvis lang indledning (21 s.). Det skyldes, at historien om landdistriktets oprettelse, eksistens og opløsning er et af de mærkeligste mellemspill i dansk kommunaladministrations historie. Landdistriktet blev oprettet i 1864 for at få afklaret en række ejendommers kommunale tilhørsforhold og dermed bilagt de stridigheder om de samme ejendommers skattemæssige tilhørsforhold, som strakte sig tilbage til 1849. På mange områder var befolkningsgrundlaget for ubetydeligt til at kunne bære en selvstændig kommunal enhed, og beboerne forsøgte flere gange at få landdistriktet nedlagt – dog uden held. De omkringliggende kommuner ville gerne indlemme de ejendomme, hvor besidderne skulle og kunne betale skat, men var ikke interesseret i landdistriktets mange jordløse husmænd, som meget let kunne blive en belastning for social-budgettet. Efter lange og svære forhandlinger blev Assens købstads landdistrikt i 1894 delt mellem Assens købstad, Kjærum og Gamtofte kommuner.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Historiske Specialer: En bibliografi over historiske specialer ved Københavns, Odense og Århus Universiteter. Udgivet af 1066 Tidsskrift for Historisk Forskning. Redigeret af N. H. Frandsen. København 1978. 120 s. 24,05 kr. netto.

Det er en kendsgerning, at en betydelig del af forskningen ved universiteternes historiske institutter udføres af studerende – særlig hovedfags- og konferensstuderende, der skal udarbejde speciale eller konferensopgaver som led i studiet. Men samtidig gælder, at den betydelige og stadig mere omfattende forskning, de nævnte former for afhandlinger repræsenterer, ikke er særlig kendt. Selv indenfor den lukkede universitetsverden, ja sågar indenfor det enkelte institut, kan det være vanskeligt at følge med i udviklingen på speciale- eller konferensopgaveområdet. Kun et fåtal af afhandlingerne publiceres og får derved større udbredelse, mens resten – og det vil desværre ofte sige afhandlinger af høj videnskabelig karat – opmagasineres på specialebibliotekerne med udsigt til at blive glemt. På Historisk Institut ved Københavns Universitet har problemet dog i nogen grad været afhjulpet af Tidsskriftet 1066, der siden 1971 har arbejdet for at øge

kendskabet til speciale- og konferensopgaver, dels ved at give referater af nylig bedømte afhandlinger, dels ved løbende at ajourføre den officielle liste over afleverede og bedømte opgaver. I 1974 blev denne liste, forsynet med udførlige registre, udsendt som en selvstændig publikation med titlen »Bibliografi over historiske specialer og konferensopgaver ved Københavns Universitet indtil 1974«. 1066's banebrydende indsats betød en stor hjælp – blot kunne den ikke afhjælpe usikkerheden om, hvad der fandtes af upublicerede afhandlinger ved universiteterne i Odense og Århus.

Det er redaktionen af 1066 derimod blevet istand til med sin seneste større publikation, en specialebibliografi over historiske specialer ved Københavns, Odense og Århus Universiteter, som er udarbejdet i samarbejde med foreningen Historia, Århus, og Institut for Historie og Samsfundsvidenskab i Odense. Statens humanistiske Forskningsråd har støttet udgivelsen økonomisk.

Bibliografien er opbygget i tre afsnit, et for hvert universitet. Specialelisterne er ordnet alfabetisk efter forfatternavne. Hver liste indledes med et forord, hvor det bl.a. forklares, på hvilket grundlag listen er udarbejdet og hvordan udlån af specialerne rent praktisk finder sted. Ikke mindst den sidstnævnte oplysning er meget nyttig, idet der gælder vidt forskellige udlånsbestemmelser for hvert af de tre universiteter. Langt de fleste københavnske specialer er uden forbehold til rådighed for udlån, enten fra selve specialebiblioteket eller gennem et folkebibliotek. I Odense opbevares de historiske specialer på Institut for Historie og Samsfundsvidenskab, hvor de kan benyttes på læsesalen. Der er endnu ikke etableret en fast udlånsordning; men det vil formodentlig ske, når planerne om oprettelse af et specialebibliotek ved Odense Universitet realiseres om et års tid. For udlån af de århusianske specialer gælder særligt indviklede regler. Hovedreglen er, at intet speciale kan lånes uden forudgående skriftlig tilladelse fra forfatteren (ganske få forfattere har dog givet en generel brugstilladelse, hvilket er anført i bibliografien), og at der under ingen omstændigheder kan blive tale om hjemlån men kun om lån til læsesalsbrug. Forhåbentlig vil redaktionen af 1066 arbejde for en harmonisering af udlånsbestemmelserne – helst i retning af de regler, der er gældende i København. Bibliografien afsluttes med et omfattende registratsnit, omfattende et fælles emne- og navnerregister og et kombineret kronologisk og geografisk register. Registerne er udarbejdet alene ud fra specialernes titler.

I redaktionens forord hævdes bibliografien at rumme komplette fortegnelser over de historiske specialer og konferensopgaver (herunder også prisopgaver indleveret til bedømmelse som speciale/konferensopgave), der pr. 31/12 1977 fandtes registreret ved de tre nævnte universiteter. Denne beskrivelse af bibliografiens indhold må siges at være lidt uklar, idet den kan forlede brugeren til at tro, at bibliografien er en komplet fortegnelse over samtlige bedømte opgaver tilbage fra de respektive historiske institutters oprettelse og frem til 1977. Men det er den ikke. Som forordet til hver af de tre fortegnelser tydeligt viser, er bibliografiens indhold helt og holdent bestemt af, om specialerne eksisterede rent fysisk (dvs. er registreret som sådan) på specialebibliotekerne eller ej.

For det »unge« Odense Universitet er dette forhold uden betydning, hvorimod det både for Århus og Københavns Universiteter resulterer i meget ufuldstændige lister i forhold til, hvad der må være blevet bedømt af afhandlinger i tidens løb. Som illustration kan det nævnes, at listen over københavnske specialer principielt skulle være komplet for perioden efter specialebibliotekets oprettelse i 1964 (dog mener anmelderen at kunne konstatere, at en række prisopgaver, indleveret til bedømmelse som speciale/konferensopgave efter 1964, mangler), mens den for perioden før 1964 er særdeles mangelfuld og slet ikke rummer specialer fra før 1940. Lad os håbe, at det lykkes redaktionen at finde flere »gamle« specialer frem i kældre eller på lofter, således som det er sket før (se 1066 3. årg. nr. 3 s. 24), selv om man desværre nok må se i øjnene, at chancerne for at gøre nye fund er ringe.

Der er al mulig grund til at rose tidsskriftet 1066 for specialebibliografien, som uden tvivl bliver et uvurderligt hjælpemiddel for forskningen til at finde frem til relevant trykt litteratur. Men samtidig må bibliografien – under forudsætning af at den ajourføres med jævne mellemrum – gøre specialeskrivningen mere meningsfyldt for de studerende, da der nu er en udsigt til, at andre kan drage nytte af de resultater, der efter måneders, måske års, slid fremlægges i et speciale eller en konferensopgave. Der skal derfor lyde en opfordring til 1066 om at fortsætte det arbejde, der er påbegyndt. De senest udkomne numre af 1066 viser, at det er redaktionens hensigt.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Else Schjønning: Dansk Lokalbibliografi. Roskilde Amt. Udarbejdet af Else Schjønning under medvirkning af Oluf Abitz. Roskilde, Dansk Lokalbibliografi, 1979. IX 379 s., ill. I kommission hos Dansk historisk Fællesforening. kr. 230 (for medl. af DhF kr. 165).

Torben Sørensen og Hans Michelsen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970. Udgivet af Dansk Lokalbibliografi. Ballerup, Bibliotekscentralens Forlag, 1978. 231 s., kr. 389.

Lokalbibliografien over Roskilde amt er første bind i det projekt, som blev startet for en halv snes år siden under titlen Dansk Lokalbibliografi (DLB) med det formål at tilvejebringe en topografisk ordnet registrant over trykt litteratur af dansk lokalhistorisk og anden topografisk interesse, med Københavnsbibliografien (1957–67. Bd. 1–3 + supplement) som mønster. Værket skal omfatte hele lokallitteraturen uden for København og Frederiksberg og publiceres i amtsbind, hvoraf det første nu foreligger. Desuden er amtsbindene for Frederiksborg amt, Vestsjællands amt, Fyns amt, Ribe amt og Vejle amt under udarbejdelse.

Sigtet med denne »landsdækkende lokalbibliografi« er at få etableret et hjælpemiddel for alle, der beskæftiger sig med lokalhistorien, hvad enten dette sker på videnskabe-

lig basis, i en praktisk, kommunal administrativ hensigt eller i undervisningsøjemed, ligesom den skal give den almindeligt interesserede borger mulighed for at opspore, hvad der er skrevet om en bestemt lokalitet.

Dansk Lokalbibliografi styres af en hovedredaktion med den nylig afgåede stadsbibliotekar i Roskilde, Oluf Abitz, som mangeårig formand. Som en slags forarbejder og hjælpemidler til den praktiske realisering af DLB-projektet har hovedredaktionen med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og forskellige fonds udgivet Dansk Lokalbibliografi DLB. En vejledning til brug ved udarbejdelse af lokalbibliografier (2. udg. Roskilde, 1974) samt det nu foreliggende stedregister til Dansk Tidsskrift Index. Udarbejdelsen af de enkelte amtsbind er henlagt til centralbibliotekerne, som ofte har et større eller mindre lokalt materiale til rådighed i deres lokal-samlinger. Grunden til at ikke alle er kommet i gang endnu må i høj grad ses i manglen på bevillinger til den ekstra bibliotekariske arbejdskraft, som et så stort arbejde kræver.

Lokalbibliografier er naturligvis ikke nogen nyskabelse i det danske bibliografiske univers. Der findes i forvejen en hel række bibliografier over enkelte lokaliteter (byer, sogne, herreder m.m.). De er dog i deres afgrænsninger meget forskelligartede og som bibliografiske arbejder af svingende kvalitet. Det nye i DLB-projektet er bestræbelserne for systematisering og koordinering af det lokalbibliografiske arbejde landet over. Det betyder dog ikke, at samtlige nu eksisterende lokalbibliografier med tiden vil blive totalt overflødiggjorte. Selv om indholdet af disse naturligt vil blive integreret i DLB efter dennes retningslinier, vil en del af dem rumme materiale, som falder uden for DLB's emnemæssige og bibliografiske afgrænsninger.

Roskildebibliografien, der er udarbejdet af bibliotekar Else Schjønning under medvirken af stadsbibliotekar Oluf Abitz, omfatter den nuværende Roskilde amtskommune med de grænser, der blev fastlagt ved kommunalreformen i 1970; d.v.s. selve amtskommunen samt primærkommunerne Bramsnæs, Greve, Gundsø, Hvalsø, Køge, Lejre, Ramsø, Roskilde, Skovbo, Solrød og Vallø. Principielt medtages litteratur om alle emner inden for den geografiske ramme. Dog har det for enkelte emner været nødvendigt at opstille særlige kriterier for optagelse. Det gælder således litteraturen om de statsinstitutioner og institutioner, der ejes af kommuner uden for Roskilde amtskommune, som fysisk er placeret i amtskommunen og dermed en del af lokaliteten, men hvis virksomhed egentlig ikke har lokal tilknytning; f.eks. Roskilde Universitetscenter og Sct. Hans Hospital. Heraf er kun medtaget samlede fremstillinger af institutionen samt litteratur om bygninger og øvrige fysiske rammer, f.eks. haveanlæg, mens skildringer af institutionens interne arbejde udelades. Litteraturen om emner af rigshistorisk betydning, f.eks. krigsbegivenheder, er kun medtaget forsåvidt den yder bidrag til den lokale historie ved omtale af lokale begivenheder, personer eller lignende. Endelig registreres inden for personalhistorien kun den litteratur om enkelte personer, som belyser deres forhold til lokalområdet. På dette punkt adskiller DLB sig væsentligt fra Københavnsbibliografien, idet man heri har

valgt at begrænse sig til biografisk litteratur om personer med tilknytning til byens administration. Skønlitteratur udelades principielt; dog medtages f.eks. skillingsviser om lokalhistoriske begivenheder (f.eks. nr. 2381 om tjenestepigen Ane Sophie Jonstrups forbrydelse og straf).

Bibliografien registrerer litteratur udkommet til og med 1975 uden hensyn til sprog eller udgivelsessted. Af publikationsformer medtages bøger, småtryk, periodica og kort samt artikler og afsnit i bøger og tidsskrifter. I DLB-vejledningen anvendes udtrykket småtryk både om tryksager af ringe omfang og som betegnelse for interne tryksager fra offentlige myndigheder, offentlige og private institutioner samt firmaer. Af særlig interesse i denne sammenhæng er registreringen af lokaladministrationens tryksager, som stort set udelades af den danske nationalbibliografi. Den optages normalt ikke i Dansk bogfortegnelse, og *Impressa*. Bibliografi over Danmarks offentlige publikationer omfatter ud over statens institutioner kun København og Århus kommuner. Materiale af denne art er i Roskildebibliografien medtaget i det omfang det findes i Roskilde bibliotek, idet en central gennemgang af den store småtryksamling i Det kongelige Bibliotek med henblik på den samlede DLB indgår i et kommende projekt iværksat af hovedredaktionen.

Hovedopstillingen i bibliografien er en opdeling i en generel del, omfattende hele amtskommunen eller større dele heraf, og en speciel del, omfattende de enkelte primærkommuner. Herunder ordnes indførelserne efter Dansk Decimalklassedeling, 5. udg. med enkelte modifikationer. Inden for de systematiske grupper er som hovedregel anvendt en formel kronologisk underdeling efter udgivelsesår. I en række grupper forekommer dog skjulte underdelinger, idet bibliografier og litteraturoversigter altid placeres først og periodica sidst i en gruppe uanset udgivelsestidspunkt, ligesom enkelte grupper har en skjult saglig kronologisk underdeling. Det sidste princip er naturligt anvendt i grupper som omfatter enkelte historiske perioder. Det kan diskuteres om den anvendte hovedopdeling af stoffet er den ideelle for en amtsbibliografi. Dens fordel er, at den samler litteraturen om alle aspekter af den enkelte primærkommune. Derimod giver den problemer ved søgning på et sagsforhold, f.eks. erhvervsliv, i hele amtskommunen. Denne ulempe har man i Roskildebibliografien søgt at afhjælpe ved at tilføje en »systematisk oversigt«, der indirekte fungerer som et emneregister på tværs af den topografiske hovedopdeling. I et særligt afsnit findes en oversigt over samtlige lokale aviser fra 1792 til de i 1975 udkommende. Værket er forsynet med et personregister over forfattere og biograferede personer og et lokalitetsregister omfattende topografiske lokaliteter, institutioner og virksomheder samt administrativt afgrænsede områder, såsom herreder og kommuner. Om personregistret er det værd at bemærke den service, der ydes brugeren ved at der ved henvisning til flere end tre numre under et enkelt navn er angivet en kort titel. Betydningen af denne hjælp fremgår tydeligt ved et prøveopslag på Arthur Fang, der alene tegner sig for ca. 150 henvisninger.

Indførelserne er i mange tilfælde forsynede med annotationer, der dels oplyser om publikationens lokale til-

hørsforhold, dels angiver hvilke kapitler eller afsnit i et større værk, der er relevante for bibliografien. Det forekommer mig dog, at der i den sidste form for annotationer er en vis uensartethed, som har opslagstekniske konsekvenser. Som eksempel kan nævnes behandlingen af Danmarks Kirker. I de fleste tilfælde er de relevante bind af dette værk indført med en samlende note, f.eks. »Kirker i Ramsø herred«, med mindre kun nogle af kirkerne i det gamle herred ligger inden for amtskommunen, f.eks. Strøby og Varpelev kirker. I så fald er kirkernes navne anført. Da kun de kirker, som nævnes i noterne, er optaget i registret, får man ved registeropslag på de enkelte kirker kun henvisning til Danmarks Kirker i nogle tilfælde (bemærk f.eks. en søgning på Borup Kirke). Det virker urimeligt, dels fordi andre lignende værker som f.eks. De danske Kirker i alle tilfælde har fået en fuldtud analyserende note, dels fordi netop dette værk rummer overordentlig væsentlige og fyldige kirkebeskrivelser og derfor nok kunne fortjene analyser på samtlige relevante kapitler.

Min væsentligste indvending mod bibliografien går dog på den alt for korte redegørelse i indledningen for de emnemæssige og bibliografiske afgrænsninger. Det er meget vanskeligt ud fra oplysningerne heri at danne sig et klart billede af de optagelseskriterier, der er anvendt, og dermed også om der er mangler. Det nævnes at bibliografien tilsligter at registrere al væsentlig litteratur om amtskommunen. Betyder det, at der er foretaget en kvalitativ selektion eller går det på formelle kriterier m.h.t. omfanget? Når Wibergs præstehistorie ikke medtages, skyldes det så at den henregnes til de »topografiske værker, som dækker hele Danmark«, der kun medtages, hvis de er opdelt i enheder større end sogne? Til trods for disse indvendinger skal det dog understreges at Roskildebibliografien repræsenterer et overordentlig stort og veludført bibliografisk arbejde, som man må håbe vil virke inspirerende for de amtsbibliografier, som nu er under udarbejdelse og ansørende for de amtskommuner, som endnu ikke er kommet i gang. Også i sin fysiske udformning kan bibliografien tjene som et godt eksempel. Indførelserne er konsekvente og overskuelige, typografien klar og læselig. Det er desuden en fin ide at lade hvert hovedafsnit indlede med en afbildning af amts/kommunevåbnet, ledsaget af en heraldisk beskrivelse udarbejdet af Ernst Verwohlt.

Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970, der er udarbejdet af Torben Sørensen og Hans Michelsen og udgivet af hovedredaktionen, er som nævnt først og fremmest tænkt som et hjælpemiddel til brug for udarbejdelsen af DLB's amtsbind. Indtil de alle foreligger må registret desuden ses som et generelt redskab til opsporing af lokallitteratur. Søgning af tidsskriftartikler om enkelte lokaliteter ved hjælp af Dansk Tidsskrift Index har hidtil været en tidkrævende opgave, idet litteraturen om de forskellige aspekter af lokalsamfundet er placeret i de respektive faggrupper. Samtidig er DTI, som den eneste danske nationale tidsskriftindeksering, en af hovedkilderne og må derfor gennemsøges for samtlige lokalområder. I praksis ville det betyde, at der rundt om i landet måtte foretages den samme besværlige gennemlæsning af

samtlig indeksens årsbind, et arbejde som med fordel kan gøres en gang for alle. Det er da også baggrunden for udgivelsen af det foreliggende lokalitetsregister.

Registret begrænser sig til lokaliteter inden for det nuværende Danmark. Dog er Københavns og Frederiksberg kommuner udeladt med en henvisning til at disse kommuner dels ikke omfattes af DLB, dels er dækket af Københavnsbibliografien (til 1965) og Litteratur om Frederiksberg (til 1950). Skal man se på registret ikke blot som et hjælpemiddel til DLB-projektets gennemførelse, men også som et generelt redskab i litteratursøgningen, kunne man nok ønske sig at i hvert fald Frederiksberg-litteraturen var medtaget for de tyve år fra 1950 til 1970.

Ordningen er numerisk efter Indenrigsministeriets kommunekodenumre suppleret med de af DLB vejledningens fastsatte numre for områder, der ikke har fået tildelt sådanne; f.eks. Storebælt, Jylland, Christiansø. Det problem, som alle lokalbibliografer støder på, at de gamle historisk og kulturelt betingede inddelinger af landet ofte er de dominerende i lokaliteten, som derfor ikke uden videre lader sig placere entydigt i et system, der følger den nye administrative inddeling, er her løst ved dobbeltplaceringer. Således er henvisninger til artikler, der behandler lokaliteter, som nu er delt mellem f.eks. to kommuner, placeret under begge. Registerindførelserne består alene af henvisninger til årgang og sidetal i Dansk Tidsskrift Index. Det betyder, at man må gennemlæse den pågældende side, endda med stor omhu, da lokaliteten ikke altid fremgår af indførelsen i DTI. Man kunne her ønske, at der havde været råd til at udbygge registret med mere præcise henvisninger, evt. ved en kort markering af forfatter eller ved en angivelse af indførelsens placering på siden.

Der er dog ingen tvivl om at dette register, indtil det samlede DLB-projekt er realiseret, vil være et nyttigt redskab for alle, der beskæftiger sig med lokale emner.

Mona Madsen

Ellen Marie Helver: Litteratur om Gentofte Kommune. Udarbejdet af Ellen Marie Helver under medvirken af Gitte Rosenø og Steffen Høgh. Udgivet af Gentofte Kommunebibliotek. 1976. 473 s., ill. (i kommission hos Bibliotekscentralen) kr. 84.

Finn Slente: Litteratur om Søllerød Kommune. En bibliografi. Tillæg 1968-74. Udgivet af Søllerød Kommunalbiblioteker. 1975. kr. 25.

En af de meget markante udgivelser inden for dansk lokalbibliografi gennem den sidste snes år er Litteratur om Søllerød Kommune. Udarb. af J. B. Friis-Hansen under medvirken af Finn Slente. 1968. Bd. 1-2. (anmeldt af Knud Prange i Fortid og Nutid 1970, s. 322-23). Nu foreligger der en tilsvarende bibliografi over en anden stor kommune i det storkøbenhavnske område, nemlig Gentofte, udgivet i anledning af Gentofte Kommunebib-

lioteks 50 års jubilæum som centralbibliotek for Københavns amt.

Såvel i sin emnemæssige og bibliografiske afgrænsning som i sin tekniske udformning ligger Gentoftbibliografien meget tæt på Søllerødbibliografien. Emnemæssigt søger den at dække alle aspekter af kommunen. Inden for personalhistorien er kun registreret den litteratur, der ved sin beskrivelse af enkelte personers liv og virke belyser den pågældendes betydning for kommunen i sin helhed eller for enkelte institutioner i kommunen. Bibliografisk begrænser den sig som hovedregel til trykt litteratur udkommet så langt tilbage i tiden, som man har kunnet opspore det og indtil udgangen af 1975. Det er tanken at registreringerne skal følges op af årlige tillæg, som skal kumuleres til 5 eller 10 års supplementer. Der foreligger allerede nu to tillæg omfattende litteratur udkommet i 1976 og 1977-78 samt suppleringer af ældre litteratur til hovedbindet.

Af publikationsformer medtages bøger, småtryk, kort, periodica, artikler og afsnit i bøger og tidsskrifter samt i et vist omfang ugebladsartikler. På et enkelt område, kortene, fraviges dog – i modsætning til Søllerødbibliografien – reglen om det trykte materiale. Her er medtaget kort af alle typer, trykte såvel som håndtegnede. Dog medtages af kort i mindre målestok end 1:60 000 normalt kun de ældre kort fra før 1900. I det hele taget fremstår kortregistreringen som en meget markant del af bibliografien. For de håndtegnede korts vedkommende er der i alle tilfælde til indførelsen føjet en lokalisering. Udeladt er leksikonartikler, avisartikler, artikler i illegale blade for årene 1940-45 samt interne publikationer, der kun har aktuel interesse. Udvælgelsen af materiale indenfor de fastlagte rammer bygger på en kombineret kvantitativ/kvalitativ selektion, idet man har medtaget selv meget små artikler eller en enkelt illustration, når de er skønnet relevante, specielt ud fra de erfaringer man på Gentoft Kommunebibliotek har fået med hensyn til behovet for oplysninger om enkelte lokalforhold.

Skønlitteraturen er et særligt problem i forbindelse med lokalbibliografier. I Søllerødbibliografien valgte man at medtage skønlitteratur af »veritabel lokalhistorisk interesse«, d.v.s. skønlitterære beskrivelser af steder og begivenheder som er i overensstemmelse med stedets topografi og historie. I Gentoftbibliografien udelades denne genre. Det er der gode grunde til, for selv om sådanne beskrivelser kan bidrage til at belyse et områdes kulturhistorie, så er de umulige at søge systematisk. De kan kun opspores ved tidkrævende op søgende virksomhed, personlig læsning og information fra tilfældige kilder. Det er da også de færreste lokalbibliografier, der binder an med denne opgave.

Opstillingen er den af Dansk Lokalbibliografi anbefalede modificerede Dansk Decimalklassedeling. Hertil findes et personregister, omfattende forfattere, redaktører og udgivere, og et emne- og stedregister, omfattende lokaliteter, institutioner samt en række emner, hvis placering ikke fremgår af indholdsfortegnelsen. Af tidsmæssige grunde har man desværre i personregistret måttet afstå fra at følge Søllerødbibliografis fine eksempel m.h.t. oplysninger om fødsels/dødsår og erhverv. Af specialregi-

stre findes desuden en liste over lokale periodica samt en oversigt over L. Gotfredsens lokalhistoriske forfatterskab. De enkelte indførelser er forsynede med korte noter vedrørende emnet, hvor dette ikke fremgår af titlen og meget detaljerede analyser af de relevante kapitler og afsnit ved både monografier og samleværker. Litteratur om Gjentofte Kommune afløser for en stor del den gamle Litteratur om Gjentofte Kommune og Jægersborg Dyrehave (Udg. af Gjentofte Kommunebibliotek. 1943), men da den nye bibliografi holder sig strengt til kommunegrænserne, har den gamle endnu værdi for litteratur vedrørende Dyrehaven. Den gamle medtog desuden artikler fra lokale aviser, som heller ikke findes registreret andetsteds.

Tillæg 1968-74 til Søllerødbibliografien er udarbejdet af Finn Slente, som også var medarbejder på hovedbindet fra 1968. Det er glædeligt at konstatere, at dette meget fine bibliografiske arbejde følges planmæssigt op dels af årlige supplement, som publiceres i Søllerødbogen, dels af flerårskumuleringer. Det anføres i forordet at Tillæg 1968-74 må betragtes som foreløbigt, idet det er tanken til sin tid at udsende et kumuleret og revideret 15 års supplement. Emnemæssigt og bibliografisk følger tillæget hovedværket, som det både viderefører (til midten af 1974) og supplerer (for litteratur udkommet før 1968). En del af den nyopdagede ældre litteratur er medtaget efter oplysninger fra benyttede af bibliografien, som oftest litteratur, der ikke har kunnet opspores ad systematisk vej. Ud over tilføjelser rummer tillæget en række væsentlige korrektioner til bibliografien. Med de to fornemme, her omtalte bibliografier over Gjentofte og Søllerød kommuner er foreløbig fire lokalbibliografier over kommuner inden for Københavns amt blevet publiceret. I 1976 udkom Litteratur om Ballerup Kommune (Udarb. af Inge Eliasson) og Litteratur om Rødovre (Udarb. af Eva Deichmann). Herudover er der udkommet dele af en fremtidig Lyngby-Taarbæk bibliografi, alle udgivet af Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteker.

Mona Madsen

Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger. Bind III: 1570-1581. Ved Erik Reitzel-Nielsen, under medvirken af Ole Fenger. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1979, 422 s. kr. 402,60.

Med en hastighed der er velgørende, når det gælder en så stor udgivelse foreligger allerede nu bind III af Danske domme 1375-1662. De private domssamlinger. Både bind II og III er således udkommet i 1979. Man kan håbe, at de resterende bind vil se dagens lys ligeså regelmæssigt som de tre første bind.

Da en endelig vurdering af denne udgivelse må vente til alle 6 à 7 bind foreligger, skal jeg nøjes med nogle enkelte kommentarer her.

Som i anmeldelsen af de to første bind vil jeg understrege, at kommentarerne er meget fyldige, selvom en vis usikkerhed spores. Det gælder, naturligvis, især på de områder, hvor Reitzel-Nielsen har været henvist til at

benytte ældre litteratur. Desværre kommer kommentarerne derved til at fremtræde med en falsk autoritet. Et par eksempler skal nævnes.

Reitzel-Nielsen anfører i note 20 til sag nr. 376, at retsbrugen i det 16. og 17. århundrede m.h.t. nævn i kirkesogn i trolddomssager var vaklende, idet der efter hans opfattelse blev benyttet enten 8, 12, 14 eller 15 nævninge. Retsbrugen i Jylland i det 17. århundrede var ikke vaklende. Der benyttedes 15 nævninge, med mulighed for at udskyde op til 3 af disse. De 8 nævninge kom først ind i billedet med forarbejderne til Danske Lov, omtalt i Lovkommissionens Proceslovsforslag af 26. marts 1663.

I samme sag nævner Reitzel-Nielsen ikke en del af lovgrundlaget for trolddomsprocesserne. Landstinget i Viborg stadfæstede en fældende nævninge-ed, til trods for at kun en dømt troldkvinde havde vidnet imod den anklagede. Det var direkte i modstrid med den københavnske reces af 6-2-1547, hvor det i artikel 8 hed: »Udedske mand maa ingen mand vitne til skade«. Det sagdes direkte, at troldkviders og -mænds vidneudsagn ikke måtte stå til troende. Men denne artikel omtaler Reitzel-Nielsen ikke.

Denne dom viser i udpræget grad det danske klasse-samfund i al sin udfoldelse. Der synes nemlig kun at kunne være én årsag til, at landstinget lukkede øjnene for denne artikel: at det var en af landsdommerne Palle Juel til Strandet, der havde indbragt sagen for landstinget, efter at den anklagede var blevet udlagt for at have været med til at forgøre Palle Juels hustru.

Det er indlysende, at der vil være tilgivelige »smuttere« i kommentarerne, når det drejer sig om en så stor udgivelse. Reitzel-Nielsen nævner i mange tilfælde de alvorligere skrivefejl, der forekommer i manuskripterne; men i nr. 406 (p. 142, linie 5) må det være en skrivefejl, når der skrives »for dj mett thieris mett brødre v mennd skulle haffue Marene Thommis dother i Thjørringne troldom sag paa suoritt«. Det må være en skrivefejl for »mot«, idet det andetsteds i teksten fremgår, at et antal nævninge havde kvitsvoret (frikendt) Marene Thommis datter.

De tre bind fremstår i en let læst typografi, med en forholdsvis bred margin, så der kan skrives notater i det arbejdsredskab, en kildeudgave er. Jeg skal dog ikke nægte, at jeg fra tid til anden kvier mig ved at skrive i en bog til over 400 kr. *Jens Chr. V. Johansen*

Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog. 1616-1619 og 1630-1633. Udgivet af Landbohistorisk selskab. København 1979. 170 s. kr. 40.

Efter en årrækkes arbejde foreligger nu det første sagregister til de tingbogsudgaver, Landbohistorisk selskab siden midten af 1950'erne har udsendt. Det er sagregistret til Herlufsholm birks tingbog 1616-19 og 1630-33. Og det synes en velovervejet disposition at begynde hermed, da netop denne udgivelse er den mindst omfangsrige af de udgivne tingbogsrækker.

Arbejdet er udført af retshistorikeren Ole Fenger, historikeren Karen Marie Olsen (C. Rise Hansen videre-

førte arbejdet efter Karen Marie Olsens død) og sprogforskeren J. Kousgård Sørensen, og det er udført grundigt, med omhu og med en klar opbygning.

Registret falder i 3 dele: et juridisk register, et ikke-juridisk register og en ordliste. Det juridiske register tager sit udgangspunkt i tingbøgernes juridiske karakter (der er tale om en funktionel analyse af tinget); det ikke-juridiske register i landsbyen og dens forhold; og ordlisten er først og fremmest en indgang til sagregistret.

Princippet for det juridiske register har været, at alt, hvad der er foregået på en enkelt tingdag, er blevet registreret, løserevet fra en karakteristik af sagen. Årsagen til, at denne registreringsform er blevet valgt, er dobbelt: 1. undgår udgiverne at presse en efter deres mening »mere eller mindre vilkårlig, juridisk systematik« ned over de enkelte sager, og 2. mener de, at »mange omstændigheder ved rettergangen og dens parter kan være af større interesse end sagstypen og den enkelte dom«.

Det er en registreringsform, der medfører en vid udstrækning af dobbeltregistrering, hvilket udgiverne da også indrømmer (p.iv). Men når registreringen drives så vidt, at det bliver til en tredobbelt registrering indenfor beslægtede grupper, finder jeg, at omhuen går for vidt. Det er f.eks. tilfældet med en af hovedgrupperne i det juridiske register, der har fået betegnelsen: »De i retssagerne forekommende retsforhold og retsbrud«; de 4 første undergrupper er nr. 70: angreb på liv og legeme, mord, drab, hug og slag m.v.; nr. 71: fredsbrud, husfred, kirkefred, mark- og vejfred; nr. 72: frihedsberøvelse, ulovlig; og nr. 73: ærekrænkelser, fornærmelser. Herindenfor på 1½ side finder man den samme sag registreret tre gange. Først i gruppe 70, rubriceret under »klage over husfred, gårdgang, vold, sår og skade«, dernæst i gruppe 71, rubriceret under »husfred«, og endelig i gruppe 73, rubriceret under »ærekrænkelser og skældsord«. Det vil jeg betegne som en overregistrering. De 3 rubriceringer ligger så tæt ved hinanden, at det virker, som om de 3 medarbejdere hver især har hæftet sig ved en speciel ting i denne sag, hvorefter rubriceringerne ikke er blevet redigeret.

Princippet virker betydeligt mere efter hensigten, når f.eks. en sag både rubriceres under nr. 71 »husfred« og under nr. 74 »krænkelser af religion og sædelighed, trolddom«: »hor og lejermaal«.

Disse bemærkninger om enkeltheder skal dog på ingen måde tilsløre, at sagregistret er et hjælpemiddel af høj standard til hurtigt at orientere sig i tingbøgernes indhold; og man kan kun håbe, at der ikke kommer til at gå flere år, før sagregistrene til Skast-, Sokkelund- og Aasum herreder udarbejdes og publiceres.

Jens Chr. V. Johansen

Laust Kristensen (udg.): Eskel Sørensen: Landevej og Vejvæsen 1815, publikation nr. 4, Lokalhistorisk arkiv Ejby, 1974, 11 s., kr. 5 – samme (udg.): *Eskel Sørensen: Om Gielbjerg (o. 1820)*, Kildeskrifter nr. 1, Lokalhistorisk arkiv Ejby kommune, 1975, 48 s., kr. 20 – samme (udg.): *Eskel Sørensen: Skik og Sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19 århundrede*, hæfte nr. 18: *Om det sande bondevæsen*, publikation nr. 8, Lokalhistorisk arkiv for Ejby kommune, 1978, 41 s., kr. 5.

Der kan være grund til at gøre opmærksom på disse i deres udstyr såre beskedne kildeudgivelser fra Lokalhistorisk arkiv for Ejby kommune på Vestfyen. Det drejer sig om tre af de manuskripter, bonden Eskel Sørensen (1771–1835) har efterladt sig. Denne, der var af en velstående bondeslægt og som på grund af kronisk sygdom eller invaliditet levede som enlig på fædrengården til sin død, var meget skrivende og skal bl.a. have efterladt sig en serie på indtil 26 hæfter betitelt Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18de og først i det 19de Aarhundrede. Den fynske lokalhistoriker H. C. Frydendahl fremdrog i 1933 mindet om Eskel Sørensen og udgav året efter hans skildring af hoveriet på Tybrind gods (Fynsk Hjemstavn 1934 s. 134–40, 1935, s. 85–93). Tidligere sognepræst i Ejby, Laust Kristensen, har publiceret yderligere to af seriens hæfter, mens det er uklart, hvor de øvrige hæfter er blevet af. Hvad man kender af efterladte manuskripter er iøvrigt spredt mellem Ejby lokalhistoriske arkiv, Odense bys museer og Dansk folkemindesamling.

Eskel Sørensen er en meget kyndig og læseværdig skildrer af bondeliv og -gøremål sidst i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet. Med udgangspunkt i bondens situation giver han en meget indgående fremstilling af f.eks. hvad vejanlæggene betød for bønderne og hvordan arbejdet var organiseret. Også det tidligere udgivne manuskript om hoveriet giver en nuanceret og perspektiveret skildring af vilkårene omkring bøndernes arbejdsydelser. Hæfte nr. 18 om det om det sande bondevæsen rummer en kronologisk gennemgang af årets arbejder både indendørs og udendørs og både mænds og kvinders på et gårdbrug omkring år 1800.

Manuskriptet om Gielbjerg skildrer gårdens og slægtens historie tilbage til midten af 1600-tallet med udførlige redegørelser for dokumenter til belysning af gårdens forhold – det var en ejendoms gård – og med indgående personbeskrivelser baseret på familietradition, gamle folks erindringer eller selvoplevelse. Om en ældre slægtning Hans Jørgensen beretter Eskel Sørensen:

»Når han blev vred, så lagde han sig efter gammel sædvane i sængen med klæderne på, men de foragtede hans vrede og lod ham ligge. En pige, der har tient ham, fortalte mig, at han således engang låe 2 til 3 dage i en sæng i den øverste stue, og når han blev sulten, gik han ud, skar sig et stykke tørt brød, drak vand af vandspannen til, gik og slog dørene i lås for sig, lagde sig i sengen igen«. (s. 16). Som skildrer af bondeliv og bondeholdninger i tiden omkring år 1800 er Eskel Sørensen på ni-

veau med Søren Pedersen, Havrebjerg, hvis manuskripter opbevares i Det kgl. bibliotek. Deres skildringer er ikke blot som dag- og optegnelsesbøgerne korte notiser om vejr, arbejder og priser, men virkelige indgående beskrivelser af bondematerialitet og begge har de en klar historisk fornemmelse, der giver dem blik for udvikling og relationerne mellem bondesamfundet og omverdenen.

Laust Kristensen nævner i sin indledning til Om Gielbjerg, at der eksisterer forskellige afskrifter af Eskel Sørensens manuskripter på egnen, ligesom det tilsyneladende er noget uvist, hvormange af de originale hæfter, der er bevaret og hvor. Det vil for studiet af dansk landbohistorie omkring og efter reformtiden være af stor værdi at få opsporet, hvad der endnu måtte være bevaret af Eskel Sørensens arbejder. Det er prisværdigt, at Laust Kristensen og Ejby lokalhistorisk arkiv har fået disse kilder lagt frem, men udstyr og udgivelsesform er som nævnt foran yderst skrabet. Og Eskel Sørensen fortjener faktisk at komme frem til bredere kendskab og benyttelse.

Claus Bjørn

Danmarks Arkitektur under redaktion af *Hakon Lund*. Bind I: Eftamiliehuset af *Lisbet Balslev Jørgensen*. 211 sider, illustreret. Gyldendals Forlag, København. 1979. Kr. 240, i subskription Kr. 200. Bind II: Arbejdets Bygninger af *Jørgen Sestoft*. 199 sider, illustreret. Gyldendals Forlag, København 1979. Kr. 240, i subskription Kr. 200.

Dansk bygningshistorisk forskning har haft travlt siden midten af 1970'erne og udfoldet en omfattende udgiver-virksomhed. Nationalmuseets 2. afdeling har publiceret værdifulde oversigter over den gamle bebyggelse i større og mindre byer, til dels i samarbejde med Det særlige Bygningssyn og Foreningen til gamle Bygningers Bevarelse. Foreningen har selvstændigt fortsat sin skriferække med lødige udgivelser i tæt følge, og selv det længst hendsede Selskab for Arkitekturhistorie er vågnet til dåd og begyndt udsendelsen af et årsskrift, *Architectura*. Fredningsstyrelsens 5. og 6. kontor, hvorunder Fortidsmindeforvaltningen og Det særlige Bygningssyns sekretariat hører, er langt om længe begyndt at udsende beretninger fra deres vigtige arbejdsområde, Antikvariske Studier. To centrale skikkelser inden for det antikvariske arbejde, begge tillige fremragende forskere og forfattere – magister Harald Langberg og docent Hans Henrik Engqvist – fik i 1979 hver deres stofmættede festskrift. Endelig oplevede Langbergs hovedværk, *Danmarks Bygningskultur* fra 1955, at blive genudsendt, ligesom Knud Millechs og Kay Fiskers nogle år ældre *Danske Arkitekturstrømninger 1850–1950*, begge på foranledning af Arkitektkolen i Århus.

Også fra Kunstakademiet i København er et værdifuldt forskningsinitiativ udgået. Under redaktion af dets nye overbibliotekar, magister Hakon Lund, og med yngre kunsthistorikere og arkitekter som medarbejdere, er i 1979 indledt udgivelsen af et 6-bindsværk med den for-

pligtende titel *Danmarks Arkitektur*, »den hidtil mest omfattende danske arkitekturhistorie«, som forlaget ikke uden stolthed forkynder, med hovedvægten lagt på den nyere tid.

Alene i kraft af sit omfang og sin bebudede utraditionelle opbygning – tematisk i stedet for kronologisk, sociologisk i stedet for stilhistorisk – er denne publikation nok værd at gøre opmærksom på. Men også fordi det videre i forlagsreklamen hedder: »Værket beskriver ikke blot de enkelte bygningers udseende og funktion, men søger også at trænge ind i den samfundsmæssige baggrund for deres udformning«. Og i fortsættelse af denne lovende programklæring fastslår redaktøren: »De store og flotte bygninger er der som regel skrevet meget om. Det er almindelig arkitekturhistorisk praksis, at disse – monumenterne – står som milestenene, der bestemmer den kronologiske fremskridende beretning. I *Danmarks Arkitektur* er det tilstræbt, at substratet, de mange huse vi bor og producerer i, behandles udførligt«.

Denne åbenlyse bekendelse til det historiske og fagligt relevante mere end det æstetiske ræsonnerende lyder næsten af et videnskabeligt nybrud inden for kunsthistorien, som den hidtil i reglen er blevet dyrket af fagets folk i København. Navnlige klinger den som sød musik for en anmelder, der selv værdsætter de bygningskulturelle levn som et historisk kildemateriale af ikke ringere betydning end de skriftlige. Rigtigt tolket kan bygningskulturen meddele konkrete udsagn om tildragelser og samfundsf forhold, der ellers alene lod sig bestemme ved spidsfindig tekstanalyse og dristig konstruktion, og give fylde til et historisk tidsbillede, der ellers kun stod som en kontur eller et nødtørfigt politisk signalement. De bygningskulturelle levn må ikke alene – som kunsthistorikerne hidtil har været tilbøjelige til at gøre det – vurderes æstetisk, men også materielt. Og navnlig må de ansues i en relevant historisk sammenhæng, på baggrund af de til enhver tid værende magtforhold i samfundet og som et aftryk af dets idealer såvel som dets formåen, politisk, økonomisk og teknisk.

En dansk arkitekturhistorie må derfor frem for alt andet være et historisk arbejde, som allerede Harald Langbergs *Danmarks Bygningskultur* var det – »en historisk oversigt«, som dets meget sigende undertitel lød. Her blev, for første gang i et bredere kunsthistorisk værk, landets bygningskultur set som et led i den historiske, sociale og tekniske udvikling, og fremlagt for billedligt klart med et på mange forhold banebrydende nysyn. Det er imidlertid også værd at hæfte sig ved Langbergs indledende advarsel mod overfortolkning af kilderne: »Det nye, der i enhver periode bygges, kan ikke betragtes som repræsenterende tidens almindelige behov for bygninger, men snarere repræsenterende et ekstraordinært behov, og vel at mærke et ekstraordinært behov bag hvilket der står så stærke kræfter, at det lykkes at få det dækket«. *Hvad og hvordan* der gennem tidene er blevet bygget, bliver her ved ikke arkitekturhistoriens eneste objekt, men også spørgsmålet om, *hvem* der byggede, *hvorfor* de gjorde det, *hvorledes* de kunne komme til det – og hvad de *ikke* byggede! – må besvares, før den bygningskulturelle forskning kan siges at have fundet sin form som en videnskabelig disciplin.

Dette synes ophavsmændene til det nye værk ikke ganske at have gjort sig klart. I hvert fald hedder det i Lisbet Balslev Jørgensens forord: »Begrebet enfamiliehus er her forsøgt beskrevet ud fra et sociologisk-stilistisk synspunkt; hvad bygningens udformning betyder for bygherren, hvilke tanker, der kunne tænkes at ligge bag valget af stil, og hvilket indtryk han måtte ønske at gøre på sine omgivelser. Økonomien spiller kun en ringe rolle i disse forhold (?) . . . Selve ønsket om at udstyre boligen på en bestemt måde er et udtryk for tidsånd, samfundsklasse og dannelsesniveau, men viser også fællesmenneskelige tilbøjeligheder til at hegne, demonstrere social position i trappe og portal og at udøve magt ved at tilrettelægge og udforme boliger for andre«.

Lisbet Balslev Jørgensen er sikkert som få fortrolig med den bebyggelsesform og den periode, hun her fortrinsvis beskæftiger sig med, enfamiliehuset eller villaen (navnlig) i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Hun er dertil en fængslende og engageret skribent og en god fotograf. På Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger vil mange have nydt godt af hendes store hjælpsomhed og viden og have kunnet glæde sig over, at hendes bog har høstet bred anerkendelse i dagspressen og indbragt hende Gads Legat.

På baggrund af det betydelige arbejde, forfatteren øjensynligt har lagt i sin fremstilling, og de forventninger, redaktionens program og hele værket plan måtte vække, er resultatet imidlertid skuffende. Det »sociologiske« synspunkt, bogen hævdes skrevet ud fra, indskrænker sig stort set til betragtninger af ret almindelig art over det formentlig idégrundlag for det 18. århundredes landsteder og (navnlig) det omfattende villabyggeri, der satte ind ved forrige århundredes midte, og hvad der rent psykologisk kan udledes af dettes stilistiske iklædninger – og af hoveddørens bredde! . Forfatterens forsøg på at etablere en dybere årsagssammenhæng mellem samfund og stil på dette overvejende æstetiserende grundlag, endda uden i nævneværdig grad at inddrage det med tiden helt ændrede livsmønster, forbliver imidlertid ligeså utilfredsstillende som i sin tid det sene 19. århundredes krampagtige søgen efter en selvstændig »stil« og hektiske optagethed af spørgsmålet om »ægthed« eller »uægthed« i arkitekturen, alt efter hvilke ornamentaler man benyttede. Hendes overvejelser når aldrig langt under overfalden og har i hvert fald intet at gøre med »sociologi«.

Så velformuleret fremstillingen end er, virker den i flere henseender usikkert disponeret og uklart afgrænset. Begrebet »enfamiliehus« bliver aldrig defineret, men viser sig forbløffende rummeligt, når det både kan omfatte envældens grevelige landslotte, forrige århundredes filantropiske arbejderboliger og nutidens kollektive beboelser, foruden de egentlige »enfamiliehus« (villaer). I øvrigt hedder det ikke enfamiliehus, men enfamiliehus.

Hvad der tilsyneladende har føresvævet forfatteren, er vel nærmest det nutidige begreb »haveboligen«, men heller ikke dette mulige synonym kan bruges ganske entydigt. Indledningskapitlet »Det jordiske Paradis« opkaster den påstand, at »landstedet og villaen er privatmandens virkeliggørelse af drømmen om paradiset have«, skønt både historien og litteraturen bugner af udtalelser i retning af det modsatte. Til visse tider – og på visse årsti-

der – har moden imidlertid krævet en udflytning i naturen, og hovedstadens toneangivende lag har bøjet sig under fordringen, skønt »en måned på landet« let kunne føles som en måned for længe. Lisbet Balslev Jørgensens indledning er i øvrigt pompøst skrevet, næsten som Christian Elling ville have gjort det, lige til den kryptisk/heroiske slutning: »Drømmen bliver en sentimental længsel efter en tabt uskyldstilstand. Den er sentimental fordi den er umulig. Vi har spist af rindskabens træ, og hverken Grækenlands eller Roms ruiner vil kunne genopstå i fordums glans. Vi lever med arvesynden uden for paradiset og resignerer i ruinlandskabet«(!)

Forfatteren resignerer dog så vist ikke, men fører læsere på den lange vej gennem nok så velplejede lysthaver nord for København. Fra Frederiksdal og Bernstorff Slotte over det 19. århundredes højborgerlige villaer, som Bindsbøll, Herholdt og Nyrop byggede, til nutidens eksperimentalbyggeri af Arne Jacobsen, Jørn Utzon, Ole Helveg og mange flere, er fremstillingen nærmest traditionelt stilhistorisk/kronologisk. Udflugten gælder hovedsageligt herskabelige beboelser af mere eller mindre avanceret tilsnit, men alle ret så individualistiske frembringelser på højt niveau, æstetisk og konstruktivt. Disse arkitektoniske unica har næsten allesammen som nyopførte været offentliggjort i »Arkitekten«, og de fleste genkendes fra andre arkitekturværker. De er alle bygget af tidens »førende« arkitekter, og – kunne man fristes til at tilføje – til tidens »førende« mænd. Om grundlaget for dette herskabeligt/mondæne byggeri hører man ikke meget, og slet ikke fra de senere år. Man troede ellers at have redaktørens ord for, at »de store og flotte bygninger« skulle træde tilbage for »substratet (grundlaget), de mange huse vi bor og producerer i«, ligesom det senere hedder, at »herregårdene får ikke lov at brede sig utilbørligt«. Målt med samtidens almindelige byggeri forekommer næsten alle de omtalte »enfamiliehus« imidlertid anmelderen som »herregårde«, ofte med undtagelsestilfældets karakter. Enfamiliehuset er blevet endnu en bog om »de store og flotte bygninger«, måske fordi der ikke var »beregnet plads til sjælen i de endeløse parcelhuskvarterer, som voksede op omkring de store byer«, som forfatteren et sted skriver – og så ofres der ikke flere ord på »de mange huse vi bor og producerer i«.

Det filantropiske byggeri af arbejderboliger siden forrige århundredes midte, som helliges væsentlig omtale, har unægtelig ikke meget tilfælles med de liberalismens outrerede forposter, som rigmandsvillaerne fra før og nu udgør. Det er forståeligt, at Lisbet Balslev Jørgensen ser med sympati på disse progressive beboelser, der næppe tidligere har været tilstrækkeligt undersøgt, men enfamiliehuset kan man nu ikke rigtig kalde dem. Hvad enten det som Lægeforeningens velkendte boliger på Østerbro drejer sig om toetagers stokke med 42 lejligheder i hver, eller de af Arbejdernes Byggeförening talrige steder i hovedstaden opførte to- eller trelejlighedsrækkehuse (f.eks. »Kartoffelrækkerne«), hvor husejerens økonomi efter rent kapitalistiske principper var baseret på, at han udlejede husets andre lejligheder, forekommer deres optræden i et værk om netop enfamiliehuset lidet velbegrunder. Med mindre det da har været hensigten at føre udviklingslinien fra forrige århundredes sociale boligbyggeri

frem til nutidens kollektivism – Albertslund, Jørn Utzons *Espansiva Byggesystem* eller *Christiania* (der heller ikke just består af »enfamiliehuse«), hvor den enkelte »ikke (skal) være en fange i et på industriens betingelser funktionelt bur, men ud fra sin bolig kunne skabe sig sit eget paradis«.

I en arkitekturhistorie, »opbygget over bygningskategorier i stedet for stilarter og kronologi«, må en så åbenlys tematisk inkonsekvens imidlertid sætte et spørgsmålstegn ved det forsvarlige i overhovedet at tilrettelægge en større fremstilling på denne måde. Dette så meget mere, som arkitekturens forskellige »genrer« i nyere tid, som udgør værkets tyngdepunkt, stadig stærkere har nærmet sig hinanden arkitektonisk, teknisk og økonomisk og vanskeligt forstås uden i sammenhæng, ligesom grænsen mellem de forskellige boligformer – og mellem dem og omgivelserne, byplanen, haven og landskabet, hvad Lisbet Balslev Jørgensen selv er inde på – er blevet stadig mere udvisket.

Jørgen Sestofts ikke mindre velformulerede bog om *Arbejdets Bygninger* giver i nogen grad svaret på dette spørgsmål. »Økonomibygningerne«, som han et sted med større præcision end i den valgte titel betegner sit emne, d.v.s. industriens og i et vist omfang også handelens og samfærdselens bygninger, udgør for langt den største del af den behandlede periode overhovedet ingen selvstændig genre. Enten var de fuldstændig anonyme og arkitektonisk ubearbejdede, hvad der et sted spidsfindig formuleres: »Det arkitektoniske udtryk var inkarneret fornuft som æstetisk kvalitet« (!) – eller, som det siges om Christian VI's Tugt- og Børnehus på Christianshavn, var det »slet ikke bygningens funktion som social (og industriel) institution, der bringes til udtryk, men dens kongelige tilhørsforhold«, d.v.s. dens overensstemmelse med tidens øvrige monumentalarkitektur. I øvrigt har næsten ingen ældre industribygninger overlevet, og kun undtagelsesvis i deres oprindelig form. De industrielle processer og »lokaliseringsmønstre« har ændret sig så meget, at bygningerne enten er overgået til anden anvendelse eller simpelthen blevet nedrevet. Dette gør læsningen af bogens første trediedel til en i arkitekturhenseende noget perspektivløs affære, som det nok havde været rimeligt at gøre kortere af.

Endnu i det 19. århundredes slutning, da industrialiseringen af det danske samfund omsider var sat ind, lå industribygningerne »notorisk . . . i yderkanten af periodens betydningsfulde arkitekturopgaver . . . (og) kun særlige omstændigheder betingede, hvis bygninger til industri, handel og transport fik, hvad man kunne kalde arkitektonisk høj profil«. Mange er så skematiske, at de endda »næppe har krævet arkitektbistand«, hvilket må være tungt at erkende for en fagets mand, som rene nyttebygninger utilgængelige for æstetisk behandling. Helt snusfornuftigt hedder det også i billedteksten til Købkes tegning af en slagterbod på Sct. Annæ Plads: »Træskures udførelse følger ikke de fremherskende arkitekturstrømninger« (!). Det »saglige og konstruktive«, som bl.a. Knud Millech har fremhævet som en positiv kvalitet ved en del af tidens industribebyggelse, afskrives nøgternt som ikke andet end »en spartansk version« af tidens

arkitektoniske hovedretninger, og dermed i virkeligheden uden selvstændig interesse.

Først det 20. århundrede bragte industribyggeriet i en nærmere sammenhæng med arkitekturen, vel at mærke nu med modsat fortegn: »Mens det hidtil havde været hovedreglen, at industriens bygninger, i det omfang de overhovedet var arkitektonisk bearbejdet, optog elementer fra arkitekturens tradition, blev det efter omkring 1925 omvendt arkitekturen, der modtog impulser fra den moderne industrielle teknologi«. Den såkaldte funktionalisme tog sit udgangspunkt i industrien og dens produkter – »huset er en maskine til at bo i«, skrev le Corbusier – men var selvfølgelig lige fuldt en æstetisk formalisering, »ideologisk bestemt af forestillingen om en ny og højere overensstemmelse mellem en epoke og dens produkter«. Den strengt kubiske funktionalisme skulle da også snart vise sig som et modelune, en »stil« slet og ret, som mange andre før og siden og som sådan kun af forbigående betydning.

Det interessante er imidlertid, at »funktionalismens gennemslag i arkitekturen ikke først og fremmest (foregik) i industribyggeriet, men afledt derfra i boligbyggeri og institutioner for uddannelse, social- og sundhedsforsorg«. På samme måde var den »nyklassiske« bevægelse, hvis af forfatteren med rette fremhævede »skærpede opmærksomhed over for relationerne mellem legeme og rum, flade og åbning, rytme og proportion« beredte vejen for den »rene funktionalitets« knappe, kubiske former og glatte flader, i sin tid udløst af striden om at sætte spir på C. F. Hansens Frue Kirke i København 1911. Og da de præfabrikerede støbejernskonstruktioner, anvendt i engelsk fabriksbyggeri siden 1780'erne, langt om længe slog igennem herhjemme, hvor de ikke mindst blev en forudsætning for det nøgterne »uarkitektoniske« industribyggeri, skete det ikke i en industribygning, men i Herholdts Universitetsbibliotek (1859). Men dette udgangspunkt for »arbejdets bygninger« i deres største epoke sorterer efter værkets plan under bindet *Magtens (!) Bolig*, ligesom Frue Kirke under *Kirkens Huse* og funkivillaerne – hvor netop den industrielle standardisering af selve byggeprocessen mere end noget andet gjorde det af med de dekorative detaljer, som Lisbet Balslev Jørgensen har viet så stor interesse – under *Enfamiliehuset*. Byplanlægningen, uden hvilken hverken industribebyggelsen eller enfamiliehuset kan forstås, må sammen med den øvrige bybebyggelse søges i *Byens Huse – Byens Plan*, mens landbrugets moderne produktionsbygninger, der næppe er til at skelne fra industriens, behandles sammen med herregårdene i bindet *Landbrugets Huse!*

Danmarks Arkitektur I – VI vil således efter sin plan kunne fremlægge arkitekturhistorien i et ganske nyt lys – usystematisk, usammenhængende, disintegreret. Den bliver sekterisk, hvor den skulle have været almen, og den analyse af hele årsagssammenhængen mellem byggeriet og samfundsudviklingen, værket øjensynligt lægger op til, kommer aldrig i gang, når fremstillingen skiller genererne i stedet for at forene dem. Er arkitekturen produkt af samfundet, eller samfundet produkt af arkitekturen (arkitekterne)? – Ja, hvem kan sige noget om det, når den eneste naturlige sammenhæng – den kronologiske – ofres

for en mere eller mindre konstrueret tematisk, og en tematik, der end ikke overholdes. Man tror det ikke muligt, at dette af alle værker er udsendt under Kunstakademiets Arkitektskoles og Biblioteks auspicer. Og udsendt i dag, hvor arkitektuddannelsen mere end nogensinde har etableret et engageret forhold til tidssammenhængen, d.v.s. er blevet det, der nu hedder »samfundsrelevant«. Man må samtidig med smerte betænke, at Lisbet Balslev Jørgensen og Jørgen Sestoft nok kunne have skrevet et par anderledes værdifulde bøger om de perioder og emner, de vitterligt behersker, hun det 19. århundredes borgerlige villa, han det 20. århundredes industrielle modernisme – dersom Danmarks Arkitektur havde været lagt anderledes til rette.

Skønne spildte kræfter. Om det så er værkets fremtræden, sløres forfatterens arbejde af en uklar lay-out med en skrift (optima), der ikke står godt til det store billedmateriale, hvis ret uensartede karakter og pladskrævende billedtekster på både dansk og engelsk sine steder bryder tekstsammenhængen. At man kan finde på at udsende et så prætentivt arkitekturværk uden målestokangivelse ved planerne, skal kun nævnes som et eksempel på den manglende omtanke, der kendetegner hele udgivelsen.

Afslutningsvis må det endnu tilføjes, at forfatterens mangelfulde fortrolighed med den politiske, sociale og økonomiske historie – og med den relevante litteratur på disse områder – gør sit til, at denne, ofte rent kunsthistorisk æstetiske fremstilling uden kronologisk sikkerhedsnet, kommer til at hænge frit i luften. Dette er så meget alvorligere, som værket foregiver »at trænge ind i den samfundsmæssige baggrund for (bygningernes) udformning. I modsætning til tidligere fremstillinger . . .« Det forholder sig lige modsat! At end ikke det sidste århundredes bygge-, bolig- og miljølovgivning ofres nævneværdig omtale i et værk fra samme institution, hvor i sin tid Knud Millech udarbejdede sin klassisk stramme fremstilling af byggeriet 1850–1950 ud fra et velargumenteret helhedssyn på det uløselige samspil mellem lovgivning, samfundsstruktur og byggeaktivitet er kun endnu et vidnesbyrd om, at de foreliggende to bind af Danmarks Arkitektur ikke lever op til det, som skulle være selve sigtet med det nye værk. *Flemming Jerk*

Jens Bruhn: Den gamle grænse – set på postkort. Udgivet af Toldhistorisk Selskab. Thisted 1978, 71 s. + kort, ill., kr. 34,50.

Steffen Linvald og Sven Nielsen: København i gamle postkort. Forum, København 1978, 108 s., ill. kr. 69,75.

John Erichsen: Et andet København. Sociale fotografier fra århundredskiftet. Gyldendal, København 1978, 167 s., ill. kr. 100,00.

Finn Grandt-Nielsen: Odense i fotografiets barndom. Lokalhistorisk Forlag-Fyn, Odense 1979, 153 s., ill. kr. 75,75.

Der udkommer i disse år en række bøger, hvor illustrationerne er det vigtigste, og teksten er sekundær. Det hæn-

ger sammen med flere ting. Interessen for fotografier er stigende, og dette har også medført en stigende interesse for fotohistorie i bred forstand. Samtidig er der også stor interesse for lokalhistorie, og mange lokalhistoriske arkiver samler naturligt også på billeder. Gennem fotografier kan man henvende sig direkte til »læsere« om de sidste 120–30 år, også selv om der er meget, der ikke umiddelbart lader sig aflæse.

De to førstnævnte bøger er illustreret med en ret upåagtet grafisk genre, postkort, som var og måske er ved at blive et samlereobjekt. De første illustrerede postkort går tilbage til 1870, men de har rødder længere tilbage i det 19. århundrede, bl.a. i det illustrerede brevpapir. De første fotografiske forlæg blev anvendt i 1880'erne, men det var først med Verdensudstillingen i Paris i 1889, at prospektpostkortet fik sit gennembrud. Postkortenes udbredelse blev støttet af de samlealbum, der snart kom på markedet. Forsiden var oprindeligt forbeholdt adressen og frankeringen, bagsiden illustrationen. Omkring århundredskiftet blev forsiden delt op, således at der på venstre side var plads til korrespondancen. Selve spørgsmålet om opdelingen af forsiden gav i flere lande, bl.a. Sverige, anledning til megen debat. Herhjemme dateres opdelingen af forsiden normalt til omkring 1904.

Postkortenes motiver var ofte topografiske, men ikke kun de berømte seværdigheder, også de lokale, blev gengivet på kortene. Sidstnævnte var bestemt for et lokalt salg. Da de ofte viser lokaliteter, som man ikke på anden måde kan illustrere med samtidige billeder, udgør de naturligvis et værdifuldt materiale. Men selv om der således findes postkort fra mange steder, hvor man ikke har andet illustrationsmateriale, var det alligevel ikke alt, der var »interessant«. Der skulle være købere til kortene. Det er derfor ofte de samme nye eller gamle huse, hovedgaden, jernbanestationen, kirken, skolen, en stor gård osv.

Ideen med Jens Bruhns lille bog om Kongeå-grænsen er netop at vise, hvorledes en egn, der ikke ofte er blevet besøgt af malere eller »fine« fotografer, kan beskrives ved hjælp af postkort. Det drejer sig om i alt 54 danske og tyske kort fra omkring 1903 til 1920. Bruhn har forsøgt at følge grænsen fra øst mod vest, og han har villet vise så mange grænseovergange som muligt. Det lyder måske lidt tørt, men han har alligevel fået mange aspekter ved en grænse med. Her er eksempler på, hvorledes postkort kunne bruges i den politiske propaganda, andre viser den merkantile side, grænsehandelen. Bogen er forsynet med en kort, oplysende indledning og med et kort over grænsen. Selv om bogen vel nok henvender sig til en begrænset kreds, er den et godt eksempel på, hvorledes man med held kan illustrere et emne med postkort.

Det samme gælder ikke Steffen Linvalds og Sven Nielsens bog om København i gamle postkort. De har udvalgt 50 postkort fra Københavns Bymuseums samlinger. Kortene er fra 1880 til slutningen af første Verdenskrig. En del af motiverne er i dag forsvundet. Jeg synes, at det er vældig godt, at der bliver gjort opmærksom på den grafiske genre, postkort, men det er alligevel spørgsmålet, hvad Linvald og Nielsen egentlig vil med denne bog. Linvald og Nielsen skriver selv om dette i indledningen: »Vi vil i dag genkende mange af prospekterne, men

ved at kigge nærmere efter opdager vi, at miljøet har skiftet karakter, og at livet i denne by var meget forskellig fra i dag. Ved at studere dette billedmateriale føres man således tilbage til et helt andet København, en fredeligere og hyggeligere by, ikke særlig mekaniseret, men alligevel en by, der er ved at blive rigtig stor, Nordens kulturelle centrum. Ved århundredskiftet var København blevet voksen, men sammenlignet med Europas store hovedstæder alligevel kun en provinsby.« Bogen kommer efter min mening i al for høj grad til at vise »de gode, gamle dage«, og postkortmotiver som f.eks. mælkedrengene eller skraldevogne-paraden ændrer ikke ved dette helhedsindtryk, ligesom billedteksterne heller ikke kan modvirke dette.

Bogen viser, hvor mange forskellige motiver fra omkring århundredskiftet, der kan illustreres med postkort, men udvælgelsen kan godt virke noget tilfældig. De enkelte billeder er forsynet med en billedtekst, hvor der bl.a. kort oplyses om motiverne og lokaliteternes historie.

Jeg finder selv billedmateriale spændende, men det er en misforståelse at lægge det frem på denne måde. Enkeltstående billeder siger ikke så forfærdelig meget, de må indgå i en sammenhæng. Og endnu en lille kommentar, mange af de gamle postkort kan dårligt tåle at blive sat så meget op som her.

Kravet om sammenhæng er snarere opfyldt i John Erichsens bog om et andet København, illustreret ved sociale fotografier fra århundredskiftet. John Erichsen har samlet 173 fotografier fra omkring 1880 frem til udbruddet af første verdenskrig, altså stort set den samme periode som ovennævnte bog. Hovedparten af billederne tilhører Københavns Bymuseum. Her har billeder været udstillet i anledning af landsindsamlingen af gamle fotos og films i 1977 under titlen »sociale fotos«. Udvalget er suppleret med billeder fra Nationalmuseets arkiv i Brede og fra Det kgl. Biblioteks billedsamling.

Sociale billeder kan være mange ting, men Erichsen gør opmærksom på, at det ikke er det officielle København eller »firsernes glade København«, men at det snarere er fotografier af byens skyggeside og slumkvarterer, befolket med samfundets stedbørn og tabere. Enkelte andre smutter med. Det gør ikke så meget, men strengt taget kan cigarmagerne på Hirschsprungs fabrik næppe helt med rette placeres her.

Bogens fotografier er delt op i seks grupper: 1. Gader, gyder og baggårde, 2. På arbejde, 3. Værtshusliv, 4. Offentlige fruentimmere, 5. Outsiderne og 6. Forsorg og fængsler. Bogen er forsynet med et stedregister, et kort over den indre by, ligesom der til de enkelte afsnit er en kort indledning. Der er ikke tale om en egentlig billedanalyse, men Erichsen placerer de enkelte emner historisk og giver en nyttig baggrundsorientering til de enkelte afsnit, ligesom han også kommer ind på billedernes værdi som dokumentation. Det er vigtigt, for kildekritikken omfatter ligeså vel fotografier som andet materiale.

Den sidste bog, Odense i fotografiets barndom, er på sin vis nok den mest ambitiøse af de her omtalte bøger. Den har et dobbelt sigte, dels viser den fotografier af byen og dens indbyggere for lidt over hundrede år siden, dels handler den om den første generation af fotografier i Odense og deres arbejder. Fotografierne, over to hundre-

de i alt, er fra perioden 1850–85. De ældste fotografier er portrætter, men allerede fra omkring 1860 er der bevaret udendørs billeder. De fleste billeder findes i Møntergårdens billedsamling i Odense, enkelte er i privateje og i Odense Magistrat 2. afdeling, andre i Det kgl. Biblioteks billedsamling.

Det kunne synes vanskeligt at forene så forskellige intentioner, men Grandt-Nielsen viser først de ældste portrætfotografier for derefter at arrangere billederne topografisk fra øst mod vest, fra Frederiksbroen og Vor Frue Kirke til de nye industrikvarterer på Vesterbro. Hovedlinien er forretningsgaden Overgade-Vestergade med afstikkere mod nord og syd for denne linie. Han har lagt vægt på at få så godt som alle kendte topografiske motiver fra perioden før 1880 med.

På denne byvandring kommer man forbi de forskellige fotografers atelierer, og der indføres eksempler på deres arbejder. Knap halvdelen af fotografierne er portrætter. Her har Grandt-Nielsen tilstræbt at vise fotografernes produktion så dækkende som muligt, men samtidig også at vise et bredt socialt udsnit af odenseanere.

At der kommer en sådan balance skyldes, at politiet i 1867 begyndte at lade arrestanterne i Odense arrest fotografere. I bogen er der afbildet 20 af disse fotografier, optaget af fotograf C. E. E. Rye i 1867–68. Om ikke andet skal disse fotografier nok afholde de fleste fra nostalgi.

Bogen er på i alt 153 sider og på forsatsbladene er der gengivet kort over Odense fra henholdsvis 1861 og 1887, og man kan således lokalisere de enkelte steder. Grandt-Nielsen har udover forordet forsynet bogen med en god, kort indledning om fotografiens pionerer. Denne kan sammenholdes med den alfabetiske oversigt bagerst i bogen over fotografierne i Odense 1842–85, som også indeholder dem, der kun kendes fra vejvisere m.v. Oversigten indeholder oplysninger om de enkelte virke samt henviser til de billeder, der er medtaget i denne bog. Alle fotografer, af hvem der kendes fotografier fra deres virke i Odense, er repræsenteret i bogen. Det drejer sig om i alt 25 af 47 fotografer. I oversigten er der også eksempler på visit-kartonerne bagsider. Desuden findes der en række nyttige oversigter: Ateliernes adresse 1842–85, et person-, et sag- og et stedregister, samt en lille litteraturliste.

De fleste fotografier er gengivet efter originaltryk, enkelte dog efter negativer. Som nævnt er næsten alle kendte topografiske motiver fra tiden før 1880 gengivet. Det giver nogle problemer i forbindelse med reproduktionen, og jeg finder, at gengivelsen næppe rent teknisk kan siges at være tilfredsstillende. Så vidt muligt er alle motiver gengivet i den oprindelige beskæring og størrelse. Hvor dette ikke er tilfældet, er det oplyst i billedteksten, og det er evt. tilføjet oplysninger om originalens størrelse.

Bøgerne i denne anmeldelse er vidt forskellige, og henvender sig vel også til hver sit publikum. Set under ét kan de tjene som inspiration for andre, der overvejer lignende publikationer. Og jeg tror, at de også vil bidrage til forståelsen af, at billedmateriale bevares for eftertiden på lige fod med andet materiale.

Inger Marie Kromann Hansen

Leif Ingvorsen (red.) Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. Kbh. 1978. 127 s. ill. Kr. 127,50.

Hensigten med bogen er at gøre lærerne på alle niveauer opmærksomme på de mange pædagogiske og faglige muligheder, der ligger i at inddrage lokalhistorie i skolens historieundervisning.

Med de muligheder som læseplanerne i historie lige fra folkeskolens yngste klasser til gymnasiet rummer for et fleksibelt stofvalg kombineret med den stærke vækst i interessen for lokalhistorie, er det oplagt, at der her er et emne, som indbyder til en fornyelse af undervisningen i orientering og specielt geografi og historie. Et af flere problemer er dog, at de færreste lærere har nogen egentlig uddannelse fra seminarier eller universitet til at undervise i sådanne emner, ligesom manglen på færdigt undervisningsmateriale givetvis er en højst reel hindring.

For at hjælpe på disse mangler indeholder bogen en række afhandlinger om emner indenfor lokalhistorie, som har vist sig at være pædagogisk velegnede på forskellige klassetrin. Af disse kapitler skal nævnes redaktøren Leif Ingvorsens 3 emner: »Brug af omegnen i de yngste klasser«, Samfundsklasserne i Danmark o. 1600« og »Landsbyen i 1700-tallets slutning« og Verner Bruhns to kapitler: »Industrialismens første tid i en købstad« og »Emner fra 30'ernes Danmark«. Kamma Varming har iøvrigt som den eneste af forfatterne forsøgt at integrere undervisningen i historie og geografi i sit kapitel: »Om feltarbejde med stationsbyen som emne«. Der er ganske mange gode idéer i disse afsnit med konkrete anvisninger på, hvordan man fremskaffer materialet.

Knud Prange har påtaget sig den unægtelig vanskelige opgave at skrive en oversigt over, hvordan man finder i hvert fald en del af det materiale, der kan anvendes i undervisningen i lokalhistorie.

En anden af bogens forfattere har selv fundet dette kapitel vanskeligt. Således hedder det (s. 119): »Måske virker alene oversigten over hjælpemidlerne i foregående kapitel så overvældende, at en del på forhånd giver op«, og det var vel ikke meningen. Kapitlet havde nok vundet ved at blive stillet mere systematisk op, ligesom bogen havde været mere brugervenlig, såfremt den havde været forsynet med en kommenteret, systematisk bibliografi over hjælpemidlerne. For så havde man nok ikke glemt et så fundamentalt hjælpemiddel i litteratursøgningen som det danske historiske bibliografiske system, og der var sikkert også kommet henvisninger til de forskellige hjælpemidler til læsning af gotisk skrift, hvilket dog givetvis er et praktisk problem for mange lærere.

Men som idékatalog er bogen udmærket og fortjener vid udbredelse. For at anvende blot enkelte sider af den i undervisningen er det dog nødvendigt at anskaffe klassesæt, for »Enhver form for fotokopiering . . . i ét eller flere eksemplarer, til pædagogisk . . . eller andet formål forbydes«.

Karl-Erik Frandsen

Unifol. Institut for Folkemindevidenskab. Årsberetning 1976, 1977 og 1978.

Årsberetningerne fra Institut for Folkemindevidenskab ved Københavns Universitet har en bredere interesse end den blot at være for fagets egne dyrkere ved universitetet.

Beretningerne indeholder nemlig en del artikler og kongresrapporter om emner, der har bred kulturhistorisk og lokalhistorisk interesse. Årsberetningernes artikler er især skrevet af lærere og ældre studerende inden for faget folkemindevidenskab, og flere af dem har dels almindelig kulturhistorisk interesse, dels interesse for de fag, der grænser op til folkemindevidenskaben. I 1976-beretningen findes således en gennemgang af den specielle »flipperjargon« med udgangspunkt i studiet af sproget i Christiania; den er skrevet af Synnøve Aagaard, der har studeret emnet til sin specialopgave.

Afsærlig interesse for folk, der lokalt indsamler mundtligt erindringsstof, er Ingelise Selstrups artikel i 1977-årgangen: Jernbanerindringer fra Løgumkloster. Selve indsamlingen af erindringer skete som et samarbejde mellem Løgumkloster Højskole, det lokalhistoriske arkiv i byen og Institut for Folkemindevidenskab i perioden december 1976 – juni 1977 og drejede sig om indsamling af erindringsstof om jernbanen til Løgumkloster, der fungerede i årene 1888–1926. I samme årgang skriver Fl. Hemmersam om arbejderfolklore og arbejderkultur. Der er i beretningerne en del metodisk-teoretiske artikler, f.eks. samme forfatters »Historisk materialisme og folklore« og Per »Pelle« Jørgensens: »Lidt om min folkloristiske interviewteknik«.

Årsberetningerne indeholder også artikler om »traditionelle« folkloristiske emner som sange, fester etc. En stor del af 1978-beretningen er specielt viet studiet af fester, det er en rapport fra et seminar på Københavns Universitet i foråret 1978. Denne rapport kan også købes særskilt, medens årsberetningerne ellers ikke forhandles; sålænge der er oplag, kan de rekvireres ved henvendelse til instituttet.

Jeg finder, at instituttets årsberetninger giver en god mulighed for at følge med i, hvad der rører sig inden for faget. For en ikke-folklorist virker mange af indlæggene tankevækkende og inspirerende. Det er også prisværdigt, at fagets studerende her får mulighed for at komme til orde, bl.a. er det en tradition at aftrykke magisterkonferensforelæsningserne i faget.

Susanne Krogh Bender

Antikvariske Studier 2. Fortidsminder og Bygningsbevaring. Udgivet af Fredningsstyrelsen under redaktion af Svend E. Albrethsen og Bent Rud. Kbh. 1978. 231 s., ill. kr. 100.

I 1977 udgav Fredningsstyrelsens 5. kontor, Fortidsminderforvaltningen, i fællesskab med Nationalmuseets forlag et festskrift for Knud Thorvildsen med titlen »Antikvariske Studier«. Det var nærliggende, at de to institutioner skulle gå sammen om at bringe en hyldest til den mangeårige leder af den fredningsinstitution, der tidligere hørte

under Nationalmuseet, og som i 1976 blev indlemmet i Fredningsstyrelsen. »Antikvariske Studier« var en enkeltpublikation, da den fremkom, men den er nu blevet første bind i en skriftserie med samme titel, hvis andet bind hermed foreligger.

Dette initiativ er taget af Fredningsstyrelsen alene. Det nye bind redigeres af medarbejdere ved 5. og 6. kontor, h.h.v. Fortidsmindeforvaltningen og Det særlige Bygningssyns Sekretariat. Baggrunden for initiativet er, at man i de to afdelinger har følt, at man nu efter omplantningen fra museum til Fredningsstyrelse havde en forpligtelse til selv at publicere resultaterne af undersøgelsesarbejdet, både de resultater, som er nået af instituti- onernes egne medarbejdere, og de, der er indhøstet i samarbejde med museer og forskningsinstitutioner.

Resultatet er en publikation, der spænder vidt, fra rapporter om nødudgravninger af fladmarksgrave og overpløjede høje fra sten- og bronzealder til restaurering af middelalderens og den nyere tids historiske bygninger. Der er tolv artikler ialt, hvoraf de seks er beretninger om udgravninger, som har fundet sted med hjemmel i Naturfredningslovens kap. VII, § 49. To bidrag belyser problemerne i forbindelse med bevaring af historiske mindesmærker, kirketomterne og de stenbyggede broer, mens tre andre bidrag udførligt skildrer arbejdet med bygningsbevaring. Til sidst bringes ni korte meddelelser bl.a. om igangværende undersøgelser. Heriblandt forekommer emner, som tidsskriftets læsere må kunne forvente at høre mere om i de følgende bind.

Blandt Fortidsmindeforvaltningens bidrag bør nævnes et par stykker, der handler om enkelte af de mange rutinemæssige § 49-gravninger, der iværksættes for at redde stumperne af truede forhistoriske anlæg. Sådanne feltarbejder foregår ofte under tidspres, og da afhænger udbyttet helt og holdent af udgraverens overblik og evne til i en presset situation at sætte kræfterne ind hvor det lønner sig. Svend Nielsens og Sven Thorsens artikler om h.h.v. en bronzealderhøj og to romertids fund fra Nordvestsjælland gør rede for disse vilkår og viser tillige, at selv diskrete rester af oldtidsanlæg kan give information af betydning og føre til en diskussion af problemstillinger.

Baggrunden for den følgende artikel om Himlingøje-gravpladsens høje er Fortidsmindeforvaltningens engagement i en gammel fredningssag. Allerede for 150 år siden begyndte der at dukke fund op i Himlingøje, som afslørede, at stedet havde haft en særlig betydning i de første århundreder af vor tidsregning. Romerske importfund af bronzekar og glas sammen med kostbare hjemlige arbejder i guld og sølv angav, at der her fandtes et økonomisk centrum i datiden. Fundene stammer fra et gravfelt med høje, som først i 1874 blev genstand for udgravninger, foranlediget af jordarbejde i forbindelse med anlæggelsen af Østsjællands Jernbane. Flere af højene blev istandsat i forbindelse med denne første indsats, men en egentlig fredning blev først gennemført i 1942. Om den tidlige arkæologiske virksomhed beretter Mogens Schou-Jørgensen og giver samtidig en nyttig oversigt over materialet fra de ældre undersøgelser. De seneste års indsats på stedet har imidlertid koncentreret sig om de ikke længere synlige rester af dette vigtige fundkompleks. Ulla Lund Hansen skriver således om udgrav-

ningen af en overpløjet høj i 1978, en udgravning, der ligesom det foregående års kampagne (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1978), bragte usædvanlige og værdifulde fund for dagen.

Himlingøjeundersøgelserne er planlagt og gennemført i samarbejde med Forhistorisk arkæologisk Institut, Nationalmuseet og Køge Museum. Fundet fra 1978 gav endvidere anledning til at inddrage specialister fra antropologi og kvartærzoologi. Til de arkæologiske bidrag knytter sig en behandling af de menneskelige skeletrester ved J. Balslev Jørgensen, der kaster lys over et makabert handlingsforløb i forbindelse med begravelsen. Tove Hattings omtale af dyreknoglerne fra samme grav fører bl.a. et skridt videre i udforskningen af jernalderens hundetyper. Endelig tegner Helge Nielsen i sin afslutning nogle perspektiver for bebyggelseshistoriske undersøgelser med udgangspunkt i Himlingøje.

Søren Nancke-Krogh beretter om udgravningerne af en vikingetidsbebyggelse på Nordsamsø med grubehuse og andre bebyggelsesspor. Denne udgravning har givet indblik i en del detaljer m.h.t. grubehusenes konstruktion. Man beklager i nogen grad, at dokumentationen er »køgt ned« til perspektiviske skitser af de udgravede anlæg. Til gengæld er der en fyldig beskrivelse af fundmaterialet. Teksten er som vanlig præget af Søren Nancke-Kroghs friske associationer i tid og rum.

Dokumentation i tekst og illustrationer er der derimod ikke sparet på i Jens Bekmoses og Svend Nielsens artikel om Borgen i Stege. I virkeligheden er det en hel monografi, der her er kortet ned til 28 sider, en disposition der virker afgjort uheldig. Den meget udførlige redegørelse for iagttagelserne under denne vanskelige udgravning er ikke særlig læsevenlig og hører afgjort hjemme i en selvstændig rapport af mere videnskabeligt tilsnit, hvor man systematisk kan fremlægge stoffet uden at føle sig tvunget til at tolke alle detaljer. Nu er det vel et spørgsmål, om en sådan rapport nogensinde vil fremkomme på tryk.

Tag E. Christiansens indlæg om fredning af kirketomter udspringer af et projekt, som igen tager form af et samarbejde mellem forskere og fredningsmyndigheder. Nationalmuseets Middelalder-arkæologiske Laboratorium og Fortidsmindeforvaltningen er gået sammen om at foretage en registrering af landets kirke- og kapeltomter. Tag E. Christiansen udtrykker sig i flere henseender med store bogstaver. Indlægget er væsentligt, idet det påviser huller i fredningsloven. Det viser sig, at lovtæksten ikke i fornødent omfang tager højde for de særlige forholdsregler, som må tages i anvendelse for at beskytte gravpladser fra kristen tid. En anke med klar adresse til det lovudvalg, der med tiden skal tage loven op til revision.

Arne H. Andersens, Palle Siemens og Claus Thykiers beretning om, hvordan det lykkedes at genfinde Ole Rømers observatorium i Vridsløsemagle er en god historie, velskrevet og spændende. Fortidsmindeforvaltningen har nu skabt et mindesmærke på stedet – til glæde for astronomerne, der dermed kan gentage den gamle stjernekyggers observationer for 270 år siden fra nøjagtig samme sted.

Kirsten-Elisabeth Høgsbro gav i det første bind af »Antikvariske Studier« en glimrende oversigt over en

gruppe påagtede fortidsminder: vildtbanesten og vildtbanepæle. I dette bind tages vore gamle stenbyggede broer under behandling. Fredningen af broerne rejser særlige problemer af den enkle grund, at mange af dem befærdes af den moderne trafik. Der gives eksempler på både heldige og mindre heldige forsøg på bevaring af denne monumentgruppe.

De tre sidste bidrag handler alle om det arbejdsområde, der i ét af dem betegnes som »bygningsarkæologiske undersøgelser«. Allan Tønnesen starter med den historiske og arkæologiske baggrund for restaureringen af Viborg Gråbrødre Kloster, én af de kirkelige bygninger, der blev genanvendt efter Reformationen til forskellige formål, og hvor der må træffes en ikke så helt nem beslutning om, hvilken skikkelse og anvendelsesperiode bygningen skal føres tilbage til ved hel eller delvis restaurering.

Andre istandsættelsesopgaver stiller bestemte krav om indgreb og bygningsforandringer for at få det hele til at stå oprejst. Det giver Erik Einar Holm et eksempel på i omtalen af restaureringsarbejderne på Støvringgård. At redde dette synkende herresæde – senere kloster – har fordret et meget omfattende arbejde med forstærkning af fundament, udskiftning af træværk og opmuring af hvælv.

Det er ikke så længe siden, at industriens og handelens funktionelle bygninger begyndte at komme i fredningssagens søgelys. Tidligere var dette privilegium længe forbeholdt handelsfyrsternes byhuse og domiciler. Kurt Rosenkrans Høyer skildrer arbejdet med at fastlægge og genetablere Det blå Pakhus' oprindelige skikkelse. Det sker som led i en række af foranstaltninger, der skal sikre, at man bevarer det, der er tilbage af den københavnske havnefront så intakt som muligt – som et minde om den florissante handelsperiode 1766–71, og til glæde for alle, der idag nærmer sig hovedstaden ad søvejen.

Tidsskriftet spænder altså vidt. Man fornemmer tydeligt, at indholdet er lagt op for at præsentere bredden i det arbejdsfelt, som Fortidsmindeforvaltningen og Det særlige Bygningssyn tilsammen dækker. Hvordan præsenteres så resultaterne, der, som det siges lidt ubestemt i forordet, hermed »bringes ud til en større kreds«? »Antikvariske Studier« lider åbenlyst af den svaghed, at der ikke fra starten er lagt nogen klar linie for, på hvilket niveau der kommunikeres. Tidsskriftet er hverken halvt populært eller helt videnskabeligt. Det kan derfor ikke bebrejdes forfatterne, at deres sprog afspejler usikkerhed med hensyn til, hvilket publikum de skriver for. Kritiken gælder navnlig de 6 første artikler, hvis indhold især forekommer uformidlet. Der er en lang og god tradition herhjemme for, at arkæologerne populariserer deres resultater sideløbende med, at der udgives rapporter i videnskabelig form. En blanding, sådan som der her er tale om – ligesom desværre også i en del lokale tidsskrifter – tjener hverken det ene eller det andet publikums interesse.

Når det gælder udgravningsberetninger, under det noget, at man ikke har lagt en anden linie. Fra fagkollers side savner man i meget høj grad en adgang til det materiale af fundrapporter, der i en glidende strøm indkommer til Fortidsmindeforvaltningen fra mange museer, og som derefter går direkte ned i skufferne i Nati-

onalmuseets arkiv. Det svenske Riksantikvarieämbete anvender en billig rapportserie, hvori fundberetninger publiceres efter visse fælles retningslinier. Det har åbnet op for en stor mængde information og har samtidig haft en positiv indvirkning på beretningsstandarden. Et dansk initiativ i denne retning fra Fredningsstyrelsens side ville være velkomment.

Men tilbage til indholdet af det foreliggende bind. Lettere at læse og mere sikker i formen er de sidste 6 artikler i Antikvariske Studier. Nogle af bidragene rummer tillige stof til eftertanke. Vi har i meget høj grad brug for en kvalificeret diskussion af de særlige problemer og mål, som fredningsmyndighederne arbejder med, se f.eks. Kirsten-Elisabeth Høgsbros artikel om broer og Tage E. Christiansens opus om ødekirker. Der kan også henvises til Johs. Hertz' behandling af »ruinproblemer« i festskriftet til Thorvildsen. Her er der for forhistorikerne noget at indhente.

Det gælder meget generelt, og det bliver i et tidsskrift som Antikvariske Studier meget iøjnefaldende, at vi mangler en aktuel stillingtagen til administrative og planlægningsmæssige spørgsmål i relation til mindesmærker og fund fra oldtiden. Vi trænger til analyser af de forhistoriske fundgruppers repræsentativitet (tilløb hertil i Jens Bekmosefs artikel i festskriftet til Thorvildsen) i form af virkelige overblik, regionalt eller på landsplan, som kunne danne basis for en prioritering af indsatsen i marken. Hvorfor udgraves der i Fortidsmindeforvaltningens regi langt flere grave end bopladser? – Hvilken strategi følger man i de enkelte dele af landet? – Hvordan koordineres indsatsen med museernes arbejde?

Der er nok at tage fat på. Antikvariske Studier kunne blive et både kritisk og konstruktivt tidsskrift, hvis man ville følge denne linie op.

Poul Otto Nielsen

Klaus Ebbesen: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Arkæologiske Studier, Volume II. Publisert af Institut for forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet. Redaktion C. J. Becker. Oversættelse til tysk Erna Bantelmann. Genstandstegninger Henning Ørsnes. Akademisk Forlag, København 1975. 391 s. 253 fig. 1 indlagt diagram. Kr. 192.

Bogen omfatter en stilinddeling af den ødanske mellemneolitiske tragtbecherkulturs gravkeramik (kap. II), en behandling af den tyknakkede flintøkse (kap. III), en opdeling og datering af tragtbecherkulturens dobbeltæggede stridsøkser (kap. IV), en gennemgang af Elb-Havel gruppen og Kugleamphorakulturen som baggrund for det sparsomme danske materiale fra disse grupper (kap. V–VII), et afsnit om international kronologi (kap. VIII), og et afsnit om samfundsforholdene i tragtbecherkulturen (kap. IX). Dertil kommer et efterskrift om forholdet MN V – SN A, et appendix med fremlæggelse af materialet fra 6 megalitgrave, tolv fundlister og et stedregister.

Med en særdeles omfangsrig bog indeholdende mange

afbildninger af hidtil upubliceret materiale og omhandlende et emne, der længe har trængt til en nybearbejdning, kunne man nok forvente, at en anmeldelse ville være holdt i rosende toner. Når dette ikke er tilfældet, har det flere årsager.

Bogen virker betydelig længere at læse end dens 391 sider berettiger til. Efterhånden som man kommer igennem den, kan man ikke lade være med at spekulere på, om bogen ikke kunne have været disponeret meget kortere og klarere. Stærkt bidragende til dens tungt læselige form er også de mange fodnoter. Omkring 1900 er der, og de er ikke alle lige relevante.

I en så omfangsrig bog som den foreliggende kan det ikke undgås, at der vil være fejl at finde i teksten. At de imidlertid er så hyppige som her, er ikke normalt. Specielt irriterende ved læsningen er de mange figurhenvisningsfejl. Således er fig. 51,2-3 både refereret til at repræsentere MN II og MN III stil (p. 81). Reference til fig. 51,5 (p. 87 spalte 2) skulle have været 59,5. Der henvises både under »Ösenhängefasse« og »Blasengefasse« til fig. 63,4 (p. 90) o.s.v. Disse fejl, der i adskillige tilfælde ikke kan være egentlige trykfejl, må naturligt lastes forfatteren, men også redaktionen har et ansvar for, at de er sluppet igennem.

En anden type fejl er derimod alene forfatterens ansvar. Den består i uøjagtigheder ved referencer til litteratur og primærmateriale. Nogle eksempler skal nævnes. På p. 50 note 41 siges det, at Poul Kjærums har eftervist, at der har stået to kulthuse ved Ferslev. På det anførte sted (Kuml 1969, p. 65 note 24), finder vi ingen antagelse om to kulthuse, men derimod en om genbenyttelse af et og samme kulthus. På p. 56 note 163 anføres fundet fra Højbjerg hegn som et upubliceret bopladsfund, skønt C. J. Becker har publiceret det som et offerfund i en mose (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1947 p. 15). Ligeledes er museumsnummer henvisningerne til dette fund ukomplette, idet kun den sidst fremkomne del af fundet er anført (NM A 32938-40), og ikke den først fremkomne (NM A 31299-301). Det kræver endvidere mere end godt kendskab til den benyttede litteratur for at følge med i mange af litteraturhenvisningerne. Når der f.eks. p. 270 note 53 står, C. J. Becker, Århus-Symposium 1969, 1973, vil det sikkert ikke være alle, der ved, at det er G. Daniel and P. Kjærums (eds.) *Megalithic Graves and Ritual* 1973, der tænkes på. Og når der p. 229 note 37 referes til, E. Sturms, W. la Baume-Festschrift 1956, så havde selv Statsbiblioteket i Århus nær ikke fundet ud af, at det stod for *Documenta Archaeologica* 1956, et skrift, der kun meget sjældent ses refereret til i Danmark.

Et afsnit der fortjener speciel opmærksomhed er kap. II. Her analyseres den gravfundne keramik fra øerne, og på dette grundlag udformes en stilkronologi for mellemneolitisk tragtbægerkultur. Afsnittet er ikke alene grundlæggende for resten af bogen, men har også en betydelig metodisk interesse. Når jeg i det følgende beskæftiger mig indgående med dette afsnit, er jeg mig bevidst, at jeg dermed følger andre anmelderes eksempel og delvis kommer til at gentage, hvad de har sagt. (J. A. Bakker i *Helinium* XVII,2 1977 p. 192 ff. A. B. Gebauer i *Kon-taktstencil* 13 1977 p. 73 ff.).

Klaus Ebbesens udgangspunkt for at oprette en kro-

nologi udfra det gravfundne keramikmateriale er, at vi efter hans mening ikke kan stole på, at vore bopladsfund udgør sluttede enheder. Dette gælder selvfølgelig klart de store åbne bopladslag, men også bopladsgruber finder han kan være blandede. Bopladskeramik som helhed skulle derfor ikke udgøre et mere sikkert materiale, end det der findes ved megalitgravene. Når dertil lægges, at gravenes keramik er betydelig rigere ornamenteret end bopladsernes, har vi i dem det bedst egnede materiale til kronologiske opdelinger, hvis blot vi kan finde en metode, der gør os uafhængig af karrenes fundsammenhænge.

Forfatteren finder en sådan metode i den kendsgerning, at ornamentikelementer, som findes på samme lerkar nødvendigvis må være samtidige. Ved at registrere gentagne kombinationer på lerkarmaterialet kan vi få at vide, hvilke elementer, der er samtidige.

Jeg har tidligere (Hikuin 4 1978 p. 52 ff) angrebet denne grundantagelse ved at fremføre, at vi nok gennem element kombinationerne får at vide, at nogle elementer er samtidige, men at vi ingen oplysninger får, om hvilke der ikke er samtidige. Lad os prøve at se nærmere på, hvad det egentlig er, vi får ud af metoden, hvis vi benytter den. Først og fremmest må vi gøre os klart, at det er stille, vi udskiller. Dernæst må vi overveje, hvad en keramikstil egentlig kan være betinget af, og til sidst må vi indrette vor arbejdsmetode således, at den i videst mulig omfang forsøger at undgå ikke kronologiske aspekter i stilopdelingen. På de to sidste punkter mener jeg, at Klaus Ebbesens fuldstændig svigter.

Hvis vi ser nærmere på, hvad keramikstile kan dække over, og hvorledes de kan opføre sig i tid og rum, kan følgende fremføres, uden at det iøvrigt skal hævdes at være udtømmende:

- Til bestemte lerkarformer kan der være knyttet bestemte elementsammensætninger, således at det betingende element for en given stil kan være en bestemt karform. Denne karform kan selvfølgelig i sig selv være kronologisk betydende, men behøver så langt fra at være det.
- Forskellige stilarter på de samme grundformer kan markere forskellig funktion af karrene. Således kan keramik til rituel brug i forbindelse med f.eks. begravelser forventes at være stilistisk anderledes end brugskeramik.
- Stilvariation kan være afhængig af etniske tilhørsforhold eller af den sociale opbygning i samfundet. (Se f.eks. M. Bovin i Hikuin 5 1979, N. David og H. Henning, *The Ethnography of Pottery*. Addison-Wesley Module 10, 1972. J. N. Hill, Broken K Pueblo i Binford L. R. and S. R. (eds) *New Perspectives in Archaeology* 1968).
- En stilart kan opstå ved innovation hos en enkelt eller en gruppe producenter. Den kan derefter optræde som en konkurrerende stil til andre længe anvendte stile og over et kortere eller længere tidsrum afløse disse. (Dethlefsen, E. and Deetz, J. i *American Antiquity* vol 31 1966 p. 502 ff.).
- En stilart kan udvikles til en anden stilart ved en dynamisk proces, hvor ornamentikelementerne succesivt udskiftes.
- Stilarter fremkommet som anført i d og e kan spredes

ind i andre områder end det, hvori de er opstået. De der optager stilarten kan opfatte den som en helhed, der ikke blandes med andre benyttede stilarter, og den kan derfor komme til at eksistere paralleltløbende med de lokale stile i området.

Klaus Ebbesen tager ganske klart ikke hensyn til disse forhold, på trods af at han synes at være klar over problemerne (p. 54–59). I sin analyse slår han alle lerkar sammen i en stor gruppe uden hensyn til form. Ligeledes omfatter analysematerialet hele det ødanske område, selvom man kunne forvente, at der inden for dette område måtte være regional variation. Med en rimelig opdeling i 5–6 hovedformer af keramik og med en opsplitning af øområdet i f.eks. tre lokale områder (Fyn med omliggende øer, Nord- og Midtsjælland samt Sydsjælland, Møen, Lolland og Falster), ville han have kunnet fjerne indvirkningerne af a og f, medens b formodentlig ikke ville have relevans, da han alene arbejder med et gravmateriale. Som analysen nu fremstår, må man have de udskilte stile stærkt mistænkt for at indeholde en blanding af form-, tids- og regionalitets dikterede stilelementer. Mistanken bliver bestyrket ved at se på sammenholdelsen af stil- og karformer i fig. 97–99 og stilarternes udbredelse i fig. 21–27. Således synes IV B stil at være en klar regionalt betinget stil tilknyttet en enkelt lerkarform »Hängegefasse«. I MN II stil er »Schulterchalen« og »Schultertassen« karformer, der kun adskiller sig ved en hank, forbløffende fremherskende (ca. 80%) i betragtning af, at de i sluttede bopladsgruber og -lag (fig. 104) i langt højere grad indgår i kombination med andre lerkarformer end med hinanden. Man kunne selvfølgelig hævde, at dette alene skyldes, at formen var særlig udvalgt til gravene, men jeg er bange for, at det kun vil tjene til, at man stak hovedet i busken overfor de egentlige problemer.

Et andet punkt man kan rette en stærk kritik mod i kap. II er den form som selve analysen har fået. Der anvendes her en R matrise analyse, hvor ornamentikelementerne er afsat ud af begge akser. Kun en gang tidligere har en helt identisk form for analyse været anvendt til dette formål (D. Clarke, PPS 1962 p. 371 ff.), og den har siden været udsat for en meget hård kritik, hvor den har været erklæret uegnet. (V. Mathews i Nature vol. 198 1963 p. 930–34, J. E. Doran and F. R. Hodson, Mathematics and Computers in Archaeology 1975 p. 170). En bedre fremgangsmåde ville have været enten at operere med en matrise, der havde ornamentikelementer afsat ud af den ene akse og de enkelte kar afsat ud af den anden. Eller en matrise, hvor de enkelte kar er afsat ud af begge akser, og hvor indføringen i matrisen består af udregnede lighedskoefficienter mellem karrene.

Anne Birgitte Gebauer har fornylig publiceret et studie over den mellemneolitiske tragtbægerkeramik i Sydvestjylland (Kuml 1978 p. 117 ff), og senere udbygget det med undersøgelser over andre lokale områder i Jylland (Prisopgave ved Århus Universitet 1979, upubliceret). I disse arbejder opererer hun inden for sine afgrænsede lokale områder med såvel en opsplitning efter karformer som en anvendelse af begge de ovenfor nævnte former for matriser. Resultatet er da også betydelig mere klart og tillidsvækkende end det, der er kommet ud af Klaus Ebbesens fremgangsmåde.

Vi kan imidlertid tage alle de forholdsregler, det skal være overfor regional variation og formbetingede stile, og vi kan forbedre vor teknik lige så meget, det skal være, men med mindre stiludviklingen alene er af typen e ovenfor, kan stilanalyser aldrig i sig selv føre os til en bæredygtig kronologi. Da stiludvikling normalt – og her gør den mellemneolitiske keramik bestemt ingen undtagelse – er en blanding af stilbrud, dynamisk udvikling og fremmede stile (d–f), for ikke at tale om tilstedeværelsen af eventuelle etniske og socialt betingede stile (c) så kan vi ikke undgå at skulle benytte sluttede enheder, først og fremmest fra bopladserne, til at finde ud af, i hvilket forhold stilene står til hinanden. Det er i de sluttede enheder på bopladserne at basis for vore kronologier må ligge, og efter min mening får vi de bedste resultater ved at tage udgangspunkt i bopladsernes materiale (T. Madssen i Hikuin 4 1978 p. 52 ff.).

Kritikken i det foregående har været ret ensidig, og man kan vel have fået den opfattelse, at jeg dermed vil karakterisere bogen som ubrugelig. Dette er dog langt fra min hensigt. Dels bringer bogen meget nyt materiale frem, der ikke tidligere har været tilgængeligt i litteraturen, og dels er der adskillige udmærkede passager i bogen. Man kan f.eks. her fremhæve afsnittet om de dobbeltæggede stridsøkser, som jeg har haft særdeles megen fornøjelse og nytte af at læse. Man må også blive imponeret af Klaus Ebbesens slid og energi, omend man må opsende et fromt ønske om, at han fremover vil anvende den lidt mindre overfladisk.

Storsten Madsen

Erik Jørgensen: Hagebrogård – Vroue – Koldkur. Neolithische Gräberfelder aus Nordwest-Jütland. Arkæologiske Studier, Volume IV. Publiceret af Institut for forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet. Redaktion C. J. Becker. Oversættelse til tysk Dr. phil. Heinz Genge. Genstandstegninger Henning Ørsnes. Akademisk Forlag, København 1977. 213 s. 242 fig. Kr. 144.

Bogens hovedafsnit omfatter: En fremlægning af forfatterens egne gravninger af anlæg fra tragtbægerkulturen ved Hagebrogård og Vroue (kap. II–IX), en fremlægning af de gamle udgravninger af enkeltgravhøje ved Koldkur og Mølgård (kap. X), en sammenfatning af udgravningsresultaterne (kap. XI), et afsnit om veje og bebyggelse i det undersøgte område (kap. XII), og et afsnit om C-14 dateringer fra Vroue. (kap. XIII).

De foretagne udgravninger og deres præsentation i bogen er udtryk for solidt arkæologisk håndværk. Den væsentligste del af fundene stammer fra Erik Jørgensens egne gravninger, og de som har besøgt disse ved, at der ikke foretages bedre gravninger noget sted i Danmark. Denne professionalisme præger også i høj grad beskrivelsen af anlæggene, og viser sig klart i udgravningsfotografierne, selv om reproduktionen af disse i flere tilfælde ikke er den bedste.

Dokumentationsniveauet i bogen er meget højt med detaljerede beskrivelser, der gør fundene særdeles brugbare og giver tillid til dem som kildemateriale. Også fremlæggelsen af genstandsmaterialet er af høj kvalitet med præcise og dækkende beskrivelser, der til mange formål tillader en at benytte genstandene som primærmateriale uden at have set dem in natura. Selvom det skulle synes naturligt, at netop det var formålet med materiale publikationer, så er det desværre sjældent, man støder på fremlæggelser, der har den fornødne kvalitet.

Mindre tilfredsstillende er det sammenfattende og konkluderende afsnit. I forbindelse med behandlingen af tragtbægerkulturens keramik nåes ret uargumenteret til en tidsparallelisering for forskellige grupper af fodskåle med den ødanske kronologi, men denne opdeling søges ikke overført på det øvrige keramikmateriale. Dette er iøvrigt sammenfattet under en række formkategorier, hvis definitioner er meget vage og tvetydige. Det er således svært uden nærmere definition at forstå forskellen på »Kleine dreigliedrige Becher mit sehr ausgeprägter Schulter und hohem trichterförmigen Hals« og »Kleine dreigliedrige Becher mit markanter Schulter und hohem trichterförmigen Hals« (p. 192). Man kunne også have ønsket en bedre udnyttelse af det fremlagte materiale. Med en række velbelyste gravanlæg dækkende hele den mellemneolitiske tragtbægerkultur og stammende fra et snævert lokalt område, ville det have været oplagt med en mere udtømmende og almen behandling af gravskikkene, end den der gives.

Kapitlet om veje og bebyggelse er særdeles interessant læsning. Specielt den første halvdel, der behandler gravenes anbringelse langs formodede vejforløb og forholdet mellem grave og bopladser er spændende. Også iagttagelsen af tidsforskelle mellem de enkelte megalitgrave (p. 204) er meget vigtig, og burde have været diskuteret indgående i stedet for kun at blive genstand for en kort anmærkning. I sidste afsnit fremlægges C-14 dateringerne fra Vroue og udfra disse og de øvrige danske C-14 dateringer understreges det, at der tilsyneladende ikke er nogen tidsmæssig overlappning mellem tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturen. Her forudses således, hvad der nu er en kendsgerning.

Erik Jørgensens bog udgør et perfekt fundkatalog, men desværre har han ikke selv fuldt ud udnyttet det meget vigtige materiale, han har udgravet og publiceret. At publikationen er af en sådan kvalitet, at andre umiddelbart kan udnytte det, er hans fortjeneste, men det ville have været mere tilfredsstillende, om han selv havde sat prikken over i'et.

Torsten Madsen

Karsten Davidsen: The Final TRB Culture in Denmark. A Settlement Study. Med bidrag af Grethe Jørgensen, Bent Fredskild og Tove Hatting. Arkæologiske Studier, Volume V. Publiceret af Institut for forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet. Redaktion C. J. Becker. Oversættelse til engelsk Lars Broholm Tharp. Genstandstegninger Henning Ørnsnes. Akademisk Forlag, København 1978. 207 s. 118 pl. 97 figurer. Kr. 192.

Bogens hovedafsnit omfatter: katalog over bopladsfund med Valby keramik (kap. II), andre kategorier af fund med Valby keramik (kap. III–VI), en opdeling og beskrivelse af keramikken (kap. VII), en behandling af bebyggelse og erhverv i MN V (kap. IX), og en datering af Valby Keramikken i forhold til andre kulturer (kap. X). Dertil kommer en række fundlister (kap. XI). Bogen afsluttes med et bidrag fra Grethe Jørgensen og Bent Fredskild om planterester fra MN V, og et bidrag fra Tove Hatting om det zoologiske materiale fra Lidsø pladsen.

Med denne bog har Karsten Davidsen givet os en af de bedste afhandlinger i dansk arkæologi i mange år. Bogen giver en sikker professionel fremstilling af det seneste afsnit af den mellemneolitiske tragtbægerkultur karakteriseret ved den såkaldte Valby keramik. Fremstillingen sker med basis i det kendte bopladsmateriale, og formålet med undersøgelsen er primært dels at belyse de kronologiske aspekter i den sene tragtbægerkultur og dels at belyse denne fases forhold til enkeltgravskulturen. Undersøgelsen fører dog også til bredere kulturhistoriske konklusioner, som naturligt er for et studie, der koncentrerer sig om et så basalt kildemateriale som bopladserne.

I det første hovedafsnit, der er et katalog over de kendte bopladser og deres inventar, får vi en meget udførlig gennemgang af fundforhold og oldsagsmateriale. Dette katalog alene gør, at MN V nu står som den bedst dokumenterede periode af tragtbægerkulturen herhjemme. Det er dog ikke kataloget, der her først og fremmest skal fremhæves, men mere de sammenfattende og konkluderende afsnit.

Karsten Davidsens holdning til grundlaget for oprettelsen af kronologier er særdeles klar. Han skriver (p. 9): »In the TRB Culture vessel-types and modes of decoration are not mutually exclusive and isolated variables, and as we cannot pick out sealed finds from among the megalithic graves, it is plain that this group on its own cannot to any reliable extent make clear the relationship between styles and chronology« og videre »A purely chronological treatment of the settlements is necessary for one reason alone: Simply, that no accurate chronology can be constructed without sealed finds«. Ved at bruge bopladsgruberne efter forinden at have underkastet dem en indgående kildekritisk analyse (p. 104–05), viser han, at bopladsfund med Valby keramik kan deles i to kronologisk betingede faser (MN Va og b), og at MN IV b stilen udskilt af Klaus Ebbesen (Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln 1975), og af ham opfattet som en kronologisk enhed før Valby keramikken,

findes som et indslag i begge faser. Karsten Davidsen har således i praksis demonstreret, at stildeling ikke i sig selv kan føre til holdbare kronologiske opdelinger. Kun gennem de bredt sammensatte repræsentative bopladsfund når vi til en sådan opdeling (se også ovenstående anmeldelse af Klaus Ebbesens bog).

Også på anden vis demonstreres bopladsernes betydning for kronologiske analyser. Siden C. J. Beckers første studier over den tyknakkede flintøkse (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1957) har økserne af Lindø type været brugt som ledetype for MN IV, og økserne af Valby typen som ledetype for MN V. Nu viser bopladsernes fundsammenhænge imidlertid, at Lindø økserne også forekommer i MN V og ydermere, at der er forskel på deres frekvens på øerne og i Jylland, således at Lindø øksen ikke længere har nogen absolut daterende værdi, og at nakkeindeksene under alle omstændigheder ikke har ens daterende værdi for Jylland og øerne.

Et af bogens interessanteste afsnit er kap. IX om bebyggelse og økonomi i MN V. Skønt man skulle forvente, at et sådant afsnit ville være centralt i ethvert større arbejde omhandlende en kultur eller et tidsafsnit af en kultur, er det en kendsgerning, at det oftere mangler end er tilstede. Her har vi imidlertid et sådant afsnit, der fører os til mange aspekter af den seneste fase af tragtbægerkulturen. Således præsenteres vi overfor de endnu uhyre sparsomme oplysninger om korndyrkning og de lidt mere fyldige om dyreavl, hvor det viser sig, at kvæget er den klart dominerende art i modsætning til i de tidlige MN faser, hvor det var svinet. (Ligger der mon i denne ændring selve kimen til den nok så drastiske kulturændring, der sker ved overgangen til enkeltgravskultur). Vi får endvidere præsenteret vidnesbyrd om alsidig jagt og indsamling, hvor bl.a. hesten påvises – ikke som ride- eller trækdyr – men som et meget sandsynligt jagtbytte.

Bopladsernes placering og indhold af anlæg (gruber og huse) diskuteres også nærmere. I førstnævnte tilfælde gøres den meget vigtige iagttagelse, at pladserne er nært knyttet til vand, først og fremmest i form af havet, dernæst i form af større åløb. I forbindelse med anlægsformerne behandles de formodede huskonstruktioner dog lidt for ukritisk. Vig huset virker umiddelbart sandsynligt, men det er særdeles uheldigt, at det kun er de sidste 2–3 m af den ene ende, der er fagmæssigt undersøgt. Hvad angår Sigersted I er det i lyset af den hastigt stigende mængde »befæstede« anlæg i Danmark med bl.a. palisadehegn nok ikke tilrådeligt uden videre at opfatte de to rækker af tæstillede stolper på denne lokalitet som en del af et hus. Af stor værdi i kap. IX er forsøget på at udskille typer af boplads og aktivitetsplads. Dermed er der lagt op til et nærmere studie af tragtbægerkulturens bebyggelsesmønster, men vi må samtidig konstatere – desværre – at fundene endnu ikke kan bære slutninger af mere generel art.

I sidste afsnit af kap. IX forsøges slutninger draget om befolkningsvariationer og periodernes længde ud fra antallet af boplads i de enkelte perioder af mellemneolitisk tragtbægerkultur, og ud fra antallet af boplads anlagt på ældre boplads. Her bevæger Karsten Davidsen sig imidlertid ud på meget tynd is. Dels er det svært at følge ham i hans deduktionsrække, og dels er nogle af de

forskelle i talmaterialet, han bygger på, ikke statistisk signifikante. Således er forskellen mellem øerne og Jylland på genbenyttede pladser i de forskellige faser end ikke signifikant på 10% niveauet (X^2 -test), hvad enten man korrigerer for differencen i absolut antal pladser bygget i de forskellige faser eller ej.

I kap. X behandles den sene tragtbægerkulturs datering i forhold til andre indenlandske kulturer og til kugleamphorakulturen. I afsnittet eftervises indiskutabelt at den tidligste fase af enkeltgravskulturen er senere end eller evt. samtidig med MN V. I diskussionen indgår en kritisk vurdering af de hidtidige beviser for en samtidighed mellem tragtbægerkultur og enkeltgravskultur. Dertil føjes de til dato eksisterende C-14 dateringer fra den sene tragtbægerkultur og tidlige enkeltgravskultur, og som det vigtigste element, de adskillige nye stratigrafiske iagttagelser, der er gjort over forholdet MN V – undergravtid. Med dette afsnit kommer Karsten Davidsen formodentlig til at stå – specielt i udlandet – som ophavsmænd til den nye opfattelse af forholdet mellem tragtbægerkultur og enkeltgravskultur, men vi bør her i skyndingen ikke glemme, at andre uafhængigt er nået frem til samme kritiske holdning til de hidtidige beviser for en samtidighed (N. Sterner i *Hikuin* 4 1978), og at det ene og alene skyldes Hans Rostholms udgravninger, at vi i dag står med de uigendrivelige stratigrafiske beviser. (H. Rostholm i *Hardsyssels Årbog* 1977).

Ser man bort fra katalogerne og plancherne, er det ikke nogen lang bog. Kun godt 80 sider inklusive diverse figurer. Men på de firs sider lykkes det at give en fremstilling af MN V, som gør denne senest erkendte fase af tragtbægerkulturen til den i litteraturen bedst belyste. Man må håbe snarest at se mere fra Karsten Davidsens hånd, og håbe at andre vil følge hans eksempel.

Torsten Madsen

Axel Steensberg: Draved. An Experiment in Stone Age Agriculture. Burning, Sowing and Harvesting. Nationalmuseet 1979. 61 s., ill., kr. 52.

I Draved skov i Sønderjylland gennemførtes i 1953–55 et experiment for at afprøve teorier omkring indførelsen af landbrug i begyndelsen af yngre stenalder.

I Danmark daterer de første vidnesbyrd om landbrug sig til omkring 3000 f.kr. (konventionelle kulstof 14-dateringer benyttes), d.v.s. samtidig med den første optræden af tragtbægerkulturen. I pollendiagrammer markeres det ved sparsom forekomst af korn og ukrudt. Mere markante samtidige ændringer ses i kurverne for lind og elm, som begge går tilbage. Årsagen til især elmens tilbagegang har været voldsomt diskuteret. Klimaforværring, jordbundsforringelse, elmesygdom og menneskelig indvirkning har været bragt frem. Sidstnævnte årsag, især fremført af J. Troels-Smith, har efterhånden fået flere tilhængere. Man forestiller sig en landbrugsform, hvor husdyr fodres i stald eller indelukke med løvfoder, frembragt ved

styring af især elm og lind. Kun mindre stykker skov er fældet med henblik på kornavl.

Få århundreder senere registreres i danske pollendiagrammer et nyt menneskeligt indgreb i vegetationsudviklingen, men nu af en anden art end førnævnte. Dette indgreb påvistes af pollenanalytikeren Johannes Iversen og blev af ham benævnt landnam. Tilbagegang for egeblandingsskovens træer viser, at højskov er ryddet. Modsvarende ses fremgang for lyskrævende urter. Den efterfølgende tilgroning præges af først birk, senere hassel. Birkens hyppighed i tilgroningsfasen synes at være et resultat af afbrænding. Tilsyneladende er følgende sket: Skoven er ryddet med økse og efter tørring afbrændt. En vis del af det brændte område er tilsæt med korn, ellers har husdyrene nydt godt af den fremspirende opvækst. Den meget hyppige forekomst af pollen af lancetbladet vejbred viser, at egentlige overdrev er opstået, og at hensigten med skovrydningen i høj grad var at frembringe græsningsmuligheder for fritgående husdyr.

Iversens landnamfase er kun sparsomt dateret. Selv om den givetvis ikke er synkon indenfor det danske område, ser det dog ud til, at den falder i tidsrummet 2700–2550 f.Kr. I den arkæologiske tidsinddeling svarer det til overgangen mellem tidlig- og mellem-neolitik tid. Fuschsbrænde-fasen er således kulstof 14-dateret til omkring 2650 f.Kr.

Efter landnam-fasen ses skoven ofte nogenlunde at genvinde det tabte terræn, og virkelig store permanent åbne områder opstår først med enkeltgravskulturen, som indledning til en landbrugsexpansion, der varer ved helt til jernalderen.

Det var det ovenfor beskrevne landnam, som eksperimentet i Draved søgte at efterligne. Det blev udført i samarbejde mellem Danmarks Geologiske Undersøgelse (Johannes Iversen m.fl.) og Nationalmuseet (J. Troels-Smith, Svend Jørgensen og Axel Steensberg).

Et skovstykke med en træarts sammensætning svarende til den atlantiske urskov blev udvalgt. I 1953 blev hele stykket fældet med flintøkser. Efter kortere tids tørring blev det omhuggede antændt, men det lykkedes kun at få afbrændt et mindre areal. Direkte i den askedækkede jord såedes yngre stenalders kornarter: de tre hvedarter en-korn, emmer og dværghvede samt seksradet, nøgen byg. Afgrøderne høstede senere på året. Med henblik på sammenligning tilsåedes mindre jordstykker udenfor det afbrændte område, men her blev der foretaget en jordbearbejdning med hakke. I 1954 fængede ilden bedre og et større areal afbrændtes. Dyrkningsforsøgene havde dette år også større omfang. I 1955 brændtes ikke, men der såedes og høstede i såvel brændt som ubrændt område. Den efterfølgende tilgroning er siden løbende registreret. I de første år sørgedes der for, at en del af området blev kreaturgræsset.

25 år efter eksperimentet foreligger nu Steensbergs publikation af dyrkningsforsøgene. Det kan oplyses, at Svend Jørgensens redegørelse for fældningen foreligger i manuskript, og at Danmarks Geologiske Undersøgelse har færdigbearbejdet den botaniske registrering af tilgroningen.

Den største del af publikationen er en detaljeret redegørelse for såning, vækst, høst og udbytte for hvert enkelt

af de knapt halvt hundrede små »bede«. Resultaterne er sammenstillet i tabeller og redegørelsen er suppleret med kort og et stort (næsten for stort) antal fotografier.

Hvis resultatet af dyrkningsforsøgene skal gøres op, målt i høstudbytte, må eksperimentet siges at have slået fejl. Kun sjældent høstede mere korn, end der blev udsået. Der er imidlertid flere undskyldninger at fremføre herfor: Arealet var udpeget med henblik på fældning; som surt og vandlidende var det næppe blevet valgt af stenalderbonden til kornavl. 1954 var ekstremt nedbørsrigt. Afgrøderne blev sjældent såede og høstede på de optimale tidspunkter og alt for meget blev overladt til fugle og mus. Endelig må en vis randvirkning i de små arealer påvirke udbyttet i negativ retning.

Steensberg går nok en anelse langt ud i tolkningen af de små udbytteforskelle arealerne imellem, men følgende konklusioner ser dog ud til at kunne bære: 1) Såning i huller frembragt med graveskok er at foretrække fremfor bredsåning. 2) Udbyttet er større fra brændte end fra ubrændte områder. 3) Ukrudtet hæmmes væsentlig ved afbrænding. Skal ubrændte arealer tilsås, er meget grundig jordbearbejdning derfor nødvendig.

En del af høstarbejdet blev udført med flintsegle, og den anvendte tid sammenlignes bl.a. med Steensbergs egne mere omfattende tidligere høstforsøg.

I det afsluttende kapitel behandles afbrændningens betydning for dyrkningen. I Kuml 1955 beskrev Steensberg brændingskulturer fra hele verden. I nuværende publikation sammenlignes nyere udenlandske undersøgelser af jordbundsændringer ved afbrænding med resultater af jordbundsanalyser af prøver fra Draved udtaget før og efter afbrændingen. Analyserne fra Draved er ikke videregående, men de viser dog klart, at afbrændingen forårsager en væsentlig forøgelse af fosfat- og en mindre af kaliumindholdet i de allerøverste centimeter. Mindst lige så vigtig for et gunstigt høstudbytte i skovområder er den påviste ændring af surhedsgraden i basisk retning.

På grundlag af nærværende publikation samt andre foreløbige meddelelser om resultaterne, må eksperimentet som helhed siges at have bekræftet tolkningen af det karakteristiske forløb i pollendiagrammet. Først når et eksperiment er gennemført, ved man imidlertid til fulde, hvordan det retteligt burde være udført. Dette taget i betragtning, sammenholdt med de dårlige forsøgsomstændigheder i Draved, rejser spørgsmålet om i hvert fald dyrkningsforsøgene ikke i dag burde gentages i større målestok, suppleret med mere indgående jordbundsanalyser. Værdifulde oplysninger kunne tillige opnås ved at måle pollennedslaget i forbindelse med rydning, dyrkning og tilgroning.

Charlie Christensen

Anders Fischer, Bjarne Grønnow, Jens Henrik Jønsson, Finn Ole Nielsen & Claes Petersen: Stenalderekspirimentet i Lejre. Bopladsernes indretning. Nationalmuseets forlag. Working Papers 8. 1979, 45 sider, ill. kr. 28,50.

Afhandlingen beskriver tre praktiske eksperimenter, som skal efterprøve nogle teorier omkring flintmaterialet fra

den senpalæolitiske boplads Trollesgave i Sydsjælland. Det første eksperiment drejer sig om flintsmeden. Hvor lang tid tager det at indsamle råstoffet, hvor mange afslag kan der fremstilles pr. tidsenhed, og hvorledes fordeler de sig omkring tilhugningsstedet? I det andet eksperiment undersøges, hvordan flinten påvirkes af ild, og hvilke muligheder der er for at påvise bålsteder og nedbrændte hytter gennem udbredelse af ildskørnet flint. Det tredje eksperiment demonstrerer, at retouche og slidspor kan opstå på flintafslag, når der bliver trådt på dem.

Eksperimenterne er enkle og klart afgrænsede, og de fremtræder som idealprocesser fritaget for forstyrrende faktorer. Man kunne ønske, at forsøgene var blevet gentaget flere gange og under inddragning af flere faktorer, således at variationsbredden blev bedre belyst.

Gennem studiet af de grundlæggende processer har man fået en indgang til også at udrede nogle af de mere komplicerede aktiviteter, som er foregået på en stenalderboplads. For tolkningen er det væsentligt, at indmålinger under udgravningen foretages med stor nøjagtighed, og forfatterne anbefaler en fladeinddeling i $0,5 \times 0,5$ m felter i stedet for de gængse m^2 felter.

Afhandlingen er velskrevet og godt illustreret. Den henvender sig til et bredt publikum så vel som til arkæologer. Især stenaldersforskere kan læse den med udbytte.

Claus Malmros

Dudo: Normandiets Historie under de første hertuger. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag. 1979. 192 s., kr. 54,10.

At den normanniske historieskriver Dudos værk Normandiets Historie under de første hertuger fra første fjerdedel af det 11. århundrede nu foreligger på dansk er noget af en bedrift. Ikke blot er dette værk ikke før blevet oversat til dansk, men det er i det hele taget slet ikke oversat til noget moderne sprog. Værket er af specielt dansk interesse, dels fordi det fortæller om Normandiets første hertug, Rollo, der efter al sandsynlighed var dansk, og dels fordi en dansk konge i det 10. århundrede kommer Normandiets hertug til hjælp. Denne Haigroldus, der udtrykkelig benævnes rex Daciæ, er sandsynligvis ingen anden end Harald Blåtand, som vi altså herved får nye oplysninger om. Værket er opdelt i fire bøger, hvoraf den første skildrer vikingehøvdingen Hasting, der i sidste halvdel af det 9. århundrede hærgede Gallien og i 860 indtog byen Luna i Italien i den tro, at det var Rom. Anden bog skildrer Normandiets første hertug, Rollo, der i 911 fik overladt Normandiet af den franske konge, mens 3. og 4. bog er helliget Rollos søn Vilhelm (død 942) og sønnesøn Rikard (I, død 996). Sidstnævnte var iøvrigt far til Knud den Stores dronning, Emma.

Oversættelsen er holdt i et meget arkaiserende sprog, hvilket sandsynligvis er med vilje. Men hvis sproget allerede nu virker forældet, hvordan vil det så ikke virke på kommende generationer, som vil bruge denne udgave. Denne indvending fremføres især, fordi oversættelsen rummer en række gammeldags ord, nogle endda med et

lettere komisk skær, en række hjemmelavede ord samt en række ord, der ikke længere bruges i det danske sprog og som nye generationer af studerende ikke kender. Og hvis man først skal til at slå op i Ordbog over det danske Sprog eller i den latinske udgave af Dudo for at forstå det danske, hvor er vi så henne?

En del af de latinske oversættelser er klodsede og upræcise, ligesom oversætteren er temmelig inkonsekvent med navne. Hertug Hugo den Store, far til den senere konge af Frankrig, Hugo Capet, kaldes skiftevis Hugo den Store, Hugo Magnus og den store Hugo. Hertugen af Normandiet hedder Vilhelm og den franske konge Ludvig, altså danske navneformer, mens den tyske konge kaldes Heinrich med den tyske form af navnet. Noteapparatet er meget ufuldstændigt. Dudo selv giver kun fire årstal i hele sit værk, og oversætteren hjælper kun sjældent læseren ved i noterne at angive, hvor vi rent tidsmæssigt er henne. Der er i noterne adskillige henvisninger til den seneste franske udgave (fra 1865) af Dudo, når oversætteren ikke mener, det er nødvendigt at forklare en ting (som f.eks. det vigtige problem om Rollos dødsår). D.v.s. at man er nødt til at sidde med Lairs udgave i den anden hånd, hvilket selvfølgelig er metodisk korrekt, men vanskeligt gennemførligt i praksis, da denne bog sandsynligvis kun findes i ganske få eksemplarer i Danmark. Alle disse indvendinger bør dog ikke overskygge glæden ved at have fået dette vigtige værk fra Middelalderens historie på dansk eller oversætterens store arbejde, som jo ikke har været gjort mindre ved, at han ingen andre oversættelser har haft at konferere med.

Lene Demidoff

Svend Ellehøj (hovedred.): Københavns Universitet 1479-1979, bind VII (red. Johs. C. Melchior). Det lægevidenskabelige fakultet. Kbhvn. 1979. 519 s., ill. kr. 312,65.

I anledningen af universitetets 500 års jubilæum, er der igennem en del år arbejdet på et værk omfattende hele universitetets virkefelt, såvel i fortid som i nutid. Som hovedredaktør har Professor Svend Ellehøj, i samarbejde med 6 medredaktører og en forfatterstab på ikke mindre end 130 mand, stået for den endelige udformning, som i sin helhed er berammet til 14 bind. De første 3 skal omfatte universitetets almindelige historie, bind 4 de fysiske rammer (bygninger, lokaler m.m.), og de næste 9 bind indeholder så de enkelte fakulteters specifikke historie. Heraf udgør det filosofiske fakultet 4 bind, det matematisk-naturvidenskabelige 2 og de øvrige fakulteter hver 1 bind. Det 14. bind er en universitets og videnskabshistorisk bibliografi.

Af disse 14 bind nåede kun bind 7 (det lægevidenskabelige fakultet) at udkomme til selve jubilæums måneden, juni 1979. Af flere grunde er det en skam at det ikke blev et af de første tre bind der kom på gaden først. Specielt med henblik på en eventuel stoffordeling bindene imellem, er man med den nuværende rækkefølge i tvivl om de mange løse ender i det aktuelle bind skyldes at bogen er en del af en helhed, eller om de skal tilskrives en brist i den indre struktur!

Som et argument for det sidste kunne nævnes den meget store forfatterstab, (49 ialt). Hovedredaktionen har dog forsøgt at imødegå problemer af denne art ved at opstille visse fælles retningslinier. Således skal universitetets virke betragtes som led i en dansk helhed og på international baggrund, det skal fremgå hvorfra vi har modtaget påvirkninger og hvem vi eventuelt har påvirket. Med hensyn til den danske helhed skulle det fremgå hvilken placering universitetet har indtaget inden for såvel videnskab som samfund, og hertil var det også ønskeligt at få belyst universitetets dobbelte formål, dels som værende uddannelsessted og dels som forskningscenter. Med så vidtfavnende retningslinier og med årsmålets størrelse (500 år), er det forståeligt at man kan fylde 508 sider alene med medicinernes historie.

Bogen indledes med to oversigtsafsnit. Det første omhandler perioden 1479–1842, hvor Vilhelm Møller-Christensen og Albert Gjedde har stået for sammenfatningen af de 350 års udvikling. Nu har der været og er stadig en høj grad af interesse for fagets historie blandt medicinerne – således foreligger der allerede en stor og detaljeret Medicinens historie skrevet af nu afdøde læge Edv. Gothfredsen. Foruden denne store samlede oversigt har mange læger gennem de sidste 100 år både som fritidsinteresse og som led i en disputats udfærdiget monografier over fortidens banebrydere. Af særlig historisk produktive læger kan bl.a. nævnes Julius Petersen fra tiden 1890'erne, G. Norrie og K. Carøe fra 1920–30'erne, og fra vores egen tid står såvel Gothfredsen som Møller-Christensen som dygtige formidlere af en medicinsk fortid der i sin baggrund og sin tankegang er utrolig fjern for os idag.

Dette første afsnit indeholder derfor ikke decideret noget nyt, men giver desuagtet et udemærket overblik over udviklingen fra oprettelsen af universitetet, hvor man de første 57 år ingen mulighed havde for at læse medicin herhjemme i fuldt omfang. Først fra 1537 med genoprettelsen efter reformationen blev fakultetet funktionsdygtigt. To professorer blev ansat til at undervise i samtlige dicipliner, selvagt på latin. Medicinen blev foreløst efter Hippokrates og Galen og en gang om ugen skulle der foredrages over Aristoteles dialektica på græsk, for som det hedder: »... at vedligeholde ved skolerne og universitetet videnskaben om metoden og en fuldkommen dialectic.« (s. 13). Denne afhængighed af antikken og dens filosofi fortrængtes kun langsomt gennem de næste par hundrede år. Naturvidenskabernes fremgang i det 17. årh. bevirkede nok at lægerne ud fra fysiske og kemiske love begyndte at forklare sygdommenes årsager og forløb, men man forstod ikke at disse love skulle efterprøves eksperimentalt på den levende organisme. Det blev kun til tankeeksperimenter, der ingen betydning havde for den praktiske udøvelse af lægekunsten.

1600-tallets største læge Niels Steensen får en 4 sider lang omtale, hvorved man får et godt indblik i alle de forskellige faktorer som datidens lærde var en del af. Videnskaben var ikke national, men i allerhøjeste grad europæisk, man var i kraft af latin et samfund på tværs af landegrænser. Det medførte at vi herhjemme ofte havde både tyskere og italienerne ansat som professorer. At Niels Steensen befinder sig i udlandet det meste af sit liv

(specielt længe i Firenze) var ikke i sig selv et særsyn, men omstændighederne var nok så beklagelige, idet det bl.a. skyldtes religiøs intolerance der gjorde det nødvendigt for ham efter kun to år som lærer i anatomi her i København at søge til udlandet. 4 sider får Niels Steensen, 2 linier får Jacob Winsløv. Det er en noget skæv fordeling. Jacob Winsløv præsenterede Danmark lige så dygtigt, idet han som professor i Paris bl.a. udgav en internationalt anvendt lærebog i topografisk anatomi i 1732.

Hele denne periode frem til 1842 hvor sammenlægningen af den medicinske og kirurgiske uddannelse til sammen kom til at danne det lægevidenskabelige fakultet, er medicinens historie i mange henseender også selve universitetets. Hvor meget af dette stof vil vi møde igen i de 3 første bind?

Mange medicinere er teologiske, filosofiske eller naturvidenskabelige kandidater. Dette forhold bærer afsnittet præg af. Universitetets afhængighed af kirken, kongen og udlandet beskrives udførligt, til tider tager det opmærksomheden fra de problemer og kendsgerninger som var fremherskende inden for den medicinske verden. Her skal blot nævnes det altafgørende modsætningsforhold mellem kirurgi og medicin.

Kirurgien var et praktisk håndværk, man blev oplært til hos en bartskerer, og først fra 1779 blev der lagt en teoretisk eksamination i indre medicin til, men stadig hørte de ikke under fakultetet, tværtimod byggede man sit eget institut. Et andet modsætningsforhold, som kapitlet også kun nævner kort (s. 74 f.eks.), er forholdet mellem praksis og forskning. I slutningen af 1700-tallet begynder man fra de praktiserende lægers side at vise et bevidst ansvar ikke bare for sygdomsbehandlingen, men også for profylaxe. Det medførte en bestemmelse om undervisning i praktisk lægekunst; dog skal man helt frem til 1842 før der krævedes eksamination i diagnostik ved sygesengen.

Indre modsætningsforhold af denne karakter, samt fakultetets faktiske forhold til det egentlige samfund, bliver nævnt, men ikke vurderet. Vægten er lagt på personskilringer, dog uden miljøbeskrivelser, og på de administrative forordningers udvikling. Kapitlet er dog stort set velskrevet og krydret med et illustrativt, men traditionelt billedmateriale, såvel af indflydelsesrige konger og personer, som af de pompøse universitetsbygninger.

Det næste historiske afsnit er skrevet af K. Brøchner-Mortensen. I den her beskrevne periode (1842–1979) sker hele den eksplosive udvikling væk fra al filosofisk tankeespind og hen imod den endelige tilknytning til naturvidenskabernes. Disse fundamentale omlægninger afspejler sig ikke bare i de videnskabelige landvindinger af uddannelsen. Studenterne selv var sig deres uddannelses mangler bevidst allerede i 1868, hvor man rettede henvendelse til kirke og undervisningsministeriet for at få forbedret den praktiske del, for såvel voluntør som kandidatstillingerne ved byens sygehuse. Problemet var også dengang, for få stillinger – for mange studenter! Uddannelsesproblemerne er det centrale i fremstillingen dog holdes beskrivelsen på et meget teoretisk plan. Udviklingen struktureres udelukkende ved en gennemgang af samtlige studieordninger jo nærmere vores tid, jo mere

Anmeldelser

udførligt. Specielt siden 1968 er uddannelsesproblemet jo ikke blevet mindre, men de er i bund og grund de samme: stadig stigende antal studerende, for dårlige studievilkår, udsigt til arbejdsløshed m.m. samt en stadig løbende debat om uddannelsens indhold. Man er stadig uenig om den egentlige hensigt med studiet. Ved vurdering af den nuværende studieordning har det ofte været fremført at den i for ringe grad tager sigte på den primære lægetjeneste, d.v.s. den praktiserende læges arbejdsfelt. Vi har således stadig skellet mellem lægekunst og lægevidenskab.

Efter gennemgangen af samtlige studieordninger går forfatteren videre med problemerne omkring adgangsreguleringen. På dette felt har det medicinske fakultet skrevet almindelig universitets historie, idet man som de første blev stillet overfor problemet: kvindelige ansøgere. Det stred imod universitetets fundats at optage kvinder, hvilket medførte at man måtte have en principbeslutning, ikke bare fra fakultetet, men også fra konsistoriet. Bølgerne gik højt, men i 1875 fik Nielsine Nielsen adgang til at erhverve akademisk borgerret. Hun blev 10 år senere landets første kvindelige læge.

En anden form for adgangsbegrænsning nævnes derimod ikke, trods det at man ved at udelukke alle der ikke tilkendte sig den lutherske lære fra professorater og lærestole ved universitetet, flere gange gik glip af fremragende forskere, som så sig henvist til at søge til udlandet eller til at udføre praktisk lægegerning. Således går bølgerne højt, bl.a. omkring jøden Adolph Hannover (1832), som før disputatsafleggelsen må søge om specialetilladelse, hvilken han kun opnår på betingelse af, at hvis han skulle vinde professoratet, ikke ville indtræde i konsistoriet, hvilket ellers var en naturlig følge af et professorat.

Den aktuelle situation omkring adgangsbegrænsningen har forfatteren derimod ikke med. Hvor man for 100 år siden svangede mellem en årlig produktion på 5–50, har man nu et ønske om at holde kandidattallet nede på 600 pr. år. Hvad denne voldsomme studentertilvækst har forårsaget af omstrukturering, udvalgsbetænkninger og praktiske lokale- og hospitalsproblemer belyses meget grundigt. Men forventer man en beskrivelse af studenteroprøret 1968, og f.eks. hvad der fra medicinske studenter side blev fremført, bliver man skuffet. Overgangen fra et 490 årigt gammelt »professorvælde« til de nuværende studienævne forbigåes i tavshed!

Til trods for at dette afsnit af fakultetets historie (1842–1979) udelukkende beskæftiger sig med omlægningen af studiet, er de egentlige daglige brugere af stedet (studenter, adm. personale, lærere) ikke omtalt, man får udelukkende præsenteret et stykke universitetspolitik baseret på div. kommissioners betænkninger. Man må uvægerligt spørge sig selv ved gennemlæsningen om denne tavshed omkring fakultetets anden opgave: at forske, skal tages som udtryk for at der intet er at berette, vi har dog også i nyere tid haft op til flere nobelpristagere, eller det blot er et udslag af forfatterens prioritering?

De to historiske afsnit (tilsammen på 189 sider) er meget forskellige i deres vægtning af væsentlige og mindre væsentlige episoder i tidens løb. Hvor man i den ældre periode får et detaljeret og traditionelt beskrevet forløb, med vægten lagt på personskildringer og bedrifter, får man for vores egen tid desværre en karakteristik, som kun

medtager den administrative side af fakultetets liv. Således sidder man tilbage med ubesvarede spørgsmål om alt hvad der vedrører fakultetets virke, såvel overfor samfundet, som udland og sidst men ikke mindst de daglige benyttede.

Et helhedsbillede af samtlige 500 år gives efter min mening ikke. Men man håber stadig, der er 300 sider tilbage. Måske er det gennem beskrivelserne af de 37 forskellige discipliner, man skal erhverve kendskabet til den nutidige tilstand?

Det første afsnit omhandler anatomen. Vi går helt tilbage til universitetets grundlæggelse, hvilket medfører at Bartolinernes æra repeteres, ligeså Niels Steensens sørgelige skæbne, denne gang dog kun med 15 linier. Personskildringerne efter 1842 er derimod nyt stof. Professorer går og kommer, lærerbøger skrives og subspecialer udvikler sig. På sidst nævnte felt har specielt siden elektronmikroskopis opkomst i slutningen af 50'erne der været en eksplosiv udvikling.

Samarbejdet mellem div. naturfaglige videnskaber og så på tværs af landegrænser har ligeledes grebet om sig inden for de sidste 30 år her inden for anatomen. Trods disse kendsgerninger har man kun levnet 16 sider til dette lægevidenskabens ældste fag.

Hvad der har ligget til grund for den videre rækkefølge af disciplinerne er uklar, der er ingen systematik, hverken et alfabetisk, et kronologisk eller et størrelsesbegreb kan bruges. Det næste der beskrives er således en udløber af en gren inden for fysiologien, idet biokemi er udsprunget af den fysiologiske kemi. Her går historien ikke længere tilbage end 1890'erne, hvor Panum som den første indførte praktiske laboratoriekurser i fysiologisk kemi. Af praktiske resultater ovenikøbet af international klasse kan dette fag fremvise praktiske resultater som f.eks.: opdagelsen af K vitamint, hvilket hjembragte Henrik Dam Nobelprisen i medicin og fysiologi 1943.

Det andet store moderfag: fysiologien kan trække sin historie tilbage til 1830, hvor den første lærestol blev oprettet. Fagets store mand, Peter Ludvig Panum, har vi mødt før, idet han i l. kapitel fik en fyldig omtale i forbindelse med sine uddannelsesreformer. Her går man nu i detaljer med hans videnskabelige indsats og hans livsforløb. Foruden hjerte-lunge fysiologi interesserede han sig for såvel fordøjelsen, stofskiftet og ernæringens fysiologi. Det rent fysiske resultat af hans virke blev oprettelsen af det første fysiologiske laboratorium, forløberen for Panum instituttet. Billedet af situationen i dag er i overensstemmelse med de to allerede nævnte: samarbejde på tværs af såvel fag- som landegrænser og en eksplosiv vækst i antal forskere, studenter m.m.

Som allerede nævnt har repræsentanter for hver af de 37 discipliner skrevet hver sit afsnit. Som det ses af de ovennævnte eksempler, er der tale om en hel traditionel beskrivelse, som stort set hver for sig tilgodeser de krav der fra hovedredaktionen er sat op. Denne opbygning gør læsningen meget enerhverende. For de gamle discipliners vedkommende får man en gentagelse af den historiske indledning, og for den nyere tid gælder det uden undtagelse, at beretningerne er spækket med data, såvel for professorer som for videnskabelige frembringelser og revideringer i lærebogssystemet. Sproget i hvilket denne

bog, og specielt specialeafdelingen, er skrevet i bærer præg af sit ophav. Det er skrevet af læger uden tanke for at andre end læger kunne tænkes at åbne bogen. Man er midt i den medicinske verden, omgivet af professorer og latin, og dog sidder man ved slutningen af bogen stadig med uløste spørgsmål. Lægevidenskaben er så omfattende at det efterhånden har medført tre forskellige lægetyper: den praktiserende, der ud fra hospitalslægen og videnskabsmandens arbejder får mulighed for at hjælpe samfundets borgere. Samspillet mellem disse kategorier, hvordan foregår det egentligt? Har den praktiserende del f.eks. nogen indflydelse på forskningsemnerne? Endnu engang hvordan er forbindelsen mellem fakultet og samfund? Hvilke begivenheder, strømninger, såvel filosofiske som politiske og økonomiske har egentlig haft indflydelse på forskningen i nyere og nyeste tid?

At fakultetet i dag ønsker at styrke forbindelsen til det omkringværende samfund, og uddanne i sygdommenes sociale årsager og konsekvenser, kan oprettelsen af social medicinsk institut (1967) ses som eksempel på. Et andet fingerpeg om en skærpet samfundsrettet opmærksomhed er oprettelsen af Institut for almen medicin (1974). Hidtil havde instituttet for hygiejne været stedet hvor samfundsproblemerne var kommet medicinerne nærmest. Ved gennemlæsningen af dette afsnit mærkes gennem hele 1800-tallet hvor vanskeligt det var for praktiserende læger (Emil Hornemann, f.eks.) at påvirke universitetet. Der blev langt om længe oprettet en lærestol i faget hygiejne (1869) efter 16 års forhandlinger, men nogen regelmæssig undervisning kom først igang omkring århundredskiftet.

Et andet spørgsmål, som man kun indirekte kan få svar på, er den internationale påvirkning af lægestanden! Har man en god hukommelse, vil man efter endt læsning, kunne erindre sig at i tiden frem til 2. verdenskrig var det Tyskland og Frankrig der var de toneangivende, hvorimod så snart man beskriver 50'erne, 60'erne og 70'erne er det USA der er den altdominerende magt. Denne førerposition startede som bekendt med udviklingen af antibiotikaen til hæren i slutningen af 2. verdenskrig. Denne nyorientering forårsagede ikke bare nye bøger, men også nye rejsemål. For videnskaben har USA tilført medicinen såvel højt udviklet måle- og analyseapparatur som nye metoder. Resultatet indtil i dag har været en sygdomsbekæmpelse så effektiv som aldrig før. En følge af dette har bl.a. været øget levealder. For medicinen har det medført et helt nyt speciale: geriatrien, læren om de gamle. Det har dog endnu ikke opnået egen lærestol.

Skulle man herefter få lyst til at spørge sig selv, om hvem de danske læger i dag øver indflydelse på, er det ikke nemt at få svar på igennem bogens ord . . . måske fordi sandheden er, at vores bidrag slet og ret er beskedent.

Konklusionen på bogens brugbarhed som informationskilde, f.eks. til den gensidige afhængighed og påvirkning medicin og samfund imellem, som forhåbentlig eksisterer, det er den ikke egnet til desværre. Ikke bare opbygningen hindrer dette, men manglen af et sagsregister gør det umuligt at gå på tværs i bogen. Man sidder tilbage med et indtryk af en meget lukket verden, hvor verdens larm ikke trænger ind.

Hvad så med det indre liv? Ja, det fornemmes heller ikke, der var heller ingen hverdag eller studenter at finde i diverse specialer. Een ting kan man indirekte slutte ud fra fremstillingen, specielt iøjnefaldende er det i navnerregistret: det medicinske fakultet har været og er stadig et mandssamfund. Af ca. 1000 navne kan man med held tælle 30 kvinder. (I forfatterlistens 49 navne ses en kvinde!).

Ud over en liste bagerst i bogen over studenterantal og kandidater i dette århundrede, får man ikke noget at vide om f.eks. den sociale rekruttering, årsager til evt. frafald under studiet o.s.v.

En hel del menneskelige problemer må være blevet kraftigt forstørret i takt med den øgede tilstrømning, som tabellen viser. I perioden frem til 1920 var 0,5% af en årgang kvinder kandidater, i samme periode var antallet af mænd 3,9%. I dag er tallene ca. 2,2% for en årgang 26 årige kvinder og 6,3% for en årgang 26 årige mænd. Ialt er udviklingen fra 1840 gået fra 0,5%–1% af en årgang unge og op til 5,4% i 1975!

Bogen som helhed giver et væld af detailoplysninger, som dog for at kunne bruges i andre sammenhænge som sagt mangler et bedre register. De mange forfattere giver uvægerligt en del gentagelser, og måske skal man nok så meget her søge grunden til de manglende lange linier, til samfundet, div. specialer imellem, til myndigheder, til udlandet o.s.v., kort sagt der er til tider en svag eller helt manglende opfyldelse af de vejledende retningslinier.

Bogen fremstår som en ren videnskabshistorisk beretning, men idet den tager udgangspunkt i fakultetet, bliver den også videnskabshistorisk selektiv. Det vil sige, at bogen i kraft af sine manglende registre, ved sit særlige sprogbrug, og sit afgrænsede emne, bærer præg af at være historieskrivning læger imellem. Ja, måske endog kun blandt læger uddannet ved Københavns universitet!

Katharina Buch

Olaf Olsen: Christian IV's tugt- og børnehushus. Anden forøgede udgave, Wormianum 1978, 127 s., kr. 66,00.

Første udgaven af Olaf Olsens skrift om Christian IV's tugt- og børnehushus udkom som artikel i Historiske Meddelelser om København i 1952. Den nye udgave foreligger som en selvstændig men udvidet publikation, idet kapitel 1 nu på en mere fyldestgørende måde sætter oprettelsen og ideen bag ved det københavnske tugt- og børnehushus ind i en socialhistorisk helhed.

Forfatteren giver således et socialhistorisk baggrundsbillede, ligesom de faktorer, der kan have været medvirkende til oprettelsen af tugthuset, gennemanalyseres. Oprettelsen ses først og fremmest som et led i kampen mod løsgængeriet og tiggeriet, men herudover var anstalten tillige et forsøg på at skabe en håndværksskole og en statslig tekstilmanufaktur og må som sådan, ihvertfald fra omkring 1620, også betragtes i relation til Christian IV's industri- og lavspolitik.

I de næste tre kapitler analyseres og beskrives tugt- og børnehushusets beboere, idet der bl.a. gøres rede for, hvad det var for et klientel, der havnede her, hvor de kom fra

og hvorfor de blev indsat samt hvor længe de måtte blive i anstalten.

Den sidste del af bogen behandler de forhold, som tugt- og børnehuslemmerne mødte inden for murene. Trods de – ud fra en nutidsbetragtning – barske vilkår må man uden tvivl give forfatteren ret i sin konklusion, at der herskede et humanere syn og praksis på fængselsforsorg her end i udlandet. Måske var livsvilkårene for både børn og voksne heller ikke så meget værre end den fattigdom og nød, der beherskede denne befolkningsgruppe uden for anstaltens mure. Men hvad rigelig kost og »god« behandling opbyggede, nedbrødes igen af de meget ringe hygiejniske forhold og selv efter datidens forhold led anstalten i hele sin levetid under en meget høj dødelighed. Gentagne epidemier udryddede ofte halvdelen af børnehuslemmerne.

Forfatteren bygger hovedparten af sin fremstilling på de udførlige regnskaber fra anstalten, som findes i Rigsarkivet, og som helhed er bogen et bevis på, at det på grundlag af omhyggelige og kritiske kildestudier er muligt at give en forskningsmæssig fuldt forsvarlig samtidig med en særdeles nuanceret og læseværdig fremstilling af en ofte overset befolkningsgruppe og dens livsvilkår.

Bente Dahl Hansen

Ingeborg Christmas-Møller: På fattighuset. Greve hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Udg. af Nationalmuseet 1978, 171 s., kr. 58,40.

Det faktum at mange historiebøger forherliger »de kloge, de rige, dem, der har styret landet« samtidig med at »de svage, de fattige, dem, der sled og bukkede under i stilhed« sjældent omtales, har foranlediget forfatteren til at råde en anelse bod på denne skævhed ved at udarbejde en række essays – som hun selv kalder det – med oplysninger, overvejelser og spørgsmål omkring fattigdommens væsen, de fattige, samfundets syn på dem og dets behandling af dem.

Da de fattige endvidere har udgjort en forholdsmæssig langt større del af befolkningen, end det fremgår af det skrevne kildemateriale, så er dette en yderligere ansporing for forfatteren til at dokumentere, at der rent faktisk eksisterer endda ikke så lidt kildemateriale til at kaste lys over de fattiges liv og virke.

Bogen beskæftiger sig overvejende med perioden fra omkring år 1700 til ca. 1930, dog med jævnlige referencer til de sociale forhold i dag. Indholdsmæssigt er bogen opdelt i tre afdelinger samt en mere subjektivt vurderende indledning og slutning, der behandler forfatterens mere generelle overvejelser og synspunkter på fattigdommens årsager og hvad fattigdom er, samt hvem det var og hvorfor man blev fattig.

Forfatterens hovedsynspunkt kan bedst og kortest gives ved følgende citat (s. 114): »Generelt kan man derfor sige at fattigdommens årsag er undertrykkelse i et samfundssystem, hvor privilegier og uligheder hersker. . . . Undertrykkelsen består da i, at en enkelt, men talrig gruppe holdes nede arbejdsmæssigt og kulturelt (be-

vidsthedsmæssigt), som forudsætning for det herskende systems og dermed rigdommens beståen«. Forfatteren er dog ikke blind for at fattigdommen også har mere tilfældige og individuelle årsager, der i en vis udstrækning synes at ramme i blinde, men som naturligvis er hårdest ved de fattige, der ikke har noget at stå imod med. På baggrund af disse og flere andre betragtninger er bogens tre hovedafdelinger skrevet.

I første del foretages en punktanalyse af et enkelt hospital, nemlig af Greve hospital, hvis bygninger blev nedrevet i 1976 og genopført på Frilandsmuseet. Der redegøres dels for bygningens og beboernes historie i den tid hospitalet har eksisteret, nemlig 1710–1976, og dels for det anvendte kildemateriale.

Som supplement til denne kildeoversigt skal der hermed gøres opmærksom på, at der rent faktisk eksisterer arkivalier ud over fundatsen også for hospitalets første periode, nemlig Fattigvæsenets regnskabsprotokol 1620–1802, Greve-Kildebrønde sognekaldsarkiv, 278, Sjællands stiftamt, LAS. Regnskabsprotokollen er egentlig en legatprotokol for sognets fattige og omfatter således ikke kun hospitalslemmer. I samme forbindelse kan jeg endvidere oplyse om at en på s. 102 efterlyst grundplans-tegning af et landhospital eller fattighus også eksisterer, nemlig i Kirkerup hospitalsprotokol 1732–1842, Antvorskov-Korsør amtsarkiv, LAS.

Andet hovedafsnit behandler hospitaler, fattighuse og fattiggårde på landet mere generelt og sætter således Greve hospital ind i en større sammenhæng. Ud over selve institutionens historie gives der endvidere en god beskrivelse af menneskene i og omkring fattighus- og fattiggårdsmiljøet, specielt forholdene for kvinder og børn, som var i afgjort flertal. Endelig er også datidens såvel som nutidens syn på den fattige behandlet.

Tredie afsnit er en i bilagsform udfærdiget række af undervisningsideer til lærere i folkeskoler, seminarier, højskoler, HF og gymnasier. Endvidere er der en litteratur og kildefortegnelse samt sag- og stednavneregistre.

Der er ingen tvivl om at forfatteren føler sig bedre hjemme i 1800-tallets sociale historie end de tilsvarende forhold i 1700-tallet. F.eks. må jeg anholde en udtalelse som denne: »I 1700-tallet var præsten ene om at administrere det offentlige fattigvæsen på landet. Men fra 1803 oprettedes fattigkommissioner, hvis medlemmer foruden præsten var den lokale godsejer og 3–4 bønder.« (s. 26). Præcis den samme kommissionssammensætning eksisterede i praksis i 1700-tallet, hvilket kan konstateres ved at kigge i sognekaldsarkivernes fattigvæsenssager. Også 1708-forordningen nævner, at præsten til at hjælpe sig med at ordne de fattiges sager skulle vælge 3–4 af de »vigtigste og bedste sognemænd«. Selve ordet »fattigvæsenkommission« bruges ganske vist ikke før end i 1803, men reelt er der absolut ingen administrativ forskel.

Bogen er i sin fremtrædelsesform og opbygning særdeles nydelig og tiltalende. Noget af det der er med til at give den størst værdi – også for et bredere publikum – er det vellykkede forsøg på at samle og fremvise et meget stort og alsidigt billedmateriale. Det er tillige ved sin engagerende sprogforn i en bog, der vil kunne skabe interesse og ægte medfølelse for denne ellers så forsømte samfundsgruppe.

Bente Dahl Hansen

Gunnar Jespersen: Klæde og Kalemanke. Poul Kristensen, Herning, 1979, 57 s., ill., kr. 48,50.

Evnen til at undres er en af de bedste gaver, naturen kan skænke et menneske. Når denne evne knyttes sammen med fortællerevnen, får osse andre lejlighed til at dele glæden.

Forfatteren af det lille skrift ejer i høj grad denne evne. Under et besøg i Kongenshus mindepark bed ordene på stenen fra Bølling sig fast i hans sind:

Klæde og kalemanke
kommer aldrig i min tanke.
Vadmel og læder
det er mine klæder.«

»Det var som så jeg for mig den kønne bondepige, der sad og drømte sig bort fra lyngtørv og spinderok, fra slid og savn og fra den nøjsomme verden, der nu engang blev hendes.«

Men hvad var det der aldrig kom i hendes tanke? Klæde vidste forfatteren godt hvad var. Næsten født på en klædefabrik, uddannet i branchen og i mange år leder af Herning Klædefabrik A/S, (om hvilken han har skrevet den fortrinlige jubilæumsbog »Hundrede års Herningspind«), var det ham velkendt: »et højforædlet smukt tekstil med glat overflade og naturlig lustre, et stykke første klasses håndværk.« »Men kalemanke, hvad i alverden var det for et tøj?«

I bogen beskriver Gunnar Jespersen sin søgen efter det. Først ved at efterspore citatet, siden efter selve stoffet i leksika og – mere spændende – på museer i Paris, London og København. Til slut står han med stoffet i hånden. I Victoria and Albert Museum i London findes en »Merchant's Samplebook« fra 1763, med mere end 100 stofprøver af kalemanke, med pris og dessin no. vedføjet. Fagmandens glæde over godt håndværk kommer til udtryk. Jagten havde været umagen værd.

En spinkel handling, men så spændende at læse som nogen kriminalroman. Der er kontante oplysninger om gamle stoffer, afvekslende med karakteristika af mennesker han mødte på sin jagt, mere eller mindre hjælpsomme museumsfolk, franske concierges, Pariserkvarterer, fremmede sprog, og om det ikke lykkes ham på den naturligste måde af verden at knytte forbindelsen tilbage til Ariadne i Kretas labyrint, før målet er nået: en klædning af kalemanke (som nu osse kan ses i danske museer).

Det hele fortalt på et forbilledligt dansk, som bør være et mønster for alle der ønsker at delagtiggøre andre i deres oplevelser. Bogen er illustreret med nydelige skitser (behøver jeg at sige: af forfatteren?)

Helge Bjørn

Axel Steensberg. Gamle danske bøndergårde. Forum. 1978. 199 s., ill. kr. 175.

For ikke så forfærdelig mange år siden var bindingsværksbygninger et naturligt indslag i det danske landskab; men sådan forholder det sig ikke mere. Mange af de smukke gamle bygninger, oftest gårdbygninger, har

måttet vige pladsen for nye. Moderne landbrug kræver store og velindrettede stalde. De bindingsværksbygninger, der har fået lov at stå, har sjældent bevaret deres oprindelige udseende. Ofte er stråtaget udskiftet med tagplader i sort, grøn eller rød eternit, og i beboelseshusene er vinduer og døre – med tilskud fra det offentlige – blevet udskiftet med det mest moderne – og i bindingsværkssammenhæng stilløse – indenfor store termoruder med to til tre lag glas, teaktræsøre med farvet glas osv. Det gamle bindingsværk er på retur samtidig med at mange byfolk nærer ønske om at erhverve en stråtekt landlig idyl. Netop dette forhold er udgangspunktet for Axel Steensbergs bog, som er tilegnet de, der bor i vore gamle bøndergårde og bondehuse.

Der er tale om en ny udgave af Axel Steensbergs bog »Gamle bøndergårde«, der udkom første gang i 1943. I 1962 udsendtes anden udgave, men begge er nu udsolgt. Ved udsendelsen af tredje-udgaven har A.S. benyttet lejligheden til at ændre i tekst og billeder. Næsten halvdelen af billederne fra de to tidligere udgaver er blevet skiftet ud, dog kun undtagelsesvis med nye optagelser. Også teksten er ændret og ført ajour. Foruden en kommentar til hvert enkelt fotografi består den af en indledning og et efterskrift. I indledningen gives der oplysninger om de byggemåder, som var karakteristiske for de forskellige landsdele ligesom baggrunden for forskellene søges forklaret. Afsnittet er kort men oplysende, og læsningen af det forøger afgjort det udbytte, man får af at studere bogens mange fotografier. Det er en af de største kendere af danske bøndergårde, der her delagtiggør en større kreds i sin viden – og det gøres med engagement.

Bogens billedafsnit er på 161 sider og omfatter bygninger fra næsten alle egne af landet. Ved billedudvælgelsen har det ikke været A.S.'s hensigt at give læserne et falsk indtryk af bindingsværkshusenes idyl. Blandt billederne af de velholdte bygninger findes der billeder af misligholdte og dermed mindre tiltalende huse. Sædvanligvis uddyber billedteksterne sænomener, der kort blev omtalt i indledningen; men ved en række af de nyeste fotografier (s. 91, 92, 133 og 182) gør A.S. en undtagelse herfra og koncentrerer sine bemærkninger om de ændringer eller såkaldte »forbedringer«, de pågældende bygninger har gennemfået indenfor de seneste år. I de fire tilfælde er der tale om, at stråtaget er blevet erstattet med bølgeeternit. Man må uden videre give A.S. medhold i, at stråtag ville tilføre de pågældende bygninger en ekstra æstetisk kvalitet. Netop i spørgsmålet om »forbedringer« findes den største forskel mellem tredjeudgaven af »Danske Bøndergårde« og de to tidligere udgaver. Tredjeudgaven er nemlig forsynet med et kortfattet efterskrift om vægbehandling, isolering og brandsikring, hvori det oplyses, hvorledes bindingsværkshuse kan moderniseres uden at miste deres identitet. Et særligt problem ved bindingsværkshusene udgør stråtaget, som ejerne ikke alene lader udskifte p.g.a. de store udgifter, der er forbundet med vedligeholdelsen af det, men også p.g.a. den højere brandforsikringsafgift for stråtekte bygninger. I efterskriftet anføres der en række brandsikringer, der vil medføre en reduktion af forsikringspræmien. Påstanden om den dyre vedligeholdelse af stråtaget imedegås med, at et stråtag på længere sigt i virkeligheden ikke er dyrere

at anskaffe end en bil og at det holder mindst dobbelt så længe som bilen. Axel Steensbergs kamp for bevarelsen af stråtagene er tiltalende; men de anførte argumenter er nok ikke holdbare, idet fast tag som f.eks. eternit – imod-sætning til både biler og stråtage – ikke har en begrænset levetid og derfor vil være billigst i det lange løb.

Alligevel må man håbe, at ejerne af bindingsværksbygningerne ser stort på det økonomiske aspekt og gør alt for at bevare bygningernes udseende så intakt som overhovedet muligt. Med Axel Steensbergs bog har de fået illustreret, hvordan bygningerne oprindeligt så ud, og fået en anvisning på, hvordan moderniseringer kan gennemføres uden at gøre vold på husenes fine komposition. Vi andre, som ikke er så privilegeret at bo i bindingsværk, har fået en dybere indsigt i byggemåden og dens regionale forskelle samt en øget forståelse for behovet for at bevare de efterhånden få bindingsværkshuse, der er tilbage.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Holger Rasmussen. Dansk bondekultur før 1900. En vejleder til Nationalmuseets danske bondesamling. København 1979. 92 s., ill. kr. 38.

Nationalmuseets samling for dansk bondekultur, der omfatter perioden fra midten af 1600-årene til slutningen af forrige århundrede, er en af museets største samlinger. Udstillingens hovedprincip er at vise de karakteristiske træk for hver del af landet, således at enkeltgenstande udstilles i sammenhæng med beboelsesrum og egnsdragter fra området. Man vil således møde nogenlunde det samme udvalg af ting fra udstillingsrum til udstillingsrum, hvis man gennemgår udstillingen fra ende til anden. Herved får man mulighed for at mærke sig de egnsforskelle, som ikke blot kommer tydeligt til udtryk i klædedragten men også i møblernes udskæringer og bemalinger. Landsdelsprincippet i udstillingen brydes dog nu og da af rum, der viser fælles foreteelser som f.eks. brødbagning, behandling af uld og hør til færdige tekstiler og tøjets behandling i det hele taget ved vask, rulning og strygning. Ligeledes er landsbyfællesskabet, årets og livets fester samt overtroen vist i særlige rum. Det samme gælder husfliden i ler, halm og træ.

Til trods for disse afvekslende indslag kan udstillingen ikke undgå at virke en smule ensformig. En anden svaghed er, at de besøgende begynder med det specielle og først efterhånden får mulighed for at bemærke de mere almene træk i den ældre danske bondekultur. Det er først og fremmest den sidstnævnte ulempe, Holger Rasmussen vil afhjælpe med sin vejleder til Nationalmuseets danske bondesamling. Den har netop til formål at hjælpe den besøgende med at finde frem til væsentlige sider af bondekulturen. Og man må sige, at den smukke lille bog lever op til sit formål.

I sin opbygning er bogen nødvendigvis meget bundet af udstillingen med de fordele og ulemper, det indebærer. Stue for stue vandrer læseren gennem udstillingen med Holger Rasmussen som kyndig rundviser. Kun i sjældne tilfælde gøres der stop ved enkeltgenstande. Ellers er det – som lovet – hovedlinjerne, der trækkes op. Fremstillin-

gen er naturligvis meget bred men alligevel god at få forstand af. Blot medfører den nære forbindelse mellem bog og udstilling, at bogen automatisk overtager de skævheder, der er i udstillingen, f.eks. at det egentlig kun er hjemmesiden af bondens tilværelse, der vises, mens arbejdet med jordens dyrkning, kreaturerne pasning o.s.v. kun belyses ved enkelte genstande og ihvertfald ikke systematisk. Udstillingens sociale slagside (at det udelukkende er gårdmandsklassens kår, der illustreres) går også igen i bogen. Retfærdigvis skal det nævnes, at den supplerende litteratur, Holger Rasmussen anfører efter hvert kapitel, kan afhjælpe nogle af skævhederne.

Bogen, der er skrevet i et let læst sprog, er forsynet med et væld af glimrende illustrationer. Bl.a. derfor kan man få udbytte af at læse den hjemme i dagligstuen uden at se udstillingen. Men selvfølgelig giver det mest, hvis man både læser bogen og aflægger samlingen besøg. Det sidste opfordres der hermed til – god fornøjelse.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Nicolai Abildgaard 1743–1809. Arbejder af Abildgaard i Frederiksborgmuseet. Udstillingskatalog fra Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg 56 s. 1979.

I efteråret 1979 havde Frederiksborgmuseet arrangeret en interessant udstilling af maleren og arkitekten Nicolai Abildgaards arbejder, fortrinsvis museets egne, men suppleret med indlån fra Rosenborg, Den kgl. Kobberstiksamling, Rigsarkivet m.v. I det smukke katalogs forord konstaterer Frederiksborgmuseets leder Povl Eller, at Abildgaard har været »in« de seneste år, idet der henvises til Kobberstiksamlingens og Thorvaldsens Museums store Abildgaard-udstillinger i 1978 samt til en kendt forfatters og fjernsynets opmærksomhed mod denne kunstner. Povl Eller mener ikke holdningen til Abildgaard er afklaret og ønsker med udstillingen af museets Abildgaardarbejder at føje en brik til den endnu ufuldendte mosaik.

Kirsten Nannestad skriver i en kort indledning om kunstnerens baggrund og livsforløb og peger undervejs på netop de opgaver og arbejder, som denne udstilling kaster lys over. Som professor i historiemaleri og i to lange perioder af sit liv direktør for Akademiet var Abildgaard selvskreven til de store udsmykningsarbejder for kongehus og hof, og en væsentlig del af udstillingens numre udgøres af udkastene til udsmykningen af Amalienborg-palæet (Leventaus palæ), som efter Christiansborg Slots brand i 1794 gøres til bolig for arveprins Frederik. Udstillingen havde desuden afsnit med flere af de andre kendte nationale arbejder, som denne kunstner gav udkast til, f.eks. Frihedsstøtten og tidens yndede hædersmedailler. Klassicismen Abildgaard i fuld udfoldelse.

Levende optaget af tidens debat og politiske strømninger gav Abildgaard også satiren sit. Serien »Kjøbenhavnske Skilderier« er et eksempel herpå, hvilket i en vis forstand også gælder den bekendte fremstilling af »Lykkens tempel«, som brugtes til dekoration på en kakkelvovsskærm til hofmarskal Johan Bülow i 1785. Museet ejer en

Anmeldelser

store samling af de møbler, som Abildgaard tegnede dels til de kgl. gemakker og dels til sin egen bolig. Ole Wanscher skriver instruktivt herom, og kataloget har i klare sort/hvid fotografier fastholdt detaljer og helheden ved disse enkle, klassiske møbler. Som sædvanligt for Frederiksborgmuseets kataloger er der fyldige litteraturhenvisninger og registre, som bevirker at kataloget selvfølgelig indgår i fremtidig forskning omkring Abildgaard og hans tid.

Margit Mogensen

Skovens folk fortæller. Forstlige erindringer 1798–1973. Udvalgt og redigeret af P. Chr. Nielsen og Harry Petersen. 1978. 111 s. ill. Skovhistorisk Selskab, Folehaven 21, 2970 Hørsholm. kr. 50.

I forbindelse med sit 25-års jubilæum udsendte Skovhistorisk Selskab i 1978 en samling erindringer af folk med tilknytning til forstvæsenet. Det er blevet til en nydelig og i ordets bedste forstand underholdende bog. De fleste bidragsydere er glimrende fortællere, og selv om historierne er fortalt mange år efter at de er oplevet, er der kulturbilleder og konkret forsthistorie, som bliver tilbage også efter anvendelse af kildekritikkens skarpe kniv. En del af beretningerne har tidligere været trykt i aviser og slægtsbøger, men der er også beretninger, som udgiverne har indhentet til formålet. Det mærkes, at man har gjort sig store anstrengelser for at dække både store dele af landet og en lang periode i skovbrugets historie. De 9 beretninger er med en enkelt undtagelse forfattet af mænd. Af herkomst forskellige, men alle med en udtalt hengivenhed overfor skoven og dens beskyttere. En fællesnævner synes også at være opfattelsen af, at skoven og dens folk udgør et særligt samfund.

Den ældste af beretningerne er skrevet i 1842 af Niels Rolsted, der endte som skovrider ved baroniet Løvenborg i Holbæk amt. Forfatteren til denne levnedsbetænelser var født i 1760 som søn af en hoverigende bonde på Fyn. Denne mand gjorde hele turen fra fattig stald dreng til en betroet mand under den bekendte baron M. H. Løvenskiold. Beretningen er på mange måder interessant i sig selv, men nærmest fordi den kaster lys over Løvenskiold som selv i disse år (1790'erne) var en flittig optegner.

I hengivenheden over for det gode herskab kan Rolsteds beretning minde en del om samlingens sidste bidrag, nemlig O. L. Bangs beretning om sin tid som skovfoged på det nærliggende Holsteinsborg gods i 1920'erne. Der er næsten ingen grænser for den mildhed og godgørelse både lensgreven og hans hustru udviste, hvis man skal tro beskrivelsen her. Beretningen er nedskrevet i 1972 på opfordring, og den giver bl.a. et tankevækkende billede af hvordan bitterheden over lensaflysningen i visse kredse har holdt sig i flere generationer.

Til de virkelig fangende erindringer hører et bidrag af Gerda Bohn-Jespersen. Der tegnes et klart billede af et klitfogedhjem i Thisted amt i slutningen af forrige århundrede. Den barske nybyggertilværelse skildres for-

træffeligt i forhold til det både vejrmæssigt og socialt langt lunere København, hvor familien drog ud fra.

Forsthistorie i mere snæver forstand er en samtidig beretning om tilplantning af Gludsted plantage i 1890'erne samt Nicolai Holtens redegørelse fra ca. 1880 om bøgen og dens behandling i det danske skovbrug. Artiklen har ikke tidligere foreligget på tryk, og for folk af faget må den være kærkommen som kilde til datidens teknikker.

Bag i bogen findes grundige oplysninger om de enkelte forfattere og manuskripterne. Der er illustreret med tegninger af Ingeborg Frederiksen og fotografier fra Jagt- og Skovbrugsmuseets arkiv. Med eller uden jubelår må man håbe, at Skovhistorisk Selskab kan finde midler til flere lignende udgivelser.

Margit Mogensen

Lars Lönnroth: Frihed for Loke såvel som for Thor. Den nordiske mytologi som politisk redskab i grundtvigiansk bonde- og folkhøjsskolemiljø. Aalborg Universitetsforlag 1979, 59 s., ill. kr. 19.

Ved selvsyn kan man endnu idag på højskoler og i forsamlingshuse se afbildninger af vikingetidens nordiske myter, såsom »Tyr og Fenrisulven«, »Tors rejse til Udgård« og »Tyra og Dannevirke«. Men også på andre mere ydmyge steder kan man blive erindret om den nordiske sagntid. På forsiden af H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark* (1917) ses f.eks. Heimdal blæsende i luren for at samle Danmarks bønder i Andelsbevægelsen. Og smørpakkene er endnu den dag i dag mærket med lur.

Interessen for højskolebevægelsen har været levende i større eller mindre grad gennem hele dette århundrede. Generelt set gælder det imidlertid, at man ved beskrivelse af bevægelsen har overset den ideologiske påvirkning, der udgik fra mytologien og istedet lagt hovedvægten på samtidens sociale og politiske vilkår.

At mytologien spillede en afgørende rolle i den tidlige højskolebevægelse er dog uomtvistelig. Og med rette rejser Lars Lönnroth spørgsmålet: Hvad var det som gjorde at disse myter pludselig fik en sådan aktualitet, at Loke og Tor kunne blive påberåbt i bøndernes kamp for frihed og demokrati? Bogen er det første bidrag i en serie om bevidsthedsformer og kulturmønstre, der skal udkomme på Aalborg Universitetsforlag.

Som materiale anvender forfatteren skrifter om den nordiske mytologi, højskoletaler, billedudsmykninger og for den nyere tid beretninger fra mennesker, der stadig finder noget centralt i den mytologiske højskoletradition.

Inspirationen til at anvende den nordiske mytologi fik højskolerne fra Grundtvig. I værket »Nordens Mytologi« fra 1832 fremgår det i indledningsafsnittet, (200 sider) at Grundtvig opfattede myterne som et vidnesbyrd om forfædrenes ædle kampkraft og som et redskab i en aktuel frihedskamp rettet mod de højere stænders klassiske dannelseideal. Der peges dermed på en alternativ kultur, hvor Tor symboliserer den folkelige kraft og Loke den kolde akademiske rationalisme. Det er en nægtelig en vanskelig opgave at sammenfatte Grundtvigs store værk og

teser på 4 små sider. Det lettes ved at Grundtvigs historie- og menneskesyn sættes op i skematisk form s. 8. Hele Grundtvigs tænkning var gennemtrukket af modsætninger som f.eks. natur overfor kultur, liv overfor død, det levende ord overfor det skriftlige. Mindre klart er det når LL sætter »andlighet« overfor »materialism« og – gentager synes det – »grundtvigianism« overfor »materialism«. Ordet »grundtvigianism« hører næppe til i denne sammenhæng. Et andet centralt område i Grundtvigs tænkning var, at han paralleliserede menneskets livsaldre – barndom, ungdom, (manddom) og alderdom – med historiens tidsperioder, oldtid, middelalder og nutid. Heraf lægges der særlig glans over middelalderen som opfattes som en heroisk brydningstid mellem hedenskab og kristendom.

»Nordens Mytologi« blev forkastet af de akademiske myteforskere og filologer, og LL fremlægger også, hvordan Grundtvig dels kasserer det han ikke kan bruge i de originale tekster, og dels digter videre på teksterne. Forehavendet er kritisabelt, men hvorom alting er, så var det ikke Grundtvigs hensigt at fremlægge myterne i en streng videnskabelig form, hvad han også redegjorde for. Jvf. Jens Peter Ægidius: *Mytologi og Folkehøjskole* (1978) s. 14. Målet var noget ganske andet, nemlig at vække det slumrende folk.

Denne version af »Nordens Mytologi« var som skabt til at anvendes i samtidens nationalitetskamp. Det var da også i Sønderjylland, at mytologien først vandt genklang. Den første forstander på Rødding højskole – Chr. Flor – udgav en populariseret udgave af mytologien til undervisningsbrug, og gennem uddrag af breve viser LL, hvordan mytologien blev givet en aktuel politisk funktion i kampen for at hævde bøndernes materielle og politiske interesser. Tyskerne identificeres med Loke og Sønderjyderne med Tor. Efter 1864 forflyttedes det mytologiske hovedcenter fra Rødding til Askov og udbredtes derfra til en landsomfattende bevægelse.

Kritik var dog allerede på vej. På Århuseggen rettede Bjørnbakkerne fra 1850'erne en hård kritik mod anvendelsen af mytologien på højskolerne, og modsat blev bjørnbakkerne anklaget for at være krasse materialister. Også fra anden side blev bevægelsen udsat for kritik, nemlig fra den norske myteforsker Sofus Bugge og fra de yngre lærere der var påvirket af »det moderne gennembrud« i 1870–80'erne. Den afgørende grund til at myterne efterhånden blev opgivet i undervisningen tillægger LL, at jordbrugsproletariatet og den radikale intelligens i højere grad end tidligere søgte højskolerne og krævede en mere realistisk og samfundsskildrende litteratur. Og, at man fra at have ført en uforsonlig nationalistisk oppositionspolitik mod tyskerne, i 1880'erne gik over til forhandlinger om det nationale spørgsmål. En anden faktor der kan have medvirket til at dæmpe interessen for myterne er, at i 1880'erne drejede det politiske spørgsmål sig i langt højere grad om den indre kamp om parlamentarisme, end om det nationale spørgsmål. Myterne kunne ganske vist i lige så høj grad udlægges som en kamp mellem Højre og Venstre som en kamp mellem lærd og ulærd, tyskere og danskere. Men her viser det sig, at den nationalt indstillede højskolefolk var meget forsigtige med at udfordre til en indrepolitisk kamp og splittelse.

For mere konkret at vise hvordan myterne anvendtes i foredragene, gennemgår LL myterne »Tyr og Fenrisulven« og »Frejas Guldsmykke«. Med hensyn til »Tyr og Fenrisulven« fås der et meget fint billede, idet Niels Nielsen i sin dagbog fra Vallekilde højskole 1884/85 (udg. En Højskolevinter 1968) netop refererer E. Triers udlægning af myten, og selv kommenterer den. Det fremgår tydeligt i dagbogen, at den politisk »venstreorienterede« elev ikke kunne se overensstemmelse mellem Triers officielle ideologi og hans lunke stillingtagen til de konkrete politiske begivenheder.

Ved omtalen af »Frejas Guldsmykke« er kildematerialet langt mindre belysende. LL analyserer teksten og påpeger »... Grundtvigs kvinnoideal var den kavata og yppige husmodern med mjølksinn barm og gårdens nycklar hængende vid bæltet. Samma ideal har övertagits av den senare grundtvigiansja folkhögskolan långt in i modern tid«. (s. 36) Forfatteren har utvivlsomt ret et langt stykke hen af vejen. Men som Niels Nielsen på Vallekilde reagerede mod Triers manglende overensstemmelse mellem teori og praksis, så var der også kvinder, der reagerede mod det nævnte kvindeideal. Skade at forfatteren ikke har fremskaffet materiale af denne art.

Trods mytologiens tilbagegang indenfor højskolen i 1890'erne, havde den ikke udspillet sin rolle. Det vises således, hvordan myterne har været genoplivet i vore nationale kriseperioder. Aage Møller genoptog mytologien på Rønshoved højskole i 1920'erne, og hans elever sluttede op omkring partiet »Dansk Samling«, hvis ideologi lå i klar forlængelse af tankerne i »Nordens Mytologi«. Under 2. verdenskrig gik flere af dem tillige ind i modstandsgruppen »Holger Danske«. Og endelig udgav Aage Møller i 1947 sin egen version af Nordiske myter. Tankevækkende er det endvidere, at LL i bogens sidste afsnit s. 48–54 omtaler træk af 1970'ernes myteanvendelser koncentreret omkring personer som Ejvind Larsen, Ebbe Kløvedal Reich og Troels Trier, samt at der vises lignende tendenser indenfor de nye venstreorganisationer og i studenterbevægelsen.

Forfatteren kommer således langt omkring, der spændes over en periode på 150 år. Det er fascinerende at følge de lange linier i en bevægelse, men samtidig er der behov for en dyberegående forskning. Forfatteren koncentrerer sig hovedsagelig om de store »ånder« som Schrøder, Trier, Flor og Aage Møller, men myterne blev også udlagt af andre og på en anden måde. Her kunne peges på Morten Pontoppidans foredrag »Om Kvindeligheden«, hvor der udlægges 2 nordiske myter, denne udlægning svarer ikke til den nævnte officielle ideologi. (se referat i Sorø Amtstidende den 9. juni 1880) Morten Pontoppidan er måske ikke et typisk eksempel, idet han var en af dem der først kritiserede grundtvigianerne indefra, men mytefortolkningerne var næppe entydige, det ligger netop i mytesynet, at de kunne blive og blev tolket, alt efter den enkeltes temperament og personlighed.

Bodil K. Hansen

Knud Thestrup: Alberti. Det Schønbergske forlag. 1979, 199 s., ill. kr. 138,50.

Fhv. justitsminister Knud Thestrup opregner indledningsvis i sin bog om P. A. Alberti en række lighedspunkter mellem bogens hovedperson og dens forfatter – begge jurister blev de justitsministre, begge havde de forbindelse til sparekasser og begge havde de gjort den for justitsministre usædvanlige erfaring at sidde i fængsel. Men så hører overensstemmelserne også op. P. A. Alberti var fra sin første færd i politik mistroet, ilde anskrevet og så vidt muligt holdt på afstand fra så godt som alle sider, inklusive partifællernes. Om Knud Thestrup kan man med rimelighed benytte den ellers så slidte floksel, at han var afholdt og respekteret »langt ind i modstandernes lejr«. P. A. Alberti fængsledes på baggrund af en for sin tid uhyre forbrydelse – Thestrup arresteredes af Gestapo under besættelsen for sin deltagelse i modstandskampen.

Thestrups skildring af P. A. Alberti har sin værdi ved at være en kyndig og politisk forstående jurists gennemgang af Alberti-sagen og en udreden af de forskellige meget udviklede transaktioner helt tilbage i 1890'erne. Her giver Knud Thestrup, så langt det er muligt på det foreliggende grundlag, en nøgtern fremstilling og bedømmelse af Albertis dispositioner. Det foreliggende grundlag er i alt væsentligt den eksisterende litteratur og det materiale, der tilvejebragtes i forbindelse med selve sagen mod Alberti. Egentlig nyt føjer Thestrup ikke til kendskabet til Albertis optræden og politik, han forsøger at karakterisere hans personlighed, men afholder sig forsigtigt fra at sætte ham på en psykologisk formel. Lidt nyt er fremdraget om fængselsopholdet, hvor Thestrup har talt med gamle funktionærer fra Vridsløselille statsfængsel. Knud Thestrup stiller naturligvis det spørgsmål: hvordan kunne det lykkes? Og han finder svaret dels i periodens almindelige klima, der skulle have givet en type som Alberti særlige trivselsmuligheder, dels i Albertis sammenkæden af politik og økonomiske interesser i en tid, hvor modsætningerne endnu stod meget skarpt mellem de forskellige grupper.

Bogen har sin styrke i at ordne, fremlægge og vurdere de forskellige Alberti-»sager«, men den graver ikke dybere ned i problemerne. Om Albertis økonomiske dispositioner kan man næppe hente mere ud af demmens materiale. Og Knud Thestrup har kun skitseret Alberti som politiker, hvor man – trods allerede samtidens utryghed ved hans person – må erkende, at han fra sit valg i 1892 og til sin afgang i 1908 spillede en betydende rolle, af og til hørte til det politisk-parlamentariske livs lederskikkelser.

Denne Alberti-biografi er ikke udtømmende for emnet, men den fremlægger på et sted en række af de konkrete forhold vedrørende hans person og forhold, der hidtil har skullet samles fra mange sider. Knud Thestrup giver en erfaren jurists bedømmelse af en række af de specifikt juridiske aspekter i hans embedsførelse og dispositioner, og hans domme er iøvrigt, som venteligt, præget af bon sens og menneskelig forståelse. Det er i sagens natur vanskeligt at blive uenig med bogens forfatter i dennes vurderinger – dog fornemmes en lidt altmodisch »skomager bliv ved din læst«, når man på side 178 støder på en kritik

af de sjællandske bønders blanden sig i forhold, der krævede »særlig sagkundskab«. Sålænge Privatbankens Axel Heide ved sine faktiske dispositioner stod inde for Albertis, sparekassens og eksportforeningens økonomi, er det lidt meget forlangt at andre skulle drage Albertis troværdighed i tvivl.

Claus Bjørn

Flemming Kiilgaard Madsen. Naturfredningssagens historie i Danmark. Odense universitetsforlag, 1979. 190 s., 120,25 kr. (Med tegninger fra »De Jyders Land« og »Danmarks Store Øer« af Acton Friis).

Den foreliggende bog er en udgave af forfatterens specialeopgave fra 1976 i historie og samfundsfag ved Odense universitet; specialeopgaven belyste perioden indtil 1937, mens bogen tillige omfatter tidsrummet indtil 1978/79. Danmarks Naturfredningsforening har støttet bogen med et legat til forfatteren.

Bogens emne er det ideelle naturfredningsarbejde, set overvejende gennem naturfredningsforeningens briller. Andre foreningers engagement i naturfredningsarbejdet omtales således kun meget sporadisk.

Bogen starter – lidt tilfældig måske – med fredskovforordningen af 1805, men fører ret hurtigt frem til de første spæde spirer til en naturfredningsbevægelse ved oprettelsen i 1905 af Udvalget for Naturfredning med Den Naturhistoriske Forening, Dansk Botanisk Forening og Dansk Geologisk Forening som initiativtager og i 1911 af naturfredningsforeningens forløber, Foreningen for Naturfredning. Dette første afsnit, betitlet »Naturen og Mennesket«, er i det hele letlæst med mange interessante detaljer (nogle af disse er dog også omtalt andre steder, især i professor Valdemar Mikkelssens afsnit om fredningens historie i Politikens værk fra 1971 »Danmarks Natur« bind 11). Blandt de nævnte detaljer kan f.eks. fremhæves de initiativer, der blev taget på Bornholm allerede fra 1906 for at undgå udstykning og salg af naturområder til udlændinge, Jeppe Aakjærs advarsel fra 1909 mod Det Danske Hedeselskab (»den Trolde, som stjæler os Barnet op af Vuggen og lægger en Skifting i dets Sted«), og konflikterne næsten straks fra starten mellem bevarelsen af naturen på den ene side og udnyttelsen af den til fritidslivet på den anden. Alle problemer, der stort set stadig er aktuelle.

I de efterfølgende afsnit gennemgås meget grundigt problemerne omkring de forskellige naturfredningslove, den første fra 1917, nummer to fra 1937 og tillægget hertil fra 1938. Afsnittene demonstrerer – og med rette – den væsentlige rolle, naturfredningsforeningen – fra 1925 under det nuværende navn Danmarks Naturfredningsforening, spillede i forbindelse med disse love. Men samtidig giver de et levende indtryk af en mangfoldighed af intriger, magtkampe m.v., selv mellem personer eller organisationer, som stort set kun var optaget af at beskytte og bevare den danske natur. Så meget krudt, der blev spildt på kompetencestridigheder, der allerede dengang – som nu – ikke førte sagen et eneste skridt nærmere målet. Også den ofte omtalte debat mellem naturfredningsfor-

eningens formand Erik Struckmann og Poul Henningsen, sidstnævnte med tidsskriftet *Kritisk Revy* som talerør belyses, dog uden at de konkrete stridspunkter omtales nærmere (et af dem var Poul Henningsens idé om bebyggelser i Kongens Have, jfr. Viggo Nielsen s. 118 i bind 11 i Politikens »Danmarks Natur« fra 1971).

I disse afsnit, der med det indledende afsnit fylder knapt to tredjedele af bogen, er der et væld af spørgsmål og problemstillinger, der giver stof til eftertanke. For eksempel får man repeteret, at det oprindelige lovudkast til en naturfredningslov også omfattede bygningsfredning. Allerede dengang erkendtes altså den grundlæggende parallelitet, der er mellem disse områder administrativt og vel især ud fra en filosofisk synsvinkel, en sammenhæng, som ikke mindst er blevet understreget gennem det seneste årti. På samme måde inkorporationen af en fortidsmindebeskyttelse i naturfredningsloven fra 1937. Man noterer sig også, at forureningsproblemer var aktuelle allerede for mere end 50 år siden, selv uden for den snævre kreds af naturvidenskabsmænd, at ideen om en naturbeskyttelses- og fredningsplanlægning også blev undfanget på dette tidspunkt, og at spørgsmålet om en offentlig naturfredningsdirektion blev bragt på bane allerede i 1924 (af professor Fr. Vinding Kruse), men som bekendt først realiseret mere end 50 år efter med oprettelsen i 1975 af fredningsstyrelsen under miljøministeriet.

De sidste afsnit, dvs. s. 96–166, med titlerne Fredningsplaner, Nye Tanker, Naturfredningskommissionen og Det seneste Årti dækker med enkelte tilbageblik perioden fra 1938 og fremefter.

I det første af disse afsnit findes en rimelig fremstilling af vanskelighederne ved at finde frem til et vel afgrænset og målrettet fredningsplanlægningssystem. Samtidig markerer afsnittet et vendepunkt for så vidt angår naturfredningsforeningen, der ikke dengang og i øvrigt heller aldrig siden hen kom til at spille nogen afgørende, endsi- ge væsentlig rolle i den henseende.

Uanset at naturfredningsforeningens rolle som fortaler for en beskyttelse af det åbne land som sådant næppe overvurderes i det følgende afsnit (»Nyt Tanker«), er dette ikke særligt oplysende, når det gælder »naturfredningssagen«. Selvfølgelig afhænger denne kritik i første række af, hvorledes man forstår begrebet »naturfredningssagen«. Side 167 siger forfatteren selv, at naturfredningssagens historie »er en beretning om, hvorledes en sentimental trang til at drage omsorg for naturen er blevet et kategorisk imperativ for menneskets fortsatte trivsel i fremtiden«, og side 169, at den ikke mindst er »en beretning om, at det tyvende århundredes samfund i stadig stigende grad har opprioriteret hensynet til naturen«. Men afsnittet vedrører for størstedelens vedkommende interne stridigheder og intriger i naturfredningsforeningen. Drejer det sig om naturfredningssagens historie, således som forfatteren selv afgrænser dette emne, havde han ydet skovriden Sten Bjerke langt større retfærdighed ved at markere ham som ophavsmand til det landskabs-analysesystem og det landskabsboniteringskort, som blev af fundamental betydning for naturfredningsarbejdet fra slutningen af 60'erne, end ved at udnævne ham som mulig »skurk« i en – forekommer det i hvert fald i dag – ret interesseløs magtkamp i naturfredningsforeningen. Dette

så meget mere, som man ikke finder et eneste ord om landskabsanalysearbejdet, heller ikke i forbindelse med 1969-loven, som formaliserede dette arbejde.

Det sidste hænger sammen med den kritik, man kan rejse af det følgende afsnit om naturfredningskommissionen. Arbejdet i denne kommission og den grundlæggende fremstilling, som det resulterede i, overstås på nogle få sider, måske fordi naturfredningsforeningen ikke kom til at spille nogen rolle. Og naturfredningsloven fra 1969 beskrives helt urimeligt, forekommer det – især når man tænker på fredningsplanlægningen, reguleringen af en række anlægsarbejder i det åbne land og meget andet – som »status quo« i de fleste af sine principper (altså sammenlignet med 1937-loven). Endvidere efterlader en gennemlæsning af afsnittet en fornemmelse af, at det nærmest var en tilfældighed, at der blev gennemført en by- og landzonelov og dermed en regulering af bebyggelsen i det åbne land samtidig med den ny naturfredningslov. Og så er virkeligheden naturligvis den, at der var tale om en særdeles velgennemtænkt og -planlagt samlet lovforberedelse, der havde sit udgangspunkt i det jordlovs-kompleks, der faldt ved folkeafstemningen i 1963.

I sidste afsnit, det seneste årti, går det helt galt for forfatteren. Een ting er naturligvis, at det er svært at skrive historie, når det ikke er muligt at anskue den i et tidsperspektiv. En anden er derimod at glemme eller undlade oplysninger, der er helt elementære, når det drejer sig om naturfredningens historie. En tredje ting er regulære fejl.

Blandt de elementære oplysninger, der savnes, kan nævnes naturfredningslovændringen fra 1972, der introducerede noget så væsentligt som en naturfredningsmæssig beskyttelse af søer og af offentlige vandløb. Arealhvervelsesloven fra 1972, som har medført et opkøb under miljøministeriet af mere end 300 naturfredningsmæssigt set værdifulde ejendomme, er heller ikke omtalt. Det samme gælder råstofloven fra 1972 (og dens efterfølger fra 1977), som medførte den set også i relation til fredningsmæssige interesser overordentlig vigtige offentlige kontrol med grusgravning, som på den anden side tidligere i bogen fremtræder som det store dyr i åbenbaringen. Ændringen af naturfredningsloven i 1975 og kommuneplanloven fra 1975, som helt klart lægger op til en varetagelse også af fredningsmæssige interesser, nævnes heller ikke. Fredningsstyrelsen, der blev etableret i 1975 med udgangspunkt i oprettelsen af miljøministeriet i 1973, har forfatteren ikke fundet det umagen værd at nævne.

Om naturfredningsloven fra 1978 nævnes kun – foruden nedlæggelsen af fredningsplanudvalgene – at den indebar, at den sidste rest af fredningsplanlægning forsvandt fra naturfredningsloven. En simpel gennemgang af loven ville have vist forfatteren, at dette ingenlunde er tilfældet. Tværtimod lægges der jo i loven op til en mere systematisk og styrket fredningsplanlægning, koordineret bl.a. med regionplanlægningen og således med en langt større gennemslagskraft. Inddragelsen af moser, visse private vandløb og søer i byer under en naturfredningsmæssig beskyttelse omtales ikke, uanset at dette netop er et af de helt centrale punkter i loven af 1978, og måske den største »landvinding« i det seneste årti.

Bogen er forsynet med forskellige registre m.v. Af noterregistret fremgår, at forfatteren ikke i nogen relation har bygget på administrationens arkiver (lige som det fremgår af forordet, at forfatteren tilsyneladende ikke har været i forbindelse med nogen person i centraladministrationen). Det er endvidere karakteristisk, at personindexet ikke indeholder en omtale af forskellige embedsmænd i centraladministrationen, som uden at gå nogen regering, minister eller noget folketing for nær, kunne og burde have været nævnt på grund af deres helt utvivlsomme indsats for og afgørende rolle med hensyn til naturfredningssagen.

Som det vil være fremgået, må der i et vist omfang rettes væsentlig kritik mod bogen. De dybereliggende årsager til dens fejl og mangler hænger for det meste sammen med, at det er naturfredningsforeningens historie, der er forfatterens egentlige ærinde, uanset at bogen efter sin titel omhandler naturfredningssagen. Mens det f.s.v. angår den første lange årrække er klart, at det var naturfredningsforeningen, der var initiativtager og idémager m.v., er det lige så indlysende, at foreningens rolle i den henseende, især når det drejer sig om planlægning, lovgivning og andre mere generelle foranstaltninger, i de seneste årtier har været meget beskedne. Det er der i øvrigt ikke noget mærkværdigt i, for netop i denne samme periode er administrationen i langt højere grad selv blevet udrustet til at tage problemerne op; den samme tendens kendes også fra andre lande. Det betyder ikke, at foreningen er blevet unødvendig. Der er stadig brug for den – både som kløgtig medspiller og som administrationens dårlige samvittighed, hvis det offentlige ikke lever op til ansvaret.

Forfatteren burde imidlertid have draget de nødvendige konsekvenser af udviklingen. Rent bortset fra, at en sag altid har flere sider. Og bogen ville have vundet meget enten ved at have været begrænset til tiden omkring 1937, eller ved at beskrivelsen af perioden derefter havde været meget anderledes og først og fremmest i langt højere grad havde relateret »naturfredningssagen« til forfatterens egen definition af denne. *Veit Koester*

Niels Ulrichsen. J.A.K. – en dansk krisebevægelse. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet. IX. 1978. 202 s., ill. kr. 28.

Som de fleste andre lande undgik Danmark ikke 30'ernes store krise. Arbejdsløsheden steg indenfor byerhvervene, mens man i landbruget nok opretholdt beskæftigelsen men til gengæld oplevede et katastrofalt prisfald samtidig med, at den øgede produktion, man forsøgte at holde indtægtsniveauet oppe med, var vanskelig at afsætte både på eksportmarkederne og på hjemmemarkedet. De dystre og usikre tider gav sig udslag i en øget polarisering af samfundet. Kommunisterne fik vind i sejlene og de borgerlige partier undergik en højredrejning for ikke at blive udkonkurreret af nye yderliggående partier, der var parat til at tage over, når »gammelpartierne« sagde fra. Men desuden opstod der en række krisebevægelser, der ikke

havde karakter af egentlige partidannelser. Af disse er Landbrugernes Sammenslutning, LS, nok bedst kendt. LS gjorde sig bemærket ved produktionsstrejker og krav om hjælp til landbruget i form af skatte- og rentenedsættelser, henstandsordninger samt regulering af de øvrige indtægter og priser i samfundet i takt med landbrugets faldende indtægter. Mindre kendt er derimod nok 30'ernes anden store krisebevægelse Jord, Arbejder og Kapital (J.A.K.), der traditionelt blot fremstilles som en krisebevægelse med særprægede økonomiske teorier. Flere forhold taler imidlertid for, at denne karakteristik tangerer det misvisende, og det er udgangspunktet for Niels Ulrichsens bog, der er en let omarbejdning af hans speciale i historie ved Københavns Universitet.

Bogen består af syv kapitler foruden litt.- og kildefortegnelse, noter og bilag. I indledningen – og på bogens første tekstside – præsenteres formålet med afhandlingen, som er at redegøre for udviklingen af Kristian Engelbrecht Kristiansens (stifter af J.A.K.) økonomiske, sociale og politiske teorier fra ca. 1912, hans indflydelse på J.A.K. samt væsentlige sider af bevægelsens historie fra stiftelsen i 1931 og frem til 1940. Foruden en redegørelse for kildematerialet indeholder indledningen en kort beskrivelse af 30'ernes krise, de krisebevægelser, der opstod i Norden, og en rekonstruktion af, hvordan den enkelte landmand oplevede situationen. Ikke mindst sidstnævnte opgave løses på en meget talentfuld måde. Rent kompositorisk havde den anden rækkefølge af underkapitlerne dog nok været at foretrække. Den »ydre konjunktur« kunne efter anmelderens mening med fordel præsenteres inden problemstillingen, der dernæst skulle efterfølges af kilde- og metodediskussion.

Næste kapitel handler om ophavsmanden til J.A.K., landinspektør K. E. Kristiansen. På grundlag af et omfattende kildemateriale lykkes det Niels Ulrichsen at afdekke en lang række faktorer, der fik indflydelse på K. E. K. og hans teorier – og som senere forplantede sig til J.A.K.'s program. Teorierne, der er meget komplekse, havde ikke alene et økonomisk og politisk indhold men også et moralsk. Det sidstnævnte var præget af K. E. K.'s religiøsitet samt hans interesse for fremmede religioner og sekter, psykologi og grafologi. Teorierne sigtede mod en global samfundsreform, der skulle resultere i en ny og ukendt harmoni. I det ny samfund indtog individet en central placering. Allerede under K. E. K.'s medlemskab af Bælumkredsens Venstreforening 1912–13 kan man finde spor af det senere J.A.K.-program. Men det var Det universielle Samstyresamfund, en kaffeklub på 20–50 medlemmer, der for alvor prægede ham. Samstyrets formål var via samarbejde og diskussion at erkende de højere principper, Guds love eller naturlovene for menneskelivet og gennem en anvendelse af disse principper på de faktiske forhold at omorganisere først det nationale og senere det internationale samfund. Man diskuterede også spørgsmålet jord-penge. Det skærpede K. E. K.'s interesse for pengenes rolle i frigørelsesprocessen og han nåede frem til en erkendelse af, at penge bør indgå i omsætningen som rentefri lån – og at de til enhver tid skulle kunne kræves indløst med varer, tjenester eller brugsret til jord. Det jordværdibaserede pengesystem blev afprøvet i praksis et par gange, bl.a. med hans egen byggegrund som

indsats; men ingen af forsøgene faldt heldigt ud. Hvor Samstyresamfundet ikke gav inspiration nok, hentede han den andetsteds. Det tegn, som figurerede på Det ny Samfunds penge i 1922, var et plagiat af det teosofiske samfunds tegn. Samme plagiat skulle senere blive J.A.K.'s tegn.

J.A.K.-programmet lå stort set færdigt i 1920'erne; men bevægelsen fik ikke sit gennembrud, fordi der manglede »publikum«. Det kom der med 30'ernes økonomiske krise. I 1931 kunne andelselskabet J.A.K. stiftes. Om denne begivenhed, samt selskabernes organisation, ledelse, medlemmer og målsætning handler kapitel tre. Som chefideolog bag og initiativtager til J.A.K. var K. E. K. selvskreven til en central plads i selskabets ledelse. Ved at anvende den samme organisationsform som samstyrebvægelsen placerede han sig i en enevældig position – et forhold der harmonerede dårligt med selskabets status som andelselskab. J.A.K.'s formål var, som skitseret ovenfor, meget omfattende. Et centralt punkt var, at det eksisterende pengesystem, der var baseret på guldmøntfoden, skulle afløses af et andelspengesystem, der byggede på sikkerhed i grundværdien. Herved skulle der kunne opnås lån til lav rente, således at det gamle systems renteslaveri kunne stoppes og prioritetsbyrderne afvikles. Den opståede pengeregighed ville også gavne byerhvervene. Hvem og hvor mange appellerede J.A.K.'s program til? Det er vanskeligt at sige, fordi man ikke nåede at oprette et centralarkiv. N.U. beregner medlemstallet til ca. 35.000 i 1934–35, hvor tilslutningen var størst. Også erhvervsfordelingen er vanskelig at belyse. En gennemgang af 1265 tilfældigt udvalgte medlemskort af en samling på 6102 viser, at ca. halvdelen af medlemmerne var beskæftiget ved landbrug og ca. 1/4 var forretningsdrivende. Tendensen er nok rigtig; men sammenlignet med medlemstallet i den nævnte periode må grundlaget for erhvervsfordelingstallet imidlertid siges at være spinkelt – og anmelderen er ikke overbevist af N.U.'s argumenter for, at de 1265 kort er statistisk repræsentative.

Andelspengene, som behandles i kap. IV, var nøglen til reform af pengesystemet. De første andelspenge, der nærmest kan karakteriseres som en udvidelse af det eksisterende pengesystem, blev rent praktisk sat i omløb ved, at det lokale mejeri modtog nationalbankpenge for landmændenes produkter og istedet udbetalte J.A.K.-andelspenge for et tilsvarende beløb. Det var imidlertid ikke denne type andelspenge, der var de vigtigste – det var de grundværdidækkende penge. Ideen var, at der via andelspengene skulle indsamles et grundfond på 100.000 kr., som skulle bruges til indløsning af prioritetsgæld. På grundlag af de indløste værdier skulle der udstedes nye andelspenge, således at alle landets prioriteter efterhånden blev indløst og de grundværdidækkende penge indført som almindeligt omsætningsmiddel. Tanken blev mødt med kraftig kritik fra etablerede økonomer og kreditforeningsdirektører – lidt uretfærdigt i N.U.'s øjne, idet kritikerne alene vurderede J.A.K. ud fra det eksisterende systems præmisser uden vilje til at ville forstå bevægelsen. Lovgivningsmagtens første reaktion, der må siges at være meget afdæmpet, var at kræve pengene trykt på stemplet papir; men på det tidspunkt udgjorde de

heller ikke en trussel mod det eksisterende pengesystem. Først da seddeludstedelsen for alvor tog fart i 1932, blev andelspengene forbudt.

Med forbuddet mod andelspengene var der sat en effektiv stopper for J.A.K.'s virke; men det betød alligevel ikke bevægelsens dødsdom. Man gik nye veje, og bogens kap. V handler om disse andre økonomiske forsøg i tiden efter 1933. Et af modtrækkene var Finansieringsafdelingen, der byggede på, at folk med lånebehov søgte sammen og bevilgede hinanden lån efter tur på grundlag af midler indskudt i en fælles kasse. Forståeligt nok blev disse lån hurtigt populære; men de var kun til gavn for velbemidlede p.g.a. kravet om forudgående indskud. Finansieringsafdelingen, der i J.A.K.-systemet spille kreditforeningernes rolle, overlevede imidlertid kun kort tid de krav, Sparekassetsilsynet stillede til den efter J.A.K.-loven. I 1937 måtte den lukke. Samme skæbne overgik de to andre hovedhjørnestene i J.A.K.-systemet, Andelskassen, der erstattede banker og sparekasser, og Afregningscentralen, der skulle varetage vareomsætningen. De lukkede henholdsvis 1938 og 1935.

Bogen afrundes med et kapitel om J.A.K.'s rolle i samtiden, hvori der bl.a. redegøres for forholdet til de politiske partier, nogle af de faglige organisationer og krisebevægelsen LS. Fra stort set alle sider blev J.A.K. mødt med hån og latterliggørelse. Kun LS, DNSAP og Retsforbundet viste ved forskellige lejligheder imødekommenhed uden at den dog udkrystalliseredes i permanent samarbejde. Andelsbevægelsens begejstring for J.A.K. var også behersket; men netop på dette punkt må Niels Ulrichsens fremstilling siges at være lidt tynd. Fra den etablerede andelsbevægelse blev der rejst indvendinger mod opkomlingen J.A.K.'s anvendelse af begrebet »andels-« om selskabets status og i navnet på dens pengesedler. Det var A. Axelsen Drejer, redaktør af Brugsforeningsbladet og sekretær i Andelsudvalget, der fremførte kritikken i en anmeldelse af Kristian Jørgensens pjeces »Andelspengene. En objektiv redegørelse« (Andelsbladet 1932, s. 352 ff.). A. Axelsen Drejer udtrykte sig ikke altid lige klart; men i det nævnte tilfælde er der ikke mulighed for fejlfortolkninger.

Niels Ulrichsens bog fremtræder som en overbevisende nyvurdering af J.A.K. På en række punkter skilte den sig afgørende ud fra tidens øvrige krisebevægelser. Den sigtede ikke så meget til en afhjælpning af specifikke, akutte vanskeligheder som mod en global samfundsreform. Idegrundlaget var udtænkt inden krisen, og »hjælpebidlerne« delvis afprøvet – ganske vist uden held. Men da krisen kom, og J.A.K.'s leder evnede at katalysere folks utilfredshed, fik bevægelsen sit gennembrud. Bogens styrke må nok netop siges at ligge i skildringen af katalysatoren, landinspektør K. E. Kristiansen – »profeten« eller »lyttemanden« fra Brande, som han blev kaldt –, fordi Niels Ulrichsens formår at analysere den komplicerede person, som K.E.K. var, psykologisk. At bogen får J.A.K.-folk fra 30'erne til at føle sig og bevægelsen udlæveret, som Niels Ulrichsen med sit solide og sikre arbejde tage ganske afslappet, hvilket hans replik til en af kritikerne forøvrigt også viser, at han gør.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

*Gunnar Jespersen: Danke Schön. En antihelts præ-
velser.* Poul Kristensens forlag, 1978, 148 s.,
kr. 58,50.

Denne lille skildring af forfatterens arrestation under besættelsen og senere ophold i KZ-lejren Neuengamme er en af de betydeligste skildringer af danske i tyske koncentrationslejre siden Martin Nielsens nu med rette genudsendte *Rapport fra Stutthof*. Den er som Martin Nielsens beretning afdæmpet, vel bevidst holdt nede i stemningsleje overfor de uhyrligheder, forfatteren fortæller om. Men mens Martin Nielsens har en atmosfære af tavs sammenbidt trods, af harme over at være svigtet af danske myndigheder og til gengæld præget af den overbeviste kommunistiske stædige fastholden af ideen og solidariteten, så er Gunnar Jespersens historie netop en antihelts historie. Han var ikke noget særlig i modstandsarbejdet, da han blev taget af Gestapo, han blev ikke torteret under forhørene og Frøslev-opholdet synes at have rummet pudsige sider. Da hans navn sidst i november 1944 er blandt de, der råbes op til afgang sydpå, er reaktionen også i første omgang en lidt desperat humor – kan man huske de uregelmæssige verber?

Beretningen om Neuengamme holdes i samme neddæmpede stil. Der er en god portion af den evige Schwejk-skikkelse i forfatterens opfattelse af sig selv og vilkårene. Det gælder også, da han må melde sig syg og kommer på revieret, hvor han opholder det meste af den tid, han skulle tilbringe i lejren. Revieret var KZ-lejrens sygeafdeling og normalt sikker forgård til døden eller i dette tilfælde transport til »rekreationslejren« Bergen-Belsen. Forfatteren overlever, bliver medhjælper for stueformanden og tilbringer tiden med at tage temperaturer, holde mandtal på levende og døde og – overleve. Der er i hans lavdæmpede fortælling om, hvordan man gererede sig i dette miljø psykologisk skarpsind og noget af den humor, det vel har været nødvendigt at kunne mobilisere for at overleve i dette på en gang inferno og bureaukrati. Kostelig er beretningen om den inspicerende SS-mand, der hen i marts måned 1945, forsøger sig med et imødekommende: »Na, eigentlich sieht hier doch ganz nett und ordentlich aus!«, da han havde kanted sig rundt mellem de højt opstillede køjestativer med mere eller mindre døende fanger, der søgte i liggende stilling at indtage den foreskrevne retstilling.

Gunnar Jespersen slap hjem med de hvide busser, kom til kræfter i Sverige og fulgte med brigaden hjem via Helsingborg-Helsingør. Til hans skildring af Neuengamme danner beretningen om hjemturen til Herning en i perspektivet uhjælpelig, men atter humoristisk holdt efterskrift. Flere gange blev de hjemrejsende stoppet og antaget for tyskerhåndlangere – deres legitimation var af indlysende årsager mangelfuld. Men hjem nåede han, trods alt. Igen en stillfærdig holdt beretning om en side af »de fem forbandede år«, her deres afslutning, der kan skurre mod det officielle billede. Man slap for de lange knives nat, men hvad kostede majdagernes kaos i ydmygelser og fejltagelser?

Alt ialt en fortræffelig fortalt skildring af en skæbne i modstandskampens 2. eller 3. række og hans oplevelser i

det sidste besættelsesår. Man ser meget gerne mere fra Gunnar Jespersens hånd, både form og indhold hæver sig adskilligt over erindringsbøgernes gennemsnit. Og så er det som sædvanlig en meget smuk bog, Poul Kristensen har fremstillet.

Claus Bjørn

Søren Willert. Der var så dejligt ude på landet. Bd. 1–2. Forlaget GMT, 1978. 462 s., ill. kr. 88.

Kun et fåtal af de problemer, der er opstået indenfor dansk landbrug i tiden efter 2. verdenskrig, er blevet gjort til genstand for historisk eller samfundsvidenskabelig forskning. Et karakteristisk træk ved de få undersøgelser, der foreligger, er, at der er tale om forskning på makroplan, hvor individaspektet sædvanligvis kun berøres periferet eller oftest helt udelades. Dette forhold prøver Søren Willert at råde bod på med sin bog »Der var så dejligt ude på landet«, der er en undersøgelse af den danske bondes aktuelle levevilkår og situation set i lyset af den kraftige omformning, erhvervet har undergået siden 2. verdenskrig som følge af medhjælperafvandring og mekanisering. Afhandlingen er slutresultatet af et kandidatstipendium ved Psykologisk Institut, Århus Universitet.

Af bogens to bind indeholder det første otte såkaldte »portrætter« af danske landbrugere eller landbrugerægtepar. Bag betegnelsen »portræt« gemmer der sig et interview, der er stort set ordret gengivet men dog forsynet med korte sammenfatninger for udeladte passager. Hvert portræt består af et dobbelt-interview, et fra 1971 og et fra 1974. Interviewpersonerne repræsenterer et blandt men ikke repræsentativt udsnit af landbrugere og former for landbrug. Landbokvinderne er imidlertid klart underrepræsenteret. Hvorfor netop disse otte interview-personer er udvalgt blandt de ialt 57, der har medvirket i undersøgelsen, havde været rart at vide; men det nævnes der intet om. Formålet med portrætterne er at give et indtryk af den forskelligartethed, hvormed danske landbrugere idag kan møde den situation, landbrugserhvervet som et hele er placeret i. Det pointeres, at bd. 1, dvs. de otte portrætter, kan læses uafhængig af bd. 2 som en rapport-bog om erhvervets aktuelle situation anskuet med et antal brugeres øjne. Men man gør imidlertid nok klogt i at følge S.W.'s vink om at læse skiftevis i bogens to bind. Det må nemlig tilstås, at interviewene ikke er særlig spændende læsning, hvis de læses i en køre. En medvirkende årsag hertil er ikke mindst det dårlig sprog, interview-personerne (med en enkelt undtagelse) har og som gengives uden rettelser. Det ville afgjort have forøget fornøjelsen for læseren, hvis det sproglige »ukrudt« var blevet luget bort. Ganske vist ville det gå ud over den spontanitet, S.W. søger; men den ville jo stadig være bevaret i det grundmateriale, som både portrætterne og undersøgelsen iøvrigt er baseret på.

Andet bind er et forsøg på, i mere systematisk form, at indkredse den situation, som landbrugserhvervet er blevet placeret i. Det søges gjort ved at skabe en forbindelse mellem på den ene side de historiske forudsætninger, som har skabt denne situation, og på den anden side de mennesker, som skal fungere under disse nye vilkår. Fremstillingen er opdelt i tre dele. Den første del, der omfatter

tre kapitler, omhandler de historiske forudsætninger for den aktuelle situation. Første kapitel handler om landbruget i verdenshistorien, helt tilbage fra jæger- og samlerstadiet, hvor indsamling og oplagring af fødevarer var afgørende for overlevelsen, og frem til idag, hvor landbrug – ihvertfald i de industrialiserede samfund – ikke længere er den dominerende erhvervssektor. Det er ikke nemt at redegøre for denne udvikling på 23 sider og et af de midler, S.W. må betjene sig af, hedder da også »klip en hæl og hug en tå«. Som et blandt mange eksempler kan nævnes, at sammenhængen mellem den industrielle revolution og landbruget ikke er helt så simpel, som det fremstår i bogen (s. 200). Der var ikke tale om, at landbruget afgav arbejdskraft til den nye industri-sektor. Engelske undersøgelser viser bl.a., at landbruget ikke blot opretholdt antallet af beskæftigede under den industrielle revolution men også forøgede det! Arbejdskraften til industrien må altså være rekrutteret fra befolkningstilvæksten. Også skildringen af landbruget i danmarkshistorien (kap. 2) er stærkt forenklet. I lighed med den verdenshistoriske del tager den sin begyndelse i forhistorisk tid. En betydelig plads indtager De store Landboreformer, hvis væsentlighed fremhæves ved dels at gengive de traditionelle tolkninger, dels ved et forsøg på at se reformerne i et fremtidsorienteret perspektiv, dvs. som en nødvendig tilpasningsmanøvre, som forberedte landet til den industrikapitalistiske samfundsform. Søren Willerts tro på reformpolitikernes evne til at forudse udviklingen må være stor – lad os håbe, at nutidens politikere er bare halvt så forudseende; men desværre er nyvurderingen af reformerne efter anmelderens mening en efterferrationalisering af allerhøjeste karat. Hvordan i alverden skulle danske reformpolitikere af godsejerstand kunne forberede industriens gennembrud på et tidspunkt, hvor begrebet industri dårligt nok eksisterede i foregangslandet England? Argumentet perspektiveres af, at diskussionen om dateringen af det industrielle gennembrud i Danmark langt fra er afsluttet. Nogle vil sige 1850–70 (et synspunkt, S.W. støtter), andre 1890'erne og andre igen midten af dette århundrede! I det hele taget rejser bd. II's to første kapitler det spørgsmål, hvor meget forklaring på den mekanisering og afvandring, der har fundet sted indenfor landbruget efter 2. verdenskrig og som har været med til at omforme erhvervet, der er at hente i en historisk oversigt, der næsten går tilbage til Adam og Evas udryddelse af Paradisets have. Det havde nok været mere givtigt at koncentrere sig om en dybtgående analyse af udviklingen i det 20. årh. Første del afsluttes med et kapitel om mekaniseringens umiddelbare forudsætninger. Blandt de spørgsmål, der berøres, er afvandringen i personligt perspektiv, afvandringens samfundsmæssige baggrund og spørgsmålet om mekaniseringen skete frivilligt eller blev tvunget igennem.

Bd. 2's anden del hedder »Situationen« og handler om, hvordan man ude på brugene har oplevet den omformning, landbruget har gennemgået i efterkrigstiden. Det første kapitel (= kap. 4) hedder »Mekaniseringens konsekvenser på bruget, situationen og rolle«. Her skildres det bl.a., hvordan mekaniseringen har givet lettelse men også skabt nye problemer i retning af krav til en bedre organisering af det daglige arbejde. Samtidig har kombi-

nationen mekanisering-medhjælperafvandring gjort bonden mere bundet, idet maskinerne er strengt funktionsbestemte og ikke som en karl kan sættes ind i bedriften, hvor der er behov for det. Endvidere berøres den tiltagende specialisering og stordrift, som er nogle af konsekvenserne af overgangen til den kapitalintensive produktionsform. I næste kapitel (= kap. 5), der hedder »Landbrugeren og landbrugerrollen«, beskrives de ændrede forhold, udviklingen har stillet den enkelte landmand overfor, og hvordan landmænd i forskellige aldersgrupper har tilpasset sig de ændrede vilkår. Desuden skildres landbrugers syn på den ændring, der har fundet sted indenfor landbrugets andelselskaber, dvs. centraliseringen og den deraf aflødte mere forretningsprægede ledelsesform. Sidste kapitel i del II (= kap. 6), »Lokalsamfund og familie«, omhandler de ændrede sociale relationer i landbruget, altså forholdet mellem ægtefællerne indbyrdes, forholdet forældre-børn, landbrugeren imellem og mellem generationerne. Endvidere bruges der en del plads på at beskrive landhusmoderens ændrede rolle. Som de to forudgående kapitler i del II er også det tredje rigt forsynet med uddrag fra de interviews, der er lavet i forbindelse med undersøgelsen. Uddragene bruges dels som dokumentation, dels som konklusioner i tilfælde, hvor S.W. er bange for at optræde illoyalt! Bind 2 afsluttes med en tredje del, der foruden en sammenfatning også indeholder et forsøg på at tegne nogle videregående perspektiver. Heri behandles bl.a. spørgsmål som konsekvenserne af anvendelsen af kemiske midler i fødevarerproduktionen, det globale fødevaremarked samt landbrugspolitiske problemer og den enkeltes handlemuligheder.

Søren Willert har ret i sin påpegnig af, at man i debatten om landbruget og dets problemer er tilbøjelige til at overse »bonden« (det samme kan vel for så vidt siges om »arbejderen« i diskussionen af arbejdsmarkedsspørgsmål). Spørgsmålet er bare, om problemet er løst med nærværende bog. Individ-perspektivet er jo alene baseret på 57 interviews. Interview-personerne er ikke udvalgt efter repræsentativitetskriterier men først og fremmest ud fra, om de »havde noget på hjertet« og var villige til at formulere det overfor S.W. Denne måde at opbygge et individ-perspektiv på skal ikke diskuteres her; men der er grund til at påpege de metodiske problemer, der opstår ved sammenføringen af individ-perspektivet og hvad der i bogen kaldes det »samfundsmæssige eller strukturelle perspektiv indenfor den sociale virkelighed, som udgøres af den aktuelle danske landbrugssituation.« Som portrætterne i bd. I viser, er interview-personer ikke enige om, hvad »den sociale virkelighed« er, for nu at blive i S.W.'s terminologi, og hvilke muligheder, den rummer. En anden sammensætning af interviewpersoner vil således let kunne give flere varianter af det »individuelle perspektiv« og netop heri må undersøgelsens begrænsning siges at ligge.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Steffen Lindvald: Københavns hvornår skete det. Fra Absalon til nutiden. Politikens forlag. København 1979. 288 s., ill. kr. 84,50.

I sin velkendte tricolorefarvede håndbogsserie har Politikens forlag nu udsendt en årstalsliste til Københavns historie, udarbejdet på grundlag af Kraks tidstavler der sidst udkom i 1953: *Københavns hvornår skete det*. Nyttan af en sådan håndbog skitseres således i indledningen:

På den ene side kan byens historie opleves på tværs af kronologien: »Det har f.eks. sin interesse at se, hvilke indre-københavnske begivenheder, der har fundet sted samtidig med den slesvigske treårskrig 1848-50«. »Broget og mosaikagtigt bliver indtrykket, men netop derved supplerer tidstavlen den almindelige historieskrivning, der behandler hver side af byens liv for sig«. Tidstavlen giver læseren mærkepunkter i Københavns historie. På den anden side kan man ved hjælp af registret følge enkelte fænomeners udvikling gennem historien: »følge fremskridtets vej på de forskellige områder«. Indledningen fortæller hvordan. Mange og med tiden flere og flere områder inddrages i tabellen: Københavns størrelse og udseende, utallige dele af det trafikale liv, handel og håndværk, og – i meget vid forstand – politiske og kulturelle begivenheder. Ved hvert århundredeskift (undtagen 1900) (?) standser forf. op og gør status over de forløbne 100 års betydning for byen. Bogen vil lidt mere end blot være tidstavle. Tidstavlen slutter med 1978. Endelig meddeles kongerækken, en fortegnelse over ministerier og ministre siden 1848, samt overpræsidenter og borgmestre i København siden 1858.

Kvaliteten af tidstavlen ligger i den konsekvens hvormed den er bygget, ligesom registrets fuldstændighed bestemmer anvendelsen af de mange store og små oplysninger, der fortælles. Det kan man blive lidt vilkårligt at forfølge disse to sider i en anmeldelse som denne, men ved megen læsning på må og få og idelig spring mellem tekst og register kan man indsamle nogle iagttagelser.

Tidstavlen fortæller os, at Amagerbanen grundlægges i 1907, men denne oplysning mangler en henvisning i registret, der kun henviser til 1938, da persontrafikken indstilles, og til 1957, da strækningen Tømmerup-Dråger nedlægges. Hvad med driften under krigen, da persontrafikken genoptoges i en periode, og hvornår fik banen sin nuværende udstrækning (til Kastруп)? Monumenter og lignende er som hovedregel medtaget, men jeg gik forgæves efter busternerne ved Universitetet på Frue Plads og statuerne omkring Marmorkirken. Hvis det overhovedet er et bidrag til Københavns historie, at rigsvåbnet skiftede udseende i 1948 (med illustration), hvorfor så ikke også vise Margrethe IIs endog meget forandrede våben 1972. Her begynder svaghederne ved tidstavlen at vise sig. Vi får ikke besked med baggrunden for det ny rigsvåben i 1948, nemlig opløsningen af personalunionen mellem Danmark og Island. Meddelelser som »Der finder stadig bank- og postrevier sted« (1970) og »Stigende arbejdsløshed« (1977) er meningsløse i en kronologisk tabel. Under året 1651 får vi at vide: »Alle jøder udvises 6. febr.« Man undrer sig lidt – det er første gang vi overhovedet hører om jøder i tabellen. Et oplag i Corpus Constitutionum Danicæ afslørede, at i den form, vi får

meddelelsen, er den urigtig og mangelfuld. Jovist, den 6. februar blev alle jøder uden kgl. lejdebrev udvist af hele landet, men allerede den 24. maj undtages de i Glückstadt bosatte portugisiske jøder fra bestemmelsen. Hvorfor mon?

Dette sted nærer en frygt hos mig. Når nu så mange store begivenheder finder sted i København i dens egenkab af hovedstad: Enevældens indførelse i 1660 og fald i 1848, vores første grundlov af 1849 og alle senere grundlove, og meget andet, og det hele koges ned til avisoverskrifter, betyder det så ikke, at københavnernerne løber med hele Danmarkshistorien. Alle sammenhænge og perspektiver er faldet bort. Hvis en eller anden i Århus siger: Københavneri, er jeg ikke utilbøjelig til at nikke med.

Dertil kommer at bogen er uventet sjusket tilrettelagt. Den er fuld af korrekturføj, og bogens eneste note på side 248 er forkert anbragt – den hører til på side 252. Vi får næsten intet at vide om illustrationerne og slet ikke om omslagsmotiverne (Københavns 2. brand 1795 og »Jensen er valgt« 1903). Billedteksten side 236 er ganske enkelt forkert: »Københavns sidste sporvogn, linie 5. Bagved ses dens afløser, bussen«. Bagved ses en Düsseldorfer – det er også en sporvogn! Hastværksarbejde?

Det kan naturligvis være meget hyggeligt at læse tidstavlens mange meddelelser som en slags »Hvornår var det nu det var?« i København, men hvor mange forstår ting som Bursproget 1536 eller inkvisitionskommissionerne uden videre. Køb en Danmarkshistorie med et godt register i stedet for.

Steen Ove Christensen

Hans Helge Madsen: Brumleby's Historiebog. Lægeforeningens Boliger på Østerbro. Meddelt, fortalt og erindret af tidligere og nuværende beboere samt referet af Boligernes bestyrelse. Nationalmuseet, København 1979, 279 s., ill., kr. 64,50.

I løbet af det 19. århundrede blev der i forb. m. befolkningstilvæksten i byerne også mangel på »arbejderboliger«. De eksisterende boliger blev overbefolkede. I København blev problemerne yderligere forstørrede p.gr.a. bestemmelser, der medførte, at byggeriet stort set skulle begrænses til byggeri inden for voldene, og ikke i større omfang kunne finde sted udenfor, på det militære demarkationsområde. Dette medførte så en stor befolkningskoncentration indenfor, og når man betænker datidens hygiejniske forhold, var problemerne også i samtiden løjnefaldende, ikke kun for lægerne. Når lægerne specielt nævnes, skyldes det, at de gennem deres kendskab til udenlandske, først og fremmest engelske forhold, kunne se endnu større (politiske) problemer, hvis der ikke blev gjort noget ved det, mens tid var.

I København blev bolignoden i samtidens øjne presse-rende omkring midten af forrige århundrede, og allerede inden koleraepidemien i 1853, begyndte forskellige foreninger så småt at bygge »arbejderboliger«. Foreningerne var ret forskellige, bl.a. skulle nogen give udbytte, andre eksemplificerede princippet om hjælp til selvhjælp osv.

Netop koleraepidemien kom dem, der af vidt forskellige grunde ønskede, at der skulle bygges på demarkationsområdet, herunder altså også lægerne, til hjælp. Lægerne så en mulighed for et byggeri, der i højere grad kunne opfylde sundhedsmæssige krav til boligbyggeriet. Et af de markante *monumenter* for deres arbejde er Lægeforeningens Boliger på Østerbro eller, som de hedder i dag, Brumleby, der blev bygget mellem 1853 og 1879 efter tegninger af arkitekterne Bindsbøll og Klein. At der virkelig er tale om et monument, vil man se af, at bebyggelsen omfattede 579 ét og to værelser lejligheder i 19 blokke, inspektorbolig, butikker, asyl, sløjdscole, mødesal og senere også badeanstalt.

Der har altid været stor interesse for bebyggelsen, først for den som forbillede, så som pionerindsats og sidst som saneringsmodent eller bevaringsværdigt byggeri. Der er blevet argumenteret for bevaring af Brumleby ud fra arkitekturhistoriske synspunkter. Men det er ikke denne side der tages op i kunsthistorikeren, Hans Helge Madssens bog, selv om den også er et indlæg i debatten til fordel for Brumleby. Han har kaldt sin bog en historiebog, og heri ligger, at det, han vil vise, er livet i Brumleby.

Bogen falder i to dele, en historisk og en nutidig. Den historiske omfatter de første syv kapitler, ca. 3/5-dele af bogen, og den nutidige, dvs. tiden fra 1968, omfatter resten, de sidste tre kapitler. Bogen er på i alt 279 sider incl. to bilag, hvori fundatsen fra 1857 og vedtægterne for Brumleby Lejerforening fra 1975 er optrykt, og incl. en fortegnelse over meddelere, fortællere, erindrings-skrivere, bidragsydere og en litteraturliste.

Bogen er meget velillustreret. Der er mange, gode fotografier. Det havde været rart med en detaljeret billedfortegnelse. Netop når formålet er at vise livet i Brumleby, vil man gerne kunne blade frem og tilbage, når der f.eks. bliver omtalt personer, som man ser billeder af andre steder i bogen. Dokumentationen er efter min mening sine steder noget mangelfuld.

Forfatteren har haft mange forskellige kilder til sin rådighed. Hans hovedkilder må netop ud fra formålet blive meddelere, erindringer og interviews. En anden vigtig kilde er Lægeforeningens Boligers bestyrelsesprotokol, der belyser forholdet mellem bestyrelsen og beboerne, og Brumleby Lejerforenings arkiv, som ligger til grund for de sidste tre kapitler. Bestyrelsens årsberetninger bruger forfatteren bl.a. til at belyse spørgsmål som beboersammensætning, beboerstabilitet og interne flytninger. Men han har udeladt en grundigere undersøgelse af beboernes erhverv, da hans materiale ikke er fyldestgørende, og da en anden, historikeren Ole Hyldtoft, er i gang med dette.

Næsten hele det ældre arkiv fra brugsforeningen, Østerbro Husholdningsforening, er gået tabt. Regnskaberne efter 1900 er ikke benyttet, da forfatteren ikke har villet skrive en detaljeret brugsforeningshistorie. Jeg synes, at det er ærgerligt, at de ikke er inddraget, især hvis man ud fra dem kan sige noget om forbrug af dagligvarer, da det vel også må sige en del om livet og beboerne i Brumleby.

Det er en meget spændende bog. Ønsket om at vise det, som indledningsvis bliver sammenfattet i udtrykket »en almindelig *solidarisk holdning*«, får ikke forfatteren til

at udelade konflikterne og problemerne i Brumleby. I det historiske afsnit vises der noget om, hvordan livet var i boligerne. På den ene side var det mere kontrolleret end udenfor med et system bestående af en bestyrelse, inspektør og pladsmænd, der kunne blande sig i dagligdagen på en måde og i et omfang, som er svær at fatte i dag, men på den anden side var der så naboskab, sammenhold, foreningslivet, den social-demokratiske vælgerforening, boldklubben »Skjold«, festerne i mødesalen og livet udendørs. Når dette har sat sig så tydelige spor i kilderne, skyldes det måske netop, at det drejer sig om et »indhegnet område«. Jeg tror egentlig ikke, at det i princippet adskiller sig så meget fra livet i andre arbejderkvarterer, når man ser bort fra de gode muligheder, der var for kontrol med beboerne, ligesom betingelserne for livet udendørs og for foreningslivet var bedre i Lægeforeningens Boliger.

Engang imellem bliver man stoppet af forfatterens egne overvejelser over den skævhed, der kommer i fremstillingen, ved at han bygger på de mest aktives optegnelser. Og det har han ganske ret i. Det giver mig anledning til en betragtning i forb.m. det nutidige afsnit:

Forfatteren har et sigte med sin bog. Den er en klar støtte til, at Brumleby skal bevares på beboernes betingelser. Jeg er enig med forfatteren et langt stykke, men må alligevel sige fra, når han i indledningen skriver: »Beboerundersøgelsen [i 1974] viste også, at det stadig er den kategori af folk der bor i Brumleby, som kun kan betale en billig husleje. Vi forbeholder os ret til at kræve, at dette sted fortsat sikres for os og vore lige.« Dette skal sammenholdes med, hvad der står tidligere i samme afsnit om Brumlebys bevaringsplan fra 1975. Iflg. den skal der moderniseres, men der må ikke tilføjes fordyrende ting. Jeg læser dette som »unødigt fordyrende«. Skulle det virkelig betyde, at mennesker, der er økonomisk dårligt stillede, skal finde sig i boliger, der ikke lever op til en nutidig standard? Det synspunkt deler jeg ikke. Boligspørgsmålet hænger nu som tidligere sammen med den politiske kamp.

Forfatteren skriver i indledningen, at »Brumlebys Historiebog dokumenterer, at beboerne her har en *sammenhængende historie*, en basis at stå på. At vi kan tage historien til indtægt for bevaringskampen.« (s. 9) Jeg synes ikke, at denne sammenhæng mellem det historiske og det nutidige kommer klart frem. Måske skyldes det, at bogen kan virke ret indforstået. Det indforståede understreges yderligere af bogens opdeling i emner, hvilket naturligvis har sine fordele. Men opdelingen gør det vanskeligt for en udenforstående at fastholde kronologien. Det ville også hjælpe, hvis forfatteren i højere grad havde sammenfattet sine synspunkter og peget på det, som han selv mener er perspektivet, i stedet for at skjule sig bag sine meddelere. Hvad er egentlig hans egne synspunkter og hans kriterier, når han vægter de forskellige meddelelser? Det er betænkeligt.

Disse bemærkninger skal ikke afholde nogen fra at læse bogen. Det er en meget spændende bog om lejerne og deres kamp, og en påmindelse om, at ikke alt begyndte med 1968, men at der er mange erfaringer at bygge på.

Inge Marie Kromann Hansen

Rich. Willerslev: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. Industrialismens Bygninger og Boliger. Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 15. Akademisk Forlag, København 1979, 144 s., ill., kr. 64,95.

Da en systematisk undersøgelse af de københavnske arbejderes boligforhold mangler, er det meget glædeligt, at Richard Willerslevs undersøgelse af de faglærte arbejderes boligforhold omkring 1880 er blevet udgivet under projektet »Industrialismens Bygninger og Boliger«.

Willerslev gør indledningsvis opmærksom på ensidigheden i datidens litteratur, hvor man enten beskæftigede sig med de bedste eller de dårligste arbejderboliger. For at undgå denne ensidighed lægger Willerslev vægt på de faglærte arbejdere, der kun undtagesvis boede i de dårligste ejendomme. Willerslev har endvidere valgt dem, der boede i de almindelige udlejningsejendomme, og ikke i det filantropiske mønsterbyggeri, da den overvejende del af både de faglærte og de ufaglærte arbejdere netop boede i det almindelige udlejningsbyggeri. Det er vigtigt at erindre sig dette forbehold under læsningen, da det filantropiske byggeri især spillede en rolle på Christianshavn, og her var med til at nedbringe den gennemsnitlige husleje.

I undersøgelsen bliver de faglærte arbejdere repræsenteret ved smede og maskinarbejdere, bl.a. fordi de udgjorde en væsentlig del af de faglærte arbejdere. Willerslev mener selv, at de omkring 1880 udgjorde ca. 15% af de faglærte arbejdere i København. Det ser også ud til, at netop smede og maskinarbejdere har ligget nogenlunde omkring de faglærtes gennemsnit, men, sådan som det også dokumenteres her, med betydelige variationer i lønnen. Willerslev har udeladt alle, som var logerende eller »hjemmeboende«, og alle, hvor det er antydnet, at de havde bifortjeneste, fordi det, der har interesseret forfatteren, er den rene lønarbejder. Der er heller ikke oplysninger om hustruers og børns indkomster. Jeg forstår godt disse forbehold af praktiske grunde, men finder dem alligevel problematiske. Jeg ville gerne have set Willerslevs overvejelser for, hvilken betydning såvel bifortjenester som hustruens og børns indkomster havde for arbejderfamilien økonomi, og jeg håber, at han vender tilbage til disse problemer.

Når Willerslev netop tager sit udgangspunkt i 1880, skyldes det, at den første egentlige boligtælling fandt sted i dette år, og at der hermed findes et righoldigt materiale til belysning af boligforholdene.

Undersøgelsen koncentrerer sig om arbejdernes boligforhold på Christianshavn og på Vesterbro – og her især Skydebane Rode. Herved kan Willerslev konfrontere to forskellige (arbejder)bydele, Christianshavn, som den ældre bydel med stagnerende befolkningstal, præget af små og mellemstore ejendomme og med store beboelsestæthed, og Vesterbro, som den nybyggede bydel, der med sine lejekaserner (ejendomme med over et hundrede beboere) i vid udstrækning var bestemt for den hurtigt ekspanderende industriarbejderklasse.

Bogen er på i alt 144 sider, incl. noter, kilder og litte-

raturhenvisninger. Den er veldokumenteret og har mange og gode illustrationer med oplysende billedtekster.

Willerslev har disponeret fremstillingen på følgende måde: I kap. I redegør han for hovedtrækkene i boligstrukturen på grundlag af den officielle, trykte boligstatistik for 1885, for på grundlag heraf at sammenligne de officielle statistiske resultater med resultaterne af en registrering af oplysningerne i de utrykte folke- og boligtællingsskemaer for 1880 (kap. II). I kap. III forsøger Willerslev at indkredse størrelsen af den faglærte arbejders årsfortjeneste i 1880 for dermed at skabe grundlag for en beregning af, hvor stor en del af arbejdsfortjenesten den faglærte arbejder måtte betale for en lejlighed. For at vurdere arbejdernes boligstandard er det vigtigt at supplere oplysninger om antal værelser med flademål. Willerslev undersøger i kap. IV spørgsmålet om smålejlighedernes antal og deres areal, udtrykt i kvadratalen og -meter. Denne undersøgelse betragter Willerslev som ét af bogens tyngdepunkter.

Med baggrund i den gennemsnitlige husleje (kap. II) har Willerslev udvalgt en række lejligheder på Christianshavn og på Vesterbro, beboet af smede og maskinarbejdere. Det drejer sig om ni ét værelses-, 17 to værelses- og en tre værelses-lejlighed, fordelt på 17 ejendomme. På de 17 plancher redegøres der så detaljeret som muligt for smede- og maskinarbejderfamilierne, for lejlighedernes og for ejendommene. Det er et meget spændende materiale, og Willerslev kommenterer det grundigt i bogens sidste kapitel.

Til belysning af boligforholdene benytter Willerslev som nævnt boligtællingen fra 1880, men mange andre kilder inddrages. Ved sit kendskab til kilderne og sine grundige overvejelser i forbindelse med brugen af dem har bogen også interesse for andre end dem, der vil sætte sig ind i boligforholdene i forrige århundrede. Bogen kræver omhyggelig læsning, men indviklede ræsonnementer opsumeres, og de enkelte afsnit afsluttes med sammenfatninger. Jeg finder det generende, at kilderne til de enkelte tabeller ikke fremgår af tabellerne, men kun af sammenhængen. Bogens talmateriale bør derfor og p.g.r.a. forbehold i teksten ikke læses fra sammenhængen. Bogen har mange spændende del-resultater, som det vil føre for vidt at komme ind på her. Forskellen mellem de to kvarterer bliver, f.eks. i kap. II, godt karakteriseret.

Willerslev betragter som nævnt redegørelsen for lejlighedernes indvendige areal som ét af bogens tyngdepunkter. Indledningsvis gøres der rede for de problemer, der kan være i forbindelse med spørgsmålet om lejlighedernes brutto- og netto-areal, og dernæst for lovgivningen vedr. smålejlighederne og for denne lovgivnings konsekvenser. Det drejer sig om fritagelse for den statslige bygningsafgift og den kommunale arealskat, først for lejligheder under 64 □-alen (25 m²) og senere for lejligheder under 80 □-alen (31,5 m²) netto. I forbindelse med den samtidige diskussion om lovgivningen på dette område foreligger der oplysninger om det samlede skattefrie areal fra 1875. Bl.a. på grundlag heraf forsøger Willerslev at nå frem til det samlede antal smålejligheder omkring 1880. Af disse var sandsynligvis mindst 17000 på under 80 □-alen, og af disse igen mindst 10000 på 64 □-alen og derunder i indvendigt mål. Kapitlet forekommer mig ik-

ke helt uproblematisk. Willerslev bruger oplysninger om antallet af lejligheder fra 1875 som udgangspunkt, og kommer ved reduktion af tallet p.g.r.a. en ændret instruks frem til næsten det samme tal som for 1874. Inden tabel IV,1 skriver han imidlertid, at tallet for 1875 må betragtes som et minimum, idet der ikke er taget hensyn til nybyggeriet af smålejligheder mellem 1874 og slutningen af 1875 – så meget desto mere som byggeriet i 1875 skulle være exceptionelt stort, og som byggeriet også formodes at have omfattet smålejlighederne. Det virker forvirrende, også selv om Willerslev bruger dette til at understrege, at det drejer sig om et minimumstal. Det forekommer mig problematisk i tabel IV,3 uden argumentation at tage antallet af lejligheder under 64 □-alen på Vesterbro og Nørrebro i procent af, så vidt jeg kan se, samtlige lejligheder i 1880 i de respektive bydele.

Jeg finder som nævnt Willerslevs undersøgelse af udvalgte arbejderes boligforhold meget spændende (kap. V + Planche 1–17). I den forbindelse beklager forfatteren, at en væsentlig side, nemlig boligernes møblering, er udeladt p.g.r.a. manglende kilder. Jeg tror nu, at der er mulighed for at nå et stykke vej til belysning heraf med andre og måske, for en historiker, utraditionelle kilder.

Hensigten med den fundne huslejerelation var at benytte den som udvælgelseskriterium for en række arbejderlejligheder, hvis beboelsesforhold og standard skulle beskrives mere detaljeret. Hvis en ensartet husleje antages at afspejle en nogenlunde ensartet lejlighedsstandard, vil de udvalgte lejligheder kunne anses for repræsentative for en større gruppe arbejderlejligheder. Men netop Christianshavn med den heterogene bebyggelse og varierende husleje gør, at udvælgelseskriteriet ikke kan anvendes strikte på hver enkelt lejlighed. Endvidere har Willerslev ved udvælgelsen af de vesterbroske lejligheder medtaget alle lejligheder, der blev beboet af de faglærte smede og maskinarbejdere ved J. G. A. Eickhoffs Maskinfabrik, idet årsindkomsten for disse arbejdere er kendt, dvs. at det er muligt at opgøre huslejens andel på årsindkomsten nøjagtigt. Helt nøjagtigt kan det dog ikke blive, da netop én af disse arbejdere havde en hustru, der var dameskrædderinde og en anden boede sammen med to søskende samt moderen, som de underholdt. Set under ét mener Willerslev, at repræsentativiteten for samtlige de udvalgte lejligheder må siges at være tilfredsstillende. »Men ikke mindst boligmarkedet har alle dage været præget af en broget mangfoldighed«, skriver Willerslev på s. 56. Denne bemærkning kan læseren roligt lægge sig på sinde. Jeg synes, at netop bogens sidste kapitel og plancherne tydeligt viser mangfoldigheden samtidig med, at der holdes fast i det generelle.

Inger Marie Kromann Hansen

L. Gotfredsen. Veje i Gentofte – historie og navngivning. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune. 1977. 111 s., ill., kr. 67,85.

Der kan skrives sognehistorie eller kommunehistorie på flere måder. Hyppigst møder man den form, hvor sog-

nets/kommunens historie søges beskrevet helt tilbage fra forhistorisk tid og frem til nutiden med stort set lige megen vægt lagt på alle tidsafsnit til trods for den gevaldige forskel i mængden af kildemateriale fra de forskellige perioder. Sjældnere – men heldigvis i stadig stigende omfang – ses lokalhistoriske arbejder, hvor forfatterne »tør« begrænse sig til de tidsafsnit, hvor kilderne flyder så rigeligt, at der ikke bliver behov for at bevæge sig ud på fantasiens overdrev. Sjældnest er uden tvivl sogne- eller kommunehistoriske arbejder, der i monografisk form beskriver blot en enkelt side af et sogns eller en kommunes historie; men de findes. Det er L. Gotfredsens bog *Veje i Gentofte* et af de seneste eksempler på.

Bogen er opdelt i to hovedafsnit: en historisk oversigt, der omhandler vejenes oprindelse, vejnettets udvidelse, administration m.m. gennem tiderne, og et leksikalt afsnit, hvor hvert enkelt vejnavns oprindelse forklares og navngivningstidspunktet søges fastslået. Den historiske oversigt er opbygget kronologisk og indledes med en lokaliserings af bygdens ældste veje, hvilket gøres på grundlag af udskiftningskort og andet kortmateriale. Næste afsnit handler om de herskabsveje, som gik gennem den nuværende Gentofte kommune. Det drejer sig dels om den kongevej, Frederik II anlagde til Hillerødsholm, dels den kongelige lyst- og jagtvej ud til Dyrehaven. Disse veje var imidlertid enten totalt lukket for offentligheden eller også var det kun tilladt at benytte dem mod erlægelse af bompeng. Et anderledes almentnyttigt sigte havde derimod det vejanlæg, J. H. E. Bernstorff anlagde i forbindelse med udskiftningen af bøndergodset under Bernstorff gods. Formålet var at give sognets beboere behageligere veje at køre på. Med oprettelsen af en sognekasse, der fik en del af sine indtægter fra de såkaldte »byespenge«, tilstræbte greven en bedre vedligeholdelse af vejnettet end tidligere. Men – som L. Gotfredsen viser – var problemet med vejenes vedligeholdelse ikke løst hermed. Først med landkommuneloven af 1867 blev der grundlag for forbedringer. Loven gav nemlig mulighed for at udbyde arbejdet i entreprise i stedet for at lade det udføre in natura som tidligere. Af større betydning var det måske nok, at tilsynsmyndigheden i vejspørgsmål blev overdraget til amtsrådet. Nye problemer kom imidlertid til. De mange private beboelsesveje, som fulgte med den kraftige udstykning i 1890'erne, blev nemlig ikke anlagt i kommunalt regi og blev derfor af stærkt svingende kvalitet. Først med vedtagelsen af en ny vejvedtægt i 1909, hvorved de private veje blev henlagt under Teknisk Forvaltnings tilsyn, bedredes dette forhold. L. Gotfredsen afrunder den historiske oversigt med et kapitel om de store udfaldsveje fra 1930'erne, som den voksende biltrafik skabte behov for, og en kort redegørelse for navngivningen af kommunens veje. Bogen afsluttes som ovenfor nævnt med en fortegnelse over samtlige vejnavne med angivelse af deres oprindelse. Denne sidste del af bogen skal ikke omtales her, da den udelukkende har lokal interesse.

L. Gotfredsen skal roses for sin vejhistoriske oversigt. Den er skrevet på en sådan måde og med så bredt et indhold, at også andre end den lokalkendte læser kan have udbytte af at læse den. Det må dog indvendes mod fremstillingen, at den giver et lidt »skævt« billede af

samfærdselsårerne i ældre tid. Her tænkes der på det »underordnede« vejnet, stierne, der – det skal indrømmes – er meget vanskelige at opspore, fordi de kun sjælden er indtegnet på de gamle kort; men placering af skole- og kirkestier og ikke mindst stridighederne herom findes omtalt i mange udskiftningsforretninger og retssager. I bogen hører man ikke om lokale stier før omkring 1853; men de har utvivlsomt været der. Kørsel med hest og vogn var forbeholdt de velstillede. »Apostlenes heste« har uden tvivl været det hyppigst anvendte transportmiddel, og lige så sikkert er det, at den gående (og ridende) færdsel ikke har fulgt de egentlige veje, når det betød en omvej. Det er dog kun en skønhedsplet, anmelderen her peger på. For ellers må det siges, at bogen er et bevis på, at det også i sogne- eller kommunehistorisk sammenhæng er en fordel at begrænse sit emne, således at man opnår en større fortrolighed med det. L. Gotfredsen skriver lokalhistorie med sikker hånd og formidler sin viden på fængende måde.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hakon Lund: Mindelunden ved Jægerspris, udgivet af Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris 1976, 103 sider, ill., kr. 35.

I 1777 udkom Ove Mallings Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, beregnet til lærebog i latinskolen og en af de historiske fremstillinger, der fik størst betydning for den almindelige historieopfattelse, »faa andre have som den bidraget til at vække Fædrelandskjærlighed og sprede Kundskab om vort Folks Historie i vide Kredse«, skrev A. D. Jørgensen. Initiativet til værket var udgået fra Ove Høegh-Guldberg, selv forfatter til en verdenshistorie med et lignende religiøst-moralsk grundsyn, som Malling efter sagens natur i sin bog kunne give en drejning mod det nationalt fortjenstfulde. Det er velkendt, at Mallings klare og medrivende stil gjorde hans bog til folkelæsning gennem mere end et århundrede, hvor den udkom i syv oplag og blev oversat til tre verdensprog. Et mere direkte nedslag, næppe så umiddelbart påagtet skønt et ganske bemærkelsesværdigt udtryk for enevældens kulturpolitik, fik Mallings historiebog imidlertid i den mindepark med 54 marmorstøtter, alle udført af Johannes Wiedewelt, som den altformående Guldberg lod sin fyrstelige beskytter, arveprins Frederik, anlægge ved Jægerspris, så at sige med Mallings bog i hånden.

Kunstakademiets overbibliotekar Hakon Lund, selv en kyndig vejleder i det 18. århundredes haver, har fremlagt de nærmere enkeltheder ved anlægget af mindelunden ved Jægerspris i et lille, men nyttigt og dertil nydeligt udstyret skrift, som Kong Frederik den Syvendes Stiftelse har udgivet i anledning af 200-året for såvel Ove Mallings Store og gode Handlinger som opstillingen af de første monumenter ved Jægerspris. Her var en begyndelse allerede gjort i 1776, da arveprinsen lod en delvis sammenstyrtet jættestue i marken ved Kulhuse-vejen, »Monses Høj«, udgrave og omdanne under navnet »Juliane-Høj« til den bedste Moders Minde«. Guldberg pub-

licerede både udgravningen og den sønlige moderkærligheds monument, der udformedes i terrasser, hvor syv ensartede marmorstøtter over »nogle Fordums hedenske Konger« blev opstillet mellem klippede træer og stokroser (!), med den udmærkede begrundelse, »at da Godset i umindelige Tider har tilhørt danske Konger er det ikke en urimelig Formodning, at det endog i ældgamle Tider har været Kongers Ejendom, og at Gravstedet kan have været opført for Landets ældste Regenter«.

Billedhuggeren Johannes Wiedewelt udførte mindesmærkerne og må også gøres ansvarlig for højens omdannelse efter forbillede i de romerske kejsergrave, som Augustus og Hadrian havde anlagt ved Tiberen (selv om de på daværende tidspunkt ikke stod bevaret i deres oprindelige, med cypresser begroede skikkelse). Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at mens dette anlæg med sine geometrisk regulerede skrænter og terrasser, den symmetriske, aksefaste opbygning og de klippede hække og træer endnu ganske står på den klassiske (franske) havekunsts trin, ligesom en lang allé knyttede Julianevej til den egentlige slotspark, fik den historisk-pædagogiske mindelund i slotshavens og slotshegnets »stille Dunkelhed«, en så helt anderledes fri karakter, at den få år senere (1780) vakte den »følsomme« havestils fornemste talsmand, Kieler-professoren C. C. L. Hirschfelds udelte begejstring: »Marmorets glimten, der bryder gennem løvmasserne, og det hellige mørke, hvori monumenterne stundom skjuler sig, indtil øjet pludselig skuer dem, lader de skiftende indtryk trænge ind i sjælden. Alt er stille, ensomt og højtideligt«.

Det havde været ganske interessant, om Hakon Lund havde ofret lidt mere opmærksomhed på dette så bratte omslag fra klassik til romantik i selve det anlægsgartneriske princip, så meget mere, som han dog med stor kyndighed anskuer både Jægerspris-anlægget og dets mere beskedne hjemlige forgænger, det af lensgreve Johan Ludvig Holstein efter plan af professor H. P. Anchersen i 1750'erne anlagte »historisk-genealogisk-peripathetiske Academie« i Ledreborg Dyrehave, på de belærende havers (formodentlige) internationale baggrund. Læseren præsenteres således for det Temple of British Worthies i Bridgemans storstilede anlæg for Lord Cobham ved Stowe, som også Hirschfeld kendte. Mindre vedkommende kan den udførlige omtale af Prato del Valle-anlægget i Padova i den ellers så stramme fremstilling forekomme, da denne italienske skulpturpark af kronologiske grunde ikke kan være en forudsætning for den samtidige danske (og naturligvis endnu mindre nogen efterligning!), og desuden har en ganske anden karakter.

Jægerspris-monumenterne er tidligere grundigt beskrevet i en monografi af dr. V. Thorlacius-Ussing, ligesom dr. Arne Hoff har fremlagt korrespondancen mellem statsmanden Guldberg og billedhuggeren Wiedewelt, der kaster interessant og for så vidt usædvanligt lys over hele anlægget, hvis principielle betydning Hakon Lund rigtigt fremhæver som »en manifestation af den danskhed hoffet og Guldberg ønskede at demonstrere efter Struensees fald . . . det er ikke noget tilfælde, at parken har 200-års jubilæum samme år som loven om indfødsretten«. Derfor havde man også gerne set en noget mere indgående analyse af det gjorte udvalg af minde-

værdige personer, selv om det vel i hovedsagen er rigtigt, som Hakon Lund skriver, at Guldberg »synes at have redigeret navnene, efterhånden som de faldt ham ind«. Af og til ændrede han dog mening og bortviste f.eks. feltmarskal Eiler Holck og Svanninge-præsten Hans Madsen fra de mindeværdiges selskab, mens den derimod for landsforrædderi dømte Griffenfeld kom med – endda blandt de første 18 navne. Også mindesmærkernes ofte ganske sindrige, for ikke at sige snurrige, symbolsprog, som Guldberg ligeledes selv fra først af foreskrev Wiedewelt, selvom hans stigende optagethed af statens anliggender efterhånden gav billedhuggeren friere hænder, kunne man have ønsket nøjere analyseret.

Med al respekt for Wiedewelts store indsats er mindelunden statsmanden og folkelæreren Guldbergs værk og stod og faldt med ham. Således standsede også opstillingen af mindestøtter – på en enkelt nær – brat ved hans styrt fra magten 1784, og det mindesmærke, han vel havde forestillet sig selv at få, fik han aldrig.

Man kan derimod gerne tage hele mindelunden ved Jægerspris som et monument over den i mange henseender så fortjente Ove Høegh-Guldberg, som altid selv kom til at stå i skyggen af de mere brillante karakterer på godt og ondt, han efterfulgte, og som efterfulgte ham. Hakon Lunds lille publikation tjener i hvert fald Guldbergs minde vel og har derudover den værdi for første gang at bringe J. Fr. Clemens' kobberstik til Peder Topp Wandalls aldrig afsluttede bog om De paa Jægerspris ved Mindestene hædrede Fortiente Mænds Levnets-Beskrivelse (1783). Med Hakon Lund i hånden vil det nu være en smal sag at opspore de godt halvt hundrede historiske – og historiografiske interessante – mindestøtter, hvoraf vel en del i tidens løb har måttet fornyes, men dog i det væsentligste som pålidelige reproduktioner, omend i andet materiale (granit og sandsten), ligesom bevakningen naturligvis i nogen grad har ændret sig. Alligevel er det i høj grad lykkedes at bevare Slotshegnets stemning af romantisk mindelund, og det er ikke den ringeste fortjeneste, Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris har indlagt sig.

Flemming Jerk

Bredo L. Grandjean: Marienborg, et nordsjællandsk landsteds historie, udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune 1977, 71 s., ill. kr. 80.

Poul Strømstad: Frieboes Hvile, et landsted fra det 18. århundrede, Nationalmuseets Købstadsundersøgelser 1978, 38 s., ill. kr. 15.

Eiler Nystrøm og Vilhelm Lorenzen var de første historikere, der mere systematisk interesserede sig for »landgårde og lyststeder i barok, rococo og empire«, som titlen lyder på Lorensens grundlæggende publikation fra 1916–20. Her blev konkrete arkitekturhistoriske oplysninger fremlagt om en række af de talrige landsteder nord for København tillige med et stort billedstof, mens Nystrøm nogenlunde samtidig i sine tre bind om Søllerød, Gentofte og Lyngby sogne – siden samlet i *Fra Nord-*

sjællands Øresundskyst (1938) – redegjorde for de topografiske, personalhistoriske og kulturhistoriske forhold, som også i Louis Bobé fandt en fortrinlig kender og flittig forsker. Så lidt som på noget andet område har disse pionerarbejder imidlertid kunnet udtømme det ganske rigelige matriale, ligesom dette i nyere tid er øget ved arkivafleveringer og udviklingen af bygningsarkæologien til et uundværligt arkitekturhistorisk hjælpemiddel.

Dette kommer de her behandlede landsteder til gode, begge beliggende i Lyngby, omend på hver sin side af søen, Marienborg ved Nybro i landskabelig bemærkelsesværdig position på næsset mellem Mølleåen og Bagsværd Sø i den herskabeligt helstøbt bebyggelse Ny Frederiksdal, Frieboes Hvile mere uanset under skovbrynet ud til den travlt trafikerede Lyngby Hovedgade over for indgangen til Sorgenfri Slotspark. Nogen videre fremtrædende plads blandt mindstederne for den »florissante tids« sommerlige high-life i den romantisk afvekslende sø- og skovegn nord for København som Frederiksdal, Sophienholm eller Dronninggård (»Næsseslottet«) har de dog aldrig indtaget og heller ikke i videre udstrækning tiltrukket sig forskningens opmærksomhed. Ingen af dem var således blandt det gode dusin landsteder, der fandt optagelse i Hassøs Danske Slotte og Herregårde (1944–46), hvorimod Marienborg blev medtaget i Aage Roussells anden udgave af samme værk (1963–67); stedet havde i mellemtiden fået mere almen interesse takket være kunstsamleren, højesteretsassagfører C. L. Davids bestemmelse af ejendommen til sommerbolig for landets statsminister (1961). I de senere år har Marienborg hyppigt været anvendt til politiske drøftelser af mere intern karakter, mens Frieboes Hvile efter omfattende restaurering er åbnet som ramme om Lyngby-Tårbæk kommunes Byhistoriske Samling.

Det er arkivar Bredo L. Grandjeans fortjeneste at have udredt Marienborgs bygningshistorie, som endnu Traps 5. udgave (1960) ikke turde tidsfæste nærmere. Hans artikel fra Danske Slotte og Herregårde (2. udgave) er her genoptrykt i væsentligt udvidet skikkelse, hvorved interessante kulturhistoriske oplysninger, først og fremmest fra det (Hegermann-) Lindencrone'ske privatarkiv, har kunnet medtages. Samtidig foreligger den nu fyldigt illustreret med et omfattende, fra talrige private og offentlige samlinger tilvejebragt billedmateriale – ejerportrætter, prospekter, matrikulkort. Man havde gerne også set et par fotografier, der bedre end de bragte dystre efterårsoptagelser ydede landstedets nuværende fremtræden retfærdighed. Interieurbilleder og et par planer over husets indretning før og nu, som der i øvrigt omhyggeligt redegøres for i teksten, ville ligeledes have været nyttige, navnlig da kgl. bygningsinspektør Peter Koch ved ombygningen 1961–63, så vidt forfatteren, gik så radikalt til værks, at »hovedhusets stilfærdige og stilrene ydre intet røber om rumdispositionen, som man med lignende huse i erindringen forestiller sig helt anderledes«.

Marienborg er efter al sandsynlighed opført 1744 af kommandørkaptajn Olfert Fischer, fader til den ligelydende helt fra Slaget på Rheden 1801, men stod da kun som et »typisk dansk landhus i en etage med en gennemgående trefags kvist og halvfafvalmede gavle«. Den hidtil uanavngivne lystgård »på Frederiksdal« fik først sit navn,

da kammerherre Johan Frederik Lindencrone fra Gjorslev i 1795 erhvervede den og opkaldte den efter sin hustru Bolette Marie, født Harboe, og først sit nuværende markante, toetagers udvortes ved den ombygning, som Grandjean ret overbevisende tidsfæster til agent Jean de Conincks ejertid 1804–07, skønt ejendommen først ved nyvurderingen til brandforsikring i 1851 beskrives i overensstemmelse hermed. Den ellers så upræsentiose fremstilling af Marienborgs historie får gennem påvisningen af den forsigtighed, hvormed man således bør omgås brandtaxationsforretningerne som bygningshistorisk kilde, sin særlige værdi for historikeren.

Museumsinspektør Poul Strømstads lille skrift om Frieboes Hvile har samme principielle, metodiske interesse, selv om de bygningshistoriske facts her nok havde vundet ved også at blive indarbejdet i en bredere kulturhistorisk fremstilling, så meget mere som ejendommen har betydelig interesse ud over det rent arkitektoniske, ved at være nedarvet gennem fem slægter fra 1782 til 1953, en tid lang endda belagt med fideicommissariske bånd, vistnok det mindste i sin art i landet. Hele publikationen har dog et anderledes nøgternt udstyr end Marienborg-bogen, men en vedlagt meddelelse fra Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune henleder opmærksomheden på den tidligere ejer, løjtnant F. C. C. F. Funchs optegnelser om Frieboes Hvile i Lyngby-Bogen 1978.

Som Grandjean fremlægger Strømstad ikke alene de kendte vurderingsforretninger, selv om den ældste (af juli 1758!), da den nyopførte ejendom blev solgt efter bygheren, apoteker August Günthers død, desværre ikke er bevaret, men kan også supplere de her givne oplysninger med resultaterne af Nationalmuseets farvekonserveringsanstalts undersøgelser af den i mange henseender så velbevarede og indtagende lille hovedbygning, ikke større end et nutidigt parcelhus (ca. 15 × 8 m), men ulige mere herskabeligt. I begge de to gennemgående sale i husets dominerende midterrisalit, hvorom hele beboelsen er samlet, sidder trykte, franske papirstapeter med maritime motiver, nævnt allerede i den første brandtaxation af 1808 og næppe meget ældre. Den nedre sal (havesalen) er desuden indrettet med »Brøst-Paneel med 12 forgyldte Collonner« (pilastre), som det allerede hedder i vurderingen til auktionsforretning 1782, men den farve tekniske undersøgelse viser, »at en del af træværket på et eller andet tidspunkt er blevet beskåret og omplaceret«, ligesom det er sammensat af dele, »der rimeligvis tidligere har dannet en helhed, men som ved omsætningen er blevet beskåret og sat sammen uden hensyn til den oprindelige dekoration«. Antagelig er ændringerne sket i forbindelse med opsætningen af de nævnte tapeter ret kort efter agent Anders Bodenhoffs datter, Gertrud Cathrines bryllup i 1795 med den senere general F. C. C. Frieboe, som ejendommen fik navn efter. Takket være den omhyggelige bygningshistoriske redegørelse er det nu muligt at følge så at sige alle ændringer gennem bygningens 225-årige historie, ude og inde, og her rum for rum, desværre uden at deres møblering og anvendelse får nævneværdig omtale, skønt general Frieboes arvinger beboede stedet lige til 1966, og ikke få gamle ejendele synes at have været for hånden.

Der er grund til at gøre opmærksom på den værdifulde indsats, Lyngby-Taarbæk kommune og dens historiske selskaber har ydet, ved at befordre udgivelsen af disse hver på deres vis så værdifulde små skrifter om kommunens bygningskulturelle arvegods. I det ydre fremtræder de meget forskellige, både monumenterne og bøgerne, og hvad det sidste angår, kunne man nok have ønsket, at noget af den overflod, Marienborg-bogen som jubilæumsskrift for Historisk-topografisk Selskab stiller til skue – i parantes bemærket i øvrigt ikke udelt til sin fordel, skønt Det Berlingske Bogtrykkeri lægger navn til den noget sværtede og gnidrede sats – kunne være kommet Nationalmuseets lille fotokopierede skrift om Frieboes Hvile til gode. Til gengæld kan man her glæde sig over et mere fyldestgørende, nutidigt illustrationsmateriale, ligesom en plan over anlægget ikke savnes. *Flemming Jerk*

Steen Balle: Et sogn på Lolland. Udgivet i samarbejde med Saksøbing lokalhistoriske arkiv. 1979. 159 s. kr. 48.

Til trods for at sognet som enhed nu kun har betydning i den kirkelige administration fremkommer der til stadighed nye sognehistorier. Eller måske er det netop derfor. Et landsogns sammenlægning med en købstadskommune kan give næring til en følelse af at det lille samfunds værdier druknes. Denne bog behandler Slemminge sogn på Østlolland, siden 1970 underlagt Saksøbing i kommunal henseende. Et hovedmotiv for at skrive bogen har iflg. forordet og indledningen været utrygheden ved den megen centralisering. Forfatteren, der er bosat på en af sognets gårde, har ønsket at belyse egnens fortid og måske navnlig nutid »for at få folk til at overleve på en bedre måde«. Ønsket er fromt og godt, men en hel del misforståelser skæmmer den mere historiske del af fremstillingen, så man kan have sin tvivl om, hvor vidt folk gennem denne bog kan drage den lære af historien. På den anden side lyser glæden ved arbejdet med opgaven ud af alle bogens sider, og derved bliver forfatteren på flere måder en god ambassadør for historisk tanke.

Stilen er ret personlig og læseren får i fuldt mål besked om det samfundssyn, der ligger bagved og om, hvad forfatteren mener med den måde bogen er sat sammen på. Man har behov for disse fortolkninger af egen tekst, da det ellers kan være vanskeligt at begribe logikken og den tilstræbte overskuelighed. I princippet behandles emnekredsene på den måde, at der begyndes med den nære fortid, som efterfølges af en bagudrettet beskrivelse til ca. år 1800 eller lidt før. Der er imidlertid adskillige digressioner og kronologiske spring undervejs, og som nævnt kan det være svært at se logikken. Der lægges ud med et afsnit om Slemminge 1970–80; det indeholder overvejende personlige (læs: politiske) betragtninger om samfund og skole. Alligevel hedder det umiddelbart efter dette afsnit, at det ikke har været hensigten kun at komme med forklaringer, som ikke kan diskuteres! (s. 9). Kan man andet end diskutere et udsagn som f.eks. »Vi fik flere biler, og så blev vi fri for at tale sammen?« (om udviklingen i 1970'erne). Ser man forbi nogle noget slidte nutidsven-

tinger og undlader at ærgre sig over de manglende eller upræcise kildehenvisninger, kan man trygt gå videre i bogen. Steen Balle og lokale hjælpere har nemlig samlet et ganske beundringsværdigt stort stof, navnlig for den nyere tids vedkommende. Dels er de lokalt opbevarede sognekommunale sager og protokoller benyttet, og dels en række forenings- og erhvervsarkiver, som formodes enten at ligge på det stedlige lokalhistoriske arkiv eller ude omkring. Endelig er der gode pluk fra samtaler og optegnelser om hverdag og fest på egnen. I det hele taget står det kulturhistoriske billede ofte klart og friskt, desværre noget i modsætning til passagerne af mere traditionel historisk karakter.

Fremstillinger og primære kilder benyttes sideordnet, og de eksempler, der udvælges fra kilderne som belæg for synspunkter kan forekomme tilfældige. Som eksempel på bøndernes holdning til de højere verdslige magter nævnes opsætsighed mod det 18. århundredes forbud mod brændevinsfremstilling, hvorefter der straks gås videre til et udsagn fra 1930'erne om at »Lolland var stedet, hvor man drak meget« (s. 11). Om bøndernes forhold hedder det mere generelt at de ikke var gode. Nok muligt, men hvornår og sammenlignet med hvem eller hvad?

Bogen indeholder bl.a. afsnit om kirke- og skoleliv, den sociale og erhvervs-mæssige udvikling gennem et par hundrede år. Menneskenes virke er sat i forgrunden, og som rimeligt er for disse egne af landet, belyses også den udenlandske arbejdsstyrkes forhold. Værdifuldt er det også at de måske lidt upåagtede sider af kulturlivet i efterkrigstiden fremdrages, idet der i billeder og tekst berettes om idrætsliv og ungdomsarbejde. Her står man ved en god fornyelse af den traditionelle sognehistorie, og det er på disse felter bogen har størst værdi. Desværre må man derimod nærmest fraråde et afsnit som det om »Menneskene ved landbruget« (s. 91–109), da fejl og misforståelser er for hyppige.

Bogen har et nydeligt lay-out og både kort og billeder står godt. I forordet takkes mennesker, som har gennemlæst manuskriptet for skrivefejl og unøjagtigheder. Man kunne ønske de samme mennesker havde haft fat i forordet, hvori findes nogle uheldige skrivefejl.

I et efterskrift redegøres for, hvorledes manuskriptet også har været forelagt faghistorikere til udtalelse. Et par citater fra udtalelserne gengives. Forfatteren har ikke fået lutter ros, tværtimod, hvilket får ham til at stille spørgsmål ved »hele den måde vores eksperter arbejder med historien på. Hvem er historien for? Og hvad skal den bruges til?« En svarmulighed er, at historien selvfølgelig er for alle, men skal målet være at gøre folk klogere, da må den, der skriver eller på anden måde formidler, sætte sig grundigt ind i hele sit emne. Med fare for at fremstå som lokalhistorisk lyseslukker må det frem, at her svigter denne bog. Munden er taget for fuld.

Om man bryder sig om den lidt pågående facon med at konfrontere læseren med en bogs tilblivelseskvaler er en smagsag, men der ligger noget modigt og stærkt i kampen for at komme til orde på egne, lokale præmisser. Den dialog mellem amatør og »ekspert«, der mere end anes, er nødvendig for det fremtidige historisk orienterede arbejde i Slemminge som andetsteds i landet.

Margit Mogensen

Jørgen Hæstrup: *Krig og besættelse. Odense 1940–1945*. Odense bys historie, bd. 9. Odense Universitetsforlag 1979. 464 s., indb., ill., (abonnementspris kr. 132), kr. 198.

I 1988 er det 1000 år siden Odense by første gang er nævnt i et dokument. Byrådet har besluttet at markere jubilæet »ved at udgive en omfattende skildring af byens og dens nærmeste oplands historie bygget på den nyeste forsknings resultater, en fremstilling som nok omhandler de etatsråder, der har givet vor by sit navn, men i endnu højere grad de mange generationer af i dag ukendte odenseanere, hvis solide daglige arbejde har formet den by, vi i dag lever i.« Det er et tiltalende program Odenses borgmester her har formuleret, og planen er desuden stort tænkt. Det er nemlig meningen at der fra nu af skal komme et bind om året, således at der foreligger en 10 binds byhistorie, når jubilæumsdagen oprinder. Der er altså lagt op til et i omfang ret enestående værk i dansk lokalhistorie, og da de 15 forfattere, der medvirker, er erfarne forskere og skribenter, hovedsagelig hentet fra byens universitet samt dens landsarkiv og museum, er det uægtelig med forventning man giver sig i lag med det første bind, som er bind 9. Man har nemlig valgt at starte med Jørgen Hæstrups skildring af årene 1940–45. Det er sikkert i mange henseender en klog disposition, for der er en stor og vidt udbredt interesse for netop denne periode. På den anden side er der mange vanskeligheder forbundet med at forske i besættelsestiden. Mange af de kilder, en historiker ellers benytter, mangler fra disse år, og andre er stærkt censurerede. Det er heller ikke nemt at skrive lokalhistorie om besættelsesårene. I en efterskrift har Hæstrup selv formuleret problemet sådan: »Odense havde altså i disse år to tilværelser: en illegal skyggetilværelse og en legal eksistens i trods mod de abnorme tilstande. Begge dele måtte skildres.« Som anmelder må man spørge: Er dette en bog om besættelsestiden i Odense eller om Odense i besættelsestiden?

Lad mig straks give svaret: Dette er faktisk et spændende og velskrevet bind i serien om *Odenses historie*, en solidt funderet skildring af mennesker, tilstande og begivenheder i en af landets store byer i nogle bevægede år. De mangeartede problemer forfatteren har mødt under sit arbejde er blevet løst på en lykkelig måde. Allerede bogens disposition rører et sikkert greb om stoffet. Adskillige lokalhistoriske værker er stærkt emnedelt med en række lodrette snit anbragt side om side: bystyret (fra begyndelsen til slutningen), handelen, industrien, havnen, brandvæsenet, vandværket osv. sluttende med kulturlivet – alt skildret hver for sig. Hæstrup har opdelt sin bog i 58 kapitler, hvert med et antal underafsnit. Skildringen er tilsyneladende jævnt fremadskridende, der startes med 22 graders frost i februar 1940 og slutes med adskillige varmegrader i maj 1945. Undervejs brydes kronologien dog adskillige gange, og det sker på en næsten umærkelig og raffineret måde. Et enkelt eksempel kan illustrere det. De første kapitler behandler besættelsen af byen, de umiddelbare økonomiske og forsyningsmæssige konsekvenser heraf og borgernes første reaktioner herpå. Kapitel 9 slutter: »Dette var meget groft og

meget skematisk det odenseanske erhvervslivs situation, da man gik ind i efteråret 1940 med voksende bevidsthed om, at det værste lå forude og ikke bagude. Løsningerne må skildres, som firmaernes ledere som medarbejdere på alle niveauer – dag for dag og punkt for punkt fandt frem til dem.« Næste kapitel begynder: »Uhyre meget afhæng af transportmulighederne«, og derefter følger så to kapitler om problemerne for biltransport, statsbanedrift og havnetrafik, hvad der leder naturligt over til det store havnebyggeri. Hvert af disse temaer følges til hen mod krigens slutning, således at behandlingen afrundes og får perspektiv. Havnekapitlet slutter med en omtale af havnens og kanalens betydning for sejlsport og udflugter. I det næste kapitel springes der tilbage til efteråret 1940 med afsnit om fritidsglæder og mødeaktiviteter. Altså et kronologisk spring, men en emnemæssig sammenhæng. Den frie og mosaikagtige opbygning Hæstrup har anvendt, gør bogen spændende for læseren, og gør det muligt for forfatteren at behandle et væld af emner, uden at udviklingen sløres og overblikket går tabt. Krigsbegivenhederne i den store verden, den landspolitiske udvikling og det snævert fynsk-odenseanske kan kædes sammen på det sted og i det omfang, det er fornødent. Prisen for alle disse fordele er, at nogle gentagelser bliver nødvendige – og der er måske lidt flere end strengt nødvendigt. Dog, sproget er levende og lige fra starten er bogen fængslende. Læsningen forstyrres ikke af notetal i teksten, men bagi findes alle henvisningerne – 13 sider med kompakt 3-spaltet sats. De almindeligt kendte kilder og behandlinger er selvfølgelig brugt, men Hæstrup har desuden med henblik på denne bog indsamlet yderligere materiale og fået »snesevis af borgere« til at fortælle erindringer og skrive beretninger. Det er altså slet ikke så lidt stof der foreligger, og det er brugt godt. Der er især grund til at fremhæve brugen af aviserne. Skønt de var censurerede, kan de dog godt være meget oplysende – ikke mindst annoncestoffet har været meget givende – og netop fordi bladene var censurerede, betyder det meget, hvad der ikke stod i dem.

Når Hæstrup skriver, at »tilbage bliver en vis følelse af afmagt med hensyn til at fange oplevelser, beslutninger, handlinger og stemninger i en tid, der ikke lignede nogen anden«, så kan læseren ikke dele denne følelse. De mange tal der belyser import, export, produktion osv. danner kun en ramme om en meget nær skildring af hverdagens problemer. Man får en meget konkret viden om de vanskeligheder der prægede livet, de mangler man måtte affinde sig med, det initiativ der opstod, og det sammenhold der voksede frem. Ikke mindst skildringen af de første besættelsesår er skrevet med meget stor forståelse for stemninger og reaktioner. Den nationale bølge med alsang og mødeaktivitet ydes fuld retfærdighed. Hæstrup nævner selv, at »en eftertid kan have let spil med hensyn til overbærende ironi over for tidens umådelige og ordrige danskhed«, men han tilføjer: »historisk er det mere frugtbar og kritisk korrekt at tage fænomenet til efterretning som det symptom, der var på en trang til samvær i en situation, hvor ingen endnu kunne se, hvad man ellers kunne gøre.« Denne forståelse dækker også det omslag, der efterhånden fandt sted i følelse og tankegang. I april 1945 blev Gestapos hovedkvarter bombet, derved om-

kom 9 civile danskere og 20 blev såret. Hæstrup skriver, at det var mere end tvivlsomt om angrebet var til nogen nytte, fordi det kom så sent, men alligevel blev Wing-Commanderen hyldet af borgerne, da han kom til byen efter befrielsen. »Det fortæller en del om byens stemning og byens had. En eftertid formår nok kun at forstå datiden, om den også tager de barske kendsgerninger fra disse år til efterretning.«

Som nævnt behandler bogen imidlertid ikke blot byens »legale eksistens«, også den voksende »illegale skyggetilværelse« er med. Der er en god sammenhæng i skildringen af forløbet. Skridt for skridt følger man udviklingen fra de første år hvor en »normalt lovlydig« befolkning havde svært ved »at danne sig nogen helt konkret forestilling om de begreber og metoder, der knytter sig til ordet modstandsbevægelse« og så frem til afslutningen, hvor en velorganiseret illegal bevægelse var opbygget. Der er glimrende kapitler om våbenedkastninger og sabotageaktioner, men højdepunktet nås i skildringen af generalstrejken i august 1943, da »byen gik amok«. Man følger aktioner, modaktioner og forhandlinger næsten fra time til time – her kan læseren ikke lægge bogen fra sig, så spændende er det.

Når »Odense 1940–1945« har fængslet mig så stærkt, skyldes det ikke at jeg har nogen som helst forbindelse til byen. Jeg har aldrig kunnet forstå det synspunkt, at man, for at kunne læse et lokalhistorisk værk med udbytte, nødvendigvis skal have tilknytning til den omhandlede lokalitet. Man behøver dog ikke at være gravid for at kunne fængsles af »Vinterbørn«, eller at være neger for at værdsætte »Rødder«. Der kan være mange grunde til at læse bøger, men ét vigtigt aspekt er vel, at en bog kan give os en enestående mulighed for at få forståelse af tider, steder og mennesker, som vi ikke på anden måde har haft, eller kan få, kontakt med. God lokalhistorie byder på en sådan mulighed, og så kan det være ligegyldigt om lokaliteten er velkendt for læseren eller ej. Hvis nogen, der ikke har oplevet besættelsestiden, spørger: Hvordan formede livet sig i stort og småt for almindelige mennesker i disse år – så vil jeg sige: læs denne bog af Hæstrup. Det er for så vidt – undskyld, kære byråd – ligegyldigt at den handler om Odense, den giver tidens stemninger og tilstande, den er i god forstand almenmenneskelig.

10-bindsværket om Odense lægger altså stærkt ud, der bliver noget at leve op til i de følgende bind. Kun på to punkter, håber jeg, at dette bind ikke vil danne mønster. Det ene vedrører billederne. Der er dejligt mange af dem, i alt 433, men oplysningerne om billederne er meget uensartede. Med undtagelse af billedet på omslaget, får man at vide hvad billedet forestiller, undertiden oplyses fotografens navn, undertiden hvilken offentlig samling billedet stammer fra. Men den sidste oplysning mangler alt for tit. For de mange portrætters vedkommende kunne det også være rart at vide, hvornår de er fotograferet – så personerne sådan ud, dengang de foretog sig det, der skrives om i bogen? Bogen har personregister, men det fremgår ikke heraf, om der er billede af den pågældende, og hvor i teksten det i så fald er gengivet. Værre er det dog, at der stort set ikke er kort i bogen. Indholdsfortegnelsen nævner intet om kort, og først når man er nået til

s. 173 finder man et enkelt, alt for lille kort, og i øvrigt uden målestoksangivelse. En række af bogens kapitler ville have vundet ved at være illustreret med kort: havneudvidelsen, det store lufthavnsbyggeri, sabotageaktionernes fordeling og de mange schalburgtager der »fik det indre af Odense til at ligne en ruinby.« Her lades læseren i stikken; man må håbe de næste bind er bedre udstyret med kort. Bortset fra disse anker må man sige, at der er lagt op til et værdigt 1000 års jubilæum; nu venter vi spændt på de næste bind i rækken.

Knud Prange

Lauritz Pedersen Næraa: Noget lidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue sogn og kirke – samlet 1771. Udgivet af Lotte Jansen. Historiske Studier fra Fyn nr. 6. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. 1979. 43 s., ill. kr. 45 + moms og porto.

Historiske Studier fra Fyn er en skriftserie, som udgives af Historisk Samfund for Fyns Stift i samarbejde med Landsarkivet for Fyn med det formål at offentliggøre afhandlinger, der er for omfattende til at kunne optages i Fynske Årbøger. Skriftserien er ganske ung og – tør man nok sige – meget »levende«. I 1977 udsendtes den første publikation, Lotte Jansens afhandling om hoveriet til Egeskovgaard. Allerede nu, godt to år senere, foreligger seriens sjette bind og Lotte Jansens andet bidrag, en udgave af Lauritz Pedersen Næraa. Noget lidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue sogn og kirke fra 1771.

Lauritz Pedersen Næraa var sognepræst ved Svendborgs Vor Frue menighed fra 1762–1794. Han var en alsidig mand. Bl.a. var han meget interesseret i historie, og »Noget lidet . . .« er et af resultaterne heraf. Der er ikke tale om en egentlig systematisk topografisk beskrivelse af Svendborg anno 1771 men derimod om forskellige optegnelser om byens historie og tilstanden omkring 1770. Centralt står en diskussion af bynavnets oprindelse og kirkens historie; men også forskellige sider af byens erhvervsliv behandles. Der findes således underkapitler om byens jorder, (det manglende) fiskeri og byens møller. De erhverv, som ikke behandles i tekstafsnittet, er medtaget i en bilagstabel. Teksten understreger med al tydelighed L. P. Næraas engagement i det svendborgske samfund. I kapitlet om byens jorder ser man bl.a., hvordan han som typisk rationalistisk præst gik i spidsen for at få købstadsjorden udskiftet af fællesskab – ganske vist uden held. Den omsorg for sognebørnenes ve og vel, som f.eks. det nævnte forslag må siges at være udtryk for, strakte sig imidlertid ikke til alle befolkningslag. Han så ikke med milde øjne på byens fattige, » . . . som heller vil bettle og bebyrde andre end tage sig noget for at bestille . . .«. De var en større plage end kvægsygen og ekstraskatten. Men som typisk rationalistisk præst var han ikke uden råd for, hvordan problemet kunne afhjælpes. »Sådanne, som er friske og føre burde tvinges til at arbejde . . .« Arbejdet kunne f.eks. bestå i fiskeri fra stranden, således at svendborgenserne ikke behøvede at købe fisk af udenbys fiskere. Bogen afsluttes med en række tabeller, der bl.a. giver et detaljeret billede af befolknings- og er-

hvervssammensætningen, som den så ud sidst i 1760'erne. Der gives også oplysninger om, hvilke fartøjer der var registreret ved Svendborg toldsted, samt om offentlige bygninger og byens forsorg. Til bogens udstyr hører et kort over Svendborg by, et prospekt og en grundtegning af Vor Frue kirke – alt sammen tegnet af L. P. Næraa selv.

Selv om »Noget lidet . . .« som nævnt ikke kan karakteriseres som en egentlig topografisk beskrivelse, er den alligevel meget interessant, både som fænomen og i sit indhold. Den appellerer ikke blot til lokal- men også rigshistorikere, skønt det måske nok i første omgang må siges at være lokalhistorikerne i Svendborg, der er Lauritz Pedersen Næraa mest tak skyldig. Under sine besøg i købstadsarkivet afskrev han nemlig dokumenter og breve, som nu er forsvundet. Mange flere kunne have været overleveret ad denne vej, hvis ikke brevene havde ligget » . . . som Høe og Hakkelse i tønder og på gulvet i største uorden . . .«. Dét fik ham til at opgive at hitte rede i det »urede Tøyl«.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Ole Mortensøn: Faaborgs skibsfart 1800–1920. Høst & søns forlag, København 1979. 204 s., ill. Kr. 138.

Fåborg er en af de byer som er dækket ind med en god købstadshistorie, der beskriver udviklingen i store træk indenfor alle væsentlige områder. En sådan købstadshistorie vækker appetitten efter mere, især fremstillinger af de forhold som er særegne for den pågældende by.

Ole Mortensøns bog om Fåborgs skibsfart 1800–1920 er en sådan fremstilling. Skibsfarten blev vel aldrig den dominerende sektor i Fåborgs erhvervsliv på samme måde som i andre byer i det sydfynske område, men den gav byen profil i forhold til gennemsnittet af danske provinsbyer i 1800-tallet. Målt efter tonnage var Fåborg blandt kongerigets 10 største søfartsbyer i 1800-tallet; i forhold til indbyggertallet var positionen endnu mere fremtrædende, og forfatteren karakteriserer da også Fåborg som en skipperby i tiden indtil århundredeskiftet. Herefter svandt flåden hurtigt ind, som følge af vigende konjunkturer og konkurrence fra dampskibene.

Bogen falder i 3 dele; først en almindelig beskrivelse af byen og skibsfartserhvervet, med naturlig hovedvægt på det sidste; dernæst en række essayistiske skildringer af udvalgte skibe, bygget op om et billede; endelig en alfabetisk fortegnelse over skibe ved Fåborg toldsted 1800–1930. Denne disposition bidrager til, at det virkelige er lykkedes forfatteren at fremstille en læservenlig skildring af et lokalt erhverv, uden tab af sammenhængen med byen og det danske samfund som helhed.

Bogens første del er gennemført med en udmærket systematik, hvor beskrivelsen går fra den store og den lokale baggrund, over erhvervets udøvere og deres betingelser, til skibene selv. Det bliver en skønssag, om man mener der burde have været mere med; lidt mere udførlighed, lidt mere analyse ville næppe have skadet bogens læselighed.

For anmelderen ser det ud, som om baggrundslitteraturen kunne være valgt med lidt større omhu; den lokale

litteratur er ganske vist udmærket udnyttet, men det virker lidt malplaceret at citere en geografibog for udsagn om købstædernes forhold i begyndelsen af 1800-tallet. En mere udstrakt anvendelse af den almindelige litteratur om perioden og om skibsfartsforhold kunne både have givet konkrete oplysninger og inspiration til selvstændige undersøgelser på grundlag af Fåborg-materiale; f.eks. Per Bojes, Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847 (1977), som også giver gode indblik i skibsfartens vilkår, og som kunne have inspireret til videre økonomiske og sociale analyser på grundlag af de sammenhængende og lettilgængelige arkivserier fra lokalforvaltningen, nemlig vedrørende beskatning, fattigforsorg og ejendomsvurdering. Begyndelsen til sådanne analyser har forfatteren gjort ved sine analyser på grundlag af folketællingerne.

I bogens anden del, skildringen af de enkelte skibe, meddeles en lang række oplysninger om søfolks dagligdag, med udnyttelse af private breve, regnskaber og skildringer. Der berettes om magsvejr og storm, om fragter, forlis og redning, sørøveroverfald, fravær fra hjemmet og hjemkomst, sygdom og død, og meget andet; der er et varieret liv over det, som ellers kunne være blevet tørre billedtekster til de afbillede skibe. Samtidig bliver det klart, at der i Fåborg findes materiale til en mere systematisk skildring af sømandens sociale liv.

Den alfabetiske fortegnelse over skibe ved Fåborg toldsted er desværre hverken fuldstændig eller pålidelig; rent umiddelbart ses der mange huller i de data som er søgt om det enkelte skib. Ole Mortensøn har for tiden til 1850 benyttet de fragmentarisk bevarede årlige fortegnelser fra toldvæsenet; hér er ikke meget mere at gøre, medmindre man vil forlange det urimelige. For tiden efter 1850 er benyttet årlige trykte fortegnelser af vekslende pålidelighed; hér burde det eksisterende grundmateriale være anvendt, så meget mere som det er nemmere at arbejde med i den givne forbindelse.

Det er undgået forfatterens opmærksomhed, at der i arkivet fra det i 1867 oprettede Skibsregistreringsbureau (nu Skibsregistret) findes en fuldstændig registrering af alle danske skibe; den nedre grænse for registreringer er 5 ton, mens de trykte fortegnelser kun omfatter skibe over 10. Hvert skib har sit eget blad, således at dets skæbne kan følges i sammenhæng; hér findes alle de data som er søgt, – og flere til. Skibsregistret rækker længere tilbage end 1867, idet der for eksisterende skibe er angivet ældre data i et vist omfang.

En sammenligning af Ole Mortensøns fortegnelse med Skibsregistret, viser at hullerne kan fyldes, at mange fejl kunne være undgået, og at fortegnelsen burde være indrettet anderledes. Skibenes drægtighed er i flæng angivet i kommercelæster (KML) og i nettoregister-ton (NRT); andetsteds nævnes at der går 2 NRT på en KML, og det er da også en rimelig tilmølfingregel; blot er der mange afvigelser fra den, idet der er tale om to forskellige målemetoder. Da alle skibene blev ommålt i 1867, er der mulighed for at lægge et konsekvent skel hér (et sådant skel kunne være benyttet ved oversigten over Fåborgs flåde i tabel 8; tallene dér afviger i øvrigt fra den trykte, officielle fortegnelse 'Danmarks Skibsliste').

Dernæst er det noget af en misforståelse at angive 'Ho-

vedrederens navn', idet der i mange tilfælde var tale om partsrederier; det der i disse tilfælde er angivet i de trykte fortegnelser er den korresponderende reder, altså skibets forretningsfører, – et hver der kunne gå på omgang mellem partshaverne, og som kun i ringe grad afspejler kapitalforholdene. I Skibsregistret indgår en specificeret angivelse af parterne og af deres omsætning, ligesom der i øvrigt er foretaget registrering af ejerforhold og behæftelser med henvisning til jurisdiktion (altså indirekte henvisning til skøde- & panteprotokol).

Nogle eksempler kan vise arten af fejl og mangler i Ole Mortensøns fortegnelse:

Peter og Hanne var en jagt; den var målt til 30,37 NRT, ikke 33; den overførtes til Rudkøbings skibsregister i 1877.

Kvasen Lykkens Prøve havde nok målt 12 1/2 KML, men i NRT blev det ikke til mere end 12,38; den blev ophugget i 1889.

Kvasen Haabet på 13 1/2 NRT blev ikke bygget i 1878, men allerede i 1836 på Thurø, hvor den også blev hovedrepareret i 1852; i 1876 blev den købt af skibsfører Christen Jørgensen af Dyreborg, som lod den overføre til Fåborg skibsregister året efter. I 1880 solgte han den til en skipper i København, som lod den føre af en Ålborgskipper; i 1881 overførtes den til Ålborg skibsregister.

Jagten Maren Sophie's 16 1/2 KML blev ved ommålingen til 30,17 NRT; den var ikke ejet af skipperen, men af et partsrederi; den totalforliste i 1891.

Najaden var bygget som brig, og blev først i 1894 omrigget til skonnert; ved bygningen målt den til 146,04 NRT, i 1885 blev den ommålt til 135,31. Ejer var fra 1875–1917 A/S Najaden, til 1924 A/S rederiselskabet i Fåborg, til 1930 et partsrederi, et sidste åf ejedes den af skipperen til den i 1931 solgtes til Sverige.

Skonnerten Dyreborg ejedes af A/S Dyreborg af 25.6.1858, ikke af de anførte; den blev solgt i 1870 til islandsk købmand W. Fischer af København, ikke i 1871 til W. Fischer i Reykjavik. Den forblev i øvrigt stående i Fåborgs skibsregister til den i 1873 blev udslettet efter forlis i Bilbao havn.

Færgebåden Hvedholms byggeår ses ikke kendt; den blev i 1860 ombygget af R. Nielsen i Fåborg til fiskerkvase, og fik bevilling til at føre navnet Christiane; i 1865 fik den som forvandlet jagt bevilling til navnet Ane Kirstine. I Ole Mortensøns fortegnelse optræder Hvedholm og Ane Kirstine som selvstændige individer, mens Christiane fattes.

Jagten Anes Minde er rigtig noteret for en ombygning til skonnert i 1880; men den er tillige opført som selvstændigt individ under sit gamle navn Karens Minde.

Galeasen De tre Sødskende er også blevet delt, og optræder som både De 3 Sødskende og De tre Søkende.

Som eksempel på de små både under 10 ton kan nævnes fiskerkvasen Havfruen, 7,8 NRT, ukendt byggested, indkøbt fra Kiel i 1875 af sømand Jørgen Rasmussen Banke; den blev ophugget i 1890.

De opregnede fejl og mangler repræsenterer regelen, ikke undtagelsen. Det er synd og skam at den i øvrigt gode bog skal skæmmes af denne dårlige fortegnelse.

Til afslutning fortjener illustrationerne en bemærk-

ning: Selvom glittet papir havde ydet de fleste af dem større retfærdighed, er gengivelsen i hovedsagen pæn. Der er tale om gode illustrationer, i den forstand at de uddyber teksten, og de er anbragt således at de perfekt følger fremstillingen.

Jan Kanstrup

Lars Rasmussen. Vandelgrisen – Vejle-Vandel-Grindsted jernbane. Skrifter udgivet af Vejle Byhistoriske Arkiv. Nr. 3. Vejle 1978. 103 s., ill. kr. 35.

Ved siden af den politiske strid mellem Venstre og Højre var anlæg af privatjernbaner i tilslutning til det overordnede jernbanenet et af de store spørgsmål, der optog sine 1880'erne og 1890'ernes Danmark. Der udkastedes utallige forslag til jernbanestrækninger; men det kneb ofte med at skaffe penge lokalt til at føre planerne ud i livet for. Under den politiske strid på Rigsdagen var statslig støtte så godt som udelukket. Først med vedtagelsen af den såkaldte store privatbanelov i 1894 under optøningen af de stivnede fronter mellem Højre og Venstre blev der skabt mulighed for at realisere nogle af de mange projekter, der var blevet fremsat i tidens løb. En af de nye jernbaner, som kom på finansloven ved den lejlighed, var strækningen mellem Vejle og Vandel. Denne jernbane og dens forlængelse til Grindsted er emnet for Lars Rasmussens bog om Vandelgrisen. Bogen er en redigeret udgave af hans speciale i linjefaget historie ved Jelling seminari-um.

Formålet med bogen er – foruden at fortælle banens historie – at belyse strækningens trafikale og økonomiske betydning for Vejle og opland. Fremstillingen kan opdeles i tre hovedafsnit, hver bestående af flere mindre kapitler. Første hovedafsnit, der er overvejende beskrivende, omhandler perioden fra undfangelsen af den første plan om anlæg af en jernbane med Vandel som endestation (ca. 1893) frem til forlængelsen af banen fra Vandel til Grindsted i 1914. Det gik ikke glat med at få vedtaget et lovforslag om anlæg af en jernbane til Vandel i Randbøl sogn. De første seriøse planer, som fremkom i Kolding, byggede på en linjeføring Kolding–Vandel, og de vandt støtte i Randbøl sogn. I 1893 besluttede Rigsdagen at yde støtte til gennemførelsen af dette projekt. Denne beslutning vakte mishag i Vejle, hvor man var bange for at miste opland, og byen tog derfor straks kampen op. Den efterfølgende »jernbanekrig« mellem Kolding og Vejle mundede ud i vedtagelsen af en jernbane Vejle–Vandel. I september 1894 accepterede indenrigsministeren den stillede garanti og tre år senere kunne banen indvies. Der gik imidlertid ikke lang tid, før man i egen vest for Vandel ytrede ønske om at få banen forlænget. En ny »jernbanekrig« resulterede i en forlængelse til Grindsted – en strækning, der stod færdig i 1914. Første hovedafsnit er meget detaljeret; men de forholdsvist korte kapitler gør, at læseren let bevare overblikket. Et par indvendinger er der dog. I beskrivelsen af den første »jernbanekrig« ville det efter anmelderens mening have været hensigtsmæssigt at bytte om på rækkefølgen af kapitlerne om jernbanekrigen (s. 8–11) og forventningerne

til banen (s. 12), således at læseren blev orienteret om baggrunden for jernbanekrigen, inden dens forskellige faser blev skildret. Og man kunne godt have ønsket sig en lidt dyberegående undersøgelse af den første jernbanekrig. Hvilke kræfter i de to købstæder gjorde sig til talsmænd for banen? Var der tale om enstemmige byrådsbeslutninger? Og hvordan reagerede man i de landsogne, der kunne blive inddraget i det ene eller det andet projekt?

Andet hovedafsnit, der efter anmelderens mening er bogens vægtigste, er en analyse af banens betydning for de syv sogne (Skibet, Bredsten, Ødsted, Nørup, Randbøl, Grene og Grindsted), den løb igennem. I forordet loves også en belysning af banens betydning for Vejle; men dette løfte holdes ikke. Den foretagne analyse viser, at befolkningstallet i »jernbanesognene« steg hurtigere end i nabosognene. Med hensyn til befolkningens fordeling på erhverv viser det sig, at industrien fik stor fremgang i jernbanesognene på bekostning af landbruget, der i de baneløse sogne forblev det dominerende erhverv. I jernbanesognene kom der helt nye erhverv til. Især blev mange beskæftiget ved transport, fordi stationen ofte blev til- og frakørselssted for megen gods og bagage. Indenfor jernbanesognene var det stationsbyerne, der blomstrede hurtigst op. Også banens indflydelse på bystrukturen belyses. Nogle af stationerne blev anlagt i forholdsvis øde egne. Ikke i alle tilfælde medførte det en bydannelse omkring stationen. Men når det skete, gik væksten omkring den gamle bykerne i stå og alle væsentlige institutioner og virksomheder som bank, sparekasse, skole, mejeri og kro blev anlagt i stationsbyen. Ligeledes konstateres det, at jernbanen havde indflydelse på vejstrukturen. En svag- heds er det dog, at Lars Rasmussen ikke søger at forklare disse forskelle i banens tiltrækningskraft. Andet hovedafsnit indeholder endvidere en undersøgelse af banens transportmæssige betydning. Med hensyn til persontrafikken viser det sig ikke uventet, at der transporteredes flest passagerer under 1. og 2. verdenskrig, mens persontrafikken aftog i 1950'erne i takt med den stigende biltrafik. Langt de fleste passagerer benyttede »Vandelgrisen« til transport til og fra arbejde; men banen var også meget benyttet til søndagsudflugter. Størst betydning havde banen dog nok for godsbefordringen. De store godsperioder var 1915–25 og 1941–48. Der transporteredes især brændsel, mergel, gødningsstoffer samt – under 2. verdenskrig – cement, som tyskerne anvendte ved etableringen af Vandel flyveplads.

Bogen afrundes med tredje hovedafsnit, der omhandler resten af banens historie. Indholdet vil ikke blive uddybet her; men det skal nævnes, at emnerne er banen under besættelsen, ulykker på banen, banens trækraft, banens stationer og deres betydning for dens driftsresultat, nedlæggelse af banen og hvad der blev af den. Endvidere gives der en oversigt over bestyrelsesformænd, driftsbestyrere samt lederne af de enkelte stationer. Som de to forudgående er også tredje hovedafsnit rigt illustreret. Illustrationerne består ikke blot af fotografier og tegninger men også af aftryk af køreplaner og billetter. Men der er ingen grund til at tage saksen frem, for hverken billetter eller køreplaner bliver anvendelige. »Vandelgrisen« kommer aldrig ud at køre mere. Ved banens nedlæggelse

Anmeldelser

i 1957 gik man nemlig så radikalt til værks, at skinner og sveller blev taget op og solgt.

Indenfor jernbanehistoriskrivningen findes der et eksempel på, at man kan skrive en tyk bog udelukkende om kampen for linjeføringen af en enkelt jernbanestrækning. Det er Lars Rasmussen fortjeneste at vise, at man på langt færre sider kan nå rundt om stort set alle væsentlige spørgsmål vedrørende en lille privatbanes historie. At bogen samtidig er skrevet på en måde, så andre end faghistorikere kan have glæde og udbytte af at læse den, og at der er tale om en meget veltilrettelagt publikation bør ligeledes fremhæves.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Register til Fra Ribe amt 1903–77. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe amt. 1979. 64 s., 32,50 kr.

Historisk Samfund for Ribe amt markerede med årbogen Fra Ribe amt 1977 nr. 75 i rækken. I den anledning besluttedes det at udarbejde et samlet register for årgangene 1903–77.

Dette register foreligger nu i samme udstyr og format som årbøgerne. Registret består af følgende delregistre: forfatterregister, emneregister (herunder personregister) og stedregister. Emneregistret er opbygget efter de samme kategorier som Dansk Historisk Årsbibliografi – dog tillempt efter de emner, som Ribe amt i særlig grad repræsenterer.

Igennem årene er der publiceret omkring 1000 artikler, spændende geografisk over hele landet og i tid fra stenalder til nutid. Registret udgør imidlertid ikke en fuldstændig fortegnelse over indholdet af Fra Ribe amt gennem de 75 år. Udeladt er de såkaldte »Korte notiser fra Ribe amt«, som årbogen indeholdt en række år. I følge sagens natur er disse notiser overordentlig korte og tilmed ofte yderst komplicerede i indhold. Dog er omtale af mindesmærker i den nævnte rubrik medtaget i emne- og stedregistret. Anmeldelser er heller ikke medtaget.

De nævnte udeladelser er imidlertid mindre betydningsfulde, og der kan derfor ikke herske tvivl om, at registret i den udsendte form vil blive en uundværlig vejviser for den, der vil finde vej gennem de omfattende lokalhistoriske litteratur, som årbøgerne gennem de mange år repræsenterer.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Mogens Bencard: Ribe i tusind år. Foto: Svend Tougaard. BYGD, Esbjerg 1978. 72 s., ill. kr. 60.

Jacob A. Riis: Min gamle by. Oversat af Søren Mulvad. Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg 1979. 80 s., ill., kr. 56,75.

To vidt forskellige bøger om Ribe, – ja, de er nærmest diametralt modsatte: Den danskfødte New Yorker, politireporter og fotografen Jacob A. Riis' erindringer fra sin barndomsby Ribe: »Min gamle by«, er et Stilleben fra

trede fjerdedel af det 19. århundrede, diskret illustreret af W. T. Benda, men billederne spiller på det nærmeste ingen rolle. Det gør de derimod i museumsmanden Mogens Bencards status over flere årtiers arbejde med Ribes bys udvikling: »Ribe i tusind år«, der tilmed er en overbevisende tolkning af Ribes historie fra o. 700 til i dag. Teksten domineres helt af illustrationerne, der vel fylder ca. 3/4 af bogens 72 sider.

»Ribe i tusind år« er først og fremmest en billedbog, og der ligger megen nydelse gemt i blot at kigge på de gode billeder. Det er sjældent at møde en så elegant og gennemtænkt lay-out, som Svend Tougaard har præsteret her. Med få undtagelser rummer alle venstresiderne store helsidesmotiver, ofte luftbilleder over Ribe og omegn, men også arkæologiske fundoptagelser, kort, malerier eller andet, medens man på højresiderne finder en kort historisk orientering, samt supplerende illustrationer i et lidt mindre men ingenlunde småligt format. Kort og skitser er som regel pædagogiske og godt brugt, selvom det kan være svært at læse navnene på de orienterende kortskitser. Et særligt raffinement er bogens mange landskabsoptagelser i snevej; de har en egen fotografisk kvalitet. Men i det hele taget føler man sig let hensat til den stilfærdige skønhed, man kan opleve i Ribe i dag, gennem bogens smukke billeder.

Teksten derimod står ikke rigtigt mål med det fine udstyr. Bencard har virkelig haft syv milestøberne på! Teksten er alt for summarisk. Det er vel naturligt, at man retter sin interesse imod resultaterne af eftersøgningen af det ældste Ribe (som har optaget historikerne siden det 16. århundrede men som først synes sikkert sporet i det sidste årti), og jeg havde gerne undværet de rapsodiske afsnit af nyere og nyeste historie som f.eks. Reformationstiden med dens drikkeende borgerskab eller Enevælden og dens stive embedsmænd for en mere detaljeret gennemgang af udgravningsresultaterne. Man får ikke indtryk af, at vi er blevet meget klogere siden Bencard skrev sin artikel: »Jagten på Ribe« i SKALK 1974/2. Men der er en samlet tanke med bogen. Bencard synes nemlig, at tiden er inde til at vove en tese: Ribe opstod o. 700 på åens nordside og udviklede sig til en betydelig handelsby i Vikingetiden; da Ansgar fik lov at bygge en kirke i Ribe o. 860 kom den til at ligge på sydsiden af åen, altså ikke for tæt på den hedenske handelsplads, og efterhånden udviklede der sig også en bydel på sydbredden, som Bencard antager, stimuleret af Domkirken og måske kongeslottet; byens sognekirker fordeler sig på begge sider af åen, man fornemmer klart en tvedelt by, som dog siden det 13. århundrede forsvinder i en storslået byudvikling, der formentlig skyldes kongemagten; herefter finder vi Ribe på det sted vi kender, nemlig syd for åen – indtil en ny tids krav i dette århundrede atter udvikler byen nordpå. Bencard aner en moderne parallel til flytningen af byen fra nordbredden til sydbredden i den begyndende middelalder. I dag skal byplanlæggerne arbejde med at bevare den gamle bykerne uden at den bliver et sterilt museumsmiljø. »For at undgå dette ønsker man at samle flest mulige af de funktioner, som henvender sig til hele byen og oplandet, i den gamle bykerne. Herved kan man tilbyde befolkning og turister bedst mulig service«. Bencard vil med sin bog yde et bidrag til en bredere

bevidsthed om byens historie og vække til eftertanke, når det gælder fremtiden.

Det er en stor mundfuld i meget få ord, og i det smukke udstyr kommer det hele til at virke noget uvirkeligt. Se bare kapitlet: *Industrialisme 1850–1950*: 6 sider med 2 store kort, 3 mindre kortillustrationer samt 2 luftfotos men næppe en tilfredsstillende kommentar endsigte motivering for de mange kort; desuden 2 illustrationer med fabriksmotiver og banegården samt 5 eksempler på bemærkelsesværdigt boligbyggeri, fra industriherrerens palævillaer fra midten af det 19. århundrede til den første karrébebyggelse i Ribe fra 1948. Kønne og morsomme huse, javist! Men for meget æstetik.

Den fornemmelse forsvinder, når man tager Jacob A. Riis' nette bog i hånden. Han giver sin læser en mættet oplevelse af et relativt isoleret provinsbymiljø, skildret med megen varme, social forståelse og en god portion ironi. Bencard skriver om et postkort fra 1920'erne, der forestiller et strøgparti i det indre Ribe med køer i gaden, at »selv samtiden har fundet sammenblandingen af by og land mærkværdig«. Måske i 1920'erne? Men, hvis Riis står til troende, ikke i det 19. århundrede. Ved genindvielsesfesten for Domkirken i 1904 deltog hele byen undtagen køerne. De var blevet forment adgang, for som betjenten forklarede: »Det er ikke gadernes skyld, skidt med, om de er snavsede. Men hvis nu de kom ind i bispernes og præsternes parade, – køer og lovløse bæster, – så fik de ikke lov at gå i fred, nej, de gjorde ej«. I Riis' barndom var køerne i byen en selvfølge – man trak dem såmænd gennem forstuen om nødvendigt. Byen var en del af sit opland. Man tog del i høstfester, fejrede ribemarked og var på vagt overfor tidevandets luner. Var katastrofen sket, tog byens slagtere, om muligt, ud for at stikke det druknende kvæg, og på den måde redde det til føde for mennesker. Riis kendte selv den kunst at sætte snarer for kramsfugle eller fange ørreder i åen, han lever med i naturen både sommer og vinter, og der har han vel fundet en modvægt til den daglige skole, som ikke rigtigt huede ham. Han sender det historiske terperi med årtalslister og kongerækker en kærlig tanke, men han husker dog mest lærerne for det gode. Byens originaler får også deres skudsmål, ligesom kammeraterne i leg og drilleri. Han mindes ofte folkelige skikke og overtro, som i dag nok er forsvundet, hvorimod barndommens abekattestregere i meget ligner børnenes af i dag. Læs det selv, det er fornøjeligt fortalt. Et sandt Lidenlund! »Over alle disse mennesker med deres mistro til fremskridtet og alt nyt, knejste den gamle domkirke, omkring hvilken al interesse og alt liv samlede sig. Der var folk, som troede på, at de gode gamle dage ville kunne vende tilbage ved, at man forbandt havnen med havet ved en kanal med dybt vand. Denne drøm endte brat, da man anlagde Esbjerg få mile borte. Derefter sov den gamle by videre, uforstyrret af verden.«

Steen Ove Christensen

Vald. Andersen: Kongeåegnen. Kultur og miljø 1600–1800. Poul Kristensens forlag, Herning, 1979, 196 s., ill. kr. 118.

Fhv. overlærer Vald. Andersen hører til veteranerne i dansk lokalhistorie, og han har gennem årene udfoldet et betydeligt forfatterskab centreret omkring midt- og sydjyske lokaliteter.

I lighed med en række andre lokalhistorikere har Vald. Andersen i særlig grad kastet sig over de gamle tingbøger og udnyttet deres indhold. Og det er også tilfældet i denne bog. Forfatteren oplyser selv i sit forord, at det er Malt herreds tingbøger, der er hovedkilden til bogens tekst. Det forholder sig faktisk sådan, at tingbogsstoffet danner skelettet i fremstillingen, og at der fra den rige lokalhistoriske litteratur om egnen – der er tale om de nuværende Vejen, Brørup og Holsted kommuner – kun suppleres lidt hist og her, ligesom det er yderst sporadisk, hvad der benyttes af andet arkivalisk materiale.

Der er således ikke, som titlen måske kunne give anledning til at tro, tale om en bred kulturhistorisk skildring, men om uddrag af tingbogsstoffet, dels ordnet efter de mere fremtrædende ejendomme, dels opstillet i rubrikker som »Soldateri. Rømninger« og »Troløvelse og ægteskab. Medgift. Lejermål« eller »Ulve.« Den tidsmæssige ramme er angivet til 1600–1800, men tyngdepunktet i fremstillingen ligger helt klart i sidste halvdel af 1600-tallet, mens til en forskel afsnittet »Toldkontrol«, der skildrer Føldebro, fører stedets historie op til sidste halvdel af 1800-tallet.

Vald. Andersen bemærker indledningsvis, at hans materiale især beskæftiger sig med »problembelastede side af befolkningens tilværelse«, men iøvrigt gives der ikke nogen sammenfatning af bogens enkelte skildringer eller nogen samlet betragtning over kildestoffet og dets karakter. Vald. Andersens arbejde har således først og fremmest interesse ved de enkeltforhold, der er fremdraget og her tilgængeliggjort.

Der er tale om en meget smuk publikation, således som det er forlagets linie. Der bringes en række smukke illustrationer og bogen rummer kildehenvisninger, navne- og sagregister.

Claus Bjørn

Verner Bruhn: Flint og talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt. Udgivet af Ribe Amts Gymnastik- og Ungdomsforeninger. 1979. 184 s., ill. kr. 79,50.

Udgiver og forfatter meddeler i deres respektive forord, at formålet med denne jubilæumsbog har været at få skildret den jubilerende forening RAGU (fulde navn se ovenfor) i en kulturhistorisk sammenhæng. Det betyder, at selv om RAGU blot fylder halvtres, så strækker fremstillingen sig ihvertfald hundrede år tilbage til landbrugsomlægning, begyndende industrialisering, højskoler og skyttebevægelse.

Verner Bruhn har gennem sin disposition søgt at knytte denne side af de folkelige bevægelser til de kon-

krete samfundsmæssige forandringer. Der indledes med et afsnit om Ribe amt omkring 1870, og da forfatteren sætter et skel omkring 1950 i RAGFU's arbejde og vilkår, så føjes (s. 138 ff.) et kort afsnit ind om udviklingen i området efter ca. 1950. På samme måde trækkes også gymnastikkens og skytteforeningernes virksomhed tilbage til nationale og kulturelle forudsætninger, hvor dog placeringen af den politiske kamp i slutningen af forrige århundrede (s. 64 ff.) står lidt overraskende i dispositionsmæssig henseende.

Men iøvrigt skrider beretningen på en gang bredt fortællende og alligevel præcist dokumenterende frem til situationen i dag. Der er ikke egentlige kildehenvisninger, men fremstillingen er formet således, at man kan se, hvorfra forfatteren har sine oplysninger og så konferere dem med oversigten s. 180 ff. Det forekommer at være en udmærket form til brug for en opgave af denne slags, og hertil kommer, at Verner Bruhn med passende økonomi for anbragt små hip til unoder (s. 20 om trangen til at gøre en gymnastikopvisning »flot«) og ikke er uden en vis distance til den jubilerende institutions egen selvforståelse (s. 94 om foredragsemner i ungdomsforeningerne og s. 122 om jargonen i miljøet). Han noterer, at han vil gå mindre dybt i de aktuelle forhold, og i behandlingen af endnu virkende persons indsats, men det betyder dog ikke, at hans fremstilling af nutiden er tandløs. S. 175 er der atter en bemærkning til den stadig mere omsig gripende tilbøjelighed til at lægge vægt på det show-prægede i gymnastikopvisningerne, og et par sider forinden gør Verner Bruhn opmærksom på, at DDGU's og SF's syn på idrætspolitikken synes overensstemmende. Og man kunne måske nok forestille sig, at det var en sandhed, der ihvertfald nogle steder indenfor den jubilerende organisations område var lidt ilde hørt.

Der er således tale om en kyndig, veldokumenteret fremstilling, der får både formålsparagraffer og dagligdagens administration og arbejde i foreningerne med. Verner Bruhn viser udmærket, hvordan der er betydelige lokale forskelle i området, hvor Vr. og Ør. Horne herred og Malt herred fører an, mens det missionsk- og he-deprægede Slavs herred gennem hele perioden er langt svagere markeret. Det fremgår også klart, at der er tale om en bevægelse knyttet til landbefolkningen. Både skytte-, gymnastik- og ungdomsforeningerne vandt kun i meget beskedent omfang indpas i egnens købstæder, dog synes Edv. Ellers arbejde i Varde som en undtagelse (s. 54 ff.). Det begyndte med skyttebevægelsen, senere fulgte så gymnastikken og endelig kom ungdomsforeningerne ind i billedet, og det er disse tre, der indgår i RAGU. Gæværet er det, der har tabt mest terræn, men ellers er der god mening i titlen med dets dobbelte henvisning til gymnastikredskabet og talerstolen. På illustrationen s. 12 kigger Grundtvig i Tobøl forsamlingshus ned på de gymnasticerende damer som en uddybning af bogtitlen. Det er formentlig gymnastikken med tilhørende discipliner, der fylder mest i billedet idag, da netop de grundtvigske ungdomsforeninger hørte til den gruppe, der stærkest rammes af foreningskrisen i efterkrigsårene. Man kan på Verner Bruhns skildring fornemme, at denne krise ikke synes så helt uforstået, da det unægtelig synes at være i fædres spor, man så udpræget trådte i mange tilfælde.

Med opbruddet fra landbosamfundet, bortvandringen af de unge, mere fritid og nye fritidstilbud forekommer adskilligt af det, ungdomsforeningerne stod for, at være mere i ledernes interesse end i mange unges.

Gymnastikken og idrætten kommer til at dominere, efterhånden som fremstillingen skrider frem. Og her er så et punkt, hvor Verner Bruhns skildring er mindre gennemskuelig. Hvordan stillede man sig til sporten – og hvad regnede man til sport? Under gymnastikforeningerne drev man »fra gammel tid« håndbold, men hvordan med nationalsporten fodbold. I 1935 udtaler en indre missionær sig forarget om landsbyernes unge, der alene var optaget af sex og sport (altså ikke gymnastik?). Andst idrætsforening afholder 1948 en fest, hvis overskud skal gå til en fodboldspiller, der under en kamp har brækket benet (s. 89), mens Guldager året efter vedtaget at holde fodbolden ude og henvise eventuelt spilleglade unge til at danne egen klub (S. 161). Andre steder i fremstillingen dukker fodbolden op til forskellige tidspunkter. Verner Bruhn opererer naturnødvendigt med en lang række foreningsnavne, for det ændrer sig stærkt undervejs, men hvor mange steder er Gymnastik- og ungdomsforening på den ene side og boldklub på den anden fusioneret i idrætsforeningen? Det kendes ihvertfald fra andre landsdele.

Verner Bruhn får i sin skildring af RAGU's forudsætninger og historie også skildret de rammer, der gennem tiderne har været omkring arbejdet. Det gælder såvel forsamlingshusene (s. 125 ff.) som skildringen af »særpræget« med fanerne, sangen og det karakteristiske sprog, der benyttes (s. 120 ff.). Brydningerne mellem forskellige opfattelser af arbejdet og f.eks. af gymnastikken bliver indgående belyst. Af Verner Bruhns fremstilling får man et udmærket indtryk af den omstridte og beundrede Niels Bukh, der egentlig burde indgående behandles ved lejlighed. At han satte nyt liv i gymnastikken, ikke mindst i Ribe amt, turde være tydeligt dokumenteret i bogen.

Der er således tale om en meget vellykket publikation. Gymnastikfolk kan ikke føle sig snydt, for man får noget at vide om arbejdets gang i stort og småt, og udenforstående får sat foreningernes virksomhed ind i en bredere ramme. Hertil som nævnt en oversigt over kildematerialet, der gør det muligt at kontrollere Verner Bruhns fremstilling, gode registre og oven i det hele en bogmæssigt smuk og gennemillustreret publikation. Man bemærker, at de lokalhistoriske arkiver har bidraget både med kildemateriale og med illustrationer i vidt omfang. Det er en tiltalende at læse og »kigge« i – blot er graferne s. 159 ff. for gnidrede – og det er således en indsats, der gør både initiativtager og udgiver på den ene side og forfatteren på den anden side ære.

Titel og ikke mindst undertitel tyder på en ret snæver kreds af potentielt interesserede. Det bør ikke afskrække enhver, der arbejder med nyere dansk historie og notere sig denne publikation. Ganske vist er Ribe amt noget af et ideal-område indenfor gymnastik- og ungdomsforeningernes arbejde, men de bestræbelser, konflikter og nederlag, de diskussioner om målsætning og den udformning af det daglige arbejde, der berettes om her, svarer til dem, man finder andetsteds i landbosamfundet.

Claus Bjørn

Jens Christian Forman: Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920. Uden sted og år [Århus 1975]. 171 s. Ikke i boghandelen.

Jens Christian Formans afhandling: »Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920« blev udsendt i februar 1976 med en følgeskrivelse fra forskningsprojektet »En historisk-sociologisk undersøgelse af de dansk-tyske grænseforhold i 19. og 20. århundrede«, i tilknytning til hvilket bogen er udarbejdet, hvori man motiverede, at den ikke kom i boghandelen men udsendes i et beskedent oplag og blev tilstillet relevante biblioteker, arkiver og andre institutioner. Et evt. restoplag vil man kunne finde på Institut for Historie på Århus Universitet. Bogen er gedigent omtalt i Sønderjyske Årbøger 1976 ved Dorrit Andersen og i Historisk Tidsskrift 1978 med et fyldigt referat af Carsten Mogensen. På grund af bogens særegne udgivelsesform vil jeg forsøge nogle mere almene betragtninger med udgangspunkt i dens form, men først må jeg dog erklære mig enig i det synspunkt, at den havde forment bedre. Bogen bør kunne række videre end det antydes i følgeskrivelsen: »Den rummer en minutøs analyse af Den Internationale Kommissions placering og virksomhed i relation til det politiske opgør om Slesvigs nationale tilhørsforhold og behandler udviklingen i det lokale nationalpolitiske klima omkring folkeafstemningerne i både 1. og 2. zone. Afhandlingen bygger på indgående studier i en række arkiver, herunder kommissionens eget arkiv. Den indeholder derfor en række nye detaljer til belysning af afstemningstidens historie. Skønt arbejdet netop på grund af den meget minutøse analyse næppe vil være af større interesse for den bredere offentlighed, rummer det så mange enkeltresultater af betydning for den særligt interesserede, at det besluttedes at publicere afhandlingen i stencileret form . . .«. Det er ikke uspændende læsning, et alsidigt forvaltningshistorisk studie, der ved siden af det nationalpolitiske inddrager sociale og økonomiske forhold, og endelig sammenligner Kommissionens arbejde med neutraliseringsarbejdet i de østlige plebiscitområder. Vi lever i en tid med store internationale konflikter og en tilsvarende forstærket indsats i arbejdet med at løse disse ad international vej. Jeg tror at mange i dag vil mene, at Genforeningen i 1920 er

et af de ret få eksempler på en vellykket løsning af en international konflikt, og mon ikke at det er en sådan fornemmelse, der får Forman til at tage munden for fuld i sin konklusion: »Denne opfattelse af, at netop CIS' [Kommissionens] indgreb var rimelige, deles vel nu også af stort set alle danske og tyske kredse ved en vurdering af folkeafstemningen i 1920; dvs. at den gennemførte neutralisering nu – i modsætning til hvad der skete i østområderne – er med til at styrke den opfattelse, at grænsestragningen dengang skete på et rimeligt grundlag, og at den nu må anses for definitiv.« Grundlaget er først og fremmest Versaillestraktaten, men Formans redegørelse for, hvorledes Kommissionen i sit arbejde stræbte efter at behandle begge parter fair, og at den gjorde det godt, står til troende efter læsningen af hans bog. Den er nøgtern og sober. Men sine steder kan de blive noget kedsommelig, og det skyldes nok, at fremstillingen er komponeret indenfor en ret stram punktvis opstilling. En gang imellem kan stilen pludselig friske op, men som helhed ligner afhandlingen nærmest en betænkning. Bogen er en bearbejdet udgave af et speciale i historie fra 1971, men den smager stadig alt for meget af speciale. Til publikationsbrug burde bogen have været omsat til en firere stil og måske redigeret anderledes: Den afslører jo kun ufrivilligt stoffets muligheder som inspirationskilde. Jeg gætter f.eks. på, at H. D. Lehmanns enøjede bog: Der deutsche Ausschuss und die Abstimmungen in Schleswig 1920 (1969), som Forman hyppigt støtter på plads i sit noteapparat med gode kritiske bemærkninger, har været en vigtig inspirationskilde for et arbejde som dette. Hvis denne modsætning mellem Forman og Lehmann havde fået en større rolle i fremstillingen, havde læseren kunnet opleve historiens dialektiske natur. Vi står allesammen mere eller mindre elskværdigt på skuldrene af andre, når vi laver historie, og en dårlig bog kan uilsigtet blive en god provokation. Ved at pointere dette i fortællingen lader man læseren opleve et dynamisk element i historieskrivningen. Af fortegnelsen over det utrykte materiale kan man også se, hvor langt man kan nå i et sådant stof ved hjælp af danske institutioner. Thi bortset fra afstemningsarkivet i Flensborg har Forman for de tyske akters vedkommende udelukkende anvendt Rigsarkivets samlinger af mikrofilm og fotokopier. Endnu et kig ind i historikerens værksted! Det er ikke analysen eller emnet, der er snævert, det er formen og stilen, der gør bogen snæver.

Steen Ove Christensen

Årsmødet i Viborg 1979*

Dansk Historisk Fællesforening

Årsmøderne begyndte torsdag den 30. august om aftenen med byvandring i det gamle Viborg, og aftenen sluttede med natmad i Sortebrødrehus ved Sortebrødrekirke.

Freitag eftermiddag var der for de deltagere, der ikke skulle deltage i SLF's repræsentantskabsmøde, arrangeret forskellige mindre busture til kulturinstitutioner i omegnen. Sidst på eftermiddagen var der forevisning af Landsarkivet. Om aftenen var ca. 220 deltagere på Ørslevkloster. Der blev holdt to foredrag på skolen: først rigsarkivar Vagn Dybdahls præsentation af projektet stationsbyens historie, derefter Rikke Agnete Olsens foredrag – ledsaget af lysbilleder – om Ørslevkloster blandt Limfjordens klostre. Efter foredragene kunne deltagerne bese Ørslevkloster og kirken og divertere sig med natmad i klostrets forskellige rum.

Dansk Historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde blev holdt lørdag den 1. sept. kl. 14.30

Efter at formanden havde udtalt mindeord over afdøde rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, der var foreningens æresmedlem, gik man over til dagsordenens punkt:

1. *Valg af dirigent*, hvor fhv. landsarkivar Harald Jørgensen valgtes. Dirigenten gav derefter ordet til formanden, der aflagde beretning:

2. Beretning om DHF's virksomhed 1978/79

Medlemstallet er vokset til 541, en fremgang på 23. De fordeler sig med 72 foreninger i SLF, 265 i SLA og 142 museer i DKM, samt 62 ikke sektionstilknyttede medlemmer. Jeg byder velkommen til de lokalhistoriske foreninger i Broby, Otterup og Ringe samt på Lyø. Endvidere til arkiverne i Frederiksberg Bibliotek, Ballerup, Høje Tåstrup, Allerød, Nysted, Stubbekøbing, Otterup, Ringe, Blåbjerg, Blåvandshuk, Øse, Seem, Sønderborg, Give, Ikast, Bording, Gjern, Purhus, Trige og Bovrup-Varnæs. Samt til Antiksamlingen på Nationalmuseet, Spejdermuseet, Konserveringsanstalten for museerne i Ribe og Ringkøbing Amter, og Foreningen Historia, Århus.

Efter repræsentantskabsmødet på Klarskovgaard kon-

stituerede *styrelsen* sig med museumsinspektør Jørgen Slettebo som næstformand, direktør Ejgil Betzer-Pedersen som kasserer, arkivar Susanne Krogh Bender som sekretær og universitetslektor Claus Bjørn som redaktør af Fortid og Nutid. Styrelsens øvrige medlemmer er de tre sektionsformænd, overlærer Ole Warthoe-Hansen (SLF), skoleinspektør A. Strange Nielsen (SLA) og museumsinspektør Jens Ole Lefevre samt lederen af Lokalhistorisk Afdeling, universitetslektor Knud Prange. Som redaktør af håndbogsserien har universitetslektor Herluf Nielsen deltaget i styrelsens møder.

Som det fremgår af regnskabet, har DHF til driften modtaget tilskud fra Kulturministeriet på 18.000 kr. Fra Statens humanistiske Forskningsråd modtog vi til afslutningen af Fynsindsamlingen 32.618 kr. og til den historiske bibliografi 19.208 kr. Specielt til Knud Pranges bog om heraldik har vi fået 5.000 kr. fra Gieses legat. Af tipsmidlerne har vi gennem Kulturministeriet yderligere modtaget 25.000 kr. til forarbejdet med den nye udgave af Håndbog for danske Lokalhistorikere. Kulturministeriets tilskud til de amtshistoriske samfund var i 1978 på 65.000 kr., der er fordelt efter indstilling fra DHF efter de sædvanlige retningslinier. For alle de givne bevillinger udtrykker vi en hjertelig tak.

I for kunne jeg berette om oprettelsen af DHF's kontor. Det har vist sig at være en nyttig, ja en uundværlig central. Den ledes nu af Birgitte Møller Christensen, der tiltrådte 1. dec. 1978, da Tove Bunch ønskede at træde tilbage. Jeg byder også på årsmødet fru Møller Christensen velkommen og udtrykker glæde over den energi, hvormed hun er gået ind i det brogede arbejde.

Den nye udgave af *Håndbog for danske Lokalhistorikere* er nu nået så vidt, at adskillige kontrakter med forfattere er underskrevet. Redaktionsudvalget med Knud Prange som formand har udstukket de principielle retningslinier, medens redaktøren, Erik Alstrup, har omsat principperne i praksis i et stort arbejde med fordeling af faggrupper og emneord – ofte efter samråd med faglig konsulent. Hvor den gamle udgave sagligt sluttede ca. 1850, går vi denne gang frem til 1914 – fra tiden efter 1. verdenskrig optages ikke nye emneord, men udviklingen inden for de medtagne emner føres så vidt muligt frem til i dag. Til gengæld afkortes der i den tidlige historie, bl.a. under hensyn til at her nu foreligger et værk som Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Fagfolk inden for de forskellige historiske discipliner har foreslået en række nye emneord; ganske mange af disse imødekommes, undertiden medtaget i mere overordnede artikler, hvortil et stikordsregister

* Dansk kulturhistorisk museumsforenings årsmøde er refereret i *STOF* 1980 jan. s. 16–24. Sammenslutningen af lokalhistoriske foreningers og Sammenslutningen af lokalhistoriske arkivers årsmøder er refereret i *Lokalhistorisk journal* nr. 3 sept. s. 3–4 og 4–8.

giver indgang. I forhold til 1. udgaven får den nye udgave et bredere sigte, så at det bliver et dansk kulturhistorisk opslagsværk med hovedvægten på perioden fra ca. 1500 til 1. verdenskrig; antallet af forfattere er noget større end i 1. udgaven. Det er vanskeligt at sige noget præcist om udgivelsestidspunktet, men vi regner med at have bidragene i hus om ca. et år. Der bliver mulighed for en fordelagtig forudbestilling.

På repræsentantmødet i fjor stod formanden for Dansk Historielærerforening, Ole Sørensen, op og bad os fortsætte med arbejdet for en styrkelse af lokalhistorien i undervisningen. Styrelsen havde allerede imødekommet ønsket og besluttet, at et udvalg fortsat skal koordinere initiativerne. Konsulent Frank Lauridsen, Esbjerg, påtog sig at være formand for udvalget, der holder kontakten med arbejdsgrupperne rundt i landet. Formentlig må vi sigte mod et nyt fællesmøde for arbejdsgrupperne inden overskuelig fremtid – i lighed med det, vi holdt i fjor på Hindsgavl. Det skal på dette repræsentantmøde med glæde konstateres, at historieundervisningen i folkeskolen vil blive styrket fra august 1980, hvor den gøres obligatorisk i 8. og 9. klasse. Det har været et folkeligt ønske, og det er blevet imødekommet. Herigennem åbnes nye muligheder for historien, herunder både den lokale og den nordiske historie. På et seminar, der var arrangeret af Dansk Historielærerforening i marts i år, behandlede planerne for den kommende undervisning i 8.-9. klasserne, – her holdt jeg et foredrag om undervisning i lokalhistorie.

Indsamlingen af kilder til de folkelige bevægelsers historie ruller heldigvis videre. For et år siden udkom registranten fra Fyn, men indsamlingen der er dog ingenlunde afsluttet, – den fortsættes af de fynske arkivers amtskreds. I Storstrømsamtet er indsamlingen kommet godt i gang, indledt med et orienterings- og planlægningsmøde i foråret under Strange Nielsens ledelse; indsamlingen er et projekt under amtskredsen, og projektet har til sig knyttet cand. mag. Søren Ehlers. – Tilsynsrådet har fået ny formand, idet rigsarkivar Vagn Dybdahl er indtrådt i stedet for Johan Hvidtfeldt; det forbereder nu et møde med de landsdækkende foreninger med henblik på en sikring af disse foreningers centrale arkiver. – Det er vigtigt, at indsamlingen kommer i gang i alle dele af landet, så at arkivalier – breve, protokoller m.v. – der belyser vor folkelige udvikling, kan reddes. Vi kan forvente, at en indsamling iværksættes i Ribe amt i en ikke fjern fremtid – og håber på tilsvarende initiativer i andre amter.

Håndbogserien har holdt en pause i udgivelserne, efter at vi i fjor udsendte Leif Ingvorsen (red.): »Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug«. Pausen har været nødvendig af økonomiske grunde, men seriens redaktør, Herluf Nielsen, og redaktionsudvalget har benyttet den til at forberede kommende udgivelser. Bl.a. forberedes en håndbog om at skrive lokalhistorie, til afløsning af Hvidtfeldts indledning i Håndbog for danske Lokalhistorikere.

Uden for håndbogserien har vi været med i udgivelsen af Festskrift til Johan Hvidtfeldt på 70 årsdagen den 12. december 1978. De øvrige udgivere var arkivvæsenet, Historisk Samfund for Sønderjylland og Landbohistorisk Selskab. Det blev en vægtig bog på 519 sider, hvortil adskillige i denne forsamling har ydet bidrag. Festskriftet

sælges gennem DHF, og overskuddet indgår i Johan Hvidtfeldts Fond, der skal anvendes til studierejser for arkivfolk.

Som det fremgår af et følgeblad til årsmødeindkaldelsen, foreligger nu den første publikation fra projektet *Dansk lokalbibliografi*. Det er en fortegnelse over litteratur om Roskilde amt, udarbejdet af bibliotekar Else Schønning under medvirken af stadsbibliotekar Oluf Abitz. Der er grund til at markere denne udgivelse, der efter planen skal følges af tilsvarende bibliografier fra de øvrige amter. Den foreliggende er på ca. 400 tospaltede sider med 5200 indførelser om kommuner i Roskilde amt. Den kan af medlemmer bestilles gennem DHF til en særpris af 165 kr.

Til vore udgivelser hører jo først og fremmest *Fortid og Nutid*. Med bind 28 er udseendet og typografien ændret noget, hvilket har ført til besparelser på trykkeriregningen. Vi kan godt tillade os at hævde, at *Fortid og Nutid* ligger kvalitativt i toppen blandt de danske historiske tidsskrifter, og æren herfor tilkommer redaktøren Claus Bjørn. Det næste hæfte udsendes i slutningen af september.

Blandt de øvrige opgaver styrelsen har arbejdet med, skal jeg kort opregne følgende: sammen med Strange Nielsen har jeg været til høring og drøftelse i det såkaldte Stig Jørgensen-udvalg, der til undervisningsministeren skulle afgive betænkning om arkivaruddannelserne. På den konference om »Humanioras rolle i samfundet«, som det faglige landsudvalg afholdt i maj måned, har jeg redegjort for det historiske arbejde, der har tilknytning til DHF. – Om mulighederne for at inddrage lokalhistorien i undervisningen har jeg skrevet en kronik i Berlingske Tidende i november i fjor. – Jeg kan da også oplyse, at styrelsen fra kulturministeren har fået svar på henvendelsen i fjor, hvor vi protesterede mod planerne om et Scanticon-byggeri ved Frederiksborg Slot; svaret gik ud på, at byggeriet ikke tillades, – uden at jeg derfor skal påstå, at det var DHF's indsats, der har været afgørende for det positive udfald! Rigsarkivets lørdagslukning i sommermånederne har med rette vakt opmærksomhed hos mange lokalhistorikere, og DHF har protesteret. Hvis forsøgsordningen skulle blive indledningen til en permanent lørdagslukning, vil det i bedste fald sinke, i værste fald umuliggøre et fritidsbåret historisk arbejde. Det ligger derfor DHF stærkt på sinde at foregribe en beslutning herom. – Om fire år vil man kunne fejre Grundtvigs 200 årsdag, og forberedelserne er så småt igang. Selskabet for Dansk Skolehistorie og DHF har i fællesskab foreslået, at undervisningsministeriet markerer jubilæet ved oprettelsen af et særligt stipendium, der bærer Grundtvigs navn. Nærmere beskrevet går forslaget ud på, at der gennem en statsbevilling hvert andet år stilles midler til rådighed for et etårigt »folkeligt studium« i tilknytning til Askov, evt. Nordens folkelige Akademi i Kungälv. Det foreslås, at stipendiet primært henvender sig til ikke-akademikere, – det kan blive en art modstykke til de eksisterende kandidat- og seniorstipendier. I statutterne skal der ifølge forslaget gives en høj prioritet til historiske studier, især inden for folkelige bevægelser, lokalhistorie, nordisk samarbejde og skole- og uddannelsesforhold.

Til denne opregning skal jeg blot føje, at vi sidste efter-

år forsøgsvis udsendte et nyhedsbrev til alle vore medlemmer – til brug for de mange styrelser i de tilsluttede foreninger og institutioner. De reaktioner, vi har modtaget i den anledning, har ikke været mange, men til gengæld samstemmende positive.

Der er selvsagt også ting, vi ikke er nået igennem med. Specielt ærgrer det mig, at vi ikke har overkommet at opfølge den orienteringsskrivelse vedr. lokalhistorisk arbejde, som vi i fjor sendte til samtlige kommuner. Vi arbejder på at få etableret et kursus for kulturudvalgsmedlemmerne i kommunerne. – Den historiske bibliografi, der dækker årene 1970–73, er blevet forsinket, men manuskriptet afleveres til trykkeriet i disse dage.

Som det måske er fremgået, er det ikke noget lille job at sidde i styrelsen for DHF; ikke så få bolde skal holdes i luften af folk, der jo også har et ordinært arbejde. Dette nævnes ikke kun for at antyde, at den tid hastigt nærmer sig, hvor et formandskifte er nødvendigt. Men i første række gælder det, at den nye styrelse alvorligt må overveje, hvordan arbejdsbyrden kan lattes for kasserer, sekretær og redaktør; herunder hører også spørgsmålet om arrangementet af årsmøderne, der er blevet en krævende affære. Jeg tror, vi må indstille os på at fortsætte den linie, vi har indledt med LO-højskolen og Klarskovgaard: at benytte større kursusjendomme til formålet.

Når dette er sagt, vil jeg gerne tilføje, at det er en spændende og frugtbar virksomhed. Først og fremmest fordi arbejdet normalt er båret af mange historikers glæde over at deltage i opgavernes løsning. Men også fordi der uden for denne kreds i disse år opleves en vækst i den historiske interesse. Det hænger utvivlsomt sammen med ønsket om at leve i overskuelige sammenhænge, sådan som det bl.a. er kommet til udtryk i »Oprør fra midten«; i opbygningen af en fremtid, der ikke alene bestemmes af stordrift og økonomisk vækst, synes det for flere og flere mennesker nærliggende at opleve historien som erfaringer og menneskets tilknytning til tid, sted og andre mennesker. Jeg tror, det er vigtigt at fastholde disse perspektiver i det konkrete fællesarbejde, der gøres i Dansk Historisk Fællesforening.

Efter formandens beretning fik Knud Prange ordet for at aflægge beretning om *Lokalhistorisk Instituts virksomhed*:

Lokalhistorisk Institut er noget af en blandet landhandel, hvor stort veksler med småt. En del tid går med, hvad man kan kalde den daglige rutine: administration, regnskab, moms, besvarelser af de forespørgsler der kan klares med et brev eller en telefonsamtale og så den uundgåelige deltagelse i møder af mange forskellige slags. Noget morsommere – men også mere tidskrævende – er de periodiske opgaver, som for eksempel at holde foredrag rundt om i landet. Det er for mig blevet til 5 i årets løb, men også den ene af instituttets studentermedarbejdere har holdt et par foredrag. Til den samme gruppe opgaver hører deltagelse i arbejdet med at tilrettelægge den nye udgave af Lokalhistorisk Håndbog. I årets løb har jeg også været med til at redigere festskriftet til Johan Hvidtfeldt, og instituttet har selv udsendt Thelma Jexlevs meget nyttige bog om lensregnskaberne.

Ud over alt dette er der 3 større ting, som jeg gerne vil omtale lidt nærmere:

Da instituttet var blevet oprettet i 1970, tog vi initiativ til et samarbejde med de øvrige nordiske lokalhistoriske institutter. Det har fået form af såkaldte seminarer, dvs. en slags »expertsammenkomster«, hvor man gennemdrøfter et udvalgt lokalhistorisk problem. Det første blev afholdt i Danmark, for 3 år siden var det i Finland, og nu i sommer var turen kommet til Norge. Mødets hovedtema var forholdet mellem land og by, og delemmerne var: flytninger, næringsliv, økonomiske forbindelser og kulturelle påvirkninger. De fleste af de 25 deltagere holdt hver et 20 minutters foredrag, og resten af de 3 dage gik med livlige drøftelser. Seminarernes formål er dels at samle en tværvidenskabelig kreds til gensidig tankeudveksling, dels at udsende foredragene i en rapportbog, som kan være til glæde for en videre kreds. Fra instituttet bidrog både den ene studentermedarbejder og jeg selv med foredrag.

Vi har imidlertid også været indblandet i et andet kursus. Sidste efterår fik instituttet en opfordring fra Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger. Den lød: Lav et program for et kursus i byhistorie og gennemfør det sammen med 4 af dine elever. Kurset fandt sted på Liselund i april måned, og jeg kunne møde op med mine 2 nuværende medarbejdere, en tidligere medarbejder samt en museumsinspektør, der har skrevet speciale til instituttet. Det var i hvert fald for mig en morsom oplevelse, og jeg håber, at de mange kursusdeltagere har haft glæde af denne direkte kontakt med instituttet.

I det sidste år har der ved instituttet været undervisning i lokalhistoriens egen udvikling. Forårssemestret endte med, at 6 af de studerende skrev afløsningsopgaver om amtshistoriske årbøger. Vi udvalgte amtsamfundene for Frederiksborg, Holbæk, Randers og Ringkøbing amter og gennemgik deres årbøger. Nu ved vi en del om, hvem der skriver i årbøgerne, hvad de skriver om – og hvem der abonnerer. Nogle af resultaterne bekræfter velkendte formodninger, men andre rummer virkelig overraskelser. Det er holdets hensigt at arbejde videre med sagen for at fremlægge de vigtigste konklusioner i en eller anden form.

Der har været adskillige andre aktiviteter end disse, ting som man meget nødig vil sige nej til. Men der er grund til at understrege, at i de kommende år bliver det nødvendigt at sige nej. Instituttet er stadig kun bemandet med én person, og antallet af medhjælpstimer er nu nede på ca. 400 pr. år. I købekraft er vore bevillinger i hvert fald blevet halveret siden instituttets oprettelse. Man kan klare sig et stykke tid ved at strække timerne og gøre dagene lange, men også her er der en grænse. Man siger, at ifølge de aerodynamiske love kan en humlebi slet ikke flyve. Men da den ikke kender disse love, så går det meget godt alligevel. Jeg kender heller ikke de aerodynamiske love, men jeg kan i stigende grad mærke følgerne af den økonomiske udvikling.

Beretningerne godkendtes af forsamlingen, hvorefter man gik over til punkt

3. *Kassereren forelægger det reviderede regnskab til godkendelse*
Det fremgik af fremlæggelsen, at den ene revisor, lands-

arkivar P. Kr. Iversen, ikke har kunnet nå at få regnskabet så betids, at han kunne gennemse det inden repræsentantmødet og derfor ikke har underskrevet det. Dirigenten foreslog derfor, at forsamlingen tog regnskabet til efterretning (uden egtl. godkendelse) så at revisoren derefter kunne foretage sin gennemgang og skrive under. Dette vedtoges.

4. Fastsættelse af kontingent

Formanden foreslog de direkte medlemmers kontingenter hævet fra 75 kr. til 200 kr., og at sektionernes kontingenter blev justeret efter forhandling med disse. Der udspandt sig nogen debat om de direkte medlemmers kontingenter, og flere af repræsentanterne for disse var imod den foreslåede forhøjelse. Dirigenten foreslog, at man løste problemet ved i år at stemme om en forhøjelse til 150 kr. (gældende for regnskabet 1980), hvorpå man så kunne foreslå en forhøjelse til 200 kr. i 1981. En afstemning ved håndsoprækning gav flertal for forhøjelsen til 150 kr.

5. Indkomne forslag

Der var indkommet forslag om atter at udgive et fælles bogkatalog. På spørgsmål fra Lars Holst, Sæby, om økonomien i et sådant katalog svarede formanden, at det gerne skulle kunne hvile i sig selv. Forsamlingen henstillede til styrelsen at undersøge de økonomiske muligheder.

6. Valg af formand og kasserer

Vagn Skovgaard-Petersen og Ejgil Betzer-Pedersen blev genvalgt til hhv. formand og kasserer.

7. Valg af 2 medl. til styrelsen samt 2 suppleanter

Styrelsen foreslog genvalg af Susanne Krogh Bender og Claus Bjørn, der valgtes. Som suppleanter foreslog styrelsen S. Manøe Hansen, Ølgod, og Chr. Petersen, Randers. Begge blev valgt.

8. Valg af revisor og revisorsuppleant

Revisorsuppleanten Helle Linde blev også genvalgt. Derimod foreslog formanden p.gr.a. erfaringerne med det hidtidige revisionsfirma (Jvf. punkt 3) et nyt revisionsfirma valgt, således at forsamlingen bemyndigede styrel-

sen sammen med revisor P. Kr. Iversen at finde et nyt firma. Dette blev vedtaget.

9. Eventuelt

Formanden takkede SLA's mangeårige formand A. Strange Nielsen for hans virke i DHF's styrelse, og Strange Nielsen udtrykte en opfordring til alle om at stå sammen om fællesforeningen.

Lars Holst rejste spørgsmålet, hvordan de forsamlede kunne medvirke ved det stationsprojekt, rigsarkivar Dybdahl havde præsenteret dagen i forvejen. Han foreslog, at forsamlingen opfordrede styrelsen til at tage kontakt med projektgruppen for at få nærmere klarhed over, hvilken indsats foreninger, arkiver og museer kan yde i den forbindelse.

Efter repræsentantmødet samledes deltagerne på »Salonen« ved Nørresø, hvor der var middag og dans. Under middagen optrådte SLF's formand atter som Jeppe på Bjerget, og han hyldede derefter Strange Nielsen. Der blev traditionen tro sunget meget under middagen, både danske sange og andre, bl.a. Ingemann Pedersens sang om Dansk historisk Fællesforenings årsmøder, introduceret på årsmødet i 1978.

Søndagen fandt den sædvanlige udflugt sted; den var planlagt af Viborg Stiftsmuseum. Man kørte forbi Asmild kirke til Søndermølle og fik forevist garnfabrikationen. Derefter så deltagerne papfabrikken Bruunshåb, hvor man blandt det affaldspapir, der skulle indgå i fabrikationen, fandt nogle kasserede arkivalier fra en privatbane. Fra Bruunshåb gik turen videre til Niels Bugges kro ved Hald sø, hvorfra man efter at have beset Niels Bugges Hald i det varme sommervejr spadserede langs søen til Hald Hovedgård. I parken indtoges frokosten, som Viborg Stiftsmuseums medarbejdere havde sørget for. Da frokosten akkurat var overstået, slog vejret om til tordenbyger, der fortsatte resten af eftermiddagen, hvor man besøgte Marsvinslund og Aunbjerg udefra og Vium kirke med de interessante kalkmalerier fra det 16. årh. P.gr.a. vejret foretog deltagerne ikke altfor lange spadsereture i parkerne til de herregårde, man besøgte, så man var allerede kl. 15 tilbage i Viborg. *Susanne Krogh Bender*

Dansk Historisk Fællesforening

Regnskab for året 1978

(Perioden 1. april – 31. december 1978)

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1. APRIL – 31. DECEMBER 1978

	<i>Note</i>	
<i>Indtægter:</i>		
Kontingenter		23.397
Tilskud	1	77.000
Renteindtægter		<u>3.567</u>
	<i>Indtægter i alt:</i>	<u>103.964</u>
<i>Udgifter:</i>		
Udgivelser:		
Fortid og Nutid, underskud	2	25.726
Skriftserien, overskud	3	<u>3.536</u>
		22.190
Foreningens omkostninger	4	107.671
Renteudgifter m.v.		11.591
Afskrivning på tilgodehavender		<u>11</u>
	<i>Udgifter i alt:</i>	<u>141.463</u>
	<i>Underskud:</i>	<u><u>37.499</u></u>

BALANCE PR. 31. DECEMBER 1978

	<i>Note</i>	
<i>Aktiver:</i>		
Likvide beholdninger	5	32.429
Likvide beholdninger vedr. tilskud, reserveret til særlige formål, jfr. note 8	6	21.361
Tilgodehavende merværdiafgift		12.627
Diverse tilgodehavender		47.864
Udlæg for komiteen til udgivelse af festskrift for Johan Hvidtfeldt:		
Afholdte omkostninger	102.848	
÷ Salgsindtægt	<u>28.086</u>	
		74.762
Mellemregning med Fællesekspeditionen		10.666
Depositum Fællesekspeditionen		1.000
Afholdte omkostninger vedr. endnu ikke udgivet bog (Håndbog for danske lokalhistorikere)		51.195
Boglager, nedskrevet værdi ÷ 30%		<u>151.500</u>
	<i>Aktiver i alt:</i>	<u>403.404</u>
<i>Passiver:</i>		
Skyldig A-skat		10.466
Skyldige omkostninger m.v.:		
Omkostninger vedr. festskrift for Johan Hvidtfeldt	106.801	
Omkostninger i øvrigt	<u>128.785</u>	
		235.586
Den Danske Historiske Forening		4.236
Danmark, Historisk Billedbog, indskydernes konti	7	84.386
Diverse tilskud, reserveret til særlige formål	8	138.217
Kapitalkonto, underskudssaldo	9	<u>÷ 69.487</u>
	<i>Passiver i alt:</i>	<u>403.404</u>
Vagn Skovgaard-Petersen dr.pæd formand	Ejgil Betzer-Pedersen underdirektør kasserer	

Foranstående regnskab med noter 1-9, som vi har revideret, er opstillet på grundlag af foreningens bogføring.

I diverse tilgodehavender er indeholdt ikke betalte fakturaer iflg. bogholderi kr. 40.610. En optælling af foreliggende ikke betalte fakturaer udviser kr. 53.082. Differencen forsøges opklaret i 1979, og vi skal i øvrigt henstille, at forretningsgangen omkring disse tilgodehavender forbedres.

Lageret er opført i overensstemmelse med en foreliggende lagerliste. Vi har ikke deltaget i lageroptællingen. Lageret er værdiansat i samråd med foreningens kasserer, bl.a. under hensyntagen til de enkelte udgivers omsætningshastighed.

København, den 29. august 1979
SCAN-REVISION I/S

P. K. Iversen
landsarkivar

Thorbjørn Bertelsen
statsautoriseret revisor

NOTER

Note
nr.

1	<i>Tilskud:</i>		
	Kulturministeriet, 1977/78		25.000
	Kulturministeriet, 1978		18.000
	Undervisningsministeriet vedr. Hindsgavlområdet		18.000
	Fyns Amtskommune vedr. folkelige bevægelser		16.000
			<u>77.000</u>
2	<i>Fortid og Nutid:</i>		
	Salg og abonnement		117.986
	Tilskud		0
			<u>117.986</u>
	<i>Omkostninger:</i>		
	Trykning	114.013	
	Forfatterhonorarer	20.950	
	Administrationsomkostninger	403	
	Reklame	2.399	
	Forsendelse	5.947	
			<u>143.712</u>
		<i>Underskud:</i>	<u>25.726</u>
3	<i>Skriftserien:</i>		
	Salg incl. salg af kommissionsbøger		147.829
	Tilskud, Gieses Legat		5.000
			<u>152.829</u>
	<i>Produktionsomkostninger m.v.:</i>		
	Lønninger	12.180	
	Trykning	20.300	
	Diverse	531	
	Køb af kommissionsbøger	19.365	
		<u>52.376</u>	
	+ Lager nedgang	18.400	
			<u>70.776</u>
	<i>Øvrige omkostninger:</i>		
	Administrationsomkostninger	8.578	
	Reklame og brochurer	13.346	
	Forsendelse og incassation	3.639	
	Omkostninger vedr. Fællesekspeditionen	31.240	
	Omkostninger vedr. boglaget i Åbenrå	21.714	
			<u>78.517</u>
			<u>149.293</u>
		<i>Overskud:</i>	<u>3.536</u>

NOTER fortsat:

Note
nr.

4	<i>Foreningens omkostninger:</i>	
	Årsmødet	2.021
	Hindsgavlmødet	15.928
	Møder og rejser i øvrigt	7.201
	Honorarer	3.750
	Lønninger	54.675
	Kontoromkostninger	7.981
	Porto og telefon	5.368
	Revision og regnskabsmæssig assistance	8.500
	Juridisk assistance	400
	Gaver og repræsentation	640
	Udgifter vedr. festskrift for Johan Hvidtfeldt	1.207
		<u>107.671</u>
5	<i>Likvide beholdninger:</i>	
	Kassebeholdning	836
	Postgirobeholdning:	
	Konto nr. 5 08 62 64	9.373
	Konto nr. 6 08 62 64	136
	Bikuben, Fakse:	
	Kassekredit nr. 1643 (max. kr. 25.000)	3.513
	Andelsbanken, Fakse:	
	Konto nr. 51733-5	18.571
		<u>32.429</u>
6	<i>Likvide beholdninger, reserveret til særlige formål:</i>	
	Bikuben, Fakse:	
	Konto nr. 624-02-19806 (Danske Seglmærker)	5.000
	Konto nr. 624-00-04036 (Årsbibliografien)	14.517
	Konto nr. 624-44-05965 (Carlsbergs Mindelegat)	1.186
	Andelsbanken, Fakse:	
	Konto nr. 87306-6 (Håndbog for lokalhistorikere)	658
		<u>21.361</u>
7	<i>Danmark, Historisk Billedbog, indskydernes konti:</i>	
	Saldo den 1. april	70.826
	Kommissionsafgift fra D.H.F.	13.560
		<u>84.386</u>

NOTER fortsat:

Note

nr.			
9	<i>Diverse tilskud, reserveret til særlige formål:</i>		
	Danske personnavne i nyere tid:		
	Carlsen-Langes legat (tilskud)		7.000
	Håndbog for lokalhistorikere:		
	Kulturministeriet (tilskud)	15.000	
	Carlsbergs Mindelegat (garantikapital)	100.000	
			<u>115.000</u>
	Årsbibliografien:		
	Salgsindtægt	771	
	Tilskud fra Forskningssekretariatet:		
	Overført fra 1977/78	6.300	
	Modtaget i 1978	19.209	
			<u>26.220</u>
	Afholdte omkostninger	10.003	
			<u>16.217</u>
			<u><u>138.217</u></u>
9	<i>Kapitalkonto, underskudssaldo:</i>		
	Underskudssaldo den 1. april		31.988
	Underskud iflg. resultatopgørelse		37.499
			<u>69.487</u>

Dansk historisk fællesforenings publikationer

Ved henvendelse til ekspeditionen, H. C. Andersens Boulevard 38, 1553 Kbh. V, telf. (01) 13 60 12 kan man erhverve foreningens publikationer. De anførte priser er særpriser gældende for medlemmer af historiske foreninger tilsluttet DHF, studerende m.v., mens priserne i () er normalpriser.

- Kommunesammenlægning, red. Georg Nellemann og Jon Sundbo, kr. 48,70 (kr. 76,55).
- Dansk historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969 á kr. 36,60 (kr. 56,90).
- Danmark, historisk billedbog I–IV, *nedsat særpris* kr. 125,00 (kr. 159,15).
- H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen, kr. 59,50 (kr. 100,00).
- E. Kroman: Skriftens historie i Danmark, kr. 61,30 (kr. 91,95).
- Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969, kr. 69,00 (kr. 80,75).
- Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. årh. I–II, kr. 89,20 (kr. 140,30).
- R. W. Bauer: Calender for Aarene 601 til 2200 e.Kr. kr. 51,15 (kr. 76,75).
- H. H. Worsøe: Grundbog i slægtshistorie, kr. 20,15 (kr. 28,95).
- Lokalhistorie – rigshistorie og andre artikler fra Fortid og Nutid, kr. 38,05 (kr. 57,10).
- Helge Klint: Militærhistorie, kr. 37,40 (kr. 43,15).
- Johan Jørgensen: Skifter og testamenter, kr. 45,90 (kr. 64,30).
- Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie, kr. 41,30 (kr. 62,00).
- Georg Galster: Mønt, kr. 41,35 (kr. 59,60).
- Herluf Nielsen: Kronologi, kr. 46,40 (kr. 69,95).
- Ib Kejlbo: Historisk kartografi, kr. 42,90 (kr. 64,30).
- Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning, 2. forøgede udg., kr. 42,90 (kr. 64,30).
- Anders Bæksted: Danske indskrifter, kr. 43,80 (kr. 65,70).
- Erling Olsen: Statistik for historikere, kr. 41,70 (kr. 48,80).
- Knud Prange: Heraldik og historie, 2. ændrede udg., kr. 67,95 (kr. 101,90).
- Leif Ingvorsen (red.): Lokalhistorie – en vejledning til undervisnings- og studiebrug, kr. 87,90 (kr. 131,90).
- Vibeke Nielsen: Lokalhistorisk vejviser 1978, kr. 55,75 (kr. 84,85).
- Fynske foreningsarkiver I, kr. 26,00.

Serien om de historiske hjælpemidler

- Poul Rasmussen: Mål og vægt, 2. omarb. udg., kr. 61,90 (kr. 92,90).
- Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde, kr. 53,50 (kr. 66,85).
- H. H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning, kr. 47,15 (kr. 70,70).
- Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik, kr. 48,95 (kr. 73,45).
- A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver, kr. 40,60 (kr. 56,45).
- Kristian Hald: Personnavne i Danmark I, Oldtiden, kr. 44,45 (kr. 66,70).
- Kristian Hald: Personnavne i Danmark II, Middelalderen, kr. 58,95 (kr. 83,35).
- Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850, kr. 40,40 (kr. 80,00).
- Lokalhistorisk afdelings skriftserie
- Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred, kr. 49,95 (kr. 78,40).
- Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed, kr. 53,55 (kr. 83,90).
- Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier, kr. 49,95 (kr. 78,45).
- Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? kr. 43,90 (kr. 69,25).
- P. W. Becker og S. H. Petersen: Dansk Atlas 1831–35, kr. 84,50 (kr. 132,35).

Ved henvendelse til Lokalhistorisk afdeling, Florsgade 4, 2200 Kbh. N, kan følgende publikationer erhverves (priserne excl. moms og porto):

- Thelma Jexlev: Lensregnskaberne. Særtryk af Fortid og Nutid 1974–76, kr. 60,00 (kr. 90,00).
- Marianne Antoniewitz: Vallø gods og dets ejere indtil 1461, kr. 20,00 (kr. 30,00).
- Kjeld Villadsen: Pest, skatter og priser, kr. 20,00 (kr. 30,00).
- Knud Prange: Lokalhistorie og undervisning (særtryk af Historie og Undervisning), kr. 7,00 (kr. 10,50).
- Knud Prange: Slægt – miljø – samfund. (Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift), kr. 6,00 (kr. 9,00).
- Vagn Dybdahl: Lad os afskaffe lokalhistorien. (Særtryk af Heimen) kr. 4,00 (kr. 6,00).
- Per Malmberg: Belgierne i Hellebæk. (Særtryk af Fra Frederiksborg Amt), kr. 12,00 (kr. 18,00).
- Annalise Børresen: Erfaringer fra et biblioteks arbejde med lokalhistorien. (Særtryk fra Fortid og Nutid), kr. 6,00 (kr. 9,00).
- Torben Ejlersen: Kronprinsensgade, et københavnsk gadeanlæg og dets beboere. (Særtryk af Historiske Meddelelser fra København) kr. 12,00 (kr. 18,00).
- Knud Prange: Lokalhistoriske kilder – hvorfor, hvordan og hvor? (Særtryk af Historie og Samtidsorientering) kr. 12,00 (kr. 18,00).
- Knud Prange: Lokalhistorikeren som forsker og skribent. (Særtryk af Fortid og Nutid), kr. 10,00 (kr. 15,00).
- Nordens nære Fortid – lokalsamfundene i de seneste 100 år. (Nordisk Seminar i Lokalhistorie, rapport nr. 1). 1979. kr. 30,00 (kr. 45,00).
- Bosætnings- og Befolkningshistorie. (Nordisk Seminar i Lokalhistorie, rapport nr. 2). 1978. kr. 30,00 (kr. 45,00).
- Ved henvendelse til arkivar Finn H. Lauridsen, Erhvervsarkivet, Vester Allé 12, 8000 Århus C, kan erhverves:*
- Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser (genoptryk), Hjørring amt, kr. 60,00, Ribe amt, kr. 13,80 (kr. 17,25), Viborg amt, kr. 22,65 (kr. 32,55), Ålborg amt, kr. 71,20.
- Ved henvendelse til Dansk kulturhistorisk museumsforening, Postbox 26, 4000 Roskilde kan erhverves:*
- Arv og eje, årbog for Dansk kulturhistorisk museumsforening, abonnementspris kr. 52,50 (kr. 70,00).
- Ved henvendelse til Lokalhistorisk Journal, Dronning Margrethesvej 33, 4100 Ringsted, kan erhverves:*
- Lokalhistorisk journal (udk. 4 gange årligt), kr. 45,00.

Priserne på foreningens publikationer er gældende fra 30. juni 1980.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S., under medvirken af Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Hald, Kristian Kristiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer to gange årligt og koster 65,50 pr. hæfte. Bestilling gennem foreningens ekspedition, H. C. Andersens Boulevard 38, 1553 Kbh. V., tlf. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger som ønskes anmeldt deri bedes sendt til redaktøren.

Trykt hos AiO Tryk as, Odense

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVIII
1979–80

Redigeret af universitetslektor, mag.art. Claus Bjørn
under medvirken af Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær),
Palle Ove Christiansen, Kristian Hald, Kristian Kristiansen, Finn H. Lauridsen
og Jørgen Slettebo

Indhold

Kommentarer

- De lokalhistoriske arkiver 1980 – status
(Jan Horskjær) 533
- En dårlig idé – en god idé (Vagn Skovgaard-Petersen) 176
- Hvad vil vi også med historien (Ole Warthoe-Hansen) 1

Nekrolog

- Johan Hvidtfeldt 1908–1979 (Claus Bjørn) 173

Artikler

- Becker, C. J.: Arkæologi i Danmark – i går, i dag og i morgen 3
- Christensen, Peter V.: De amtshistoriske samfund 192
- Gormsen, Gudrun: Studiet af landsbyen 390
- Gulløv, Hans Chr.: Ethnohistorie – metodeproblemet i Grønlands historie ... 425
- Gøbel, Erik: Danske oversøiske handelskompagnier i 17. og 18. århundrede . 535
- Hansen, Bodil K.: Skolehistorisk materiale. Landsbyskolen i det 19. årh. 613
- Henningsen, Gustav, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm: 16.000 jyske domme 240
- Ingemann, Henrik: Hvad vil vi med det folkelige historiske arbejde? 50
- Johansen, Jens Chr. V.: se Henningsen, Gustav
- Jørgensen, Harald: Ung historiker i 30'erne 600
- Kjær, Birgitte: »Gamle Thomsens« børnebørn 362
- Kjærgaard, Thorkild: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning 178
- Kristiansen, Kristian: Dansk arkæologis publikationsbehov 349

- Kristiansen, Kristof K. og Tinne Vammen: »History Workshop« 411
- Schousboe, Karen: Foldudbytte og bondeøkonomi 35
- Stevnsborg, Henrik: Fra den store udfølsesfest til tømrerstrejken 570
- Stoklund, Bjarne: Etnologiske lokalstudier 26
- Tamm, Ditlev: se Henningsen, Gustav
- Thorsen, Sven: »Opofrende venner og farlige fjender« 211
- Tiemroth, J. H.: Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard 12
- Vammen, Tinne: se Kristiansen, Kristof K.

Debat

- Bendixen, Kirsten: Møntcirkulationen i Danmark i middelalderen 456
- Bjørn, Claus: Hvor er det blevet af? ... 94
- Boyhus, Else-Marie: Folkelig historie og professionalisme 273
- Bøgh, Anders: Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523 285
- Federspiel, Søren: Louis Pio 647
- Graugaard, Esben: Historien kan sælges 271
- Heiberg, Steffen: Før adelsvældens fald 85
- Heiberg, Steffen: Christian IV, rigsrådet og dansk udenrigspolitik 1612–25 ... 636
- Jensen, Jørgen: En kommentar til debatten om Dansk arkæologi – fortid og fremtid 64
- Just, Flemming: Status og muligheder i lokalhistorien 436
- Kanstrup, Jan: Om mikropublikationer og filmkopier 454
- Kristiansen, Kristian: Svar til C. J. Becker 61
- Kroman, Erik: Kom Gorm den Gamle fra England 83

Løgstrup, Birgit: Klip en hæl og hug en tå	452
Madsen, Jan Skamby og Jakob Vedsted: Lokalhistoriske studier i Hads herred	625
Moltke, Erik: Lidt om gotlandske billedsten, især Andre VIII	77
Nielsen, A. Strange: Det folkelige historiske arbejde – en kommentar	455
Olsen, Olaf: Rabies archaeologorum ...	276
Poulsen, Bjørn: Møntbrug i Danmark 1100–1300	281
Prange, Knud: Koncentriske cirkler – kommentar til en lokalhistorisk status	442
Rasmussen, Jens Rahbek: Historie, økonomi og politik	95
Rerup, Lorenz: Holger Hjelholts sidste bog	643
Riising, Anne: Landsarkivernes fremtid	447
Skouvig, N. C.: Gorm den Gamles herkomst	635
Thrane, Henrik: Hvordan forebygges rabies archaeologorum	633
Tønsberg, Jeppe: Regensens arkiv – og regensianernes	289
Vedsted, Jakob: se Madsen, Jan Skamby	
Wählin, Birgitte: Omkring en Danmarks-historie	69

Anmeldelser

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark (Morten Bjørn og Ole Reiter)	114
Achen, Sven Tito: Heraldikkens femten glæder (Nils G. Bartholdy)	494
Alegre, José Maria: Las relaciones hispano-danesas en la primera mitad del siglo XVIII (Hans Chr. Bjerg) ..	503
Andersen, Ellen: Moden i 1700-årene (Margit Mogensen)	133
Andersen, Ellen og Gerd Neubert: Bydragt – bondedragt (Bodil K. Hansen)	154
Andersen, Jørgen: The Witch on the Wall (Erik Moltke)	111
Andersen, O.: Tyske befæstningsanlæg på Bornholm (Ole L. Frantzen)	148
Andersen, O.: Landbefæstningen (Ole L. Frantzen)	148

Andersen, Sevel: Fruering sogn – som det var engang (Claus Bjørn)	161
Andersen, Vald.: Kongeæggen (Claus Bjørn)	711
Antikvariske Studier. Tilegnet Knud Thorvildsen (Kristian Kristiansen) ..	106
Antikvariske Studier 2 (Poul Otto Nielsen)	675
Arkiver, folkemindesamlinger og museer i Faaborg kommune (Jytte Harboe) .	316
Arkivregistraturer over kommunale arkiver (Jørgen D. Rasmussen)	663
Baack, Lawrence J.: Agrarian Reform in Eighteenth-Century Denmark (Claus Bjørn)	136
Balle, Steen: Et sogn på Lolland (Margit Mogensen)	704
Balle-Petersen, Margretha: Guds folk i Danmark (Bodil K. Hansen)	305
Bencard, Mogens: Ribe i tusind år (Steen Ove Christensen)	710
Bendixen, Rasmus: En herredskirkes historie. Lisbjerg kirke (Susanne Krogh Bender)	162
Bernild, Ole og Henrik Jensen: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200–1800 (Gert Poulsen)	118
Bevaring af gamle tekstiler (Bodil K. Hansen)	504
Bistrup, Knud: Danmark – dit og mit (Steen Ove Christensen)	516
Boje, Per: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–47 (Niels Finn Christiansen) ..	141
Boysen, Benny: Kokholm (Inge-Birgit Thuesen)	523
Breve fra tusmørket: Dagbog af Karen Elisabeth Jensen (Bodil K. Hansen) .	312
Brinck-Seidelin, L. C.: Hjørring Amt beskrevet efter Opfordring fra Det Kgl. danske Landhusholdningsselskab (Claus Bjørn)	317
Broch, Michael, Christian Wichmann Mathiessen, Sigurd Rambusch og Annette Vasström: Rødovre 1901–76 (Claus Bjørn)	152
Brovst, Bjarne Nielsen: Sommerblæst (Bodil K. Hansen)	521
Bruhn, Jens: Den gamle grænse – set på	

- postkort (Inger M. Kromann Hansen) 673
- Bruhn, Verner: Plint og talerstol (Claus Bjørn) 711
- Brøndegaard, V. J.: Folk og Flora 1-2 (Holger Rasmussen) 493
- Bugge, K. E.: Vi har religion (Jette Kjærulff Tuxen) 508
- Carlsen, Søren Sloth: Hornslet by og sogn (Claus Bjørn) 161
- Christensen, Benny: Skibsværft og flådebase (Hans Chr. Bjerg) 312
- Christensen, Harry: Ni tværsnit af Nibes historie (Holger Rasmussen) 519
- Christensen, Karsten: Om overleveringen af Sven Aggesens værker (Lene Demidoff) 496
- Christmas-Møller, Ingeborg: På fattighuset (Bente Dahl Hansen) 687
- Clausen, Gunnar Bo: Lokalhistoriske arkiver (Jan Horskjær) 291
- Consuetudines Lundenses (Lene Demidoff) 486
- Dalgaard, Hanne Frøsig: Hedebosyninger (Jørgen D. Rasmussen) 153
- Dalgaard, Hanne Frøsig: Hedebo (Jørgen D. Rasmussen) 505
- Danmarks arkitektur bd. 1-2 (Flemming Jerk) 670
- Dansk biografisk leksikon 1-2 (Jens Rahbek Rasmussen) 482
- Dansk tidsskrift for museumsformidling 1-3 (Henrik Vensild) 102
- Danske domme 1375-1662 bd. 1-2 (Jens Chr. V. Johansen) 487
- Danske domme 1375-1662 bd. 3 (Jens Chr. V. Johansen) 668
- Davidsen, Karsten: The Final TRB Culture in Denmark (Torsten Madsen) 680
- Den danske arbejderbevægelses programmatisk dokumenter og love (Jonna Duch Christensen) 488
- Det farlige liv (Jytte Harboe) 101
- Det nordiske ødegårdsprojekt bd. 1-2 (Birte Friis) 119
- Dragsbo, Peter: Mennesker og huse (Carl Erik Andresen) 525
- Dudo: Normandiets historie under de første hertuger (Lene Demidoff) 683
- Dübeck, Inger: Købekoner og konkurrence (Nanna Damsholt) 129
- Ebbesen, Klaus: Die jüngere Trichterbecherkultur (Torsten Madsen) 677
- Ebbesen, Klaus og Ruth Tanderup: Forhistoriens historie (Kristian Kristiansen) 491
- Egnshistorisk Forening for Hvalsø Kommune. Hft. 1-3 (Jørgen D. Rasmussen) 310
- Ellehøj, Svend (hovedred.): Københavns Universitet 1479-1979 bd. VII (Katharina Buch) 683
- Eller, Povl: Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg 1878-1978 (Margit Mogensen) 297
- En landsbylærer ser tilbage (Vagn H. Hansen) 163
- Engqvist, Hans Henrik: Københavnske borgerhuse 1600-1650 (Susanne Krogh Bender) 308
- Erichsen, Bjørn: Om arbejderbevægelsen (Søren Federspiel) 143
- Erichsen, John: Et andet København (Inger M. Kromann Hansen) 673
- Festskrift til Anne Riising (Margit Mogensen) 297
- Festskrift til Roar Skovmand (Fridlev Skrubbeltrang) 294
- Fischer, Anders, Bjarne Grønnow, Jens Henrik Jønsson, Finn Ole Nielsen og Claes Petersen: Stenalderekspirer i Lejre (Claus Malmros) 682
- Foreløbig kortfattet oversigt over forenings- og virksomhedsarkiver i Nordjyllands amt (Claus Bjørn) 101
- Forman, Jens Christian: Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920 (Steen Ove Christensen) 713
- Frikorps Danmark - Krigsdagbog 7. maj-11. august 1942 (Ole L. Frantzen) 149
- Fynske foreningsarkiver I (Claus Bjørn) 101
- Fyrkat (Inge Skovgaard-Petersen) 107
- Fædrelandshistoriske billeder (Margit Mogensen) 297
- Gad, Bodil og Tue: Rejsen til Jakobsland (Thelma Jexlev) 113

Gammelgaard, Arne: De drev det vidt (Verner Bruhn)	522	Harboe)	163
Godsarkivregistraturer (Margit Mogensen)	484	Hove, Peder: Landsbybilleder (Jytte Harboe)	163
Gotfredsen, L.: Veje i Gentofte (Jørgen D. Rasmussen)	701	Hummelse, Markus: Gammeltid på Fejø (C. Rise Hansen)	158
Grandjean, Bredo L.: Marienborg (Flemming Jerk)	703	Hæstrup, Jørgen: Krig og besættelse (Knud Prange)	705
Grandt-Nielsen, Finn: Odense i fotografiets barndom (Inger M. Kromann Hansen)	673	Højgaard, Lis: Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870–1900 (Bodil K. Hansen)	145
Grelle, Henning: Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871–ca. 1903 (Jonna Duch Christensen)	511	Hørby, Kaj: Status regni Dacie (Birgitte Wåhlin)	116
Græbe, Henrik: Ribe Skt. Katharinæ Kloster (Inge-Birgit Thuesen)	523	Hørby, Kaj: Den nationale historieskrivning i Danmark (Jens Rahbek Rasmussen)	293
Grønnow, Bjarne: se Fischer, Anders		Ilsøe, Grethe: Vejen til embede (Jette Kjærulff Tuxen)	134
Hansen, Bodil K.: Skolen i lokalsamfundet (A. Strange Nielsen)	157	Ingvorsen, Leif (red.) Lokalhistorie (Karl-Erik Frandsen)	675
Hansen, Jens Erik Frits: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne (Inger Marie Kromann Hansen)	150	Jensen, Axel P.: Hammer og Torup (Margit Mogensen)	311
Harsberg, Vibeke: Nordslesvigske embedsmænd 1848–1851 (Jette Kjærulff Tuxen)	525	Jensen, Frede P.: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie (Susanne Krogh Bender)	127
Hartmann, Godfred: Christian (Frede P. Jensen)	128	Jensen, Henrik: se Bernild, Ole	
Haugan, Kamma, Nina Henriques, Lisbet Holst og Susanne Pedersen: Tolv kvinder fra århundredskiftet (Helle Askgaard:	513	Jensen, Jytte: Organiseringen og finansieringen af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne (Susanne Krogh Bender)	159
Hede, Holger: Danmarks og Norges mønter 1541–1814–1977 (Hjejl Resen Steenstrup)	301	Jerk, Flemming: Gamle danske præstegårde (Margit Mogensen)	304
Helver, Ellen Marie: Litteratur om Gentofte Kommune (Mona Madsen)	667	Jespersen, Gunnar: Klæde og Kalemande (Helge Bjørn)	688
Henningsen, Lars N.: Fattigvæsenet i de sønderjydske købstæder 1736–1841 (Johs. Lomholt-Thomsen)	166	Jespersen, Gunnar: Danke Schön. En antihelts prøvelser (Claus Bjørn)	696
Henriksen, Birgitte Bille: Sværdborg I (Lars Larsson)	299	Jexlev, Thelma: Københavns borgere 1377 og 1510 (Susanne Krogh Bender)	308
Henriques, Nina: se Haugan, Kamma		Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne – en oversigt (Orla K. O. Damkjær)	500
Historiske specialer: en bibliografi (Jørgen D. Rasmussen)	664	Johannesson, Kurt: Saxo Grammaticus (Nanna Damsholt)	497
Hjordt-Vetlesen, Inger-Lise: Forlokkelse og familie (Bodil K. Hansen)	147	Jonassen, Otto: Pjentemølleren og hans dagbog (Jørgen D. Rasmussen)	159
Holst, Lisbet: se Haugan, Kamma		Jønsson, Jens Henrik: se Fischer, Anders	
Housted, Erik: Fra limfabrik til bankhus (Claus Bjørn)	309	Jørgensen, Erik: Hagebrogård-Vrouekoldkur (Torsten Madsen)	679
Hove, Peder: Muld og mennesker (Jytte		Kaae, Bue: Biskop Peder Jensen Hege- lund 1542–1614 (Susanne Krogh Bender)	126

- Kaarsted, Tage: En hedebondes optegnelser (Fridlev Skrubbeltrang) 320
- Keller, Christian: Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfundsnormning (Kristian Kristiansen) 104
- Klinge, Matti: Et blik på Finlands historie (Steen Ove Christensen) 322
- Klint, Helge og J. Leisner: Den danske Hær. VI. (Ole L. Frantzen) 149
- Koudal, Jens Henrik: Klassekamp på vers (Alex Wittendorff) 499
- Kragelund, Minna: Folkedragter – Landboliv i fællesskabets tid (Bodil K. Hansen) 504
- Kristensen, Laust (udg.): Eskel Sørensen: Landevej og Veyvæsen (Claus Bjørn) 669
- Kristensen, Laust (udg.): Eskel Sørensen: Om Gielbjerg (Claus Bjørn) . . . 669
- Kristensen, Laust (udg.): Eskel Sørensen: Skik og Sæd hos Bønderne (Claus Bjørn) 669
- Københavns dragter omkring 1810 (Lars Ammitzbøll) 150
- Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer (Torben Hansgaard) . . . 306
- Larsen, Joan og Kjeld Lau Larsen: Arbejdet i de lokalhistoriske arkiver (Jan Horskjær) 291
- Larsen, Kjeld Lau: se Larsen, Joan
- Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk (Lorenz Rerup) 527
- Lausten, Martin Schwarz: Religion og politik (Ejvind Slottved) 121
- Leerbech, Hans: Forsøg til en Beskrivelse over Ringe Sogn (Claus Bjørn) . . . 316
- Leisner, J.: se Klint, Helge
- Lidegaard, Mads: Hærvejen i Viborg amt, Hærvejen langs Gudenåen og Hærvejen i Vejle amt (Alex Wittendorff) 164
- Liebgott, Niels-Knud: Middelalderens våben (Inge-Birgit Thuesen) 496
- Linde, Helle: Magistrat og borger (Jette Kjærulff Tuxen) 302
- Linvald, Steffen: Københavns hvornår skete det (Steen Ove Christensen) . . 698
- Linvald, Steffen og Sven Nielsen: København i gamle postkort (Inger M. Kromann Hansen) 673
- Lorenzen, Erna og Ulla Thyring: Folketøj på landet 1830–1880 (Bodil K. Hansen) 143
- Lund, Hakon: Mindelunden ved Jægerspris (Flemming Jerk) 702
- Lönroth, Lars: Frihed for Loke såvel som for Thor (Bodil K. Hansen) 690
- Madsen, Allan: Tekstilindustriens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme (Rich. Willerslev) . . . 501
- Madsen, Flemming Kiilsgaard: Naturfredningens historie i Danmark (Veit Koester) 692
- Madsen, Haakon Bennike: Det danske skattevæsen (Susanne Krogh Bender) 123
- Madsen, Hans Helge: Brumblebys historie (Inger M. Kromann Hansen) . . . 698
- Malmø skifter 1–2 (Susanne Krogh Bender) 103
- Manniche, Jens Chr., Preben Torntoft og Uffe Østergård: Historieopfattelse og samfundsudvikling (Jens Rahbek Rasmussen) 292
- Mathiessen, Christian Wichmann: se Broch, Michael
- Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie (Jonna Duch Christensen) 488
- Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1966–1975 (Jørgen D. Rasmussen) 663
- Michelsen, Hans og Torben Sørensen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970 (Mona Madsen) 665
- Mortensøn, Ole: Faaborg skibsfart 1800–1920 (Jan Kanstrup) 707
- Møller, Julius (red.): 100 år. Ommersystemet landboforening (Torben Hansgaard) 520
- Neubert, Gerd: se Andersen, Ellen
- Nicolai Abildgaard 1743–1809 (Margit Mogensen) 689
- Nielsen, Anna Kathrine: Fæsteforhold på Voergård og Rugtved godser (Claus Bjørn) 317
- Nielsen, Finn Ole: se Fischer, Anders
- Nielsen, Ove H.: Holeby kommune – historisk set (Jørgen D. Rasmussen) . . 314
- Nielsen, Sven: se Linvald, Steffen
- Nord Nytt (Palle Ove Christiansen) . . . 490

Nordic Population Mobility (Marianne Hjordt Hansen)	168	etat (Ole L. Frantzen)	102
Nordlund, H. O.: Matriklen og matrikelkortene (Karl-Erik Frandsen)	298	Riis, Jacob A.: Min gamle by (Steen Ove Christensen)	710
Nyberg, Tore: Skt. Peters efterfølgere (Lene Demidoff)	495	Runge, Johann og Lars H. Schubert (red.): Barn og ung i Flensborg (Jytte Harboe)	322
Næraae, Lauritz Pedersen: Noget lidet angaaende Svendborg (Jørgen D. Rasmussen)	707	Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog (Jens Chr. V. Johansen)	668
Nørr, Erik: Det højere skolevæsen og kirken (Jette Kjærulff Tuxen)	508	Schiørring, Niels: Musikkens historie i Danmark bd. 2 (Sybille Reventlow)	136
Nørregård, Georg: Nykøbing på Falster (Steen Ove Christensen)	516	Schjønning, Else: Dansk Lokalbibliografi. Roskilde amt (Mona Madsen)	665
Olsen, Olaf: Christian IV's tugt- og børnehushus (Bente Dahl Hansen)	686	Schubert, Lars H.: se Runge, Johann	
Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan (Jacob A. Buksti)	514	Simon, Georg: Gotisk skrift (Margit Mogensen)	490
Pedersen, Kirsten Helle: Kampen om Kertemindebanen (Jørgen D. Rasmussen:	315	Skolehistoriske Arkivalier i Rigsarkivet (Bodil K. Hansen)	485
Pedersen, Susanne: se Haugan, Kamma		Skaarup sogns historie (Claus Bjørn)	161
Petersen, Claes: se Fischer, Anders		Skovens folk fortæller (Margit Mogensen)	690
Petersen, Jens A.: Fra oldtid til nutid (Claus Bjørn)	152	Skovfoged, Anne Marie: Omkring bybrønden (Jørgen D. Rasmussen)	522
Rambusch, Sigurd: se Broch, Michael		Slaget i Køge Bugt (Ole L. Frantzen)	132
Ramskou, Thorkild: Linholm Høje (Inge-Birgit Thuesen)	520	Slente, Finn: Litteratur om Søllerød Kommune (Mona Madsen)	667
Rasmussen, Holger: Banketærskel og manglebræt (Jytte Harboe)	140	Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog (Birte Friis)	155
Rasmussen, Holger: Grønne kranser (Jytte Harboe)	140	Soraner-biografier (Olav Christensen)	156
Rasmussen, Holger: Dansk bondekultur (Jørgen D. Rasmussen)	689	Stavnsbjerg, Helge: Understøttelsesforening bliver til fagforening (Claus Bjørn)	163
Rasmussen, Jens: Provst U. A. Plesners virke som embedsmand og politiker (Asger Th. Simonsen)	518	Stavnsbjerg, Helge: Arbejderkvinderne blev først organiseret i 1937 (Claus Bjørn)	163
Rasmussen, Lars: Vandelgrisen (Jørgen D. Rasmussen)	709	Steensberg, Axel: Draved (Charlie Christensen)	681
Rasmussen, Stig Günther: Træk af fagbevægelsens historie i Aalborg (Søren Federspiel)	318	Steensberg, Axel: Gamle danske bøndergårde (Jørgen D. Rasmussen)	688
Ravn, L. S.: Lærerne i Nordslesvig (G. Japsen)	524	Strømstad, Poul: Frieboes Hvile (Flemming Jerk)	703
Rebas, Hain: Högadlig intressepolitik (Susanne Krogh Bender)	120	Sønderborg i 100 år (Johs. Lomholt-Thomsen)	527
Register til Fra Ribe Amt (Jørgen Dieckmann Rasmussen)	710	Sørensen, H. E.: Vadehavet, marsk og mennesker (Steen Ove Christensen)	321
Ribe bys jordebog (Lene Demidoff)	524	Sørensen, H. E.: Skærbæk kirke (Steen Ove Christensen)	321
Richter, Vilh.: Den danske Landmilitær-		Sørensen, H. E.: Revolutionen i Skærbæk (Steen Ove Christensen)	321
		Sørensen, Torben: se Michelsen, Hans	
		Tanderup, Ruth: se Ebbesen, Klaus	

Thaulow, Th.: Livgarden under besættelsen (Ole L. Frantzen)	307	Willerslev, Rich: Sådan boede vi (Inger M. Kromann Hansen)	700
Thestrup, Knud: Alberti (Claus Bjørn)	692	Willert, Søren: Der var så dejligt ude på landet (Jørgen D. Rasmussen)	696
Thoms, Johanns: Adolph Hannover (Katharina Buch)	506	Zenius, Marianne: Genremaleri og virkelighed (Holger Rasmussen)	506
Thyrring, Ulla: se Lorenzen, Erna		Østergaard, Uffe: se Manniche, Jens Chr.	
Tvillingsogne af Geest og Marsk (Fridlev Skrubbeltrang)	165	Åstrup sogn på Falster (C. Rise Hansen)	158
Topographie over Vium Præstekald af Niels Blicher (Fridlev Skrubbeltrang)	320		
Torntoft, Preben: se Manniche, Jens Chr.			
Ulrichsen, Niels: J. A. K. – en dansk krisebevægelse (Jørgen D. Rasmussen) .	694	De lokalhistoriske årbøger 1977–78. En oversigt (Claus Bjørn og Jørgen D. Rasmussen)	458
Unifol (Susanne Krogh Bender)	675	De lokalhistoriske årbøger 1979. En oversigt (Jørgen D. Rasmussen)	654
Unverhau, Dagmar: Von „Toverschen“ und „Kunsthfruwen“ in Schleswig 1548–1557 (Jens Chr. V. Johansen) .	168	Litteratur om Danmarks forhistorie 1969–1973 (C. J. Becker)	473
Vasström, Annette: se Broch, Michael		Årsmøderne på Klarskovgård 1978	324
Ved Halleby Aa (Fridlev Skrubbeltrang)	310	Årsmødet i Viborg 1979	714

<i>Kommentar:</i> De lokalhistoriske arkiver 1980 – status	533	Lejre (Claus Malmros)	682
<i>Erik Gøbel:</i> Danske oversøiske handelskompagnier i 17. og 18. årh.	535	Dudo: Normandiets historie under de første hertuger (Lene Demidoff)	683
<i>Henrik Stevnsborg:</i> Fra den store udfejlsesfest til tømmerstrejken	570	Svend Ellehøj (red.): Københavns Universitet 1479–1979, bd. VII (Katharina Buch)	683
<i>Harald Jørgensen:</i> Ung historiker i 30'erne	600	Olaf Olsen: Christian IV's tugt- og børnehush (Bente Dahl Hansen)	686
<i>Bodil K. Hansen:</i> Skolehistorisk materiale	613	Ingeborg Christmas-Møller: På fattighuset (Bente Dahl Hansen)	687
<i>Debat</i>		Gunnar Jespersen: Klæde og Kalemanke (Helge Bjørn)	688
Jakob Vedsted og Jan Skamby Madsen: Lokalhistoriske studier i Hads herred	625	Axel Steensberg: Gamle danske bøndergårde (Jørgen D. Rasmussen)	688
Henrik Thrane: Hvordan forebygges rabies archaeologorum	633	Holger Rasmussen: Dansk bondekultur (Jørgen D. Rasmussen)	689
N. C. Skouvig: Gorm den Gamles herkomst ..	635	Nicolai Abildgaard 1743–1809 (Margit Mogenssen)	689
Steffen Heiberg: Christian IV, rigsrådet og dansk udenrigspolitik 1612–25	636	Skovens folk fortæller (Margit Mogensen)	690
Lorenz Rerup: Holger Hjelholts sidste bog ..	643	Lars Lönnroth: Frihed for Loke såvel som for Thor (Bodil K. Hansen)	690
Søren Federspiel: Louis Pio	647	Knud Thestrup: Alberti (Claus Bjørn)	692
De lokalhistoriske årbøger 1979. En oversigt ..	654	Flemming Kiilgaard Madsen: Naturfredningens historie i Danmark (Veit Koester)	692
<i>Anmeldelser</i>		Niels Ulrichsen: J. A. K. – en dansk krisebevægelse (Jørgen D. Rasmussen)	694
Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1966–75 (Jørgen D. Rasmussen)	663	Gunnar Jespersen: Danke Schön. En antihelts prøvelser (Claus Bjørn)	696
Arkivregistraturer over kommunale arkiver (Jørgen D. Rasmussen)	663	Søren Willert: Der var så dejligt ude på landet (Jørgen D. Rasmussen)	696
Historiske specialer: En bibliografi (Jørgen D. Rasmussen)	664	Steffen Linvald: Københavns hvornår skete det (Steen Ove Christensen)	698
Else Schjøning: Dansk Lokalbibliografi. Roskilde Amt (Mona Madsen)	665	Hans Helge Madsen: Brumleby's Historiebog (Inger Marie Kromann Hansen)	698
Torben Sørensen og Hans Michelsen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970 (Mona Madsen)	665	Rich. Willerslev: Sådan boede vi (Inger Marie Kromann Hansen)	700
Ellen Marie Helver: Litteratur om Gentofte Kommune (Mona Madsen)	667	L. Gotfredsen: Veje i Gentofte (Jørgen D. Rasmussen)	701
Finn Slente: Litteratur om Søllerød Kommune. En bibliografi (Mona Madsen)	667	Hakon Lund: Mindelunden ved Jægerspris (Flemming Jerk)	702
Danske domme 1375–1662. Bd. 3 (Jens Chr. V. Johansen)	668	Bredo L. Grandjean: Marienborg (Flemming Jerk)	703
Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog (Jens Chr. V. Johansen)	668	Poul Strømstad: Frieboes Hvile (Flemming Jerk)	703
Laust Kristensen (udg.): Eskel Sørensen: Landevej og Veyvæsen (Claus Bjørn)	669	Steen Balle: Et sogn på Lolland (Margit Mogenssen)	704
Laust Kristensen (udg.): Eskel Sørensen: Om Gielbjerg (Claus Bjørn)	669	Jørgen Hæstrup: Krig og besættelse (Knud Prange)	705
Laust Kristensen (udg.): Eskel Sørensen: Skik og Sæd hos Bønderne (Claus Bjørn)	669	Lauritz Pedersen Næraae: Noget lidet angaaende Svendborg (Jørgen D. Rasmussen)	707
Danmarks Arkitektur 1–2 (Flemming Jerk) ..	670	Ole Mortensøn: Faaborgs skibsfart (Jan Kanstrup)	707
Jens Bruhn: Den gamle grænse – set på postkort (Inger Marie Kromann Hansen)	673	Lars Rasmussen: Vandelgrisen (Jørgen D. Rasmussen)	709
Steffen Linvald og Sven Nielsen: København i gamle postkort (Inger Marie Kromann Hansen) ..	673	Register til Fra Ribe amt 1903–77 (Jørgen D. Rasmussen)	710
John Erichsen: Et andet København (Inger Marie Kromann Hansen)	673	Mogens Bencard: Ribe i tusind år (Steen Ove Christensen)	710
Finn Grandt-Nielsen: Odense i fotografiets barndom (Inger Marie Kromann Hansen) ..	673	Jacob A. Riis: Min gamle by (Steen Ove Christensen)	710
Leif Ingvorsen (red.): Lokalhistorie (Karl-Erik Frandsen)	675	Vald. Andersen: Kongeægnen (Claus Bjørn) ..	711
Unifol 1976–78 (Susanne Krogh Bender)	675	Verner Bruhn: Plint og talerstol (Claus Bjørn) ..	711
Antikvariske Studier 2 (Poul Otto Nielsen) ..	675	Jens Christian Forman: Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920 (Steen Ove Christensen)	713
Klaus Ebbesen: Die jüngere Trichterbecherkultur (Torsten Madsen)	677		
Erik Jørgensen: Hagebrogård-Vroue-Koldkur (Torsten Madsen)	679	<i>Årsmødet i Viborg 1979</i>	
Karsten Davidsen: The Final TRB Culture in Denmark (Torsten Madsen)	680	Dansk Historisk Fællesforening	714
Axel Steensberg: Draved (Charlie Christensen) ..	681	Dansk Historisk Fællesforenings regnskab	718
Anders Fischer m.fl.: Stenalderekperimenter i			